



Univerzitet u Novom Sadu | Prirodno-matematički fakultet
DEPARTMAN ZA GEOGRAFIJU, TURIZAM I HOTELIJERSTVO

dr Vladimir Stojanović

EKONOMSKA GEOGRAFIJA

Novi Sad, 2022.

Univerzitet u Novom Sadu | Prirodno-matematički fakultet
DEPARTMAN ZA GEOGRAFIJU, TURIZAM I HOTELIJERSTVO

dr Vladimir Stojanović

EKONOMSKA GEOGRAFIJA

ISBN 978-86-7031-610-2

Glavni i odgovorni urednik (PMF)

Prof. dr Milica Pavkov-Hrvojević, dekan

Glavni i odgovorni urednik (DGTH)

Prof. dr Lazar Lazić

Uredništvo

dr Aleksandra Dragin

dr Milena Nedeljković

dr Mladen Jovanović

Recenzenti

Prof. dr Milka Bubalo Živković

Prof. dr Olja Munitlak Ivanović

Prof. dr Emilija Manić

Lektor i korektor

Simonida Stanković

Izdavač

PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad

Trg Dositeja Obradovića 3, tel: 021/450-104

www.dgt.uns.ac.rs

Odlukom broj 0602-07-67/22-7 Nastavno-naučnog veća Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu sa sednice održane 17. marta 2022. rukopis je prihvaćen za štampu kao univerzitetski udžbenik

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

911.3:33(075.8)

СТОЈАНОВИЋ, Владимир, 1973-

Ekonomska geografija [Elektronski izvor] / Vladimir Stojanović. - Novi Sad : Prirodno-matematički fakultet, 2022

Način pristupa (URL): <http://www.dgt.uns.ac.rs/udzbenici/>. - Opis zasnovan na stanju na dan 5.10.2022. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Bibliografija.

ISBN 978-86-7031-610-2

a) Економска географија

COBISS.SR-ID 65689865

SADRŽAJ

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIRI EKONOMSKE GEOGRAFIJE	1
Definicija ekonomske geografije	1
Razvoj ekonomske geografije	2
Kratak pregled razvoja geografije od antičkog perioda do geografskog posibilizma	2
Razvoj ekonomske geografije do prve polovine 20. veka	4
Razvoj ekonomske geografije od kvantitativne revolucije do kulturnog zaokreta	5
Nova ekonomska geografija	7
Uloga i značaj ruskih geografa u ekonomskoj geografiji	8
Razvoj ekonomske geografije u Srbiji	8
Predmet, zadaci i cilj ekonomske geografije	9
Mesto u sistemu geografske nauke i podela ekonomske geografije	11
Principi i metode ekonomske geografije	12
Teorija lokacije	16
Naučne pod-discipline ekonomske geografije	17
Agrarna geografija	17
Industrijska geografija	19
Saobraćajna geografija	20
Trgovačka geografija	20
Turistička geografija	21
EKONOMSKO-GEOGRAFSKI ZNAČAJ I RASPROSTRANJENOST PRIRODNIH RESURSA	23
Pojam, podela i geografska rasprostranjenost prirodnih resursa	23
Vodeni resursi	27
Obradivo zemljište	30
Šumski areali	31
Fosilna goriva	33
Ugalj	34
Nafta	36
Prirodni gas	38
Mineralni resursi	39
Metali	40
Nemetali	44
Energetske opcije – obnovljivi resursi	45
Geotermalna energija	45
Hidroenergija	46
Solarna energija	47
Energija vetra	48
Biomasa	49
Nuklearna energija	50

Prirodni resursi na putu od ekonomskog prosperiteta do zagađivanja životne sredine	51
DRUŠTVENO-GEOGRAFSKI FAKTORI U EKONOMSKOJ GEOGRAFIJI	54
Stanovništvo i ekonomski razvoj	54
Porast broja stanovnika, strukture stanovništva i ekonomski razvoj	54
Migracije i ekonomski razvoj	57
Radna snaga	61
Država i ekonomski razvoj	64
Međunarodne i regionalne ekonomske organizacije	67
Evropske regionalne ekonomske organizacije	68
Američke regionalne ekonomske organizacije	70
Azijske regionalne ekonomske organizacije	71
Neujednačeni razvoj i teorija svetskih sistema	71
Neujednačeni razvoj	71
Teorija svetskih sistema	74
Kolonijalizam i njegove ekonomsko-geografske posledice	76
Multinacionalne kompanije	80
Ekonomska geografija globalizacije	84
Obrazac i proces globalizacije	85
Globalizacija usluga, telekomunikacija i investicija	88
Globalizacija, kultura i identitet	88
Geografski obrazac potrošnje	89
Održivi razvoj	91
AGRARNA GEOGRAFIJA	94
Definicija, podela i geografska zastupljenost poljoprivrede	94
Poreklo i istorijsko-geografski razvoj poljoprivrede	95
Prirodni i društveni faktori poljoprivredne proizvodnje	99
Tipovi poljoprivredne proizvodnje	102
Supstancijska poljoprivreda	102
Komerijalna poljoprivreda	106
Teorija lokacije u poljoprivredi	108
Pojam i struktura agrobiznisa	111
Globalizacija poljoprivrede i proizvodnje hrane	113
Savremeni problemi ishrane stanovništva	114
Zemljoradnja i uzgajanje najvažnijih agrarnih kultura u svetu	116
Žitarice	116
Povrće	121
Voće	122
Industrijske biljke	125
INDUSTRIJSKA GEOGRAFIJA	132
Industrijska revolucija i njene geografske posledice	132
Geografska disperzija Industrijske revolucije	135
Kondratijevljevi ciklusi	137

Fordizam, masovna proizvodnja i postfordizam	138
Glavne industrijske regije u svetu	140
Evropa i Rusija	140
Severna Amerika	143
Istočna Azija	144
Uticao aglomeracija i klastera u globalnom industrijskom razvoju	146
Najvažnije industrijske grane i njihov geografski razmeštaj	147
Tekstilna industrija i modna konfekcija	147
Industrija čelika	149
Automobilska industrija	150
Elektroindustrija	151
GEOGRAFIJA USLUGA	153
Pojam, značaj i podela usluga	153
Porast i geografska distribucija uslužnog sektora	154
Finansijske usluge	157
Trgovina	160
Maloprodaja	160
Međunarodna trgovina	160
Turizam	162
Pojam, organizacija i značaj turizma	162
Istorijsko-geografski pregled razvoja turizma	164
Oblici turizma i tipovi turističkih destinacija	165
Globalizacija i turizam	168
Geografska distribucija turističkog prometa i turističke regije u svetu	169
Kreativne industrije	172
SAOBRAĆAJNA GEOGRAFIJA	173
Istorijski pregled razvoja saobraćaja	173
Faktori razvoja saobraćaja	175
Saobraćajna obeležja savremenog sveta	177
Vrste saobraćaja	179
Drumski saobraćaj	179
Železnički saobraćaj	181
Cevovodni saobraćaj	182
Vodeni saobraćaj	183
Vazdušni saobraćaj	186
Telekomunikacioni saobraćaj	187
LITERATURA	190

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIRI EKONOMSKE GEOGRAFIJE

Kao geografska disciplina, ekonomska geografija istražuje ekonomske procese i ekonomsku organizaciju društva. Ona je prostrano i opšte priznato polje istraživanja u brojnim državama sveta. Razvoj ekonomske geografije skromno je otpočeo u 19. veku. Neke od najvažnijih rasprava u vezi sa hronologijom ekonomske geografije, teorijom i metodama, vezuju se za složeni razvoj discipline od pedesetih godina 20. veka. Ekonomska geografija je snažno uticala i na razvoj društvene geografije, naročito kroz afirmaciju kvantitativnih metoda (logički pozitivizam ili logički empirizam), koje su prvo počeli da primenjuju ekonomski geografi. U poslednje vreme pojam ekonomske geografije se koristi i van geografske nauke, a pre svega zahvaljujući novoj ekonomskoj geografiji. Opšte je poznat pristup zapadnih škola ekonomske geografije, mada je ona imala svoj specifičan razvoj i u drugim delovima sveta (na primer, Japansko udruženje ekonomskih geografa osnovano je 1954. godine, a danas ima nekoliko stotina članova i izvorne metode istraživanja).

Definicija ekonomske geografije

Ekonomija je set ljudskih aktivnosti i institucija povezanih zajedno u proizvodnji, distribuciji, razmeni i potrošnji robe i usluga. Pojmu ekonomija veoma često prethode i prisvojni pridevi: globalna, lokalna, tržišna, planska, kapitalistička, nova ili prostorna ekonomija, a u zavisnosti od polaznih tačaka za njenu analizu. Ekonomski geografi su zainteresovani za prostornu ekonomiju, odnosno za pitanje kako organizacija geografskog prostora utiče na ponašanje, vrednost i aktivnost aktera (pojedinaac, firma, institucija), koji zajednički čine ekonomiju. Svaki akter u ekonomskom procesu zauzima neku jedinicu prostora, na primer oranicu pod usevima, prostoriju koju koristi samozaposlena osoba i gde obavlja neki posao, poslovnu zgradu od nekoliko hiljada metara kvadratnih, mesto površine od nekoliko hiljada hektara na kome se proizvode automobili, a možda i površinu od nekoliko hiljada kilometara kvadratnih na kojoj se odvija stočarstvo (npr. negde u Australiji). Ekonomski geografi, najjednostavnije rečeno, istražuju geografske obrasce ekonomske aktivnosti na različitim ni-

voima, kao i to kako se oni s vremenom menjaju (Daniels, 2008).

Ekonomska geografija je naučna disciplina društvene geografije, koja se bavi opisivanjem i tumačenjem različitih prostora u kojima se dešavaju i cirkulišu ekonomske aktivnosti. Kao disciplina, ekonomska geografija je bila osnovana u drugoj polovini 19. veka u Zapadnoj Evropi i SAD. Od samog početka ona je empirijski utemeljena i konceptijski slobodna. U isto vreme, ona je manje apstraktna i manje teorijski formalna od ekonomije. U pojedinim periodima njihovog razvoja ekonomska geografija i ekonomija su bile veoma bliske, ali su se isto tako udaljavale jedna od druge. Ekonomski geografi nikada nisu bili ukorenjeni u jednoj metodologiji, sklopu metoda, problematici discipline ili konačnoj definiciji. Promene su neminovne i konstantne u ekonomskoj geografiji, a polje istraživanja se u kontinuitetu inovira (Barnes, 2009a).

Ekonomska geografija je društveno-geografska naučna disciplina koja se bavi proučavanjem razvoja prostornog razmeštaja i organizacije pri-

marnih, sekundarnih i tercijarnih privrednih delatnosti, proučavanjem uzajamnih veza tih delatnosti i prirodnih i društvenih uslova geografske sredine, kao i poreklom, strukturom i dinamikom svetske ekonomije.

Ekonomska geografija kao naučna disciplina i u okviru društvene geografije ima svoj predmet proučavanja i svoj metodološki sistem (Vresk, 1997). Ona je jedan od temeljnih stubova društvene geografije i kao takva obuhvata prostorno-ekonomsko proučavanje koje između ostalog može da uključi: (1) kartiranje ekonomskih pojava (npr. geografsko-ekonomski atlas); (2) uticaj geografskog prostora na ekonomske pojave (npr. lokacija industrijskih postrojenja) i (3) uticaj ekonomije na geografske prilike (npr. uticaj cene useva na njihovu distribuciju) (Haggett, 2001). U savremenim istraživanjima, ekonomska geografija je posebno zainteresovana za pitanja u vezi sa lokacijom i razmeštajem ekonomskih aktivnosti, ulogom neujednačenog

prostornog razvoja i procesom lokalnog i regionalnog ekonomskog razvoja. Ključna pitanja za nju su „šta“ (tip ekonomske aktivnosti), „gde“ (lokacija), „zašto“ (traženje objašnjenja) i „šta sada“ (odnosi se na uticaj i posledice pojedinih ekonomskih procesa). Tu su i druga neizbežna pitanja poput – kakva su očekivanja od budućeg razvoja (prostornog razmeštaja ekonomskih aktivnosti) i kakva je uloga vlade u tom razvoju (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Ekonomska geografija je intelektualno otvorena, eklektična i pluralistična naučna disciplina. Promenljivost u naučnom pristupu i metodama je njena konstantna odlika, što je naročito moguće uočiti i kroz sagledavanje njenog razvoja od pedesetih godina 20. veka do danas. Promenljivost i pravac razvoja su delimično zavisili i od privredne delatnosti koja se u nekom datom periodu posmatrala i analizirala kao pokretač razvoja (npr. poljoprivreda, industrija, usluge).

Razvoj ekonomske geografije

U analizama istorijskog razvoja ekonomske geografije, teoretičarima ove discipline se veoma interesantnim činila promena pristupa u njenim istraživanjima. Ovde je važno imati na umu da se ne radi o tek jednostavnom smenjivanju različitih pristupa u kome novi pravac zamenjuje prethodni. Umesto toga, to je kao u slučaju palimpsesta gde su prethodne verzije istraživanja i pisanja delimično vidljive, nisu potpuno izbrisane, pa doprinose vitalnosti teme i njenoj trenutnoj formi.

Kratak pregled razvoja geografije od antičkog perioda do geografskog posibilizma

Istorija geografije je duga i tesno povezana sa opštim razvojem nauke od antičkog perioda. Mnogi naučnici se slažu da tek kod starih Grka nauka prerasta primitivne i mitološke okvire. Njihov geografski položaj i vezanost za more, zatim putovanja i trgovina, znatno su proširili geografske horizonte antičkog sveta. Period klasične grčke geografije u starom veku započinje u filozofskoj školi u maloazijskom gradu Miletu. Prvi značajni mislilac ove škole bio je

Tales Miletski. On je postavio temelje Miletske geografije. Njegov učenik je bio Anaksimander (610-546), čiji je sledbenik bio Anaksimenes (582-525). Učenje ovih mislilaca stvorilo je osnovu za dalji razvoj geografije. Njihove opservacije sadrže elemente klimatologije i regionalne geografije. Jedan od najpoznatijih antičkih naučnika bio je Herodot (484-425). Njega smatraju ocem istorije i geografije. Krajem ovog perioda razvoja nauke živio je i radio Aristotel (384-322). Njegove ideje vezane su i za klimatologiju, meteorologiju, kao i opštu fizičku geografiju. U svom delu *Politika* pokušao je da objasni uticaj klime na društvene odnose (Плавша, Кицошев, 2000).

Jedan od najpoznatijih geografa tzv. aleksandrijske škole bio je Eratosten (276-195). On je prvi u praksu uveo pojam geografija (Grčić, 2012), kako se ujedno zove i njegovo najznačajnije delo. U Rimskoj imperiji prestiž grčkih naučnika nije narušen. Jedan od najznačajnijih grčkih naučnika u vreme njenog širenja bio je Strabon. Zapažanja sa svojih putovanja sintetizovao je u delu *Geografija* iz 17 tomova (Плавша, Кицошев, 2000), u kome se postav-

ljaju i pitanja praktičnog značaja geografije, diferencijacije geografskog prostora i osvajanja nenaseljenih predela (Tomić i saradnici, 1996). Prvi pravi rimski geograf bio je Pomponije Mela, koji je objavio trotomno delo *O mestima Zemlje*. Ovo je bila neka vrsta enciklopedije ili leksikona. Još jedan značajan rimski geograf – Plinije Stariji (24-79), pisac je obimnog dela *Istorija prirode*. Ipak, najznačajniji geograf rimskog perioda bio je Klaudije Ptolomej. Za sobom je ostavio delo *Geografsko rukovodstvo* od osam tomova.

Slavu antičke nauke i kulture prenosili su Arapi kroz očuvanje brojnih dela koja su ostala sačuvana do danas. Blistava arapska kultura je i sama dala veliki broj poznatih naučnika, geografa i putnika (Jakubi, Ibn Fadlan, Idrizi, Ibn Batuta...). Srednji vek je doneo dogmatski način razmišljanja sa brojnim ograničenjima u razvoju naučne misli. Nakon toga, prvi podstrek u razvoju geografske naučne misli omogućila su Velika geografska otkrića, koja otvaraju nove geografske horizonte. Ovo je uticalo na novu diferencijaciju geografije. Bernhard Varenijus (Bernhard Varenius), čuveni nemač-

ki geograf 17. veka, među prvima je izvršio podelu na fizičku i društvenu geografiju, označavajući tako početak nove epohe u razvoju ove nauke (Slika 1). Autor je čuvenog dela *Opšta geografija* (*Geographia generalis*) u kome prvi put pokušava da formuliše teorijske osnove geografije, njen predmet i zadatke (Tomić i saradnici, 1996). Zanimljivo je i to da prvo ekonomsko-geografsko delo datira ranije od Varenijusove podela. Firentinac Ludoviko Gvičardini napisao je 1567. godine delo *Opis Holandije*, koje se smatra za prvu ekonomsku geografiju (Grčić, 2012; Manić, 2013).

Pojam ekonomska geografija 1860. godine prvi je upotrebio ruski naučnik Mihail Lomonosov, osnivač Moskovskog univerziteta i prvi šef Geografskog odeluka Akademije nauka. Između ostalog, istakao se u izradi ekonomsko-geografskog atlasa, a njegova napredna ideja se odnosi na sistematsko ažuriranje geografskih karata na svakih dvadeset godina. Insistirao je na sadržajima ekonomsko-geografske prirode.

Proučavanje veze između čoveka i prirode nalazi se u osnovi mnogih geografskih učenja, pa je tokom razvoja geografije rezultiralo pojavom dva suprotstavljena naučna pravca. To su prirodni determinizam (determinizam životne sredine ili geografski determinizam) i posibilizam. Naime, polovinom 19. veka Čarls Darvin je objavio knjigu *Poreklo vrsta* (1859) i biolozi su prihvatili njegovu teoriju evolucije. U centru pažnje se nalazi prirodna selekcija kao bitan faktor postanka pojedinih vrsta. Drugim rečima, faktori životne sredine su važan čini-lac koji ima determinirajuću funkciju. Ova teorija ne samo da je pronašla svoj put do drugih prirodnih nauka, već je prihvaćena i u društvenim naukama. Geografi su takođe prihvatili ideju da se prirodni zakoni mogu primenjivati u tumačenju društvenih pojava. **Prirodni determinizam** je naučno učenje o kontrolisanim ljudskim aktivnostima pod uticajem prirodnih uslova. To je shvatanje o preovlađujućem uticaju prirode na društveno-geografske pojave i procese. Najvažniji nosilac prirodnog determinizma bio je nemački geograf Fridrih Rattel (Friedrich Ratzel), osnivač *Antropogeografije*. Pod naletom kritika, u drugom izdanju svoje knjige *Antropogeografija*, ublažio je prvobitno iznete determinističke ideje. **Posibili-**



► **Slika 1.** Opšta geografija, značajno geografsko delo Berharda Varenijusa

zam je, na relaciji pojašnjenja odnosa između ljudi i prirode, naučno učenje koje počiva na stanovištu da čovek ima kapacitet i mogućnost izbora u nizu ponuđenih odgovora na uslove životne sredine (prirode). U odnosu na determinizam ovo je potpuno suprotstavljeno stanovište, koje umanjuje važnost prirode za čoveka i njegove aktivnosti. Najviše zasluga u razvoju ove škole ponela je francuska geografija na čijem se čelu nalazio Pol Vidal de la Blache (Paul Vidal de la Blache).

Razvoj ekonomske geografije do prve polovine 20. veka

Razvoj ekonomske geografije u 20. veku obeležila su dva perioda različitih metodoloških pristupa. Prvi je trajao do pedesetih, odnosno šezdesetih godina 20. veka, a drugi nakon toga. Razlike između tih pristupa treba tražiti u promeni paradigme u ekonomskoj geografiji, koju su izazvali prvo američki, a potom i evropski geografi.

Inicijalni pristup u razvoju ekonomske geografije, od kraja 19. veka do pedesetih godina 20. veka, poznat je još i kao **tradicionalni pristup u ekonomskoj geografiji**. On je bio činjenično-deskriptivne prirode, upućen na opis najraznovrsnijih podataka o ekonomskim uslovima i resursima u pojedinim geografskim regijama (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Ekonomska geografija ili **komercijalna geografija**, kako se inicijalno zvala, bila je značajno istaknuta disciplina od osamdesetih godina 19. veka do tridesetih godina 20. veka, periodu u kome je geografija služila kolonijalnim vladarima i trgovcima, pre svega Britancima, u pribavljanju korisnog znanja o osvojenim teritorijama Afrike, Azije i Latinske Amerike (Aoyama et al., 2011). Kao jedno od najpoznatijih dela tog vremena pojavljuje se 1889. godine *Priručnik iz komercijalne geografije* autora Džordža Čisholma (George Chisholm). Zanimljivo da je sedam godina ranije nemački geograf Vilhelm Gec (Wilhelm Götze) već odvojio ekonomsku od komercijalne geografije potencirajući kako ona treba da bude nauka, a ne „enciklopedija činjenica“ (Barnes, 2009a).

Komercijalna geografija se bazirala na „velikoj geografskoj činjenici“ da različiti delovi sveta daju različite proizvode, podupirući

tako sistem globalne trgovine. Razvoj komercijalne geografije je bio od suštinskog značaja za osnivanje ekonomske geografije kao zasebne naučne discipline, pomažući u definisanju mnogih njenih karakteristika, kao što su izbegavanje teorije, naglašavanje činjeničnih pojedinosti, isticanje brojčanih podataka i oslanjanje na činjenice vidljive pomoću geografske karte (Mackinnon, Cumbers, 2007). Krajem 19. i početkom 20. veka pojavljuju se prvi studijski programi iz ekonomske geografije na američkim i britanskim univerzitetima (Barnes, 2009a).

U prvim decenijama 20. veka razvoj ekonomske geografije je označen istraživanjem Zemljine površine, odnosno predela koji je odraz međuzavisnosti prirodne sredine i ljudi. Ekonomska geografija je, sa stanovišta značaja prirodnih obeležja i društveno-geografskih činilaca, objašnjavala razvoj ekonomskih delatnosti, izdvajala regije po kriterijumu oblika proizvodnje, kao i odgovarajuće tipove predela. U nekim radovima naglašen je prethodno već spomenuti geografski determinizam. Na primer, nemački geograf Ernst Fridrih (Ernst Friedrich), u svom delu *Opšta i posebna privredna geografija* (Allgemeine und Spezielle Wirtschaftsgeographie), poseban značaj pridaje klimi. Ekonomska područja dovodi u vezu sa Kepenovom klasifikacijom klime. S obzirom na zavisnost čoveka od prirodnih uslova, izdvojio je nekoliko ekonomsko-razvojnih tipova: sakupljačka, instinktivna, tradicionalna, naučna i mešovita ekonomija. Pored toga, izdvojio je osam tipova ekonomskog iskorišćavanja: sakupljanje biljaka, ribolov, lov, zemljoradnja, stočarstvo, rudarstvo, industrija i trgovina (Vresk, 1997). U ovom pravcu i periodu razvoja geografije se istakla i Elen Čerčil Sempl (Ellen Churchill Semple) sa svojim delom *Uticaj geografske sredine*, u kome objašnjava kako je životna sredina glavni faktor lokacije naselja i ekonomskih aktivnosti (Churchill Semple, 1911).

Brojni geografi su u prvoj polovini 20. veka u ekonomsko-geografskim studijama primenili koncept međuzavisnosti prirode i ekonomskog korišćenja. Među njima je bio i Erik Obst (Erich Obst), još jedan istaknuti nemački geograf (Vresk, 1997). Ovde se izdvajaju i drugi geografi sličnog mišljenja, a neki i pre-naglašavaju važnost prirodne osnove u eko-

nomskom razvoju. Tek nakon Drugog svetskog rata veća pažnja se usmerava na tipove, opseg proizvodnje i razmenu dobara, sa naglaskom na statističkoj obradi podataka. U ovoj grupi istraživača se ističe britanski geograf Piter Diken (Peter Dicken), koji opet na bazi prirodno-geografskih obeležja izdvaja sledeće tipove proizvodnje u svetu: komercijalno ribarstvo, šumarstvo, stočarstvo, komercijalna poljoprivreda, prehrambena poljoprivreda, rudarstvo i industrija.

Nakon tridesetih godina 20. veka i opadanja snage nekada velikih kolonističkih imperija, fokus teme se pomera na unutrašnja nacionalna pitanja, kao što su nezaposlenost i siromaštvo. Ujedno, težište teme se nakon snažnih kritika preusmerava sa geografskog determinizma na regionalni fokus, a posebno u SAD gde je regija definisana uz pomoć neke tipološke šeme (Barnes, 2009a). Ovo je bilo vreme **regionalne geografije** ili **regionalnog pristupa**, koju Ričard Hartšorn (Richard Hartshorne) definiše kao projekat „diferencijacije areala“, pod jakim uticajem Alfreda Hetnera (Alfred Hettner) i nemačke geografske škole (Agnew, 2001). On opisuje i tumači promenljivi karakter Zemljine površine izražen u prepoznavanju različitih regija. U takvoj prostornoj diferencijaciji ekonomska geografija i ekonomske odlike imaju važnu ulogu u formiranju opštih odlika neke regije. Takođe, fokus ekonomske geografije je iz globalnih komercijalnih tema prebačen na jedan daleko uži prostor (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Razvoj ekonomske geografije od kvantitativne revolucije do kulturnog zaokreta

Polovinom 20. veka dolazi do svojevrsnog raskida sa geografijom regionalne deskripcije, a u potrazi za drugim velikim istraživačkim pitanjima koja su povezana sa: (1) regionalnim rastom i industrijskom lokacijom, (2) obrascima urbanizacije, (3) ekonomskim tokovima i prostornom interakcijom (Scott, 2000). Nezadovoljstvo dotadašnjim razvojem naučne misli u ekonomskoj (regionalnoj) geografiji kulminiralo je nakon pedesetih godina 20. veka (Barnes, 2011). Na početku ovog perioda se posebno istakao Fred Šefer (Fred Schaefer),

pripadnik Ajovske škole koja nije odmah bila toliko afirmisana, ali će to postati zahvaljujući geografu Haroldu Makartiju (Harold McCarty) i njegovim saradnicima. Istovremeno, generacija mladih istraživača odbacuje ideju regionalne sinteze kao nepodesnu za istraživanja u geografiji, te nastoji da pronađe novi – **naučni pristup**, koji je više zasnovan na matematičkim i statističkim metodama (Mackinnon, Cumbers, 2007). Osnova za razvoj kvantitativne revolucije se nalazila u teoriji **pozitivizma**. Ova teorija, čiji je osnivač francuski filozof Ogist Kont (Auguste Comte), zasniva se na ideji da prirodne zakone treba razvijati u društvenim naukama. Empirijska generalizacija je od suštinskog značaja za pozitivizam (Gregory, 2001), koji je posebno bio razvijen kod američkih geografa i to u analizama problema industrijske lokacije, razdaljine i kretanja. Najzad, pozitivizam je bio zajedno u ekspanziji sa tada zastupljenom tendencijom rešavanja ekonomskih i urbanih problema u razvijenim zemljama i praćen svakodnevno prisutnom potrebom za akademskom analizom i savetom (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. veka kvantitativna geografija se našla na meti kritika zbog odsustva činjenica društvene relevantnosti. Fokusiranost na uske tehničke probleme urbanog i regionalnog planiranja dovela je na kraju do zapostavljanja suštinski važnih pitanja o tome kako društvo funkcioniše i kako je organizovano (Mackinnon, Cumbers, 2007). Kritike su imale za osnovu pojavu novog pokreta koji se, predvođen Ričardom Pitom (Richard Peet), pojavio u Masačusetsu. U njegovoj osnovi se nalazila politička ekonomija. Istraživačke teme ovog pravca su afirmisane u časopisu *Antipod: Časopis radikalne geografije* (Antipode: A Radical Journal of Geography), koji je prvi put objavljen 1969. godine (Peet et al., 2011). Vreme opterećeno rasnom podelom, Vijetnamskim ratom, polnom nejednakošću i siromaštvom je bilo pravo za konkretan i novi način razmišljanja koji je ponudila **radikalna geografija**. Ovaj pravac je pronašao uporište u savremenoj liberalnoj zabrinutosti društva, a kasnije se sveo na verovanje u snagu marksističke misli (Johnston, 2001a).

Zbog opadanja stopa ekonomskog rasta, nakon Drugog svetskog rata, u velikim i ra-

zviženim državama, zatim zbog kraja zlatnog doba kapitalizma i stagnacije širom sveta, predmet istraživanja ekonomskih geografa polako se menjao. Težište interesovanja se pomera ka političkoj ekonomiji (Cavasin, 2005). Analiza ekonomskih kriza, na primer globalna nestašica nafte iz 1973. godine, našla je svoje uporište u političkoj ekonomiji regionalnih nejednakosti ili pada proizvodnje. Ekonomski geografi su otpočeli da koriste interpretacije ekonomskih promena na bazi marksizma (Daniels, 2008). Jedan od najznačajnijih doprinosa u razvoju **marksističke misli u ekonomskoj geografiji** dao je geograf Nil Smit (Neil Smith), u svojoj teoriji neravnomernog razvoja.

Prva faza marksističke geografije, od polovine sedamdesetih godina 20. veka, bazirana je na proučavanju toga kako kapitalizam utiče na stvaranje specifičnih geografskih predela. Na primer, u svom delu *Granice kapitala* američki geograf Dejvid Harvi (David Harvey) identifikuje suštinsku kontradiktornost između geografske utemeljenosti i mobilnosti kapitala. Na jednoj strani, postoji potreba da se kapital stalno učvrsti na jednom mestu, kroz izgradnju fabrika, kancelarija, kuća, saobraćajne i komunikacione infrastrukture, a sve to u cilju neometanog odvijanja proizvodnje. Takva ute-

meljenost, na drugoj strani, ometa težnju kapitala da bude pokretan, onemogućavajući firme da odgovore na promenu ekonomskih uslova u potrazi za više profitabilnim lokacijama. Ovo može podrazumevati i povlačenje iz postojećih centara proizvodnje u koje su značajno investirali. Ipak, kapital nikada nije u potpunosti pokretan, već se mora negde ukoreniti, na određenim mestima, kako bi bio efikasno plasiran. Ipak, relativna pokretljivost kapitala mu daje prednost, prostorno gledano, u odnosu na radnu snagu, koja je više vezana za određenu lokaciju. *Druga faza* je otpočela svoj razvoj početkom osamdesetih godina koncentrišući se na marksističke analize posebnih situacija i okolnosti. Jedno od ključnih istraživačkih pitanja odnosi se na uticaj kojim su pogođena određena mesta u širem procesu ekonomskog restrukturiranja. Suprotno konvencionalnoj teoriji lokacije, koja naglašava uticaj resursa, tržišta i troškova transporta, *radna snaga – njena dostupnost, cena i veštine*, ključni su lokacioni faktor gledano iz marksističke perspektive (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Novi istraživački pravci, koji naglašavaju institucionalnu i kulturnu osnovu ekonomskih procesa, pojavili su se početkom devedesetih godina 20. veka. Ovde je ključno objašnjenje **kulturnog zaokreta** koji je inače bio prilično zastupljen u društvenoj geografiji i ostalim društvenim naukama od kraja osamdesetih godina (Mackinnon, Cumbers, 2007). Međutim, tendencija uključivanja kulture u ekonomsku geografiju prisutna je i od ranije. Definisanje ekonomske geografije iz ugla društvene reprodukcije ističe neodvojivost kulture i ekonomije, bez obzira na to koliko one mogu biti različite. Već 1935. godine Robert Bjukenan (Robert Buchanan) u studiji *Pastoralna privreda Novog Zelanda* ističe da su „geografski uslovi zavisni od egzaktne prirode ekonomskih uslova“. Dejvid Harvi objavljivanjem dela *Društvena pravda i grad*, četrdeset godina nakon Bjukenanove studije, izaziva pažnju geografske javnosti isticanjem stava da se struktura i funkcionisanje ekonomske geografije mogu predstaviti kao kulturni, društveni i istorijski entiteti (Lee, 2001).

Do pune afirmacije pojma kulture u ekonomskoj geografiji došlo se devedesetih godina 20. veka. Neki ekonomski geografi upravo

Prilog 1. Povezanost ekonomije i kulture: primer božićnih praznika

Analiza povezanosti ekonomije i kulture na primeru Božića prikazuje kulturni događaj od ogromnog ekonomskog značaja ili ekonomski događaj od ogromnog kulturnog značaja. Za veliki broj stanovnika u ekonomski razvijenim zemljama Božić je vreme razonode i potrošnje. Običaji koji su u vezi sa božićnim praznicima vuku korene iz tradicije više zemalja. Na primer, božićna jelka je iz Nemačke, običaj punjenja čarape poklonima potiče iz Holandije, predstava Deda Mrza iz SAD, dok božićna čestitka potiče iz Velike Britanije. Kao deo globalno rasprostranjene zapadnjačke kulture potrošnje, ekonomski uticaj božićnih običaja se širi i na tranzicione ekonomije (npr. Kina).

Vreme Božića je tradicionalno vreme darivanja i kupovine poklona. To obezbeđuje značajan stimulans ekonomiji maloprodaje u poslednjem kvartalu godine, kada sezona kupovine božićnih poklona dostiže čak od 26% do 40% ukupne godišnje prodaje. U 2003. i 2004. godini Britanci su potrošili na poklone 24 milijarde funti, što znači da je u proseku svaki Britanac potrošio 330 funti.

Od takve potrošnje ne zarađuju samo trgovci, već i proizvođači, a često i oni značajno udaljeni od glavnih i globalno poznatih potrošačkih centara. Na primer, iz kineskog grada i luke Šenžen, gde se proizvede 75% svetskih igračaka i koji značajno od toga profitira, dnevno isplovjava na brodovima i po 1.000 igračkama natovarenih kontejnera u pravcu Saut-hempton, Roterdama i Njujorka (Mackinnon, Cumbers, 2007).

tada prilagođavaju svoja interesovanja, pristupe i metode istraživanja. Veza ekonomije i kulture u očima mnogih posmatrača je takva da vidno ističe kako ekonomija postaje sve više kulturno predodređena (Prilog 1), na primer u rastućim sektorima zabave, maloprodaje i turizma. Sve češće se upotrebljava pojam industrija kulture (Pratt, 2011). Takođe, kultura postaje ekonomski validna i to kao skup proizvoda koji se mogu kupiti i prodati na tržištu.

Pristup koji afirmiše neke nove tendencije u ekonomsko-geografskim raspravama poznat je i kao **nova ekonomska geografija**, jer objašnjava vezu između ekonomske aktivnosti i društvene (kulturne) stvarnosti na različitim mestima. Na ovaj način se skreće pažnja na „kulturalizaciju“ ekonomije, a ne „ekonomizaciju“ kulture (Daniels, 2008). Ekonomsko-geografska polazišta i teme značajne za ovaj period i pravac razvoja obuhvataju i sledeće: formiranje i razvoj predela nastalih pod uticajem potrošnje – šoping molovi i supermarketi; pol i identitet na radnom mestu i tržištu rada; istraživanja značaja ličnog kontakta i tumačenje veština u finansijskom sektoru, korporativnu kulturu i identitet. Institucije su višestruko važne za ekonomsku geografiju, kao i koncept institucionalne ekonomike koja ističe društveni kontekst ekonomskog života. Institucije povezuju „ekonomsko“ i „društveno“ kroz navike, praksu i rutinu. Na primer, moderna kapitalistička društva odlikuje skup normi koje ističu potrošnju u značenju lične ispunjenosti i statusnog identiteta. U isto vreme, porast potrošnje omogućuje akumulaciju profita trgovcima i proizvođačima. Verovatno najbolji primer je džip kao automobil koji u Severnoj Americi odgovara željama i potrebama srednje klase u potrazi za sigurnošću i statusom (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Nova ekonomska geografija

Pojam nova ekonomska geografija, ali u suptotnom značenju od prethodno pomenutog (Leyshon et al., 2011), vezuje se za Pola Krugmana (Paul Krugman), dobitnika Nobelove nagrade za ekonomiju 2008. godine. Kao ekonomista Krugman je posvetio daleko veću pažnju ulozi prostora u ekonomskim istraživanjima nego što je to do tada bio slučaj. Drugi

ekonomisti su isto tako pratili ovaj trend, što je praćeno priznanjem značaja geografije za ekonomiju, odnosno značaja geografskih činjenica za ekonomsku sferu i funkcionisanje savremene ekonomije (Martin, 2011). Krugman je postavio temelje teorije o nastanku i održanju aglomeracija, odnosno o značaju transportnih troškova i rastućih prinosa za razvoj regija. Teorija je kasnije evoluirala u model „jezgro-periferija“, koji pored ostalog ističe da međuzavisnost ekonomije, proizvodnje i transportnih troškova ima za direktnu posledicu snaženje ili slabljenje određene zajednice. Analiza prostornih aspekata u ekonomiji na svojevrsan način predstavlja afirmaciju teorije lokacije. Krugman u modelu jezgro-periferija ističe da se takva polarizovana struktura javlja kada dođe do smene fizičkog kapitala ljudskim kapitalom. Drugim rečima, kada radna snaga pređe na drugu lokaciju, ona sa sobom nosi i proizvodne i potrošačke kapacitete. Time se potvrđuje princip kružne kauzalnosti: proizvodnja nastoji da se koncentriše tamo gde je veće tržište, ali će tržište porasti upravo tamo gde je koncentrisana proizvodnja. Krugman je pokušao da objasni i matematički modeluje nastanak i samih aglomeracija, koje će se formirati kao posledica klasterizacije određenih grana industrije, odnosno pozitivnih efekata urbanog okruženja. Prostorna koncentracija traje izvestan period dok ne dosegne tačku zasićenja, nakon čega dolazi do dekoncentracije aktivnosti u aglomeraciji (Manić, 2013).

Nova ekonomska geografija je kao naučni pristup vezana za grupu američkih ekonomista koji od devedesetih godina traže primenu strogih teorijskih stavova, analitičkih metoda i statističkih tehnika u prostornoj ekonomiji. Ovakav stav je bio iznenađujući, jer je ranije zabeležena istorijska privrženost „neprostornoj ekonomiji“ ili „zemlji čuda bez dimenzija“. O značaju promene stavova svedoči i Krugmanova izjava: „Odjednom sam shvatio da sam proveo ceo svoj profesionalni život... razmišljajući i pišući o ekonomskoj geografiji“ (Barnes, 2009b). Usled toga, debata o novoj ekonomskoj geografiji vodi se i kroz sukobljavanje stavova o tome da li je ona ekonomska geografija ili geografija ekonomije. Ekonomisti tvrde da metodološki ona pripada njima, dok geografi tvrde da su ekonomisti konačno priznali ulogu pro-

stora (geografije) i pomerili ga sa ivice svojih istraživanja u glavni tok (Daniels, 2008).

Uloga i značaj ruskih geografa u ekonomskoj geografiji

Značajnu ulogu u razvoju ekonomske geografije kroz 20. vek imali su i ruski (sovjetski) geografi. Pored već pomenutog Lomonosova koji je ekonomskoj geografiji dao ime, u Rusiji se istakao izvestan broj geografa koji su svojim istraživanjima i metodologijom postavili temelje geografskih proučavanja u ovoj zemlji. U carskoj Rusiji svojim radom se istakao Vasilij Dokučajev (*Василий Васильевич Докучаев*), pre svega po izučavanju i klasifikaciji zemljišta (Tomić i saradnici, 1996), ali je isticao i preobražaj prirodnih predela pod uticajem čoveka. Takav preobražaj se uglavnom stavlja u paralelu sa poljoprivredom. Nakon usvajanja prvog petogodišnjeg plana u Sovjetskom Savezu počinje ideologizacija nauke. Fizička geografija se odvajala od ekonomske geografije (Dinić, 1999). Mesto geografije je ono sa koga treba da donese boljitak društvu. Nikolaj Baranski (*Никола́й Никола́евич Баранский*) je najpoznatiji stručnjak za ekonomsku geografiju, u kojoj odvajajući je od fizičke geografije proučava stanovništvo i naselja. Baranski se još bavio teritorijalnim kompleksima i regionalnom geografijom. Njegov učenik je Julian Sauškin (*Юлиан Глебович Саушкин*), vodeći ekonomski geograf nakon Drugog svetskog rata. Napisao je brojne radove o teoriji, metodologiji, istoriji i praktičnim pitanjima ekonomske geografije. Vsevolod Anučin (*Всеволод Александрович Анучин*) pokreće pitanje jedinstvene geografije, jer zbog tendencija planske (komandne) privrede, društvena geografija u SSSR nije imala značaj, koji je na drugoj strani imala fizička geografija.

Razvoj ekonomske geografije u Srbiji

Razvoj geografije u Srbiji može se podeliti u nekoliko faza. Prva, putopisna, je zastupljena u 18. veku. Nakon nje u 19. veku prisutna je deskriptivna faza. Krajem 19. i u 20. veku utemeljena je naučna faza (Manić, 2013; Grčić, 2012). Takođe, ističe se i aplikativna ili konstruktivna faza, koja se razvija u poslednje tri decenije

sa idejom primene naučnih geografskih saznanja, pre svega u turizmu i prostornom planiranju (Grčić, 2012).

Prvu studiju iz geografije na srpskom jeziku pod naslovom *Veliko građansko zemljeopisanje*, napisao je Pavle Solarić. Delo je objavljeno u Veneciji 1804. godine i imalo je velikog odjeka u srpskom društvu tog vremena.

Osnivač naučne geografije u Srbiji je bio Jovan Cvijić. Pojava i razvoj ekonomske geografije su uslovljeni afirmacijom antropogeografske škole (Dinić, 1999). U svojim studijama stanovništva, Cvijić je analizirao privredno-geografske faktore, ali se ipak nije posebno bavio ekonomskom geografijom (Tomić i saradnici, 1996). Jedan od njegovih učenika ostavio je nešto značajniji trag u razvoju ove naučne discipline. Borivoje Ž. Milojević je 1934. objavio knjigu *Privredna geografija*, kao sažeti oblik predavanja koja su održana na Ekonomskom tečaju Kolarčevog narodnog univerziteta u Beogradu. Knjiga opisuje zadatak i značaj privredne geografije, privredno-geografske činioce, privrednu geografiju pojedinih zemalja i tipologiju zemalja na osnovu privredno-geografskih karakteristika (Milojević, 1934). U svojoj suštini Milojevićeva Privredna geografija je deskriptivnog karaktera i naglašenog geografsko-determinističkog karaktera. Slične su bile i druge studije ekonomske geografije objavljene između dva rata.

Nakon Drugog svetskog rata interes za ekonomsko-geografska istraživanja raste, a posebno pod uticajem dešavanja u svetu. Među istraživačima, naučnicima i profesorima univerziteta ističu se V. S. Radovanović, V. Đurić, J. Dinić, J. Ilić i drugi.

U Vojvodini se u geografskim istraživanjima ekonomskih pojava ističe Branislav Bukurov. Ugledni profesor i osnivač Katedre za geografiju na Filozofskom fakultetu objavio je više radova i univerzitetskih udžbenika iz ekonomske geografije (Bukurov, 1958; Bukurov, 1964; Bukurov, 1972; Bukurov, Đurđević, 1974). U isto vreme radove iz ekonomske geografije u Vojvodini objavljuje Nebojša Carić. Na kraju 20. veka po objavljenim radovima i udžbenicima (Tomić i saradnici, 1996), posebno u oblasti turističke geografije, ističu se Pavle Tomić i Jovan Romelić.

Predmet, zadaci i cilj ekonomke geografije

U razvoju teorije ekonomske geografije, a posebno u 20. veku, dve velike teme u kontinuitetu su zaokupljale pažnju istraživača. To je predmet njenih proučavanja i metodološki pristup. Mada je ova naučna disciplina u vezi sa ekonomijom, odmah je važno naglasiti da predmet naučnog istraživanja ekonomske geografije nije samo ekonomija i ekonomska delatnost, jer je to predmet proučavanja ekonomije kao zasebne nauke. **Predmet proučavanja ekonomske geografije je prostorna dimenzija ekonomskih aktivnosti.** To je prostor koji omogućuje razvoj ekonomskih delatnosti ili sektora (Prilog 2), predeo koji je formiran ekonomskim delovanjem čoveka i organizacija ekonomskih delatnosti u prostoru. Konačno,

tu je i niz drugih tema koje zaokupljaju pažnju ekonomskih geografa. Teme su se menjale shodno trendovima vremena u kome su se ekonomska i društvena geografija razvijale.

Predmet istraživanja ekonomske geografije zavisio je od vremena u kome se isticao značaj određenih privrednih delatnosti. Na početku razvoja ove discipline, ekonomijom je dominirala poljoprivreda, pa je u skladu sa tim preovladavalo interesovanje za faktore koji uslovljavaju njen razvoj, kao što su klima, prirodni resursi i radna snaga. Kako je industrijska delatnost napredovala u 20. veku, tako se i fokus istraživanja prebacivao na geografiju industrije, obuhvatajući i sledeće teme: proizvodne procese, tehnologiju, inovacije, kvalitet rada i ulogu države u procesu industrijalizacije. U poslednje vreme, težište interesovanja se pomera sa geografski opipljivih i merljivih indikatora prema nemerljivim i nematerijalnim akterima prostornog razvoja, a posebno ka društvenim faktorima u koje, između ostalog, spadaju: institucije, znanje, kultura. Najzad, tu je i čitav niz drugih savremenih tema ekonomske geografije poput: finansija, potrošnje, ekonomije znanja i održivog razvoja (Aoyama et al., 2011).

Predmet ekonomske geografije su ekonomsko-prostorni sistemi različitih veličina. Na primer, neki ekonomski geografi se bave temama izrazito lokalnog značaja, kao što je uticaj sistema za spaljivanje otpada, dok drugi proučavaju globalne obrasce gladi i siromaštva (Stutz, Warf, 2012). Bez obzira na veličinu, svaki ekonomsko-prostorni sistem se sastoji od sledećih elemenata: strukture, interakcije i procesa. **Struktura** čini razmeštaj ekonomskih delatnosti unutar jednog sistema unutar lokacija i regija, pa se može govoriti o lokacionoj (mesnoj) i regionalnoj strukturi. **Interakcija** podrazumeva cirkulaciju ljudi, robe, kapitala i informacija između lokacija ili regija. **Proces** je dinamična promena u lokacijskoj i regionalnoj strukturi kao posledica delovanja internih lokalnih i regionalnih razvojnih činilaca, kao i spoljašnjih razvojnih činilaca. Razmeštaj ekonomskih delatnosti u prostoru, interakcijski odnos lokacija i regija i promene u prostornoj strukturi predstavljaju jedan međuzavisni si-

Prilog 2. Struktura ekonomije

Jedan od najčešćih pristupa u uopštenom predstavljanju ekonomije je onaj koji je deli na četiri široka privredna sektora:

1. **Primarni sektor** čine aktivnosti koje se bave eksploatacijom prirodnih resursa, kao što su poljoprivreda, ribarstvo, rudarstvo i ekstrakcija nafte. Ovaj sektor je, prema udelu u bruto domaćem proizvodu, u konstantnom opadanju uprkos njegovom značaju u manje razvijenim ekonomijama. Neki proizvodi iz primarnog sektora imaju ograničenu upotrebu i vrednost sve dok se u daljem postupku proizvodnje ne prerađuju kako bi postali upotrebljiva roba.
2. **Sekundarni sektor** obezbeđuje preradu proizvoda iz primarnog sektora, kroz preradu ili proizvodnju, u kojoj materijali postaju korisniji za upotrebu, bez obzira na to da li se proces odvija u neposrednoj blizini izvora primarnih proizvoda ili na lokaciji koja je udaljena od tog izvora. Ishod proizvodnje može biti roba koja je spremna za konačnu upotrebu ili komponenta za ugradnju u neke druge konačne proizvode. Ovaj sektor se širi u manje razvijenim ekonomijama.
3. **Tercijarni sektor** omogućuje distribuciju proizvoda iz sekundarnog sektora do mesta na kome se oni mogu sastaviti (za finalni proizvod), kupiti ili konzumirati. Tercijarni sektor uključuje i veleprodaju ili malo-prodaju, bankarstvo, finansije, poslovne i profesionalne usluge, osiguranje, saobraćaj, turizam, zabavu i lične usluge. Unapređenje saobraćaja i telekomunikacija, potpomognuto računarskim tehnologijama od osamdesetih godina 20. veka, transformisali su poslovanje firmi u sekundarnom i tercijarnom sektoru.
4. **Kvartarni sektor** obuhvata npr. medije, administraciju, obrazovanje, istraživanje i razvoj. Ove intelektualne usluge sakupljaju, prenose, obrađuju informacije, znanje i stručnost, što se sve zajedno koristi u aktivnostima preostala tri sektora i sve u cilju prilagođavanja geografskim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim parametrima poslovanja u 21. veku. Udeo tercijarnog i kvartarnog sektora u ukupnom poslovanju stalno se proširuje i trenutno čini četiri od pet radnih mesta u državama kao što su SAD, Kanada, Velika Britanija, Hong-Kong ili Australija (Daniels, 2008).

stem, koji zovemo ekonomsko-prostornim sistemom (Vresk, 1997).

Zadatak ekonomskih geografa je da odgovori na pitanja zašto, gde i kada se nešto proizvodi (roba svih vrsta), kao i da objasni značenje kulturnih veza u proizvodnji i preobražaj predela pod uticajem razvoja privredne delatnosti. Ekonomski geografi, kao i drugi naučnici unutar prirodnih i društvenih nauka, objašnjavaju suštinu sveta u kome živimo (Sheppard et al., 2004).

Slično kao i kod predmeta proučavanja, zadaci ekonomske geografije su se menjali paralelno sa njenim istorijskim razvojem i zastupljenim metodološkim okvirom. U početku su se ti zadaci svodili na pružanje informacija kolonizatorima o razmeštaju svetske proizvodnje i mogućnostima trgovine (Mackinnon, Cumbers, 2007). Od pitanja šta, gde i koliko se nečega proizvodi (klasifikacija), težište teme je pomereno na to zašto je nastao takav razmeštaj (geneza i evolucija). Pitanja ekonomskih sistema u prostoru i njihovo funkcionisanje, afirmisan je sa razvojem sistemskog pristupa. Ovde nije reč o smeni jednih pitanja drugim, već pre o dodavanju novih pitanja u cilju produbljivanja analize ekonomsko-geografskog prostora. U njegovom proučavanju važno je poznavati prostornu strukturu ekonomskog sistema (elemente i veze) i okruženje sistema, a to je geografski prostor, koji je takođe vrsta sistema. Koncept sistema se dosta koristi u društvenoj geografiji, mada je od primarnog značaja i za fizičke geografe (dovoljno je uzeti za primer atmosferu i klimu). Ekonomski sistem ima više struktura: gransko-proizvodnu, tehnološku, vlasničku, organizacionu i teritorijalnu (prostornu). Prostorna struktura postoji samo u kombinaciji sa drugim strukturama. Projekcija različitih struktura u prostoru čini teritorijalnu strukturu (Grčić, 2012).

Jedan od ključnih zadataka savremene ekonomske geografije je da odgonetne **neravnomerni prostorni razvoj**, jer još iz vremena prvih civilizacija ljudske aktivnosti i kvalitet životnog standarda su neravnomerno raspoređeni u prostoru, kako između kontinena-

ta, tako i unutar njihovih regija (Combes et al., 2008). Objašnjenje uzroka i posledica neujednačenog razvoja predstavlja se kao jedna od centralnih tema ekonomske geografije (Aoyama et al., 2011). Neujednačeni razvoj je sastavni deo dominantnog modela u ekonomskom razvoju danas u svetu, što se reflektuje koncentracijom rasta i ulaganja u tačno određenim mestima. Ovo može biti podstaknuto određenim nizom prednosti uključujući i geografski položaj, resurse, dostupnost kapitala i veštine radne snage (Mackinnon, Cumbers, 2007). U vezi sa takvim tendencijama razvoja, zadatak ekonomske geografije je: (1) da kartira ekonomsko-geografske pojave od lokalnog do globalnog nivoa, (2) istražuje geografske osnove ekonomskih struktura i procesa restrukturiranja; (3) razvija objašnjenja za neujednačen prostorni razvoj različitih ekonomija; (4) dokumentuje i objašnjava prostorne ekonomske procese, (5) razotkriva društvenu i institucionalnu osnovu ekonomskih pojava, na različitim skalama – od lokalnog do globalnog (Sheppard et al., 2004).

Cilj ekonomske geografije, kao važnog stuba u grupi društveno-geografskih disciplina, može se potražiti i u jednoj od njenih jednostavnijih definicija, koja ističe kako je ekonomska geografija u suštini „geografija čovekove borbe u težnji da ostane u životu“ (Lee, 2001). U takvom diskursu, cilj ekonomske geografije je da predstavi, objasni i unapredi načine čovekovog „opstanka“. Ona pruža korisnu osnovu za planiranje ekonomskih aktivnosti i pokazuje put ka jednoj razumnoj i tačnoj proceni verovatnog budućeg toka ekonomskog razvoja (Vajt i saradnici, 1972). Cilj ekonomske geografije je da ponudi višeznačna pojašnjenja ekonomskog procesa, odnosno, rast i prosperitet, kao i krizu i opadanje, manifestovano na teritorijama različitih skala – lokalno, regionalno, nacionalno i globalno. U skladu sa tim, geografi proučavaju specifične faktore koji određuju ekonomske procese, činioce (npr. firme, radna snaga i država) i upravljače (inovacije, institucije, preduzetništvo), koji izazivaju neujednačeni prostorni razvoj i promene (Aoyama et al., 2011).

Mesto u sistemu geografske nauke i podela ekonomske geografije

Položaj ekonomske geografije u odnosu na sistem društvenih nauka je specifičan i složen, a ponekada izaziva i konfuziju, zbog njenih različitih korena, heterodoksne metodologije i različitih interesa koji se preklapaju sa disciplinama nekih drugih društvenih nauka. Ekonomska geografija veoma često dolazi u kontakt sa sledećim naukama: regionalnom naukom, urbanim/regionalnim studijama, regionalnim ekonomsko-razvojnim planiranjem i ekonomskom sociologijom. Uprkos kompleksnoj i raznovrsnoj mreži uticaja, ekonomski geografi su povezani zajedničkim interesom u ekonomskom procesu, kao fundamentalno prostornom procesu, a koji se manifestuje u ekonomskom životu zajednice, grada ili regije (Aoyama et al., 2011).

S obzirom na to da geografska istraživanja obuhvataju prirodnu i društvenu sferu Zemljine površine, jedna od osnovnih podela u geografiji je ona koja ističe postojanje fizič-

ke (prirodne) i društvene geografije. Za metodološko određivanje ovakvog stajališta posebno je važno već pomenuto delo *Opšta geografija* (1650), istaknutog nemačkog geografa Bernharda Varenijusa. U *Opštoj geografiji* Varenijus izdvaja fizičku i društvenu geografiju, označavajući tako početak nove faze u razvoju ove nauke. Tokom 18. veka iz fizičke geografije se izdvajaju matematička geografija, meteorologija-klimatologija, geomorfologija, hidrologija i biogeografija. Krajem 18. veka iz društvene geografije se izdvajaju istorijska geografija, etnologija, antropogeografija, a potom i ekonomska geografija (Tomić i saradnici, 1996). Pripadnici većine ekonomskih škola tretiraju ekonomsku geografiju kao granu društvene geografije. Zanimljivo je bilo stanovište sovjetskih geografa, kao i onih u bivšim socijalističkim zemljama Istočne Evrope, koji su identifikovali ekonomsku geografiju sa društvenom geografijom. Oni polaze od stava da je ekonomska aktivnost osnova svih društvenih geografskih aktivnosti i procesa (Dinić, 1999).

Fizička geografija i društvena geografija su deo jedinstvene opšte geografije. U odnosu na nju izdvaja se i regionalna geografija ili posebna geografija. Ova podela je naročito bila izražena u 19. veku i ostala je prisutna sve do danas. Važnost pojedinih grana geografije se menjala kroz vreme. Do pedesetih godina 20. veka težište geografskih proučavanja je bilo na regionalnoj geografiji. Nakon toga je došlo do krize regionalne geografije koja je opet istakla u prvi plan opštu geografiju (Vresk, 1997).

Društvena geografija se na početku 21. veka, kao deo jedinstvene geografije, nalazi u procesu snažne reafirmacije. Istovremena pripadnost geografije i prirodnim i društvenim naukama, vidi se kao snažna prednost savremene geografske nauke, u težnji da na najbolji način pokaže međusobnu povezanost prirodnih i društvenih pojava na Zemlji. Koncept geografije počiva na neophodnosti proučavanja ne samo prirodnih, već i društvenih elemenata na Zemlji, kao i međusobnih odnosa prirode i čoveka, odnosno društva. Promene u svetu se odvijaju veoma brzo i one se dovode u vezu sa predmetom istraživanja društvene geografije (Tabela 1).

Tabela 1. Naučne discipline i aktuelne teme društvene geografije

Discipline društvene geografije	Aktuelne naučne teme
Ekonomska geografija	- Regionalni ekonomski razvoj - Industrija - Razvoj - Klasteri - Kompanije
Socio-kulturna geografija	- Predeo - Potrošnja - Identitet
Politička geografija	- Međunarodni sistem - Nacionalizam - Geopolitika
Istorijska geografija	- Predeona prošlost - Istorija gradova
Urbana geografija	- Globalni urbani sistemi - Urbani razvoj - Globalni gradovi
Geografija životne sredine	- Održivi razvoj - Uticaj društva na klimatske promene
Geografija stanovništva	- Demografska tranzicija - Migracije
Ruralna geografija	- Promene ruralnih predela - Problem izdržavanja
Saobraćajna geografija	Mobilnost

Izvor: Jones, 2012.

Društvena geografija obrazlaže zašto je prostorna suština „društvenih pojava“ važna. Razlike između mesta ističu drugačiji način na koji se pojave razvijaju. Na primer, u ekonomskoj geografiji, geografi argumentuju da se određeni tip industrije razvija u određenim mestima i regijama iz razloga specifične suštine tog mesta, kao i zbog njegove pozicije u vezi sa drugim mestima. U prethodnim vekovima u regiji Zapadne Evrope industrija gvožđa i čelika se razvijala u blizini nalazišta rude gvožđa i uglja, koji se koristio u procesu sagorevanja. Od 20. veka blizina sirovina nije toliko važna, ali industrija istrajava na tim mestima, zbog odgovarajuće kvalifikovane radne snage u njima i drugih srodnih delatnosti, kao što je brodogradnja. Kao primeri mogu poslužiti severoistočna Engleska i zapadna Nemačka, oko toka Rajne. Međutim, u 21. veku jeftina radna snaga i potreba za čelikom u narastajućim ekonomijama Azije i na nekim drugim mestima, doveli su do preseljenja tih industrija u nove regije sveta kao što su južne kineske provincije i Južna Koreja (Jones, 2012).

Pripadajući sistemu društvene geografije, ekonomska geografija ima karakter društvene nauke. Istovremeno, polazeći od opštih geografskih principa i metoda u proučavanju zakonitosti razmeštaja proizvodnje u okvirima geografskog prostora, ona mora da ima u vidu uticaj prirodnog kompleksa, te na taj način us-

postavlja tesne i višestruke veze sa fizičko-geografskim disciplinama. Zbog toga se ekonomska geografija, više nego bilo koja druga društvena nauka, približava prirodnim naukama (Dinić, 1999). Osnovna znanja o prirodnim uslovima pojedinih regija i zemalja pružaju fizičko-geografske discipline: geomorfologija, klimatologija, hidrologija, pedologija i biogeografija. Discipline poput klimatologije, hidrologije i geomorfologije, pomažu da se bolje istaknu uticaji klime na biljni i životinjski svet, da se objasni značaj hidroloških objekata za poljoprivredu, proizvodnju i saobraćaj, kao i da se omogući lakša eksploatacija prirodnih resursa iz Zemljine kore. Značaj pedoloških istraživanja je od presudnog značaja za poljoprivredu, pre svega kroz predstavljanje tipova zemljišta i njihovih poljoprivrednih kapaciteta (Bukurov, Đurđević, 1974).

Ekonomska geografija se može podeliti na tri naučne discipline, a s obzirom na metodološki pristup u istraživanju: (1) **teorijska ekonomska geografija**, koja se bavi teorijsko-metodološkim problemima; (2) **opšta ekonomska geografija**, u kojoj su objekti istraživanja razmeštaj proizvodnje u svetskim razmerama i (3) **regionalna ekonomska geografija**, sa zadatkom izučavanja razmeštaja proizvodnje u pojedinim zemljama ili regijama (Tomić i saradnici, 1996; Dinić, 1999; Grčić, 2012).

Principi i metode ekonomske geografije

Da bi odgovorila na izazove metodološkog okvira u svojim istraživanjima, ekonomska geografija mora da sagleda širi dijapazon tema koje se tiču njenog predmeta istraživanja. Jedan od načina za pokretanje sveobuhvatne naučne diskusije u ekonomskoj geografiji je i kroz pokretanje pet analitičkih tema:

- **Proučavanje prostora je neodvojivo od proučavanja istorije tog prostora.** Ako je geografija nauka koja proučava stanovništvo u prostoru, a istorija njena dvojica koja proučava stanovništvo u vremenu, onda to znači da su istorija i geografija neodvojive, pa čak i da ih je u nekim slučajevima teško razlikovati. Odnosno, usvojene odluke u prošlosti, na primer, kompanija, pojedina-

ca, organizacija i vlada, kreirale su sadašnjost, pa je nemoguće smisljeno objasniti savremeni svet bez konstantnog isticanja i analize takvih odluka. Uzeti istoriju ozbiljno u razmatranje, suštinski predstavlja priznanje da se geografija uvek menja, da je uvek u pokretu, kao i da su predeli koje čovek stvara podložni promenama.

- **Svaki prostor je deo sistema prostora.** Za razliku od tradicionalnog pristupa u geografiji koji proučava regije nezavisno od drugih, ova tema ističe da su regije povezane. Zaista, prostori su povezani u većoj ili manjoj meri činiocima kao što su elementi životne sredine (npr. klima, zagađivači sredine), stanovništvo (npr. migracije), ka-

pital (npr. investicije), roba (npr. trgovina), ali i protokom informacija, inovacija i bolesti. Prostori su neminovno deo mreže prostora, jer se i savremeni društveni odnosi šire kroz regije. Iz toga proističe da ono što se dešava na jednom mestu, mora uticati na događaje u nekom drugom mestu. Posledice neke aktivnosti nikada nisu sasvim lokalne. Globalni sistem nacija i tržišta je povezan prostorom do neslućenih razmera uključujući i međunarodnu mrežu poslovanja, telekomunikacija, multinacionalnih kompanija i svetskog tržišta.

- **Ljudske aktivnosti se uvek dešavaju u životnoj sredini (prirodi).** Životna sredina, obuhvatajući klimu, reljef, zemljište, vegetaciju, prirodne resurse, utiče na razne segmente ekonomije, od dužine vegetacionog perioda, preko transportnih troškova, do snabdevanja energijom. Važno je priznanje da ovi faktori utiču na geografiju i istoriju neke regije. Međutim, prožimanje čoveka i životne sredine je dvosmerna ulica. Bilo gde, priroda se menja pod uticajem stanovništva, na primer, kroz promene u ekosistemima; uništenje vrsta; eroziju zemljišta; zagađivanje vazduha, vode i zemljišta; seču šuma; dezertifikaciju i kroz promene u Zemljinoj atmosferi (globalno zagrevanje). Zaista, ljudska bića ne mogu da žive u ekosistemu, a da ga pri tom ne menjaju.
- **Kultura kao oblik svesti je fundamentalna za ekonomsku geografiju.** Kultura definiše norme ponašanja ljudi, šta je prihvatljivo i neprihvatljivo u svakom društvenom kontekstu. Kultura se stiče kroz doživotni proces socijalizacije: pojedinci nikada ne žive u socijalnom vakuumu, već su proizvod društva u toku celog života. Socijalizacija pojedinca i reprodukcija društva i mesta su dve strane novčića, odnosno, makrostrukture društvenih odnosa su isprepletene sa mikorstrukturama svakodnevnog života. Ljudi reprodukuju svet, često nesvesno, u svojim svakodnevnim životima, a zauzvrat svet reprodukuje njih kroz socijalizaciju. U kreiranju svojih biografija, ljudi bez svesne namere svakodnevno reprodukuju i transformišu svoj društveni svet. Pojedinci su kreirani i kreatori zahvaljujući istoriji i geografiji. Stoga mišljenje i ponaša-

nje nisu samo odraz sveta, već oni i čine taj svet. Ovakav pogled na svet potvrđuje da su kulture uvek isprepletane sa političkim odnosima i da su konstantno podložne osporavanju. Odnosno, dominantne predstave i objašnjenja, koja su odraz mišljenja većinske klase, roda i nacionalnosti, često su osporavane od društvenih manjina. Ovakvo shvatanje podupire stanovište da ekonomija nije izolovana od drugih društvenih akcija i da kultura duboko prodire u ekonomsku i političku sferu. Na primer, ideologija nacionalizma je bila vitalna za istorijsku pojavu nacionalne države. Mnoge grane privrede koje se oslanjaju na interakciju, licem u lice, uveliko su uslovljene kulturnim normama poverenja i ponašanja. Etničko poreklo i uloga roda su veoma važni za poznavanje kako neke ekonomije funkcionišu.

- **Društveni odnosi su neophodna i startna pozicija za razumevanje društva i geografije.** Analiza društvenih odnosa je samo jedan od načina na koji se svet može posmatrati, dok druge perspektive počinju i završavaju sa individualnim akterima. Ipak, onima koji posmatraju društvo kao strukturiranu mrežu odnosa moći i ne samo kao zbir individualnih akcija, neophodna je analiza društvenih odnosa. Društveni odnosi, proučavani kroz konceptualni objektiv političke ekonomije, uključuju nejednaku distribuciju snage u okviru klase, pola, nacionalne pripadnosti i prostora. Fokusiranost na snagu dovodi do izražaja uloge koju klasa igra u određivanju „ko šta dobija, kada, gde i zašto“, odnosno, do načina na koji se distribuiraju društveni resursi (Stutz, Warf, 2012).

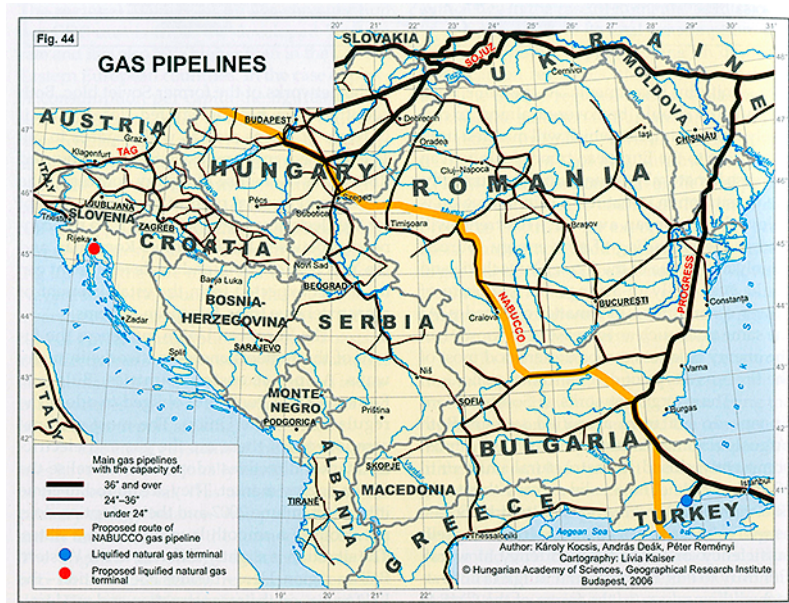
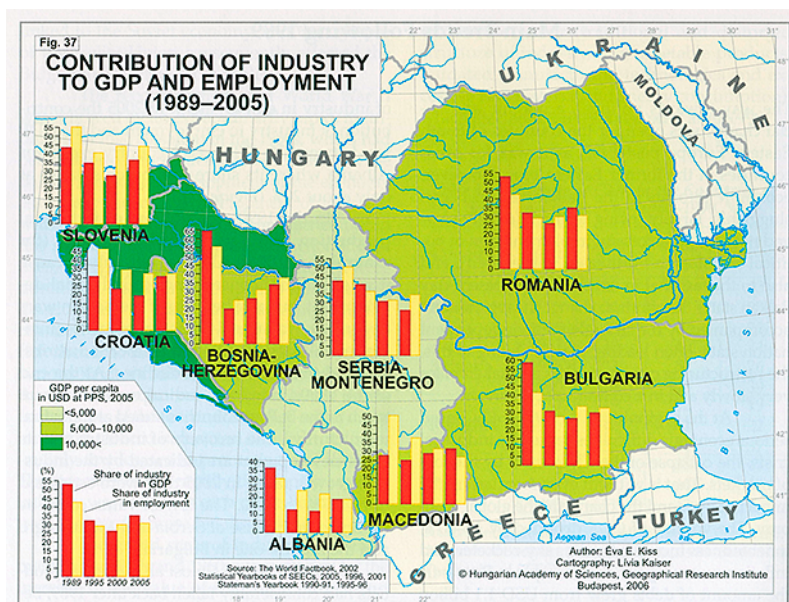
U prošlosti je metodološki okvir ekonomsko-geografskih proučavanja zavisio od faze u kojoj se disciplina nalazila. Neke od metoda su čak bile i u kontradiktornosti. Oni koji su pratili nemački i marksistički pristup, koristili su deduktivnu naučnu metodu, zasnovanu na apstrakciji i univerzalnom pristupu. Primena humano-ekološkog pristupa u Severnoj Americi predstavljala je ekonomsku geografiju kao deskriptivnu nauku koja daje doprinos ukupnom saznanju, kroz sakupljanje konkretnih informacija o prirodnim resursima i analizi njio-

ve koristi za čoveka. Nakon Drugog svetskog rata dolazi do upliva metodoloških principa drugih srodnih nauka. Disciplinarna i ideološka mešavina je doprinela daljoj diverzifikaciji metodoloških pristupa koji sada uključuju ekonometriju i statističke analize, istraživačke upitnike, strukturirane i polustrukturirane intervjue i opservacije. Pojava korporativne geografije osamdesetih godina 20. veka označila je pristup firmama i to je bilo veoma važno stano-
vište za istraživače (Aoyama et al., 2011).

Razvoj ekonomske geografije potvrdio je da su se ekonomski geografi opredelili u svojim istraživanjima za nekonvencionalne i mešovite metode. Posmatrano metodološki, savremena ekonomska geografija koristi niz različitih metoda koje je takođe usvajala tokom svog višedecenijskog razvoja uključujući i kartiranje, geografski informacioni sistem (GIS), matematičke modele i kvalitativne metode zasnovane na intervjuima i terenskom radu.

Kartografski metod je, kao jedan od osnovnih u geografiji, dosta složen, jer u svojoj strukturi sadrži: izradu karata, reprodukciju karata, kartografsku informatiku, analizu i interpretaciju karata, kartografsku dokumentaciju i naučnu kartografiju. On pruža mogućnost za najpregledniju interpretaciju geografske sredine, objekata, pojava, procesa i odnosa u njima. Geografska karta je početak i kraj geografskih istraživanja, početni i završni momenat geografskog istraživanja (Dinić, 1999). Geografska karta je u određenom odnosu umanjena, matematički konstruisana i uopštena slika cele Zemlje ili jednog njenog dela na ravnoj površini, koja na poseban grafički način prikazuje raspored, stanje i međusobne odnose objekata i pojava odabranih shodno nameni (Ćurčić, Ristanović, 2010). Nijedna društvena nauka ne zahteva tako bogatu simboliku svojih činjenica u obliku karte kao ekonomska geografija. Karte su izveštaji činjenica i problema u ekonomskoj geografiji. Kada se proučavaju pažljivo i vešto, one mogu voditi direktno u analitičku fazu istraživanja (Vajt i saradnici, 1972). Takođe, u ekonomskoj geografiji karta se posmatra kao sredstvo za otkrivanje ekonomskih zakonitosti. Kao najčešće metode za izradu ekonomsko-geografskih karata koriste se: kartodijagram, kartogram, metod znakova, linije kretanja, izolinije, areali, koncentracije tačaka i drugo (Dinić, 1999).

Rezultat primene kartografskog metoda su tematske karte – npr. **karte privrede** ili **ekonomske karte** (Slika 2). One se objavljuju kao atlasne karte ili kao dokumentacije planova i elaborata. Karte privrede sadrže ekonomske podatke, koji se često obrađuju po velikim teritorijalnim jedinicama, što nekada prilikom njihove izrade podrazumeva korišćenje više statističkih, a manje geografskih metoda. Neke ekonomske karte prikazuju kvanti-



▲ **Slika 2.** Primeri ekonomskih karata
Izvor: South Eastern Europe in Maps, Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2007.

tativne karakteristike neke pojave, dok neke druge daju areale prostiranja neke date pojave (npr. regije uzgajanja poljoprivrednih kultura) i one primenjuju klasične forme metoda areala. Razmeštaj privrednih objekata prikazuje se metodom znakova jednakih veličina koji daju informaciju o položaju pojave. Struktura poljoprivrednih površina može se prikazati metodom kvalitativnih boja ili metodom izoliranja. Sve pojave mogu biti prikazane sa nekim kvantitativnim karakteristikama. To se postiže metodom korišćenja geometrijskih znakova uslovne veličine za adekvatne vrste pojava. Važan elemenat privrednih karata je dopunski sadržaj. Na njemu se prikazuju sumarni podaci o privredi, njen razvoj, struktura proizvodnje i slično, a to se postiže grafičkim putem (grafikoni i dijagrami) ili tabelama (Ćurčić, Ristanović, 2010).

Primena računarske tehnologije u kartografiji dovela je do pojave digitalne karte. Digitalna karta se definiše kao svaka kartografska vizuelizacija u digitalnom formatu koju je moguće prikazati na monitoru računara ili odštampati. Zahvaljujući računarskoj tehnologiji to je karta na kojoj se može intervenisati kroz dodatni unos ili izmenu podataka.

Geografski informacioni sistem (GIS), predstavlja integrisani informacioni sistem za rukovanje, obradu i analizu geografskih podataka koji su eksplicitno vezani za Zemljinu površinu. Oni uključuju zasebne pakete softvera za lični računar, računarske radne stanice ili za mreže poput interneta. Premda je prvi put pomenut polovinom šezdesetih godina, GIS je tek osamdesetih doživio ekspanziju sa uvođenjem super-minikomputera zahvaljujući Didžital ekvipment korporaciji (Digital Equipment Corporation) i Prajm Kompjuteru (Prime Computer). Tehnologija GIS-a je pronašla veliku primenu u menadžmentu resursa (posebno šumarstvu), lokalnoj samoupravi, komunalnoj privredi, geodemografiji, kao i u epidemiologiji, arheologiji, geologiji, geofizici, okeanografiji, regionalnoj nauci i naravno geografiji (Goodchild, 2001).

Jedna od osnovnih funkcija GIS-a je podrška prilikom odlučivanja. Na primer, neko ko odlučuje o izgradnji industrijskih objekata, puteva, stambenih zgrada, korišćenju teritorije, mora da donese odluke na osnovu velikog

broja podataka utkanih u potrebne informacije. Pre nego što se donese odluka o izgradnji fabrike, potrebno je znati: mesto i veličinu fabrike; tehnološku opremljenost i da li postoje uslovi rada po valjanim standardima, odnosno, kvalitetu; koja je vrsta proizvoda; gde se nalaze sirovine; da li je prisutna infrastruktura ili je treba izgraditi; da li se zagađuje životna sredina; koliko i da li u okolini postoji tržište sposobne radne snage odgovarajućih kvalifikacija; kako i gde se prodaje roba proizvedena u toj fabrici (Jovanović i saradnici, 2012).

Unutar privrednog sektora GIS je pronašao svoju namenu u brojnim delatnostima: poljoprivredi (nadgledanje i upravljanje na različitim nivoima, od lokalnog – npr. farme do nacionalnog), saobraćaj (planiranje i upravljanje), turizam (upravljanje turističkim kapacitetima i resursima), trgovina (direktna prodaja, lokacija maloprodaja) i brojnim drugim.

Prostorni ili geografski metod je suštinski važan za ekonomsko-geografska istraživanja. Konkretno istraživanje u ekonomskoj geografiji veoma često podrazumeva određivanje teritorijalnosti, odnosno, određivanje dotičnog geografskog prostora. Geografski prostor je specifičan po svojoj veličini, prirodnim uslovima i društvenim obeležjima, pa svaka od tih karakteristika na svoj način utiče na ekonomsko-geografske uslove tog prostora. U osnovi ovog metoda nalazi se terenski rad (istraživanje), koji omogućuje razumevanje geografskih uslova.

Najzad, u ekonomsko-geografskim istraživanjima se koristi i niz drugih metoda među kojima su neke opšte značajne za celu naučnu oblast društvene geografije i druge društvene nauke:

- **Prikupljanje primarnih podataka** (npr. upitnik, anketiranje) se učestalo koristi kao sredstvo za prikupljanje najraznovrsnijih podataka, kako u ekonomskoj geografiji (Aoyama et al., 2011), tako i uopšteno u društvenoj geografiji. Analiza podataka koji su dobijeni korišćenjem metode upitnika često zahteva i stručno znanje o statističkoj analizi. Istraživački postupak nakon toga obuhvata deskriptivnu analizu dobijenih statističkih podataka.
- **Optimizacija** se čvrsto dovodi u vezu sa ekonomsko-geografskim istraživanjima.

Ekonomska geografija je kako tokom prošlosti, tako i danas bila utemeljena u teoriji lokacije i tehnikama optimizacije, a u vezi sa glavnim ekonomskim teorijama (Clark et al., 2000). Reč je o određivanju optimalne lokacije koja je u vezi sa prostorno-ekonomskim vezama, na primer odnos mesta ponude i potražnje.

- **Analiza podataka** podrazumeva analizu dve grupe podataka: kvantitativnih i kvalitativnih. Kvantitativni podaci su posebno

bitni u prostornim analizama, pa se s pravom kaže da su važan konstituent u (društvenoj) geografiji. Ova metoda se oslanja na matematičko-statističke postupke. Analiza kvalitativnih podataka je zasnovana na narančiji i za nju statistički podaci nemaju toliku važnost, za razliku od prethodno pomenute analize podataka. Ponekada se, u cilju verodostojnosti istraživanja, sprovodi kombinovanje kvantitativne i kvalitativne analize podataka.

Teorija lokacije

Teorija lokacije ima složenu hronologiju čiji začetci su evidentirani u istraživanjima ekonomiste Džejmsa Stjuarta (James Steuart). Škotski istraživač se smatra prvim teoretičarem u ovoj oblasti. Poznatija škola teorije lokacije je ona koja se pojavljuje u nemačkoj nauci 1826. godine i u delu *Izolovana država*, Johana Hajnriha fon Tinena (Johann Heinrich von Thünen) (Barnes, 2009c).

Teorija lokacije ističe kako geografski položaj, ljudi i pojave na površini Zemlje utiču na ono što se dešava u prostoru, uz objašnjenje i zašto je to tako. Zainteresovanost za lokaciju gotovo da je prisutna u svim geografskim radovima, jer ona pomaže u tumačenju konteksta u kojem se nalaze događaji i procesi. Neki geografi razvijaju složene modele (uglavnom kvantitativne), pa tako opisuju svojstva lokacije, a ponekada i predviđanje gde se nešto može pojaviti. Takvi opisi su podstakli dodatno interesovanje za teoriju lokacije kao važan segment društvene geografije i to u traganju za odgovorima na širok spektar teorijskih i praktičnih pitanja. Na primer, gde je najbolje mesto za izgradnju šoping molova, s obzirom na okruženje, visinu prihoda stanovnika, lokaciju drugih tržišnih centara i saobraćajnu mrežu (Fouberg et al., 2012).

U osnovnom značenju ekonomske geografije prostor podrazumeva „rastojanje“ i „teritoriju“. Prostor je važan za ekonomske procese, jer se oni razvijaju u nekom ograničenom području i na izvesnoj udaljenosti (Coe et al., 2007). Ovakvo razumevanje prostora ušlo je u naučne radove iz ekonomske geografije pedesetih i šezdesetih godina 20. veka, kada je ponovo podsticano teorija lokacije, u tzv. „kvantitativnoj revoluciji“ (Aoyama et al., 2011).

Dakle, teorija lokacije odnosi se na dve karakteristike ekonomskog prostora: „rastojanje“ i „teritoriju“. Na primer, ona ispituje: (1) kako troškovi transporta i troškovi prevazilaženja rastojanja, utiču na cenu proizvoda i lokaciju proizvodnih objekata i (2) geografsko rasprostiranje tržišta (Essletzbichler, 2011).

Tokom druge polovine 20. veka u ekonomskoj geografiji su se smenjivali usponi i padovi različitih i često konkurentskih teorija. Teorija lokacije je u tome, zajedno sa neoklasičnim pristupom, predstavljala pokušaj ekonomskih geografa da „kopiraju“ naučne metode prirodnih nauka i ekonomije. U pedesetim i šezdesetim godinama, deo ekonomske geografije je bio posebno zainteresovan za postavljanje i objašnjenje šablona raspodele ekonomskih aktivnosti širom prostora. Ovo se desilo zahvaljujući upotrebi računara i statističkih tehnika, što je postavilo okvir za odluke u vezi sa lokacijom i prostornim strukturama. Na primer, to su obrasci korišćenja zemljišta, lokacija industrije ili razmeštaj naselja. Ceo ovaj pristup je u vezi sa logičkim pozitivizmom, koji naglašava neophodnost naučnog metoda u analizi ekonomskih predela, uključujući i formulaciju hipoteze, matematičku analizu i prediktivne modele (Stutz, Warf, 2012). Istovremeno, u metodološkom pogledu, teorija lokacije je prihvatila matematičke oblike geometrijskog modeliranja, kako bi opisala i objasnila prostorne obrasce. Ovakav način razmišljanja su iz eko-

nomske geografije preuzeli neki ekonomisti i to od devedesetih godina 20. veka. Oni su dodatno razvili precizne modele ekonomskih aktivnosti u prostoru, primenjujući sve to pod imenom pravca nova ekonomska geografija, a sa ciljem predstavljanja metoda koje su potpuno drugačije od onih koje koriste ekonomski geografi (Coe et al., 2007).

Naročito su u istraživanjima lokacije važne prostorne strukture, jer one ograničavaju, kanališu i kontrolišu prostorne procese. One su rezultat velikih investicija koje se akumuliraju tokom godina i vekova, pa je iz tog razloga teško napraviti velike izmene u prostornim strukturama gradova, regiona ili država. Prostorna struktura i društveni proces su uzajamno povezani. Struktura determiniše procese, a proces je determinanta strukture. Na primer, postojeća distribucija regionalnih trgovačkih centara u gradu utiče na uspeh bilo kog novog regionalnog trgovačkog centra, na nekom području (Stutz, Warf, 2012).

Brojna pitanja koja se odnose na teoriju lokacije su veoma relevantna za međunarodnu ekonomiju. Na primer, teorija trgovine objašnjava obrasce međunarodne proizvodnje i prodaje. Istraživanja stranih direktnih investicija upućena su na lokacije gde multinacionalne kompanije pokreću svoje aktivnosti. Naročito je ovo pitanje evidentno i važno u nadmetanju

država i regija da budu lokacije stranih direktnih investicija (Feinberg, 2009).

Najzad, kritičari nisu ostali dužni onima koji su favorizovali teoriju lokacije u težnji da dokažu kako ona ipak nije najoptimalnija. Svi modeli teorije lokacije predstavljaju pojednostavljenje stvarne slike sveta. Na osnovu pretpostavki, teorija lokacije iskazuje tendenciju da svet pokaže u čistoj konkurenciji, u kojoj su preduzetnici potpuno racionalni i pokušavaju da maksimiziraju profit u savršenom poznavanju troškovnih karakteristika svih lokacija. Ova slika preduzetnika je postala poznata kao *Homo economicus* (ekonomska osoba), jer je on sveznajući i racionalni pojedinac koji je predvođen samo jednim ciljem – maksimizirati profit. U suštini, teorija lokacije je svela geografiju na oblik geometrije, odnosno, na prostor koji je manifestacija površine, čvorišta, mreža, hijerarhija i difuznih procesa. Kritičari ističu da ovakav pristup prikazuje geografiju kao zamrznutu i nepromenjivu. Teorija lokacije teži tome da ljude predstavlja kao jednostavne tačke na karti, izvlačeći ih tako iz svog društvenog sveta, kao da ne razmišljaju o svom okruženju. Akcenat u kritikama je stavljen na preterane matematičke modele, zasnovane na sumnjivim pretpostavkama i koji nisu uspeali da predstave bogatstvo političkog i društvenog života (Stutz, Warf, 2012).

Naučne pod-discipline ekonomske geografije

Naučne pod-discipline ekonomske geografije mogu se izdvojiti na osnovu područja privredne delatnosti: (1) **primarno** – poljoprivreda, lov, ribolov, šumarstvo; (2) **sekundarno** – industrija, građevinarstvo i (3) **tercijarno** – saobraćaj, trgovina, turizam i usluge. Na osnovu ovog kriterijuma, ekonomska geografija se deli na sledeće naučne pod-discipline: agrarna geografija, industrijska geografija, saobraćajna geografija, geografija usluga i turistička geografija.

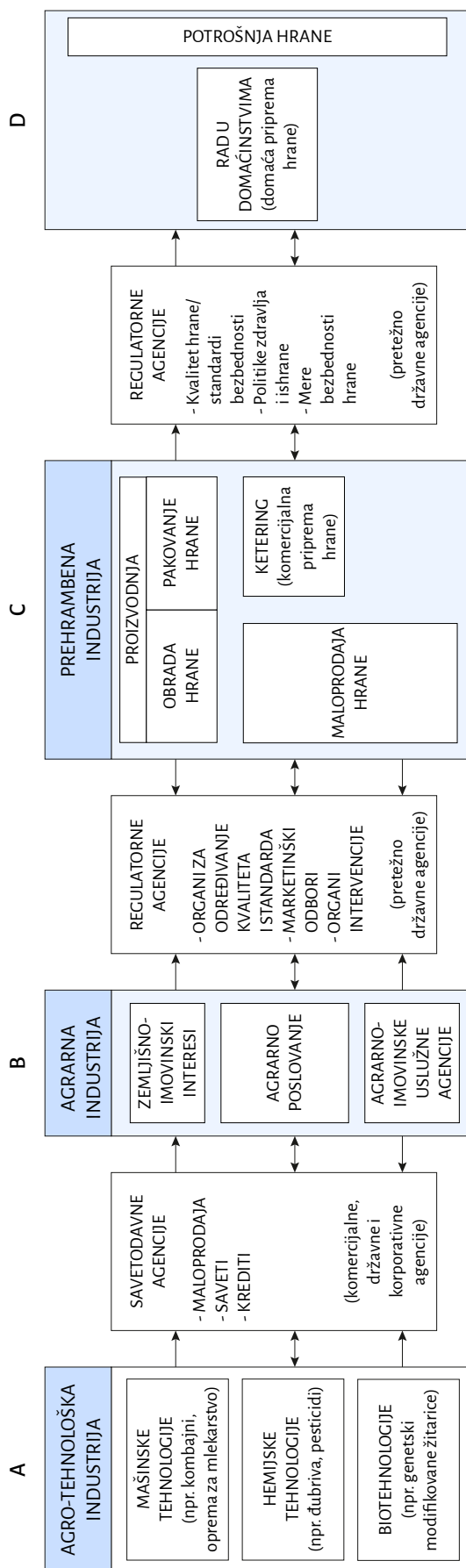
Agrarna geografija

Do pedesetih godina 20. veka agrarna geografija je smatrana pod-disciplinom ekonomske geografije i do tada je fokusirana na prostornu

rasprostranjenost poljoprivredne delatnosti, promene u obrascu korišćenja poljoprivrednog zemljišta i njegovu klasifikaciju na različitim nivoima. Pošto je ekonomski značaj poljoprivrede opadao, u smislu doprinosa bruto domaćem proizvodu i doprinosa ukupnoj zaposlenosti, a posebno u ekonomski naprednim državama, interesovanje za istraživanja ove vrste među geografima je jenjavalo. Reafirmacija discipline je nastupila osamdesetih godina 20. veka kada su neki geografi zagovarali kraj agrarne geografije i početak geografije hrane (Whatmore, 2001).

Agrarna geografija je prostorna naučna pod-disciplina čiji je predmet proučavanja Zemljina površina oblikovana poljoprivrednom

► **Slika 3.** Šematski prikaz agrarne geografije
Izvor: Whatmore, 2009.



delatnošću i agrarni predeo, kao rezultat odnosa čoveka i prirode. U ova istraživanja su uključene i sledeće teme: (1) **proizvodna obeležja** – korišćenje zemljišta, stepen specijalizacije, produktivnost; (2) **tehničko-organizaciona obeležja (opremljenost)**; (3) **agrarno-društvena obeležja** – društvene grupe, veličina poseda i (4) **tipologija i regionalizacija** – agrarne regije (Vresk, 1997). Agrarna geografija teži opisu i objašnjenju prostornih varijacija poljoprivredne aktivnosti na Zemlji. U suštini takvog zadatka nalazi se potreba za objašnjenjem velikog diverziteta u poljoprivredi. Procenjuje se da u svetu ima više od 250 miliona farmera. Diverzitet useva obuhvata najmanje 1.000 vrsta, koji se uzgajaju na razne načine. Poljoprivredna imanja se u Velikoj Britaniji na dnevnom nivou kompjuterski kontrolišu, dok se u pojedinim regijama Bliskog istoka način uzgajanja žitarica nije menjao u poslednja dva milenijuma. Podjednake su razlike u društvenoj organizaciji poljoprivrede. Na primer, u Velikoj Britaniji i SAD poljoprivrednici su bogati i uspešni vlasnici zemlje koju obrađuju, dok u nekim regijama Latinske Amerike poljoprivrednici nisu vlasnici zemlje i rade u izrazito teškim uslovima. Jedan američki farmer može da proizvede dovoljno hrane za pedeset drugih ljudi, dok u nekim zemljama Afrike i Azije zemljoradnici pod velikim pritiskom prehranjuju samo sebe i svoje porodice (Grigg, 2005).

Podsticaj u nastajanju agrarne geografije došao je van geografske nauke. Metodološki okvir njenih istraživanja upućen je na odnos čoveka i agrarnog predela. Tokom prošlosti je snažno bila povezana sa razvojem ekonomske geografije. Inicijalna faza razvoja je pod velikim uticajem deskripcije. Početkom 20. veka u prvi plan se ističe značaj prirodnih uslova za razvoj poljoprivrede (geografski determinizam). Nakon toga jača posibilistički pristup, sa temama o kulturnom uticaju na agrarni predeo (Vresk, 1997).

U novije vreme, od ranih devedesetih godina 20. veka, fokus istraživanja agrarne geografije se proširuje s poljoprivrednog imanja u dva pravca. Prvi, ističe širu organizaciju akumulacije kapitala u agroproizvodnim sistemima, fokusirajući se na društvene, ekonomske i tehnološke veze između tri skupa proizvodnih aktivnosti: (1) proizvodnju hrane, (2) po-

ljoprivredno-tehnološke proizvode i usluge i (3) preradu hrane i maloprodaju. Drugi, ističe regulatornu infrastrukturu fokusirajući se na političke procese kojima nacionalne i supranacionalne državne agencije podupiru poljoprivredna tržišta (Whatmore, 2009).

Agrarna geografija je razvijena u Nemačkoj, Francuskoj i SAD. U SAD je put razvoja bio nešto drugačiji s akcentom na kartiranju, a sve u službi praktičnih potreba racionalnog korišćenja resursa.

Industrijska geografija

Industrijska geografija se bavi proučavanjem faktora, zakonitosti i karakteristika lokacije i razvoja industrijske proizvodnje u različitim zemljama i regijama. To je grana ekonomske geografije koja proučava prostorni raspored industrijske aktivnosti, odnosno, sekundarni sektor proizvodnje. Proučavanje industrijske lokacije, u ranoj fazi njenog razvoja, približilo je geografiju i ekonomiju kao nijedna druga tema unutar geografskih istraživanja.

Industrijska geografija istražuje: (1) lokaciju industrije; (2) industrijska područja; (3) ekonomske prostorne jedinice svih vrsta; (4) industrijski predeo i (5) industrijsku strukturu na Zemlji u celini (Vresk, 1997). Zatim su ovde i teme poput industrijalizacije, reindustrijalizacije, razvoja novih industrijskih regija, odnosno industrijalizacije i životne sredine, prerade i potrošnje prirodnih resursa, teorije lokacije pod uticajem razvoja multinacionalnih kompanija.

Kao pod-disciplina ekonomske geografije, industrijska geografija se počela razvijati u prvim decenijama 20. veka. Ipak, neki smatraju da industrijska geografija ima svoje korene u 19. veku u statističkim publikacijama o industrijskoj proizvodnji po različitim zemljama. Tek u drugoj polovini 20. veka ova pod-disciplina je doživela punu afirmaciju (Vrišer, 2000). Prve zapažene knjige iz industrijske geografije su napisane između dva svetska rata. Na razvoj industrijske geografije, ali generalno i ekonomske geografije, poseban uticaj je imala teorija lokacije. Brojni geografi su preuzimali ideje i rezultate ekonomista iz područja teorije lokacije, posebno u periodu internacionalizacije industrijske proizvodnje (Vresk, 1997).

U kasnim pedesetim godinama pod uticajem kvantitativne revolucije odbacuje se metod deskripcije razmeštaja industrijskih kapaciteta.

Uprkos novim pravcima razvoja u industrijskoj geografiji, neoklasična teorija lokacije još uvek ima svoje pristalice. Faktori poput minimiziranja troškova i prostornog upravljanja tržištima ostaju bitni firmama u konkurentskoj kapitalističkoj ekonomiji. Tradicionalni modeli još uvek imaju svrhu prediktivnih i savetodavnih tehnika. Još od pojave teorije lokacije u industrijskoj geografiji, oduvek je postojala zainteresovanost u vezi sa problemima planiranja industrijskog razvoja. U naprednim kapitalističkim državama fokus je na problemima ekonomskog opadanja u starijim industrijskim regijama i na planiranju podsticanja razmeštaja proizvodnih firmi iz prosperitetnih metropola na periferiju. Pažnja je takođe posvećena opadanju industrije u centralnim delovima velikih gradova. Najzad, u nedovoljno razvijenom svetu postoji problem kako da se stimuliše industrijski razvoj usled sledećih okolnosti: ograničenja u resursima, kapitalu i veštinama, opšte zavisnosti od naprednog kapitalističkog sveta i ubrzane globalizacije.

Industrijska geografija, kao i druge specijalizovane pod-discipline ekonomske (i društvene) geografije, sve više postoji nezavisno od drugih disciplina, zahvaljujući tendenciji sve veće integracije sa predmetom sopstvenih istraživanja. Takvo istraživanje je u početku bilo stimulirano kvantitativnim pristupom, a kasnije je podstaknuto pojavom regionalne ekonomije i regionalne nauke. Takođe, industrijska geografija predstavlja važan segment političko-ekonomske perspektive, koja pokušava da pronađe holistički pogled na društvo (Smith, 2001).

Interesovanje za globalizaciju vidno je uticalo na savremeno oblikovanje industrijske geografije, uzimajući ovde u obzir istraživanja novih geografskih obrazaca proizvodnje i nove oblike organizacije industrije. Obe teme su u vezi sa deindustrijalizacijom globalnog severa i industrijalizacijom globalnog juga, na primer, u Kini (nakon tržišnih reformi 1979), Indiji, Južnoistočnoj Aziji, Latinskoj Americi (Meksiko). U takvim istraživanjima geografija je i dalje privržena prostornim analizama, ali sada unutar tekuće industrijske transformacije.

Ipak, ovde su geografi fokusirani na novi konceptualni rečnik i teorijski okvir, kao i na nove metode koje uključuju: analizu robnih tokova, globalne mreže, teoriju akter-mreža, multinacionalne kompanije i globalnu etnografiju.

Saobraćajna geografija

Saobraćajna geografija je značajna iz dva razloga. Prvo, saobraćajna delatnost, saobraćajne usluge, infrastruktura i mreža, zauzimaju značajan deo geografskog prostora, gradeći kompleks prostornih sistema i obezbeđujući veliki broj radnih mesta. Drugo, geografija je zainteresovana za odnos između pojava u prostornom značenju i za objašnjenje prostornih obrazaca. Saobraćaj je mera interakcije između različitih prostora (Hoyle, Knowles, 2000). Saobraćajna geografija i njen razvoj su inicirani razvojem saobraćaja kao važne tercijarne delatnosti. Saobraćaj podrazumeva prostorno povezivanje ljudi, robe i usluga (informacija) iz jednog mesta u drugo. Već i na osnovu definicije vidi se snažna prostorna predisponiranost saobraćaja.

Druga značajna tema u saobraćajnoj geografiji tiče se saobraćaja u ulozi moderatora geografskih promena. Geografski obrazac saobraćajne mreže može često biti u vezi sa urbanim narastanjem i lokacijom proizvodne ili uslužne privredne aktivnosti.

Prvi i najznačajniji predmet istraživanja saobraćajne geografije, predstavlja proučavanje fenomena saobraćaja, samog po sebi, sa svim svojim suštinskim karakteristikama. U saobraćajnoj geografiji se može izdvojiti pet grupa istraživanja zasnovanih na različitom predmetu istraživanja: (1) istraživanja saobraćajne mreže koja pokušavaju da opišu geografske obrasce (putevi, pruge, kanali i slično) i objasne pojave bilo na nivou cele mreže ili samo pojedinačne veze u toj mreži; (2) istraživanja o vidovima saobraćaja i terminalima, koncentrisala su se uglavnom na luke i aerodrome, opisujući ne samo morfologiju pojedinih objekata i njihov razvoj, već i sisteme konkurentskih luka i aerodroma; (3) studije predviđanja u vezi sa uslugama (voz, autobus ili avion), dopunjuju studije o fizičkim mrežama i terminalima; (4) istraživanja kretanja robe, često su bila ometana nedostatkom pouzdanih i kompletnih podataka i

(5) kretanje ljudi se istražuje na svim geografskim nivoima (unutar regije, između regija i internacionalno). Preostali predmeti istraživanja odnose se na: (1) promene u predelu (najčešće kod urbanističkog narastanja) i (2) izvore zagađivanja vazduha (naročito od devedesetih godina 20. veka i afirmacije održivog razvoja).

Saobraćajna geografija datira iz 19. veka kada su geografi Fridrih Racel i Alfred Hettner (Alfred Hettner) prepoznali značaj saobraćaja za formiranje odlika nekog predela i kao posrednika u geografskim promenama. Na početku 20. veka vodeći francuski geograf Pol Vidal de la Blache i Žan Brun (Jean Brunhes) razvili su geografsko učenje o saobraćaju, ne samo kroz izučavanje trajnih predeonih odlika, već i kroz protok robe i ljudi. Od kraja četrdesetih godina 20. veka, saobraćajna geografija se ozbiljnije razvila, u trenutku kada su započeta istraživanja o individualnim načinima transporta (luke, aerodromi, železnica). Zatim, šezdesetih godina američki geografi su u svojim studijama demonstrirali primenljivost kvantitativnih tehnika u proučavanju saobraćaja. To je bilo vreme rapidne ekspanzije saobraćajne geografije, često u službi planiranja. Geo pristup je bio izložen kritici, jer je previše naglašavao prostorne obrasce i veze nauštrb punijeg, na teoriji zasnovanog razumevanja saobraćaja, u široj ekonomskoj i društvenoj perspektivi (Hay, 2001).

Trgovačka geografija

Trgovačka geografija je ekonomsko-geografska pod-disciplina koja se bavi proučavanjem razmene robe između zemalja ili geografskih regija, odnosno, cirkulacijom proizvoda od proizvođača do potrošača.

Trgovačka geografija je prethodnica ekonomske geografije, prvenstveno zainteresovana za predstavljanje ekonomske razmene dobara i robe u različitim delovima sveta. Ona je promovisana kao glavni faktor u informisanju svetskih kolonizatora. Džordž Čisholm je 1889. godine napisao „Priručnik iz trgovačke geografije“ i ta knjiga važi za jedno od najpoznatijih geografskih dela tog vremena. Ovaj priručnik je na izvestan način katalog regionalnog razmeštaja proizvodnje različitih vrsta robe u svetu (Johnston, 2001b).

Trgovina je značajna kao posrednički faktor između proizvodnje i potrošnje. Odvija se unutar države ili između država. Prostorno može biti prilično sadržajna i dinamična. Zahvaljujući tome posebno je interesantna geografima. Oni su svetsku trgovinu prvenstveno objašnjavali kroz razlike u iskorišćavanju prirodne osnove i različitih potreba stanovništva. Novija istraživanja su usredsređena na svetske finansijske institucije, svetske trgovačke organizacije i stanje globalne trgovine.

Ipak, trgovačka geografija nije ostvarila onaj deo nezavisnosti koji su dosegle neke druge pod-discipline ekonomske geografije (npr. agrarna ili turistička geografija). Područje trgovine uglavnom se obrađuje u sklopu ekonomske geografije, saobraćajne geografije ili regionalne geografije. Svetska trgovina se najčešće povezuje sa proizvodnjom i saobraćajnim vezama, a trgovina na malo je u vezi sa sistemom naselja (Vresk, 1997).

Turistička geografija

Turistička geografija je rezultat značajne uloge koju geografi imaju u proučavanju turizma. Turizam je kao privredna delatnost omogućio najmasovnije kretanje u istoriji čovečanstva, zahvaljujući upravo karakteristikama prostora (turističkim atrakcijama), pa se odmah može naslutiti važnost geografskih istraživanja u savremenom turizmu. Turistička geografija je naučna pod-disciplina ekonomske geografije, različitog značaja i evolucije u zavisnosti od zemlje u kojoj se razvija. Na primer, u Nemačkoj je turistička geografija tesno povezana sa saobraćajnom geografijom.

Istraživanje turističkih kretanja započelo je rano, međutim turistička geografija se pojavila relativno kasno (Vresk, 1997). Početak razvoja turističke geografije zabeležen je dvadesetih godina 20. veka u SAD. Prvi članak iz turističke geografije objavljen je tridesetih godina u SAD (Čomić, Pjevač, 1997), kada se turistička geografija u ovoj zemlji razvija u sastavu ekonomske geografije (Hall, Page, 2002). U istoj deceniji objavljuju se radovi sličnih sadržaja u francuskim, britanskim, nemačkim i japanskim stručnim publikacijama. Razvoj masovnog turizma nakon Drugog svetskog rata omogućio je ekspanziju turističko-geografskih

istraživanja (Čomić, Pjevač, 1997), a naročito u poslednjih četrdeset godina.

Turizam je u suštini prostorna pojava (Williams, 2002). Turistička geografija proučava prostorni raspored turističkih pojava, pa su prostorne implikacije veoma bitne za naučnu pod-disciplinu (Čomić, Pjevač, 1997). Ovo je tradicionalno polje interesovanja za geografe s posebnim osvrtom na nekoliko važnih pojava u vezi sa zadovoljenjem turističkih potreba (npr. odmarališta, predeli, mesta i atrakcije). U ovoj grupi istraživanja su i druga važna pitanja, a koja se odnose na turističke regije, njihovu saobraćajnu povezanost sa regijama matičnog boravka turista i tokove turista između tih regija. Uticaj turizma na prostor je posebno važan za turističku geografiju. Studije istraživanja uključuju konvencionalno razmatranje širokog domena ekoloških, društvenih i ekonomskih uticaja, od kojih svaki ima geografsku dimenziju. Najzad, sa pojačanim obimom razvoja, turizam neizbežno postaje predmet posebne pažnje u prostornom i ekonomskom planiranju (Williams, 2002).

Turizam je u prethodnom periodu imao složenu dinamiku razvoja, a naročito u drugoj polovini 20. veka, kada iz stihijskog razvoja prelazi više u planske okvire razvoja (Stojanović, 2011). U okviru takve dinamike, geografi su se prvenstveno u svojim istraživanjima fokusirali na sledeća pitanja:

- pod kojim uslovima (fizičkim, ekonomskim i društvenim) se razvija turizam, u smislu generisanja kako turističke potražnje, tako i turističke ponude;
- gde i u kom obliku se razvija turizam (pitanje lokacije može biti usmereno na čitav niz geografskih nivoa, dok je drugi deo pitanja uglavnom fokusiran na fizičku infrastrukturu);
- kako se razvija turizam (ovo pitanje se ne bavi samo tempom, oblikom i karakterom razvoja turizma, već i time ko su podstrekajući razvoja turizma);
- ko su turisti (u smislu njihovog broja, karakteristika, itinerera i šema putovanja) i šta su njihovi motivi;
- kakav je uticaj turizma na ekološku (fizičku), ekonomsku i socio-kulturnu sredinu unutar turističke destinacije (Williams, Lew, 2015).

Novija istraživanja na relaciji geografija – turizam ogledaju se u temama o neophodnosti zaštite životne sredine i šire, održivog razvoja turizma. Povezivanje turizma sa širim proučavanjem održivog razvoja dalo je dodatni zna-

čaj turizmu, kao terenu na kome se ostvaruje interakcija ljudi i njihove sredine. Posledice takve interakcije opet se analiziraju u ekološkoj, ekonomskoj i socio-kulturnoj sferi (Stojanović, 2011).

EKONOMSKO-GEOGRAFSKI ZNAČAJ I RASPROSTRANJENOST PRIRODNIH RESURSA

Pitanje prirodnih resursa je jedno od najvažnijih u ekonomsko-geografskim analizama i isto tako u analizama zaštite životne sredine u 21. veku. Potreba za resursima je uslovljena ekonomskim rastom i razvojem, a koji je rezultat dominantnog globalnog ekonomskog modela, i najzad koji zavisi i od rasta broja stanovnika na planeti. U ekonomskoj geografiji kao važno figurira pitanje neravnomerne geografske distribucije prirodnih resursa, a ona se odražava na niz složenih ekonomsko-društvenih pojava u globalnom društvu. Budućnost resursa, njihove vrednosti i korišćenja će zavistiti od načina na koji se njima upravlja. Sadašnji način upravljanja resursima nalazi se daleko od ekološki prihvatljivog. Ove analize se dovode u vezu sa jednom od najzastupljenijih podela prirodnih resursa na obnovljive i neobnovljive.

Pojam, podela i geografska rasprostranjenost prirodnih resursa

Prirodni resursi su materijalni deo fizičko-geografske sredine koji se koristi uz pomoć tehnoloških dostignuća, sa ciljem zadovoljenja čovekovih potreba, u određenim ekonomskim i socio-kulturnim uslovima. Oni postoje nezavisno od ljudske vrste, dok kvantitativno i kvalitativno variraju od jedne do druge geografske regije. Ipak, njihova vrednost je društveno određena. Potrebe ljudi se menjaju s vremenom, pa se tako menja i način na koji se zadovoljavaju te potrebe. Takođe, promene u tehnologiji i znanju mogu da utiču na to da neki elementi geografskog prostora postanu resurs. Očigledan primer je guma (kaučuk), koja je važan resurs otkako je Čarls Gudžir (Charles Goodyear) pronašao proces vulkanizacije 1839. godine. Potreba čoveka za resursima dovela je analizu ovog važnog segmenta života do teorije tzv. **resursizma** (eng. *resourcism*), po kome je svet izvor resursa koje čovek treba da koristi. Takav pogled može često da prevede značaj ekosistema u kome su sadržani resursi, što je put ka degradaciji životne sredine.

Pojam resursa često se povezuje sa pojmovima potencijalni resurs, zalihe i rezerve, a ponekada se usled konfuzije ovi pojmovi mogu i pomešati. Na primer, dovodi se u vezu poten-

cijalni resurs, npr. neiskorišćeni hidroenergetski potencijal Amazona, sa resursom koji je aktivno korišćen, npr. električna energije proizvedena na Nijagarinim vodopadima. Zato je važno praviti razliku između zaliha, resursa i rezervi. **Totalne planetarne zalihe** predstavljaju ukupan zbir svih materijalnih komponenti fizičko-geografskog prostora, uključujući podjednako materiju i energiju, kao i biotičke i abiotičke delove tog prostora. Primarni izvor energije na Zemlji je solarna radijacija. Činjenica da Zemlja primi dnevno 17×10^{13} kW solarne energije određuje teorijski gornji limit za proizvodnju sistema zavisnih od tog izvora energije. Takođe, ističe se i to da sva materijalna roba može biti izvedena od konačnih $6,6 \times 10^{21}$ tona materije koja gradi planetu Zemlju (Tabela 2). Uprkos izobilju, velika proporcija Zemljinih totalnih zaliha materije i energije, čak i sa primenom najsavremenijih tehnologija, nije i neće biti skoro dostupna. Iz tog razloga ona i nije predmet istraživanja ekonomske geografije.

Pojam resursa je izveden kao kulturni koncept, jer im čovek u procesu razvoja društva daje značenje. Zalihe postaju resursi onda kada su dostupni ljudima za zadovoljavanje njihovih

Tabela 2. Najzastupljeniji gradivni elementi u Zemlji

Elementi u Zemljinoj kori	Težina (%)	Metali u morskoj vodi	Težina (%)
Kiseonik (O)	46,60	Natrijum (Na)	10,60
Silicijum (Si)	27,72	Magnezijum (Mg)	1,27
Aluminijum (Al)	8,13	Kalcijum (Ca)	0,40
Gvožđe (Fe)	5,00	Kalijum (K)	0,38
Kalcijum (Ca)	3,63	Stroncijum (Sr)	0,01

Izvor: Haggett, 2001.

potreba, kao što su potreba za hranom, staništem, ogrevom i slično. Na primer, ruda uranijuma je jedan od novijih i boljih primera transformacije zaliha u rude.

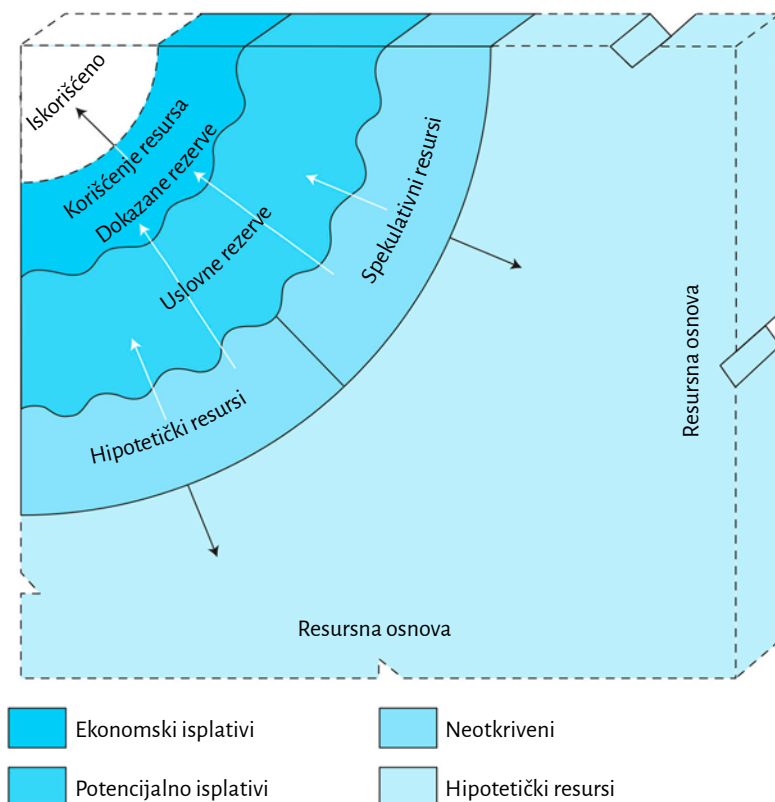
Transformacija resursa iz zaliha ima dva lica i to se odlično može videti na primeru jednog od najvrednijih resursa na području Velike Britanije u vreme neolita – u rudniku kremenih sekira, u blizini Brendona. Kako su gvozdene sekire zamenile kremen, oko 500. pre nove ere, tako je i resurs izgubio svoju korisnost i pridružio se nevalorizovanim zaliham. Na osnovu toga, resursi se mogu definisati kao deo totalnih zaliha, koji može biti korišćen u određenom tehničkom, ekonomskom i društvenom kontekstu. Resurse, prema tome, i kako je već istaknuto, određuje društveni

(kulturni) koncept korisnosti. U tom pravcu, mogu se definisati i **rezerve**, kao segment resursa trenutno dostupan pod tehnološkim i socio-ekonomskim uticajem. One grade najviše specifičan i najmanji deo od sve tri pomenute grupe, važan za čoveka u sadašnjem vremenu (Haggett, 2001).

Pojam **dokazane rezerve** odnosi se na onaj deo rezervi koje su već istražene i za koje je procenjeno da su ekonomski isplative za eksploataciju, kao i u trenutno prisutnim uslovima potražnje, cene i tehnoloških okolnosti. Stoga, analiza obima dokazanih rezervi određenog resursa je veoma dinamična i zavisi od velikog broja delimično povezanih faktora, u koje spadaju: (1) dostupnost tehnologija i veština za iskorišćavanje resursa; (2) nivo potražnje; (3) troškovi proizvodnje i prerade; (4) cena koja može da dominira tržištem; (5) raspoloživost i cena eventualnih zamena za resurse koji se eksploatišu i (6) ekološki i društveni troškovi eksploatacije resursa. Nabrojani faktori određuju da li će određeni resurs biti eksploatisan u nekom mestu i globalni nivo njegove ponude. Obim u kome svaki od ovih faktora utiče na eksploataciju resursa obično varira u prostoru i vremenu. Društvo trenutno ima tehnološku sposobnost da koristi i one resurse koji su ranije bili neekonomični. Na primer, eksploatacija nafte i gasa u Severnom moru, u veoma izazovnim uslovima tamošnje sredine, moguća je zahvaljujući novim podmorskim bušotinama i tehnologijama proizvodnje.

Uсловne rezerve se odnose na resurse koji su otkriveni, a koji se ne mogu eksploatisati usled ekonomskih ili tehnoloških prepreka. Preostale dve kategorije resursa nisu društvu dostupne. **Hipotetički resursi** su oni čije korišćenje je očekivano u budućnosti. Oni se nalaze u područjima koja su samo delimično istražena (npr. Antarktik). **Spekulativni resursi** su oni koji bi

▼ **Slika 4.** Dostupnost resursa
Izvor: Bradshaw, 2008.



molgi biti pronađeni u neistraženim područjima, a za koja se smatra da imaju povoljne geološke uslove. Najzad, preostaje veliki deo Zemlje o kome ne postoje informacije o potencijalnoj bazi resursa (Slika 4) (Bradshaw, 2008).

Predstavljena klasifikacija u vezi sa obimom resursa u svetu ostavlja mogućnost za pretpostavku o njihovoj nepotrošivosti, kao i o snazi tehnoloških prednosti u njihovoj eksploataciji. Čak i da je tako, a nije, društvo se već sada susreće sa nizom problema u vezi sa korišćenjem resursa. Jedan od gorućih problema je zagađivanje životne sredine i osiromašenje ekosistema kao posledica emisije štetnih gasova, a posebno CO₂, koji se smatra odgovornim i za pojačavanje efekta staklene bašte. Zato je neophodno detaljno preispitati odnos čoveka prema resursima i ovde uneti ekološke troškove njihovog korišćenja.

U geografiji se resursi klasifikuju na više načina. Jedna od najzastupljenijih je podela na **neobnovljive** i **obnovljive resurse** (Slika 5) (Haggett, 2001; Bradshaw, 2008; Fellmann et al., 2010; Knox et al., 2014).

Neobnovljivi resursi sadrže konačnu masu materijala kao što su, na primer, uglj, nafta i prirodni gas. Oni se iz ugla trajanja ljudskog života formiraju veoma sporo, pa je njihovo iscrpljivanje put ka njihovoj potpunoj potrošnji. Za svetsku i nacionalne ekonomije neobnovljivi resursi su još uvek od presudnog značaja, iako je njihov obim degradiran. Zbog toga diskusija o potrošnji neobnovljivih izvora energije povlači za sobom veliku pažnju.

Neobnovljivi resursi su oni kojima su potrebni milioni godina da se formiraju (nafta,

ugalj, metali...), pa se iz tog ugla njihova dostupnost posmatra kao ograničena. Na geološkoj vremenskoj skali moguće je da se formiraju nove zalihe takvih resursa, ali nas vreme potrebno za tako nešto jasno upućuje na saznanje da smo trenutno u mogućnosti da koristimo samo one resurse, unutar te grupe, koji su već formirani. Dalje, važno je da se u grupi neobnovljivih resursa istakne razlika između resursa koji su potrošeni kroz korišćenje (npr. nafta) i resursa koji se mogu reciklirati, kao što je na primer aluminijum. Sledeća odlika neobnovljivih resursa je da oni mogu biti izrazito lokalizovani, odnosno, da se u relativnom izobilju nalaze samo na određenim mestima, na primer tamo gde se nalaze naslage ruda. Neki neobnovljivi resursi su rasprostranjeniji od drugih, pa njihova relativna oskudica utiče na njihovu vrednost (Bradshaw, 2008).

Obnovljivi prirodni resursi su oni resursi koji imaju mogućnost obnove bez narušavanja obima njihove produktivnosti. Kao takvi oni mogu prirodnim putem biti obnovljeni u relativno kratkom vremenskom periodu i isto pristupačni za korišćenje. Obnovljivi prirodni resursi obuhvataju dve grupe resursa: (1) **protočni obnovljivi resursi**, u koje spadaju, na primer, sunčeva toplota ili voda i (2) **skladišteni obnovljivi resursi**, u koje spadaju, na primer, zemljište, vegetacija ili biodiverzitet (Stutz, Warf, 2012). Ukoliko se njima dobro upravlja onda se mogu koristiti neograničeno, ipak samo pod uslovom da je tempo njihovog korišćenja sporiji od mogućnosti njihove regeneracije i obnove (Aoyama et al., 2011). Neki obnovljivi resursi mogu biti preobraćeni u neobnovljive, u slučaju lošeg upravljanja tim resursom (zloupotrebe) ili prirodne katastrofe (Barrow, 2006). Na primer, ribolovišta mogu biti devastirana prekomernim izlovom, plodna poljoprivredna zemljišta erodirana lošim agrarnim strategijama, podzemne vode osiromašene prekomernom eksploatacijom, a šume dovedene do visokog stepena deforestacije u potrazi za konstantnim profitom.

Prema stepenu ugroženosti obnovljivi prirodni resursi se mogu podeliti u dve podgrupe ili oblasti resursa: (1) **kritični obnovljivi resursi** – biljni i životinjski svet, šume, zemljišta, podzemne vode i (2) **bezbedni obnovljivi resursi** – sunčeva energija, plima, vetrovi, ta-

▼ **Slika 5.** Podela (vrste) prirodnih resursa
Izvor: Bradshaw, 2008.

Neobnovljivi/zalihe			Obnovljivi/protočni	
Potrošivi	Teorijski reciklabilni	Reciklabilni	Kritični	Nisu kritični
Nafta Gas Ugalj	Elementarni minerali	Metali	Riba Šume Životinje Zemljište Podzemne vode	Solarna energija Plima Vetar Talasi Voda Vazduh

Obnovljivi resursi koji mogu biti korišćeni do iscrpljivanja

Kritični resursi mogu postati neobnovljivi ako se premaši njihov regenerativni kapacitet

lasi, hidroenergija, vazduh. Razlika između ovih podgrupa je u načinu na koji neko društvo upravlja obnovljivim resursima, pa u prvom slučaju ono mora da preduzima mere upravljanja koje neće ugroziti dostupnost resursa, dok u drugom slučaju nema takve povezanosti (Bradshaw, 2008).

Obnovljivi resursi nisu toliko pogođeni obimom korišćenja u cilju zadovoljenja potreba ljudi. Njih je dalje moguće podeliti prema tome koji deo njihovog obima je nepromenjen ili promenjen u postupku korišćenja koje ljudi preduzimaju. Teško je i pomisliti da čovek može da potroši ukupni potencijal energije plime. Međutim, na drugoj strani, bez obzira na to što se voda čini kao nepotrošiv resurs, zalihe podzemnih voda mogu biti permanentno redukovane. Prekomerna upotreba može iscrpiti dostupnu količinu vode ili izazvati ubrizgavanje slane vode u slatkovodnu izdan (npr. južna Kalifornija). Između ove dve krajnje situacije, moguće je istaći resurse šuma koji mogu biti obnovljeni (usled seče), ali samo u situaciji ne tako drastične degradacije zemljišta (Haggett, 2001).

U obnovljive resurse spadaju: sunčeva energija, snaga vetra, snaga vode, biomasa. Oni beleže brzi porast u ukupnom korišćenju, ali su ipak zastupljeni sa oko 10% u ukupnoj potrošnji energije (Knox et al., 2014). Nažalost, tehnologije još uvek nisu na nivou koji obezbeđuje njihovo učinkovito korišćenje, dok je cena tog korišćenja visoka. Najzad, globalno društvo sa svojom ekonomijom još uvek je tradicionalno vezano za neobnovljive resurse (oko 90%). Fosilna goriva u tome prednjače (ugalj, nafta, prirodni gas).

U geografiji se prirodni resursi mogu podeliti i na sledeći način: (1) **prirodni resursi litosfere** – rudno bogatstvo, reljef, zemljište; (2) **prirodni resursi atmosfere** – određeni klimatski elementi i klimatski tipovi; (3) **prirodni resursi hidrosfere** – Svetsko more, podzemne freatske i arteške vode, izvori, reke, jezera i (4) **prirodni resursi biosfere** – biljni i životinjski svet (biodiverzitet), šume (Dinić, 1999).

Rasprostranjenost prirodnih resursa je odigrala veoma važnu ulogu u obrascima međunarodne ekonomske aktivnosti i razvoja. Visoka koncentracija neobnovljivih resursa je zastupljena u zemljama poput SAD, Kanade,

Rusije, Kine, Južne Afrike i Australije. Geološki sastav i fizičko-geografske odlike u tome igraju važnu ulogu, ali isto tako i nemogućnost detaljnijeg istraživanja prirodnih resursa u većem delu bivših kolonijalnih teritorija Afrike, Azije i Latinske Amerike, a usled političkih previranja ili usporenog tehnološkog napretka. To znači da korišćenje resursa, pored prirodnih predispozicija, zavisi i od niza ekonomskih, političkih i tehnoloških faktora (Knox et al., 2014). Prirodni resursi mogu da utiču na brojne društvene i političke okolnosti, a jedna od njih su i ratovi. Resursi su pod kontrolom suverenih država i mnoge od njih su vodile ratove da bi osvojile ili sačuvalе resurse. Japan je izvršio invaziju na Koreju i Tajvan 1890. godine da bi došao do obradivog zemljišta i rude uglja. Iračka invazija na Kuvajt 1991. godine bila je motivisana korišćenjem izvora nafte. Slična je i situacija u vezi sa napadom SAD na Irak 2003. godine (Stutz, Warf, 2012).

Jedna od važnih oblasti proučavanja odnosi se na ukupne zalihe resursa. Rezerve prirodnih resursa su važno pitanje za savremene ekonomske teme i razvoj društva u celini. Nivo njihove eksploatacije dovodi se u vezu sa globalnim ekonomskim modelom i brojem ljudi na planeti. Procene upućuju na to da se broj stanovnika duplirao od 1800. do 1930. godine, a zatim i da se to ponovo desilo u periodu od 1930. do 1975. Svaki čovek, kao deo društvene zajednice, ima potrebu za hranom, vodom, staništem i prostorom. Kako životni standard raste, tako se i povećava pritisak na resurse. U vezi sa dilemom obima zaliha resursa postoje dva različita stava: optimističan i pesimističan.

Optimističan stav je u vezi sa cenom prirodnih resursa. Klasičan ekonomski test za nivo oskudice u nekom proizvodu je i njegova tržišna cena. Ako se u analizu uzmu cene mineralnih resursa od 1870. godine, onda se može uočiti da one nisu mnogo varirale. Porast cene nekog resursa rezultat je i povećane brige o njegovim zalihama. Dobar primer za to je cena vode. Nekada je bila potpuno besplatna, a danas se njena distribucija meri, potom naplaćuje i to bi stanovništvo trebalo da odvrati od nemarnog korišćenja ovog dragocenog resursa. Zatim, razlog za stabilnost cene resursa je činjenica da se oni mogu zameniti i drugim re-

sursima. Povećana potreba za tekstilom je balansirana zamenom prirodnih materijala (npr. pamuk, vuna) onima koji su veštački (npr. polietilen, najlon). Još jedan razlog za stabilnost cena je i način eksploatacije resursa iz ruda. Na primer, u iskopavanju bakra za poslednjih sto godina desio se radikalni prelaz sa selektivnog iskopavanja onih ruda koje su visokokvalitetne, na masovno iskopavanje ruda koje su niskokvalitetne. Drugim rečima, 1900. godine eksploatisana ruda je sadržala 3% bakra, dok se danas eksploatiše i ona ruda koja ima 0,5 % bakra. Savremene tehnologije to omogućuju. Takođe, eksploatacija nafte danas podrazumeva postupak koji ostavlja daleko manje nepotrebnih ostataka nego što je to bilo 1870. godine.

Pesimističan stav se bazira na, kako je već spomenuto, postojećem ekonomskom modelu koji se razvija u poslednjih nekoliko stotina godina i na povećanju broja stanovnika na planeti, te obima njihovih potreba. Sadašnje vreme je obeleženo rapidnim porastom stanovništva na globalnom nivou i eksploatacijom resursa koja je daleko od prihvatljivog obima. Projekcije za budućnost ukazuju na slične trendove, pa će porast populacije uticati i na porast potrošnje energije.

U zaštiti životne sredine i tendencijama održivog razvoja obim korišćenja prirodnih resursa se posmatra kao veoma važan za čoveka i globalno društvo. U vezi sa tim je i kritičko posmatranje ovog problema – koncept ili teorija poznata kao **tragedija zajedničkog poseda** (eng. The Tragedy of the Commons). Njen

promoter je bio ekolog Garet Hardin (Garrett Hardin) u istoimenom radu iz 1968. godine, u kome ističe kako je tragedija sadržana u osiromašnju prirodnih resursa koje se dešava kada pojedinačni interesi i kolektivni interesi nisu usaglašeni (Hardin, 1968; Barrow, 2006). Na primer, stanovnici nekog sela imaju fragment zajedničkog zemljišta koji mogu da koriste za razvoj stočarstva. Kako broj grla u stadu raste tako isto i produktivnost (npr. vuna ili meso) raste do određenog praga. U nekom trenutku zajedničko zemljište postaje previše eksploatisano i u interesu zajednice je da ograniči korišćenje. Međutim, ono što je najbolje za zajednicu ne mora biti najbolje i za pojedince (Haggett, 2001). U osnovi ove teorije se nalazi mišljenje da će ljudi koji upravljaju zajedničkim resursom predvođeni samo svojim ličnim interesom za sticanje dohotka, dovesti do propasti zajedničkog poseda. Koncept tragedije zajedničkog poseda je, pored primera zemljišta koje se koristi u svrhu razvoja stočarstva, moguće pronaći i u prekomernom ribolovu, kao i kod drugih prirodnih resursa.

Zbog prekomerne eksploatacije prirodnih resursa raste potreba i za njihovom zaštitom o čemu svedoče brojne ekološke akcije i inicijative (Haggett, 2001). Na primer, Protokol o zaštiti životne sredine Antarktika potpisan je 1991. u Madridu. U osnovi Protokol predstavlja sveobuhvatnu platformu za zaštitu životne sredine na ovom kontinentu, čime je uspešno suspendovana težnja njegove rudne eksploatacije u narednih 50 godina (Stojanović i drugi, 2014).

Vodeni resursi

Voda je srž ekonomskog i društvenog razvoja, pa je kao takva od ključnog značaja za održavanje zdravlja, proizvodnju hrane, generisanje energije, industrijski razvoj, saobraćaj, turizam, upravljanje životnom sredinom i za otvaranje novih radnih mesta. Bezbedno vodosnabdevanje s pravom se posmatra kao faktor od presudnog značaja za dalji razvoj društva. Čovečanstvo neće biti u stanju da odgovori na izazove održivog razvoja u 21. veku bez unapređenog upravljanja vodenim resursima.

Voda koja nije zagađena može uvek i ponovo da se koristi, zbog čega se može posmatrati i kao obnovljivi resurs. Zahvaljujući sunčevoj energiji i sili gravitacije, voda stalno kruži u procesu koji je poznat kao hidrološki ciklus i koji se sastoji od isparavanja, prenosa vodene pare vazdušnim masama, formiranja oblaka i atmosferskih padavina, kao i površinskog i podzemnog oticanja prema morima i okeanima (Stojanović i drugi, 2014). Uprkos oceni o „nepotrošivosti“ vode, neki oblici njenog po-

javljanja u prirodi predstavljaju lako potrošiv resurs sa jasno definisanim granicama. Na primer, period obnavljanja podzemnih voda zah-teva toliko dug vremenski period da je iz ugla ljudske vremenske lestvice to ipak neobnov-ljivi resurs (Harris, 2009). Koliko je voda dra-gocen resurs govori i podatak da 1,5 milijar-di stanovnika, odnosno oko 24% od ukupnog broja na Zemlji, nema pristup ispravnoj vodi za piće (Stutz, Warf, 2012), resursu koji je čo-veku svakodnevno potreban za održavanje u životu. Nema sumnje da će resursi vode za piće biti jedno od najvažnijih razvojnih pita-nja u 21. veku. Uprkos toj konstataciji i danas mnogi ovaj resurs uzimaju „zdravo za gotovo“ (Barrow, 2006).

Od ukupne količine slatke vode koju čovek koristi 70% se koristi u poljoprivrednoj proi-zvodnji, oko 20% u industriji, a preostalih 10% u domaćinstvu za pripremanje hrane, održava-nje higijene i druge potrebe (Saks, 2015). Mada neke procene upućuju na to da u svetu ima do-voľno pitke vode, problem je prekomerno i ne-racionalno korišćenje koje uvek podrazumeva i njeno zagađivanje (Stutz, Warf, 2012). U prilog tome ide i povećanje broja stanovnika, jer ne-minovno vodi ka povećanju potrošnje i novom zagađivanju vode. Kada se ovome doda i veći obim korišćenja vode u industriji i rudarstvu, zatim promene u količinama padavina koje su izazvane globalnim klimatskim promenama, onda se dobija realnija slika o planetarnim gra-nicama vode kao prirodnog resursa.

Isparavanje koje inicira sunčeva energija na godišnjem nivou podiže 500.000 km³ vlage u atmosferu. Iz okeana se podiže 86% i sa kopna 14%. Ista količina će se vratiti nazad na Zemlju u vidu padavina, ali se distribuira u različitim proporcijama – kontinenti zbog isparavanja gube oko 70.000 km³, ali dobijaju 110.000 km³ padavina. Rezultat toga je da se 40.000 km³ vode prenese sa mora na kopno svake godine. Dve trećine otiče u poplavama, a oko 14.000 km³ ostaje kao relativno stabilan izvor zaliha (Postel, 1992). **Stabilne zalihe vode iznose oko 7.000 m³ po osobi, ali su nejednako distribui-rane.** Neke regije imaju vode u izobilju, a neke nedostatak vode. Ako se uzmu u obzir potre-be savremenog društva, količina iznad 1.700 m³ vode po osobi je prag iznad koga stanovniš-tvo može optimalno da je koristi za svoje po-

trebe. **Za države u kojima je količina vode po osobi manja od 1.700 m³ se kaže da su pogo-đene oskudicom vode** (npr. te države mora-ju da donesu teške odluke o načinu na koji ko-riste vodu – za ličnu potrošnju, poljoprivredu ili industriju), a **za one koje imaju manje od 1.000 m³, da su u nestašici vode** (npr. nedosta-tak vode ometa ekonomski razvoj i drastično smanjuje mogućnost proizvodnje hrane) (Po-stel, 1992).

Zemlje sa tendencijom nestašice vode su sledeće: Kuvajt (10 m³), Libija (108 m³) Saudijska Arabija (111 km³), Izrael (265 m³), Alžir (460 m³), Tunis (577 m³), Ruanda (638 km³), Kenija (947 km³). Zemlje sa tendencijom oskudice vode su sledeće: Burkina Faso (1.024 m³), Južna Afrika (1.131 m³), Češka (1.283 m³), Somalija (1.413 m³), Lesoto (1.456 m³), Severna Koreja (1.471 m³), Malavi (1.461 m³), Zimbabve (1.530 m³), Poljska (1.598 m³). Nasuprot ovim zemljama postoje i one koje vode imaju u izobilju, na primer Suri-nam (479.000 m³) i Island (605.000 m³).

Nestašica vode može da izazove brojne društvene implikacije sa nesagledivim posle-dicama. Problem krize u vezi sa vodom ne leži u fizičkom nedostatku vode, već je ukorenjen u raspodeli moći, siromaštvu i nejednakosti. Na primer, u pojedinim delovima Indije boga-ti poljoprivrednici imaju mogućnost korišće-nja vode iz izdani tokom 24 sata, dok se njihovi susedi, ali siromašni poljoprivrednici, moraju oslanjati na padavine. Na Zapadnoj obali, Izra-el onemogućuje Arapima bušenje novih bunara (što vodi smanjenju irigacionih površina, padu produktivnosti i porastu nezaposlenosti), dok u isto vreme izraelski naseljenici koriste dublje bunare koji osiromašuju izdan i stavljaju je van domašaj palestinskih bunara. Tu su i brojne druge nelogične situacije u vezi sa snabdeva-njem vode u manje razvijenim zemljama, koje neki istraživači zovu „izopačenim principima“. Na primer, stanovnici sirotinjskih kvartova Džakarte (Indonezija), Manile (Filipini) i Naj-robija (Kenija), plaćaju 5-10 puta više za vodu od onih koji žive u bogatim kvartovima istih gradova, pa čak i više od stanovnika Londona i Njujorka. Domaćinstva sa visokim prihodi-ma imaju daleko veću potrošnju vode nego ona sa niskim prihodima, pa je tako potrošnja po glavi stanovnika veća 15 puta u bogatim pred-građima Dar es Salama (Tanzanija) i Mumbai-

ja (Indija), nego u sirotinjskim kvartovima ovih gradova. Nepravedne cena vode imaju ozbiljne posledice po siromaštvo domaćinstva, što se očituje u tome da 20% najsiromašnijih domaćinstava u El Salvadoru, Jamajci i Nikaragvi, troše više od 10% svojih primanja na vodu.

Od devedesetih godina 20. veka strahuje se da nedostatak ovog dragocenog resursa može da prouzrokuje tzv. „ratove za vodu“. Preko 60% izvora za vodosnabdevanje u svetu se nalazi u više od 260 rečnih basena koji se prostiru na teritoriji dve i više država. Težnja za nadležnost u korišćenju vode u ovakvim regijama može da ugrozi i onako već krhke veze između nekih država, a posebno u regijama kao što je Bliski istok. Ipak, veći broj potencijalnih ratova je izbegnut kroz potpisivanje brojnih sporazuma, a učinkovitost nekih će tek biti potvrđena u budućnosti. Porast tenzija zbog vode dodatno komplikuje odnose onih država koje su u sporovima ne samo zbog vode već i zbog nekih drugih problema (Prilog 3), kao što je to recimo u slučaju Pakistana i Indije (Elliott, 2013).

Prognoze o nestašici i oskudici vode ističu, prema projekcijama iz druge polovine devedesetih godina 20. veka, da će više od 2,8 milijardi ljudi u 48 zemalja biti pogođeno oskudicom vode do 2025. godine. Među tim zemljama čak 40 se nalazi u jugozapadnoj Aziji, severnoj

Africi i Podсахarskoj Africi. Porast broja stanovnika u kombinaciji sa rastom njihovih potreba uticaće na pojavu nestašice vode u svim državama na zapadu Azije. Do 2050. godine broj zemalja suočenih sa oskudicom i nestašicom vode će porasti na 54. Pretpostavlja se da će u tim zemljama živeti oko četiri milijarde ljudi, što će, ako se obistine pretpostavke o porastu svetske populacije na 9,4 milijardi, iznositi oko 40% od ukupne svetske populacije. Najteža situacija se očekuje u Africi, gde bi do 2025. populacija od 230 miliona stanovnika mogla biti pogođena nestašicom, a čak 460 miliona bi bilo zatečeno nestašicom vode.

Porast broja stanovnika i privredni rast su najviše odgovorni za pojačani pritisak na vodene resurse. Procene ukazuju da će sa trenutnim obimom potrošnje vode svet 2030. godine suočiti sa 40% manjka vode u odnosu između predviđenih potreba i raspoloživih resursa vode. Proizvodnja hrane za devet milijardi stanovnika do 2050. godine, zahtevaće povećanje obima poljoprivredne proizvodnje za 60% i povećanje za 15% vode neophodne za navodnjavanje. U svetu će biti više potrebno vode za proizvodnju električne energije, mada i danas čak 1,3 milijardi stanovnika nema pristup električnoj energiji. Nestašica vode, podstaknuta klimatskim promenama, mogla bi neke regije da košta 6% njihovog ukupnog bruto društvenog proizvoda, što bi izazvalo migracije i podstaklo nove sukobe. U nekim državama za pogubni scenario ne treba čekati budućnost, jer čak 663 miliona ljudi nema pristup zdravoj vodi za piće. Loši sanitarni uslovi su uzrok 675.000 preuranjenih smrtnih slučajeva, usled čega se u nekim državama godišnji ekonomski gubici procenjuju i do 7% od njihovog bruto društvenog proizvoda.

U cilju održivog korišćenja vode, kao odgovor na povećani obim korišćenja u svetu, predlaže se nekoliko rešenja:

- napuštanje starih politika upravljanja vodom koje uvek na povećanje potražnje odgovaraju povećanom ponudom i uvođenje politike sistematske konzervacije (racionalnije očuvanje vode);
- odustajanje od tradicionalnog načina navodnjavanja plavljenjem ili kanalisanjem vode pomoću gravitacije (60% vode ovako se gubi zbog isparavanja ili infiltracije) i uvođenje relativno nove tehnike mikroirigaci-

Prilog 3. Problemi vodosnabdevanja u Pakistanu

U obilnim padavinama, tokom naleta monsuna u Pakistanu jula 2010. godine, postradalo je preko hiljadu ljudi, dok je čak milion ljudi bilo pogođeno poplavama. Veliki broj obolelih se našao u direktnoj vezi sa zagađenom vodom, a među njima posebno deca. Dostupnost vode za piće po osobi na godišnjem nivou je pala za 80%.

Tešku situaciju sa vodosnabdevanjem u Pakistanu dodatno otežava porast broja stanovnika (na godišnjem nivou za 1,6%), kojih je u ovoj državi ukupno 212 miliona. Sledeći problem je i povlačenje lednika, kao značajnog izvora sveže vode, a usled klimatskih promena. Najzad, snabdevanje vodom u Pakistanu zavisi od tokova šest reka koji dotiču iz delova Kašmira i Pendžaba – pod suverenitetom Indije.

Čak 90% korišćene vode u Pakistanu otpada na poljoprivredu, koja zapošljava oko polovine radno sposobnog stanovništva i koja učestvuje u 25% izvoza ove zemlje. Silazni trend u vodosnabdevanju već je pogodio proizvodnju u Pendžabu (državnu žitnicu) gde su mali proizvođači dovedeni do propasti, usled čega se pojavljuju nemiri i militantne aktivnosti u ionako nestabilnoj državi. Uprkos tome što bolesti u vezi sa vodom i lošim sanitarnim uslovima koštaju godišnje pakistansku ekonomiju milijardu funti, ulaganja u infrastrukturu i tehnologije koje bi unapredile vodosnabdevanje i poboljšale efikasnost korišćenja vode u poljoprivredi, još uvek nisu aktuelna (Elliott, 2013).

- je koja se ostvaruje pomoću sistema kap po kap (efikasnost iznosi 95%);
- recikliranje i ponovno korišćenje otpadnih voda u mnogim industrijskim granama može značajno doprineti ukupnom očuvanju ovog resursa;
 - inoviranje proizvodnih kapaciteta, korišćenje efikasnijih proizvodnih kapaciteta, kao i otkrivanje i sanacija curenja, mogu značajno da poboljšaju efikasnost urbane i kućne potrošnje vode;
 - određivanje adekvatne cene vode, koja treba da posluži i kao pokazatelj ekonomske nestašice, što trenutno nije slučaj, jer iz društvenih i političkih razloga vlade mnogih zemalja zadržavaju niske cene vode, naročito za snabdevanje poljoprivrede;
 - desalinizacija morske vode, jer se čini kao izvor bukvalno neograničenih zaliha, iako se trenutno mali procenat vode dobija iz ovog izvora, zbog visoke cene po-

stupka (npr. jedan do dva dolara po metru kubnom, što je četiri do osam puta više od prosečnih urbanih troškova za vodu i deset do dvadeset puta više od trenutnih troškova vode za poljoprivrednu upotrebu);

- promocija tržišta vode, kroz utvrđivanje jasnih pravila u vezi sa pravima na vodu, trebalo bi da omogući formiranje tržišne cene vode, ali s oprezom jer bogatiji korisnici uvek mogu da preotmu vodu poljoprivrednicima ili domaćim potrošačima s malim primanjima (Harris, 2009).

Pitanje adekvatnog, racionalnog i održivog korišćenja vode i dalje je aktuelno. Predviđa se da bi u budućnosti čak velike kompanije mogle da preuzmu izvore sveže vode. Ova privatizacija bi bila unosan posao, onako kako je to danas slučaj sa naftom i kompanijama u čijoj se nadležnosti ovaj prirodni resurs nalazi (Barrow, 2006).

Obradivo zemljište

Zemljište je prirodno-istorijsko telo, odnosno površinski rastresiti sloj Zemljine kore, nastao kao rezultat zajedničkog delovanja i uticaja pedogenetskih činilaca koje čine: matična stena, klima, organski svet, reljef i vreme. Zemljište ima veoma važnu ekosistemsku funkciju i predstavlja veliki prirodni resurs od neprocenjivog privrednog značaja. Poznavanje zemljišta je važno za čoveka, bilo da se ono izučava u kontekstu prirodnog tela, osnovnog sredstva biljne proizvodnje ili objekta rada (Miljković, 1996). U uslovima stalnog rasta broja stanovnika na planeti i tražnje za hranom, problem degradacije zemljišta ima sve veće socijalne i ekonomske posledice. Uzimajući ovo u obzir, kao i pomenutu činjenicu da zemljište vrši i niz drugih važnih ekosistemskih funkcija značajnih za život i životne procese, neophodno je raditi na zaštiti i očuvanju zemljišta (Stojanović i drugi, 2014).

Relativno mala površina zemljišta u ukupnoj površini kopna na planeti se koristi za uzgajanje useva. Značajne teritorije kopna su nepodesne za poljoprivredno korišćenje usled ograničavajućih klimatskih faktora, naroči-

to u sušnijim i hladnijim regijama. Tip zemljišta isto tako može uticati na odsustvo poljoprivredne proizvodnje. Kod glavnih tipova zemljišta samo biom tundre ima potpuno odsustvo obradivog zemljišta, dok nasuprot situaciji koja je tamo zastupljena, černozem i aluvijalna zemljišta imaju potencijalno najveću proporciju koja se može kultivisati. Jedan od problema u poljoprivrednoj kultivaciji glavnih tipova zemljišta može biti i mala dubina zemljišta i njihova zaslanjenost (Grigg, 2005).

U toplim i sušnim oblastima podzemna voda se kreće ka površini kroz proces kapilarnog vlaženja koje u gornjim slojevima zemljišta akumulira veću količinu soli. Ovo izaziva neprilike u poljoprivrednoj proizvodnji, a posebno u regijama koje se oslanjaju isključivo na padavine. Samo iz ovog razloga oko 40.000 hektara zemljišta je izuzeto iz poljoprivredne proizvodnje na zapadu Australije od 1962. do 1970. godine. Suprotno, daleko veći problem može imati prekomerno navodnjavanje sa ozbiljnim posledicama po životnu sredinu. Dalje, u hladnijim i vlažnijim regijama, koje su pokrivene četinarskim šumama, podzol je

najzastupljenije zemljište. Iako su velike površine pod podzolima kultivisane, posebno u istočnom delu SAD i severnoj Evropi, ova zemljišta zahtevaju pažljivu obradu, jer su kiselja i hranljive materije se iz njih lako spiraju (Grigg, 2005).

Obradivo zemljište igra veoma važnu ulogu u oblikovanju globalne ekonomske geografije. Geografski razmeštaj obradivog zemljišta predstavlja snažan faktor životne sredine u formiranju ekonomskih osobenosti između geografskih regija. Više od polovine Zemljine površine ne podržava ratarsku poljoprivrednu proizvodnju. Ovde spadaju oblasti planinskih krajeva, lošeg i slabo kvalitetnog zemljišta, oblasti kratke vegetacione sezone, sa malo padavina, kao i one koje se ne mogu preobratiti u obradivo zemljište, jer se koriste za stočarstvo, šumarstvo ili zato što su u režimu zaštite prirode. Na osnovu iznetih činjenica, zaključuje se da je obradivo zemljište u svetu veoma neravnomerno raspoređeno. Njegova najveća koncentracija je u Evropi, zapadnom i centralnom delu Rusije, istočnom delu Severne Amerike, priobalnom delu Australije, Latinskoj Americi, delovima Indije, istočnoj Kini i delovima Podсахarske Afrike. Podaci Svetske banke o obradivom hektaru po stanovniku ukazuju na to da Australija, Kanada, Rusija i SAD, daleko prevazilaze siromašne u pogledu obradivog zemljišta, a u koje spadaju Japan, Kina, Velika Britanija i Indija (Knox et al., 2014).

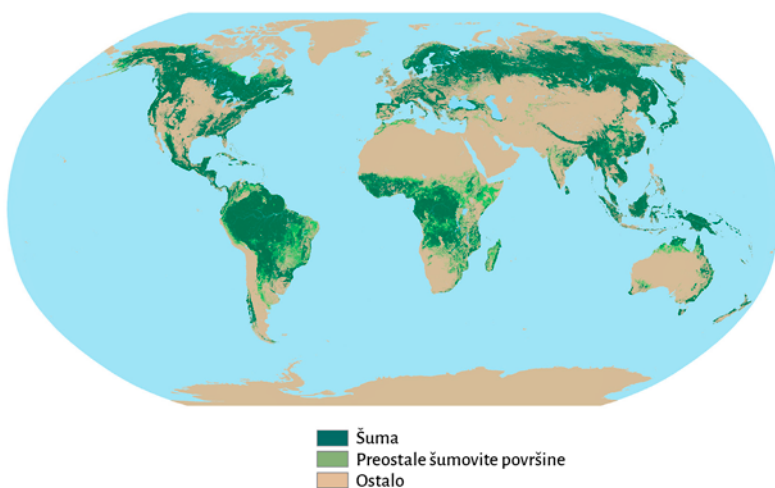
Poljoprivreda ostvaruje jedan od važnih uticaja na zemljišta i jedan je od glavnih zagađivača zemljišta. U nameri da poveća produktivnost čovek u poljoprivrednoj proizvodnji primenjuje različite hemijske supstance. Mineralna đubriva i pesticidi, veoma često i prekomerno korišćeni, predstavljaju najčešće uzročnike zagađivanja zemljišta. Pored mineralnih đubriva i pesticida, kao produkt poljoprivredne proizvodnje, i *otpadne vode iz poljoprivrede*, naročito one sa stočnih farmi, mogu biti značajan izvor zagađenja zemljišta. Radi se o tzv. tečnom đubrivu čiji su glavni sastojci: organska materija, azot, fosfor, sumpor, kalijum, kalcijum, gvožđe i drugi mikroelementi u malim količinama. Viškovi azota i fosfora iz otpadnih voda sa stočnih farmi preko zemljišta dospevaju i u podzemne i površinske vode zagađujući ih i uzrokujući tzv. eutrofikaciju pod kojom se podrazumeva intenzivan razvoj organizama u vodi, pre svega algi. *Navodnjavanje* je veoma korisna melioraciona mera kojom se uvećavaju poljoprivredni prinosi (čak i pustinjским predelima omogućuje da budu pretvoreni u obradive poljoprivredne površine, što je značajno sa aspekta prehrane stanovništva), ali u prekomernom obimu izaziva salinizaciju. Neka zemljišta se zaslanišu do te mere da postaju neplodna. U prošlosti se to potvrdilo u dolinama Tigra i Eufrata (drugi vek p.n.e.), a danas ovaj problem imaju: Kalifornija, Pakistan, Ukrajina, Australija i Egipat (Stojanović i drugi, 2014).

Šumski areali

Šume su važne za ekonomske i ekološke sisteme. Zato se korišćenje šuma, pored ekonomske, mora podvrgavati i ekološkoj analizi, jer samo tako se mogu razumeti principi njihovog održivog upravljanja. **Stopa prirodnog rasta šuma** je fundamentalna i obezbeđuje vezu između ekonomije i ekologije šuma. Važan detalj u održivom upravljanju šuma je i **kumulativna priroda rasta šuma** (biomasa koja se nakuplja godinama, decenijama i vekovima), jer biomasa se može koristiti samo ako je netaknuta, pa se tako dolazi do važnosti momenta u kome se korišćenje ovog resursa realizuje (Harris, 2009).

Na Zemlji se pod šumama nalazi 39 miliona km², odnosno, oko 30% kopnene površine. Od te površine 15-20% se koristi za dobijanje celuloze, hartije, drvne građe i ogreva (Saks, 2014). Šume su jedan od važnijih tipova bioma na Zemlji, sa značajnim arealom rasprostiranja od ekvatorijalne do (sub)polarne zone (Slika 6).

Šume su na Zemlji globalno posmatrajući raspoređene u tri bioma: (1) ekvatorijalnim šumama, (2) šumama umerenih geografskih širina i (3) borealnim šumama (tajge). **Ekvatorijalne šume**, poznate i kao ekvatorijalne kišne šume, zauzimaju 8% od ukupne površine Zemljinog kopna i to uglavnom u sledećim geo-



▲ **Slika 6.**
 Rasprostiranje
 šuma u svetu
 Izvor: FAO

grafskim regijama: basenu Amazona u Južnoj Americi, Malajskom arhipelagu u Aziji i basenu reke Kongo u Africi. Tu su regije sa velikom količinom padavina (više od 1.000 mm godišnje), visokim temperaturama i sa slabo izraženim godišnjim dobima. Šume umerenih geografskih širina zauzimaju 7% od ukupne površine Zemljinog kopna. Zastupljene su uglavnom u Evropi, istočnoj Kini i istočnom delu SAD. U ovim regijama je zastupljena umerena količina padavina u sumi od 750 do 1.000 mm na godišnjem nivou. Padavine se u zapadnim delovima regije izlučuju uglavnom u jesenjem i zimskom periodu, odnosno, u istočnim delovima regije u letnjem periodu. **Borealne šume (tajge)** zauzimaju 14% teritorije od ukupnog Zemljinog kopna i to na severu Rusije, u Skandinaviji, Kanadi, na Aljasci i severozapadu SAD. Na području ovog bioma se izlučuje mala količina padavina od 250 do 500 mm, uglavnom u toku hladnog i kratkog leta (Haggett, 2001).

Šume su pod značajnim uticajem čoveka i gustine naseljenosti. Na primer, ekvatorijalne šume se nalaze u područjima koja su podjednako slabo ili gusto naseljena. U zavisnosti od toga i intenzitet uticaja na njih se kreće od malog (npr. u Amazoniji) do velikog (npr. seča i kultivacija na Javi). U pojasu umerenih šuma seča i kultivacija su obimno zastupljene, a gustina naseljenosti se kreće od srednje do visoke. Borealne šume se nalaze u pojasu sa malom gustinom naseljenosti, sa limitiranim obimom seče (Haggett, 2001).

Skoro 2/3 svetskih šuma nalazi se u sledećim državama: Rusiji, Brazilu, Kanadi, SAD, Kini, Australiji, Kongu, Peru i Indoneziji. Ve-

liku površinu pod šumama, u odnosu na površinu državne teritorije imaju sledeće zemlje: Gabon (89%), Švedska (69%), Japan (68%), Demokratska Republika Kongo (67%), Malezija (67%), Kongo (65%), Zambija (65%), Južna Koreja (63%), Brazil (59%), Venecuela (53%), Kolumbija (53%), Tanzanija (52%), Rusija (50%), Indonezija (50%), Ekvador (50%), Angola (46%). Velike površine pod šumama imaju još: Kanada (38%) i SAD (34%).

Šume su značajan resurs posmatrano na globalnom nivou, ali i u pojedinačnim slučajevima ekonomija odabranih zemalja. Nažalost, sistem vrednovanja šuma je ponekad pogrešan, pa se često posmatraju kao izvor drvne građe, a ne u složenom sistemu **vrednovanja usluga životne sredine (ekosistema)**. Šume kao resurs pružaju mnogo više nego što se čini ako ih posmatramo samo kao drvenu građu. One obezbeđuju stabilizaciju rečnog sliva, kontrolu i filtriranje zagađenih voda, emisiju ugljenika i održavanje stabilnosti biodiverziteta, a imaju i estetsku i rekreativnu vrednost (Harris, 2009).

Porast globalne populacije prati opšti trend smanjenja šumskih površina u svetu. Međuza-visnost **deforestacije** (seča šuma) i broja stanovnika ogleda se u potrebi čoveka za energetskim izvorima u nerazvijenom delu sveta. Stanovništvo tih zemalja, pošto ne može sebi da priušti naftu kao energetski resurs, okreće se sakupljanju ogrevnog drveta gde su šume na udaru. U zemljama kao što su Indija, Haiti, Indonezija, Malezija, Tanzanija i Brazil sakupljanje ogrevnog drveta glavni je izvor seče šuma – jednog od najtežih problema životne sredine u nerazvijenom delu sveta (Stutz, Warf, 2012). Kao uzrok deforestacije pojavljuju se i drugi razlozi (npr. potreba za osvajanjem novih obradivih površina). Neke šume nestaju zbog dobijanja tropskog plemenitog drveta, koje je svuda cenjeno i koje se svuda u svetu koristi na neodrživ način. Na mestu nekih kišnih šuma podižu se plantaže u cilju dobijanja proizvoda za kojima vlada velika potražnja, kao što je palmi-no ulje. Ovaj problem je posebno izražen u Indoneziji, Maleziji i Papua Novoj Gvineji (Saks, 2014). Najzad, iako se mnogo govori o problemu deforestacije do sada nije dovoljno učinjeno na njenom suzbijanju. Samo je u brazilskom delu Amazonije, za period 2002-2004, izgubljeno

no na godišnjem nivou 24.000 km² šume, zbog uzgajanja poljoprivrednih kultura, seče i drugih razloga (Barrow, 2006).

Deforestacija nije fenomen koji se isključivo vezuje za savremenog čoveka. Velike površine širom Evrope i Kine iskrčene su pre više stotina, a možda čak i hiljada godina. Borealne šume velikim delom nisu bile takve sudbine, ali ne zbog pažljivog odnosa prema životnoj sredini, već zahvaljujući tome što njihovo zemljište nije toliko plodno, a i niske temperature ne dozvoljavaju duži vegetacioni period u poljoprivredi. Po svojoj prilici, ljudi bi posekli i ove šume, kao što su to uradili sa šumama u umerenim geografskim širinama (Saks, 2014). Step deforestacije u kišnim šumama ekvatorijalnog pojasa danas je neodrživ. Deforestacija je danas najizraženija u sledećim državama: Hondurasu (-37%), Nigeriji (-36%), Filipinima (-32%), Beninu (-31%), Gani (-28%), Indoneziji (-26%), Nepal (25%), Severnoj Koreji (-25%), Ekvadoru (-22%) i Haitiju (-22%).

Globalizacija je i u eksploataciji šumskih resursa izazvala brojne promene u odnosu na njihovo tradicionalno korišćenje. Smanjene barijere u međunarodnoj trgovini i investicijama omogućile su korporacijama da se kreću svetom u potrazi za profitabilnijim mogućnostima. Legalna međunarodna trgovina šumskim proizvodima se utrostručila od sedamdesetih godina 20. veka. Najverovatnije da se u tom periodu proširila i ilegalna trgovina podsta-

knuta labavom primenom domaćih zakona i nedostatkom međunarodnih regulacija o šumarstvu. Na primer, samo brazilska vlada procenjuje da 80% seče stabala u Amazonu nije u skladu sa zakonom. Neke azijske zemlje su iscrpile svoje šumske resurse, pa su se u potrazi za profitom okrenule drugim načinima poslovanja. Jedna malezijska kompanija kontroliše 60-85% koncesija za seču u Papua Novoj Gvineji. Površina amazonske šume pod koncesijom azijskih drvnoпрераđивачких kompanija utrostručila se i popela na 12 miliona hektara. Najzad, tu su i druge vrste problema. Vlada u Indoneziji je proglasila suverenu jurisdikciju nad nacionalnim šumama. Običajna prava zajednica lokalnog stanovništva, koja su generacijama evoluirala u složen i održivi sistem upravljanja šumama, pravno nisu priznata. Lokalno stanovništvo u takvim okolnostima gubi moć u sprečavanju autsajdera da krče šumu. Jedna studija je donela zaključak kako su tradicionalna prava miliona ljudi predana malom broju komercijalnih firmi i državnih preduzeća (Harris, 2009). Da bi se ovakve tendencije sprečile u poslednje vreme se ulaže dodatni napor za zaštitu šuma kroz unapređenje ekološkog sistema njihovog upravljanja. Takav metod je često povezan sa interesima lokalnog stanovništva i agrošumarstvom (Barrow, 2006), pod kojom se podrazumeva način korišćenja prirodnih resursa u kome se kombinuju zemljoradnja, stočarstvo i šumarstvo.

Fosilna goriva

Fosilna goriva zavise od posebnih geoloških procesa i shodno tome su neravnomerno raspoređena širom sveta. Ova vrsta resursa predstavlja biljne i životinjske ostatke koji su milionima godina sakriveni u Zemljinoj unutrašnjosti, močvarama, jezerima ili okeanskim sedimentima. Kroz dugo geološko vreme ovaj materijal sastavljen od ugljenika, kiseonika, vodonika i drugih elemenata, transformisan je pod uticajem toplote i pritiska u ugljovodonike (ugalj, naftu i zemni gas). Sagorevanjem ugljovodonika oslobađa se velika količina energije. Proces sagorevanja oslobađa gasove (npr. azotne i sumporne okside), koji predstavljaju jedan

od vodećih problema u zaštiti životne sredine. Neke države se ističu u zagađivanju životne sredine usled korišćenja fosilnih goriva (npr. SAD i Kina).

Neki delovi u svetu obiluju ovom vrstom prirodnih resursa (npr. Bliski istok), dok drugi imaju daleko manji potencijal, što se često kompenzuje intenzivnom trgovinom. Na primer, neravnomernost svetske ponude i potražnje za naftom stvara poseban obrazac trgovinskih tokova nafte. Inače, upravo nafta je roba kojom se u svetu najviše trguje (gledano po zapremini). Tokovi trgovine se kreću od Bliskog istoka prema Evropi, Istočnoj Aziji i Severnoj Ameri-

ci, iako SAD uvoze značajne rezerve iz Južne Amerike i Nigerije. Pošto se porast potrošnje energije u svetu očekuje i u narednih nekoliko decenija, smatra se da značaj ovog prirodnog resursa neće opadati. Predviđanja ističu da će se buduća proizvodnja energije i dalje oslanjati na izvore iz fosilnih goriva – nafte, uglja i prirodnog gasa. Međutim, ostaje i pitanje koliko to sve još može da traje. Cene energenata su još uvek relativno niske. Ako uzmemo za pretpostavku da će potrošnja energije ostati na sadašnjem nivou, što je malo verovatno, procenjuje se da resursi nafte mogu da traju oko četrdeset godina, prirodni gas oko šezdeset godina, a ugalj oko trisetina godina.

Ugalj

Značajnije korišćenje uglja otpočelo je u 14. veku u Engleskoj, gde su najpre uočene prednosti ovog energenta u poređenju sa drvetom. Ekonomičnost uglja je brzo uticala na porast njegovog korišćenja tokom 18. veka u Francuskoj, Belgiji, a potom i u drugim zemljama. Era uglja je otpočela sa pronalaskom parne mašine u drugoj polovini 18. veka (Džejms Vat), a masovno korišćenje je stupilo na scenu tokom industrijskog razvoja u 19. veku (Tomić i saradnici, 1996). Ugalj je do danas zadržao centralno mesto u globalnom energetsom sistemu. To je najveći izvor električne energije. Čak oko 40% proizvedene električne energije u svetu dobija se iz uglja. Ova dominantna pozicija je rezultat široke rasprostranjenosti uglja, naročito u poređenju sa nekim drugim energetske resursima, jer su naslage uglja široko zastupljene na svim kontinentima.

Prema vremenu nastanka, ugalj je najstariji savremeni energetski izvor. Nastao je pre mnogo miliona godina od drvene mase bujnih šuma koje su, posle tektonskih poremećaja, dospele ispod Zemljine kore. S vremenom, pod uticajem visokih temperatura i pritiska, a u uslovima nedostatka kiseonika, izvršena je karbonifikacija (Tomić i saradnici, 1996). Procesi raspadanja biljne materije se odvijaju u sredinama sa dovoljnom količinom kiseonika i u prisustvu mikroorganizama. Da se biljna materija ne bi dovoljno uništila bilo je potrebno da se pretvaranje takve materije u ugalj obavlja bez prisustva kiseonika i mikroorganizama

(Udovičić, 1993). Ugalj se pronalazi u svim geološkim formacijama, a najviše u paleozoiku, odnosno, karbonu (Tomić i saradnici, 1996).

Postanak različitih vrsta uglja najviše zavisi od temperatura i pritiska, kao i od hemijskih karakteristika i količine vode kod kojih se obavlja karbonifikacija u geološkim uslovima. Suština karbonifikacije svodi se pre svega na obogaćivanje materije ugljenikom, a sa sve većim osiromašivanjem vodonika, kiseonika, azota i sumpora (Udovičić, 1993). Prema energetske vrednosti razlikuje se nekoliko vrsta uglja:

- **kameni ugalj** (potiče iz karbonske ili permiske ere; kalorična vrednost preko 24 MJ/kg, 85% ugljenika i 1% pepela u strukturi; antracit je najkvalitetniji kameni ugalj; prema količini isparljivih supstanci deli se na više podgrupa, od kojih je najpoznatiji antracit sa najmanje isparljivih supstanci – od 4 do 7%);
- **mrki ugalj** (datira iz starijeg tercijara, kalorična vrednost 16-24 MJ; sadrži od 65 do 80% ugljenika);
- **lignit** (predstavlja drvenasti ugalj pliocene starosti, ima najmanju energetske vrednost od 10 do 16 MJ/kg, sadrži od 60 do 65% ugljenika, 25% vode i od 8 do 13% pepela);
- **treset** (potiče iz pleistocena, ima manju energetske vrednost, to je pre vrsta zemljišta koja nastaje u vlažnim staništima umerenog klimatskog pojasa u procesu taloženja i delimičnim raspadanjem biljaka i biljnih produkata).

Ugalj se može eksploatirati iz dve vrste kopova. **Površinski kopovi** su jeftiniji vid eksploatacije koji za sobom ostavlja devastirane predele. Zastupljeni su u krajevima gde su slojevi uglja blizu Zemljine površine. Tada je ekonomičnije odstraniti sloj zemljišta i otpočeti sa eksploatacijom, nego graditi podzemne hodnike i okna. Isplativost eksploatacije se izračunava na osnovu debljine površinskog sloja i količine uglja. **Podzemni kopovi** su skuplji vid iskopavanja i ujedno opasniji. Ovakva vrsta eksploatacije je naročito zastupljena u Severnoj Americi (Apalači) i Evropi (Fellmann et al., 2010). Kada su slojevi uglja na većim dubinama, ekonomičnost proizvodnje zavisiće u prvom redu od kvaliteta uglja, dubine na kojoj

se nalazi, debljine i nagiba slojeva, odlika okolnog materijala, zatim od mogućnosti pojave gasova i dotoka vode i najzad od tektonskih poremećaja. Da bi se ugalj počeo vaditi neophodno je projektovati i sagraditi rudnik, što traži sigurna finansijska sredstva, jer potrebno je sagraditi i pristupne saobraćajnice, postrojenja za prevoz uglja, uređaje za ventilaciju i izbacivanje vode, podgradne instalacije zbog sprečavanja urušavanja, signalizaciju i slično. Zbog svega, otvaranje rudnika se isplati samo onda kada su posredi veće količine uglja i kada se očekuje dugogodišnja eksploatacija. Manje kvalitetan ugalj isplativo je vaditi i sa manjih dubina, dok je kvalitetniji ugalj isplativo vaditi i sa većih dubina (Udovičić, 1993).

Kopovi uglja su poprilično štetni za životnu sredinu i zdravlje ljudi. Eksploatacija uglja narušava, zagađuje i devastira čitave predele menjajući njihove suštinske odlike. Podzemni kopovi mogu da izazovu urušavanje ili spuštanje površine tla, čime je onemogućeno njihovo korišćenje u neke druge svrhe. Posebno do devastacije i zagađivanja dovode površinski kopovi koji su i zastupljeniji zbog ekonomičnosti i manjih troškova eksploatacije. Zatim, štetne kiseline iz rudnika nastaju usled padavina koje preko uglja dolaze do podzemnih voda ili površinskih hidrografskih objekata (Stojanović i drugi, 2014).

Ugalj je na Zemlji prilično rasprostranjen. **U svetu ima ukupno 869 milijardi tona uglja. Glavne rezerve leže na Severnoj hemisferi, prvenstveno između 35° i 50° severne geografske širine.** U tropskim krajevima ima malo uglja, ali je zato značajno rasprostranjen u polarnim krajevima. Aktivnost iskopavanja uglja zastupljena je severno od Arktičkog polarnog kruga i to u Norveškoj, Rusiji i na Grenlandu, a delimično su poznate i zalihe na Antarktiku – priobalni delovi kontinenta i Transantarktičke planine. Gledano pojedinačno po državama, najveće svetske rezerve uglja imaju: SAD, Rusija, Australija, Kina i Indija.

Najveći svetski proizvođači uglja su: Kina, Indija, Indonezija, SAD, Australija i Rusija. U Kini se po količini i kvalitetu uglja izdvaja Mandžurija sa dva velika rudarska centra: Fušun i Fusin. Haervusu je najveći otvoreni kineski kop uglja i nalazi su u Unutrašnjoj Mongoliji. Obim porasta proizvodnje uglja u ovoj regiji je

velik, a transport do luka na obali se realizuje savremenim autoputevima. Jedna od najvećih oblasti uglja u SAD se nalazi u predelu Apalača. Zatim tu su i Istočna unutrašnja oblast (Ilionis, Indijana, Kentaki), Zapadna unutrašnja oblast (Ajova, Misuri, Kanzas, Oklahoma), Jugozapadna unutrašnjost (Teksas), Severna unutrašnjost (Mičigen). Oblast Stenovitih planina ima ogromne rezerve, ali je proizvodnja u njoj mala, a kao limitirajući faktor se spominje i udaljenost od tržišta. Ugalj je ovde visokog kvaliteta i lako dostupan glavnim tržištima. Australija ima najveće naslage uglja na južnoj hemisferi koje su relativno ravnomerno rasprostranjene u ovoj zemlji. Ipak, najveće rezerve i proizvodnja su zabeleženi u Novom Južnom Velsu, Kvinslendu i Viktoriji.

Proizvodnjom uglja neke od zemalja najvećih proizvođača pretežno zadovoljavaju sopstvene potrebe (npr. SAD i Rusija), dok su neke striktno usmerene na izvoz (npr. Indonezija i Australija). Indonezija i Australija su najveći svetski izvoznici uglja. Ubrzani ekonomski rast je uticao na povećani obim proizvodnje uglja u Kini i Indiji.

Ugalj je najzastupljenije fosilno gorivo, koje se najviše troši u onoj zemlji u kojoj je i proizvedeno. Smatra se da je intenzivnije korišćenje ovog resursa sputavano zbog: (1) neefikasnog upravljanja koje preduzima međunarodna industrija za ugalj, (2) neprilika u postupku skladištenja i ukrcavanja i (3) ekoloških posledica usled sagorevanja i emisije štetnih gasova. Najzad, ugalj je manje poželjno fosilno gorivo, u poređenju sa naftom i prirodnim gasom, zbog sledećih razloga:

- **sagorevanje uglja emituje više zagađujućih materija u životnu sredinu, nego druga fosilna goriva** (ovo se posebno odnosi na sumporna jedinjenja; nekvalitetan bitumenozni ugalj ima velike količine sumpora koji, pošto je jednom oslobođen, lako reaguje sa vlagom i gradi kisele kiše);
- **eksploatacija uglja se ne sprovodi lako kao u slučaju nafte ili prirodnog gasa** (podzemna eksploatacija je skupa i opasna; površinski kopovi u životnoj sredini ostavljaju vidne tragove koje je kasnije teško sanirati);
- **ugalj je glomazan i skup za transport** (sistemi prenosa nisu toliko efikasni kao u slučaju nafte ili gasa);

- ugalj nije pogodno gorivo za prevozna sredstva, kao na primer, za automobile ili vozove (premda se može adaptirati kroz tehnike gasifikacije, to je skupocena konverzija i nije dobro prilagođena motoru automobila).

Sve ovo zajedno čini ugalj manje poželjnim gorivom od nafte i gasa (Stutz, Warf, 2012).

Trgovina ugljem zavisi od njegove energetske vrednosti i troškova prevoza. Pošto su ti troškovi uglavnom visoki, onda je predmet međunarodne trgovine samo kameni ugalj. Mrki ugalj i lignit se uglavnom koriste u termoelektranama u neposrednom okruženju rudnika.

Nafta

Korišćenje nafte je poznato još od davnina. U starom veku pominju se plamenovi na obalama Kaspijskog jezera. Feničani su kao čuveni moreplovci koristili katran za premazivanje svojih brodova. Stari Vavilonci i Asirci su koristili naftu kao sastavni deo određenih lekova. Stari Egipćani su prilikom balsamovanja svojih pokojnika koristili neke proizvode od nafte. Marko Polo je u 14. veku doneo u Evropu vest da se u Kini koristi izvesna crna tečnost za osvetljavanje (Tomić i saradnici, 1996). Ipak, ovo su sve bili sporadični slučajevi korišćenja, danas važnog resursa i energenta, unutar pojedinih i starih kultura. Masovnu upotrebu su doneli važni tehničko-tehnološki izumi u 19. i 20. veku. Prva bušotina za naftu je postavljena 1859. godine u Tajtusvilu (Pensilvanija), zahvaljujući Edvinu Drejku (Edwin Drake). Dubina te prve bušotine je iznosila 23 m (Vajt i saradnici, 1972; Tomić i saradnici, 1996). Nakon toga nafta je počela komercijalno da se proizvodi šezdesetih godina 19. veka i u Azerbejdžanu (Fellmann et al., 2010).

Značaj nafte počeo je naglo da raste nakon izuma motora sa unutrašnjim sagorevanjem. U vremenu koje je usledilo, može se slobodno reći, nafta je izmenila svet. Nakon Drugog svetskog rata ona je utrla put razvoju petrohemijske industrije. Danas je poznata i kao „crno zlato“ i po brojnim parametrima predstavlja se kao najvažniji prirodni resurs u svetu. Upravo zbog toga, nafta je moćno oružje u geopolitič-

kim strategijama, a posebno onda kada je potrebno kontrolisati i „zaštiti“ naftna ležišta.

Nafta je tečna mešavina ugljovodonika formirana u uslovima transformacije raspadnutog organskog materijala (ostaci morskog biljnog i životinjskog sveta) u sedimentnim stenama, a pod uticajem toplote, pritiska i u nedostatku kiseonika. Nafta ima sposobnost da migrira prema površini kroz propusne stene sve dok ne ostane zarobljena u nekoj nepropusnoj formaciji. Ovde se koncentriše i puni u pukotinama. Takve pukotine u stenama mogu biti i u marinskoj sredini. Napredne tehnologije su omogućile eksploataciju nafte ispod morske površine, gde je ovaj resurs takođe obilno zastupljen, u tzv. kontinentalnim šelfovima. Šta više, najveća naftna bušotina u svetu nalazi se upravo ispod nivoa Svetskog mora, u blizini ostrva Sahalin (Rusija). Njena ukupna dubina iznosi 12.345 metara.

O svetskim rezervama nafte i dalje se samo nagađa, jer se podaci o tome neprekidno menjaju usled otkrivanja novih bušotina. U želji da se rezerve kvantifikuju i brojčano predstavljaju, koristi se pojam **dokazane rezerve**. Dokazane rezerve se odnose na poznate zalihe podzemne nafte koja se može proizvesti prema sadašnjim inženjerskim metodama i uslovima plaćanja. U svetu se prema količini rezervi izdvaja nekoliko regija sa velikim rezervama:

- **Bliski istok.** Obuhvata teritorije Saudijske Arabije, Kuvajta, Iraka, Irana i Ujedinjenih Arapskih Emirata. Regija obuhvata oko 66% svetskih rezervi nafte. Ovde se proizvede oko 1/3 od ukupne količine nafte u svetu.
- **Latinska Amerika.** Obuhvata prvenstveno Meksiko, Ekvador, Kolumbiju, Venecuelu, Brazil i Argentinu. Ovde se nalazi oko 9% svetskih rezervi. Ovde se nalazi i Venecuela kao država sa najvećim dokazanim rezervama nafte.
- **Afrika.** Rezerve nafte uglavnom su koncentrisane na severu ovog kontinenta – Libija i Alžir. Na zapadu kontinenta sa velikim zalihama je Nigerija. Po svojim rezervama u ovoj regiji se ističe i Angola. Ovde se nalazi oko 7% svetskih rezervi.
- **Rusija i druge bivše republike SSSR.** Pored Rusije, regija obuhvata Kazahstan i Azerbejdžan. Ovde je zastupljeno oko 5% svetskih rezervi.

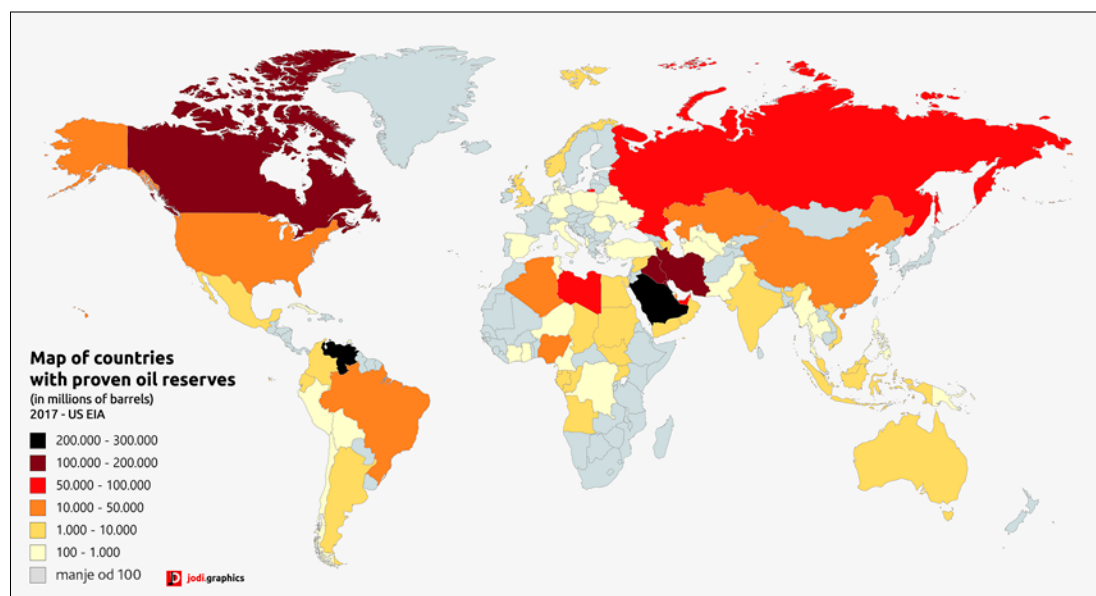
- **Azija i Okeanija.** U ovoj regiji se nalaze: Kina, Indija, Australija, Vijetnam, Indonezija i Malezija. Ovde se nalazi oko 4% svet-skih rezervi.

Najveća količina svetskih rezervi nafte je raspoređena u svega nekoliko država sveta. Veoma često te države su delovi politički nestabilnih regija. Ukupne rezerve nafte su povećane za 170% u periodu od 1978. do 2003. godine, pre svega zahvaljujući pronalasku novih resursa na Bliskom istoku. Međutim, rezerve nafte su u padu ako se posmatra situacija u zemljama koje najviše učestvuju u potrošnji ovog resursa. Na primer, u Rusiji su rezerve opale za 9% u periodu između 1991. i 2004. godine. Ista je situacija u SAD gde su rezerve opale za takođe 9% u istom periodu. Uprkos novim otkri-

Saudijskoj Arabiji, Iranu, Kanadi, Iraku, Kuvajtu, Ujedinjenim Arapskim Emiratima, Rusiji, Libiji i SAD (Slika 7). Najveći proizvođači nafte su: SAD, Rusija, Saudijska Arabija, Kanada, Irak, Kina, Ujedinjeni Arapski Emirati, Brazil, Iran i Kuvajt.

U Saudijskoj Arabiji nalazišta nafte su ograničena na istočni deo zemlje, u blizini ili u samom Persijskom zalivu. Jedno od najvećih nalazišta u ovoj zemlji je basen Gavar. Nafta je veoma značajna za privredu Venecuele. Vlada ove države je zagovarala politiku „sejanja nafte“ (*sembrar el petroleo*), koja je pomogla razvoju ovog društva. Najznačajnija regija sa zalihama i proizvodnjom je basen Marakaibo, između dva ogranka venecuelanskih Anda. Nafta se eksploatiše sa obe strane jezera Marakaibo (na dnu jezera se nalazi nekoliko hiljada

► **Slika 7.** Države sa najvećim dokazanim rezervama nafte
Izvor: U.S. Energy Information Administration



ma postoji bojazan da će evropske rezerve biti potrošene do 2050. godine. Šta više, pretpostavlja se da će izvoz nafte iz Afrike i Latinske Amerike prestati do 2050. godine. Prema takvom scenariju Bliski istok bi do tada mogao ostati jedini izvoznik nafte, ali politička previranja bi mogla da izazovu prekid snabdevanja (npr. ratovi, revolucije). Na udaru bi bile Evropa, Severna Amerika, Japan i Istočna Azija. Ova poslednja regija bi utoliko više bila pogođena, jer predstavlja mesto izrazite industrijalizacije (Stutz, Warf, 2012).

Posmatrajući pojedinačno po državama, najveće rezerve nafte nalaze se u: Venecueli,

izvora). Najznačajnije naftno polje unutar regije je Bolivar. Preostala dve regije sa nalazištima nafte su: Orinoko basen (na severoistoku zemlje) i Apure basen (na zapadu zemlje). U Iranu se dva glavna naftna polja nalaze u regiji Persijskog zaliva, na zapadu ove zemlje – Gečsaran i Ahvaz.

Energetska zavisnost čovečanstva od rezervi nafte je velika. Veći deo sveta je ozbiljno bio pogođen usled arapskog embarga između 1973. i 1979. godine. Uvoz nafte u SAD je kao rezultat povećane tražnje porastao za 11% od kasnih šezdesetih do 50% u sedamdesetim godinama. Danas on iznosi oko 60%. Pokušaji brojnih vlada

da smanje obim zavisnosti, kroz razne namete i restriktivne mere, nisu urodili plodom. Ipak, zavisnost od izvora nafte sa Bliskog istoka, u ovoj državi, nije toliko velika kolika je ona u Japanu, Italiji i Francuskoj (Stutz, Warf, 2012).

Ostvarivanje prihoda od trgovine naftom u svetu, kao rezultat rasta značaja ovog energetskog resursa, podstaklo je značajne aktere da se dodatno bore za resurse novih nalazišta i sferu interesa. Za kratko vreme u trgovini naftom je ostvarena velika koncentracija kapitala. Prve tri velike kompanije *Standard Oil Company* (osnivač Rokfeler 1870), *Royal Dutch Shell* (1907) i *Anglo-Persian Oil Company* (1908), potpisale su kartelski ugovor u Ahnakari (Škotska) o tri važna pitanja: (1) podela sfera sopstvenog uticaja u svetu; (2) racionalizacija proizvodnje i transporta i (3) principi određivanja cene nafte. Od tada cene na svetskom tržištu nisu realne (vezane za troškove proizvodnje), već su informativne ili uslovne cene, koje podležu interesima kartela. Novoformiranom kartelu je s vremenom pristupilo još naftnih kompanija, pa ih je bilo ukupno sedam (*Standard Oil Company*, *Royal Dutch Shell*, *Anglo-Persian Oil Company*, *Texaco*, *Vakuum Oil*, *Standard Oil of California*, *Gulf Oil*), zbog čega su ponele nezvanično ime Sedam sestara (većina ovih kompanija danas se nalazi u sastavu nekih drugih udruženja). Kada je kartelu pristupio i *France du Petrol*, nazvali su ih velika osmorka. Sve ove kompanije su multinacionalne, a međunarodno tržište je pokazalo da na njemu mogu da opstanu i nacionalne kompanije, kao što su na primer Lukoil iz Rusije i PEMEKS iz Meksika (Manić, 2013).

Jedan od najuspešnijih kartela u svetu je OPEK – Organizacija zemalja izvoznica nafte (OPEC – Organization of the Petroleum Exporting Countries), nastao kao odgovor na ukрупnjavanje tržišta među svetskim kompanijama. Osnovan je 1960. godine i od tada je broj članova varirao, onako kako su pojedine države pristupale udruženju ili istupale iz njega. U godini osnivanja ugovor su potpisale: Iran, Irak, Kuvajt, Saudijska Arabija i Venecuela. Ove zemlje su članice osnivači. Kasnije su se priključile sledeće države: Katar (1961), Indonezija (1962), Libija (1962), Ujedinjeni Arapski Emirati (1967), Alžir (1969), Nigerija (1971), Ekvador (1973), Gabon (1975) i Angola (2007). U među-

vremenu neke države su suspendovale članstvo (Ekvador, Indonezija, Gabon), ali su se i vratile u udruženje. Tako, u 2016. godini OPEK ima 14 članica.

Statut OPEK-a predviđa da svaka država sa značajnim neto izvozom sirove nafte, i koja u osnovi ima slične interese kao i one koje su članice, može da postane punopravni član ove organizacije po uslovom da je prihvaćena glasovima $\frac{3}{4}$ država koje su već u udruženju. Tek desetak godina nakon osnivanja, u sedamdesetim godinama, države OPEK-a su preuzele punu kontrolu nad domaćim naftnim industrijama i otpočele da kontrolišu cenu nafte na svetskom tržištu. Cene su porasle sedamdesetih godina, a OPEK je pokrenuo i Fond za međunarodni razvoj, sa ciljem postizanja ambicioznih planova društveno-ekonomskog razvoja. Osamdesetih godina nastupila je kriza za zemlje članice inicirana zasićenjem tržišta i padom cena sirove nafte. Cene su se konsolidovale na samom kraju ove decenije, a OPEK se po prvi put posvetio i pitanjima zaštite životne sredine. Tokom devedesetih godina cene su se na tržištu stabilizovale, iako su se nove pretnje pojavile u vidu krize Zalijskog rata (1991) i krize u Jugoistočnoj Aziji (1998) koja je dobro uzdrmala tržište. Na početku prve decenije 21. veka cene sirove nafte su stabilne, ali uticaji tržišnih sila, špekulacija i drugih faktora loše su uticali na stabilnost od 2004. godine. Pre kolapsa međunarodnog finansijskog sistema i globalne krize, polovinom 2008. godine, cene nafte su na rekordno visokom nivou. U drugoj deceniji 21. veka se ispostavilo da je globalna ekonomija glavna opasnost za tržište nafte. Eskalacija socijalnih nemira u mnogim državama sveta odrazila se i na zakonitosti ponude i potražnje. OPEK insistira na stabilnosti cena i dodatno se okreće pitanjima životne sredine i klimatskih promena.

Prirodni gas

Prirodni gas su koristili još stari Kinezi za osvetljenje. Prenos do potrošača obavljao se kroz cevi od bambusa. Po obimu značajnije korišćenje počinje od 18. veka, ali i dalje za osvetljenje. U 19. veku značaj prirodnog gasa je počeo da raste i to sa pronalaskom kompresora i gasnih generatora, kao i gvozdениh cevi

za transport ovog energenta. Međutim, gas je skoro do polovine 20. veka bio značajan samo u SAD u kome se realizovalo 93% svetske proizvodnje. Tek nakon toga postaje važan i u drugim delovima sveta (Tomić i saradnici, 1996).

Atraktivnost gasa, kao energetskeg resursa, povećala je nestabilnost u isporukama nafte, a sve to usled političkih kriza. Unutar fosilnih goriva potrošnja prirodnog gasa najbrže raste. Proizvodnja se rapidno povećava, a isto tako rastu i dokazane rezerve usled otkrivanja novih izvora, pre svega, u Rusiji (Sibir), Kini, Južnoj Africi i Australiji. Rezerve takođe rastu u Evropi, Severnoj Americi i Latinskoj Americi. Pretpostavlja se da će kulminacija proizvodnje prirodnog gasa biti u trećoj deceniji 21. veka. Na osnovu takvih procena moguće je zaključiti kako će rezerve prirodnog gasa trajati duže nego rezerve nafte (Stutz, Warf, 2012). Geolozi predviđaju da bi rezerve prirodnog gasa mogle biti tu za još narednih 300 godina, pod uslovom da potrošnja ostane na nivou iz 2007. godine. Prirodni gas zovu skoro savršenim energetskeim resursom. On je visoko efikasno i u pogledu primene svestrano gorivo, koje ne zagađu-

je toliko životnu sredinu. Potrošnja prirodnog gasa ne izaziva kisele kiše i ne doprinosi efektu staklene bašte kao sagorevanje nekih drugih fosilnih goriva (Fellmann et al., 2010).

Geografski pregled razmeštaja rezervi prirodnog gasa sličan je razmeštaju nafte, jer gas, uopšteno posmatrajući, prati naftna ležišta u prirodi. Takođe, gas je moguće pronaći i u tresetistima i močvarama, gde nastaje metanogenim procesom od ostataka biljaka i životinja. Rezerve gasa su nejednako raspoređene u svetu, na način kako to važi u slučaju nafte. Gas se lako i relativno jeftino transportuje gasovodima, ali za razliku od nafte ne može se lako transportovati u međunarodnom morskom saobraćaju. Takav prevoz zahteva posebne i skupo opremljene brodove za prevođenje gasa u tečno stanje na tačno odgovarajućim temperaturama (Fellmann et al., 2010).

Gledano po regijama najveće rezerve gasa se nalaze na Bliskom istoku (oko 50%). Među državama najveće rezerve gasa imaju: Rusija, Iran, Katar, SAD, Turkmenistan i Saudijska Arabija. Najveći proizvođači gasa su: SAD, Rusija, Iran, Katar, Kanada, Kina.

Mineralni resursi

Zahvaljujući složenim prirodnim procesima tokom geološke evolucije planete, koja se nije završila i traje do danas, na njenoj površini razvio se čvrst omotač ili Zemljina kora. Ona je sastavljena od stena koje se prema svom nastanku mogu podeliti u tri grupe: magmatske (nastaju hlađenjem usijano-tečne mase iz Zemljine unutrašnjosti), sedimentne (nastaju taloženjem rastresitog materijala, na primer, organskog porekla) i metamorfne (nastaju preobražajem magmatskih i sedimentnih stena pod uticajem visokih temperatura i pritiska). Zemljina kora i stene su jedan od glavnih izvora prirodnih resursa.

Stene koje sadrže vredne minerale u određenom hemijskom sastavu poznate su i kao rude. Rudno bogatstvo litosfere nastajalo je tokom 3,5 milijardi godina njenog geološkog razvoja, pa se kaže da je ono rezultat vremenskog i prostornog razvoja Zemljine kore. Iako su minerali široko rasprostranjeni u pri-

rodi, njihova koncentracija nije uvek i na svakom mestu ekonomski isplativa. Najbogatije i najkvalitetnije naslage takođe su neravnomerno geografski raspoređene. Hemijski sastav je značajan faktor koji doprinosi složenosti i neravnomernosti razmeštaja rudnog bogatstva i on se ogleda u neujednačenoj težinskoj zastupljenosti hemijskih elemenata.

Mineralni resursi pripadaju grupi neobnovljivih resursa. Globalne zalihe mineralnih resursa ne mogu se povećati. Pošto su jednom iskorišćene zalihe ovih resursa su zauvek izgubljene. Zato je aktuelno pitanje obima svetskog snabdevanja mineralima. Većina strateški važnih minerala mogla bi biti iscrpljena za oko sto godina. Neki drugi će prema predviđanjima imati i značajno kraći vek trajanja. Na primer, u SAD minerali domaćeg porekla su sve oskudniji, dok zavisnost privrede od uvezenih raste u kontinuitetu od 1950. godine. Slična je situacija i u nekim drugim razvijenim zemljama.

Značajni resursi minerala nalaze se u zemljama u razvoju. Ostaje da se vidi da li će se i koliko ovakva raspodela odraziti na tenzije i nove sukobe u svetu.

Metali

U sirovine mineralnog porekla, pored uglja i nafte, spadaju i metali, kao i nemetali koji su manje ili više zastupljeni u Zemljinoj unutrašnjosti. Pored mineralnih goriva, metali imaju ogroman privredni značaj. Sa razvojem industrije u svetu, rudarstvo je dobilo novi industrijski karakter – ekstraktivna industrija. Metali se dele na:

- crne (gvožđe),
- obojene (bakar, olovo, cink),
- lake (magnezijum, berilijum, aluminijum),
- retke (nikl, kobalt, kalaj, molibden, volfram, vanadijum, antimon, kadmijum, selen, telur, živa),
- plemenite (zlato, srebro, platina, iridijum, paladijum),
- radioaktivne (uran, radijum, torijum).

Gvožđe. Prema ukupnoj masi gvožđe je najviše prisutan hemijski element na Zemlji. Gvožđe je posebno zastupljeno u njenom unutrašnjem i spoljašnjem jezgru. Istovremeno, gvožđe je jedan od četiri najzastupljenija elementa u Zemljinoj kori, gde se nalazi u vidu ruda. Eksploatacija gvožđa vrši se isključivo iz ruda. Komercijalna ruda gvožđa u svetu se deli u četiri grupe: (1) **magnetit**, u kojoj je ruda gvožđa zastupljena sa 72,4%, ali je isto tako zagađena drugim elementima (sumpor, fosfor, titanijum) što ograničava njegovu korisnost; (2) **hematit**, najzastupljenija ruda sa oko 70% gvožđa; (3) **limonit**, koji je zastupljen u izobilju, ali sa malim procentom gvožđa u iznosu od 59,5%; (4) **siderit**, sivkasti karbonat koji sadrži 48% gvožđa.

Rude gvožđa se veoma često pojavljuju u metamorfnim stenama, a zatim i u starijim magmatskim i mlađim sedimentnim stenama. One nisu čiste i u njima se pojavljuju primese drugih metala i nemetala. Tamo gde je ruda dobrog kvaliteta i leži blizu površine, može se vaditi lako i jeftino (npr. u SAD – Mesabi Rejndž, država Minesota). Sa druge strane, duboka ležišta se mogu eksploatisati samo pomoću

skupe infrastrukture koja podrazumeva okna i tunele. Eksploatacija se ne isplati ukoliko rude ne sadrže više od 30% gvožđa, a isto tako zavisi od lokacije rude u odnosu na mogućnost transporta i mesta potrošnje. Inače, značaj gvožđa u globalnoj ekonomiji ogleda se u izjavi da je to jedan od najzastupljenijih proizvoda u svetskoj ekonomiji.

Pretpostavlja se da je čovek prvi put došao u kontakt sa sirovim gvožđem meteorskog porekla. Prvo dobijanje gvožđa iz gvozdene rude zabeleženo je kod starih Kineza i Indusa. Potom se sa gvožđem upoznaju Feničani, koji svoja znanja prenose Grcima, a ovi zatim i Rimljanima. Korišćenje gvožđa u Grčkoj otpočelo je u 6. veku pre naše ere, čime je obeležen novi period u istoriji civilizacije – gvozdeno doba. Jedan od najstarijih do danas poznatih rudnika gvožđa nalazi se u blizini mesta Portoferari u Italiji (Tomić i saradnici, 1996). Istorijski značaj gvožđa ogleda se i u ulozi koji je ovaj metal imao u Industrijskoj revoluciji. Naime, bez obzira na izuzetne pronalaskе parnih mašina koje su konstruisali Tomas Njukomen (Thomas Newcomen) i Džejms Vat (James Watt), da u Engleskoj nije bilo uglja i rude gvožđa izvesno je da ne bi došlo do Industrijske revolucije. Ovi prirodni resursi su mogli da se isporučuju zahvaljujući i tome što su u ovoj zemlji postojali povoljni uslovi za transport rekama, kanalima i kopnenim putevima. Transformacija je bila dramatična i proizvodnja čelika je porasla u ogromnoj meri, što je omogućilo novi razvoj gradova, industrijskih grana i infrastrukture (Saks, 2014).

U današnje vreme potvrđene rezerve rude gvožđa su znatno veće, nego recimo pre pedeset godina, zahvaljujući novim nalazištima i metodama istraživanja. Ukupne rezerve rude gvožđa su procenjene na oko 800 milijardi tona i u njima je sadržano oko 230 milijardi tona gvožđa. Najveće rezerve se, posmatrano po državama, nalaze u Australiji, Brazilu, Rusiji i Kini.

Pored toga što je utirala put ekonomskom prosperitetu, proizvodnja gvožđa je i sledila opšti ekonomski razvoj, pa se povećala tri puta u periodu između 1880. i 1914. godine. Nakon toga je opet usledio veliki porast između dva svetska rata, čak i uzimajući u obzir kratkotrajni i osetni pad u vreme velike ekonomske

krize (1929-1931). Ratne operacije i potreba za oružjem su povećale obim proizvodnje u toku Drugog svetskog rata. Nakon rata proizvodnja varira (npr. raste u vreme Korejskog rata), dok istovremeno počinju da se koriste i one rude koje su siromašne gvoždem. Sedamdesetih godina težište glavnih svetskih proizvođača se prebacuje sa razvijenih kapitalističkih zemalja (npr. Francuska, Švedska, Nemačka, Luksemburg) na manje razvijene zemlje Azije i Južne Amerike (npr. Kina, Indija, Brazil) (Bilen, Kurtek, 1988). Danas su ove zemlje najzastupljenije u grupi najvećih svetskih proizvođača. Odnos proizvodnje gvozdene rude i ekonomskih prilika i dalje je od presudnog značaja. Na primer, globalno prisutno zatvaranje rudnika pripisuje se padu cene gvozdene rude. Tako je samo u 2014. godini zatvoreno ili usporilo eksploataciju 20-30% rudnika u Kini. Zatvaranja rudnika u istoj godini su zabeležena takođe u Australiji i Kanadi.

Najveći proizvođači rude gvožđa u svetu su: Australija, Brazil, Kina, Indija i Rusija. Dugo se verovalo da Kina ne poseduje veće rezerve rude gvožđa. Međutim, intenzivna geološka istraživanja nakon Drugog svetskog rata potvrdila su sasvim suprotna očekivanja. Kina, isto tako, značajan deo rude gvožđa uvozi zbog intenzivnog ekonomskog rasta. Polovina nacionalne proizvodnja dolazi iz pokrajina Hebej i Liaoning, na severoistoku zemlje. Ostale važne regije i provincije u proizvodnji su Peking, Šansi i Unutrašnja Mongolija. Proizvodnja u Australiji je najviše koncentrisana u regiji Pilbara, na zapadu Australije, preciznije, u okolini gradova Tom Prajs i Njumen. U Brazilu je Karažas, na severu zemlje, jedan od najvećih rudnika gvožđa u svetu. Najveći obim proizvodnje u Indiji se realizuje na istoku, u državi Orisa. Centralna Rusija je regija sa najvećim obimom proizvodnje u Ruskoj Federaciji, dok zatim slede Ural i Sibir. Ostali veliki proizvođači gvozdene rude u svetu su: Ukrajina, Južna Afrika, SAD (više od 90% se proizvede u Mičigenu i Minesoti), Kazahstan (Astana i Karagandinska oblast) i Iran (dva najveća rudnika su Čadormal u Centralnom Iranu i Gol Gohar u jugoistočnom delu zemlje).

Najznačajnije države u trgovini gvozdenom rudom su Australija i Brazil, jer obuhvataju oko 70% svetskog tržišta. Ukoliko se posmatra

po kompanijama onda se vidi da svega tri kompanije – BHP Billiton, Rio Tinto i Vale, drže oko 60% svetskog tržišta.

Oplemenjivači čelika. U grupu oplemenjivača čelika spada niz metala koji se dodaju sirovom gvožđu kako bi se poboljšale njegove karakteristike. Oplemenjivači čelika su takođe crni metali, koji smanjuju otpornost gvožđa (čelika) na trošenje, udarac, kao i na visoke temperature. U oplemenjivače čelika spadaju:

- **Mangan** je tvrd metal koji se dodaje čeliku kako bi se smanjila njegova temperatura topljenja i popravile mehaničke osobine, a pre svega tvrdoća. Manganski čelik se upotrebljava za proizvodnju onih delova mašina koji moraju biti otporni na udaranje i trošenje. Najveće svetske rezerve mangana se nalaze u Južnoj Africi, Ukrajini, Brazilu i Australiji.
- **Nikl** ima široku primenu. Dodaje se čeliku kako bi se povećala njegova otpornost na visoku temperaturu i koroziju i kako bi se poboljšala čvrstoća. Koristi se još u proizvodnji novca, automobilske industriji, industriji lokomotiva, alatnih uređaja. Najveće svetske rezerve se nalaze u Indoneziji, Australiji, Brazilu i Rusiji.
- **Molibden**, pored toga što unapređuje čvrstoću čelika, takođe povećava i njegovu otpornost na istezanje pri visokim temperaturama. Najveće svetske rezerve se nalaze u Kini, SAD, Peru i Čileu. Svetske zalihe su izvesne i molibden će se još dugo u budućnosti eksploatisati.
- **Hrom** je značajan za poboljšanje odlika čelika, ali se pored toga koristi još i u proizvodnji vatrostalnih materijala. Najveće svetske rezerve hroma se nalaze u Južnoj Africi.
- **Vanadijum** je srebrnasto-sivi metal koji pospešuje elastičnost čelika. Koristi se još u proizvodnji alata (npr. bušilica) i automobilske industriji. Najveće svetske rezerve hroma se nalaze u Kini, Rusiji i Južnoj Africi.
- **Volfram** je metal koji se topi na temperaturi od 3.380 °C. Zbog svojih odlika koristi se u elektronskoj i vojnoj industriji. Resursi volframa su geografski prilično rasprostranjeni. Najveće svetske rezerve volframa se nalaze u Kini, Rusiji i Vijetnamu.

Bakar. Prema obimu korišćenja i prime-ni u svetu bakar se kao metal nalazi na dru-gom mestu, odmah posle gvožđa. Retko da se u prirodi pronalazi u čistom stanju, već je za-stupljen u rudama koje imaju složeniji sastav. Najčešće su to halkopirit, halkozin, kuprit, bornit. Ove rude su po pravilu nemaju visok sadržaj metala. Kompanije sa dobrom tržiš-nom pozicijom kopaju rudu koja sadrži od 1 do 3% bakra, dok se u svetu kopa i ruda koja ima i manje od 1% bakra. Bogate rude sadrže od 3 do 10% bakra. Najveće rezerve bakarnih ruda vezuju se za prekambrijske, paleozojske, mezo-zojske i tercijarne stene.

Bakar je u upotrebi već nekoliko hiljada go-dina. U praistoriji je poznato bakarno doba (npr. na teritoriji današnje Srbije se razvijala vinčanska kultura sa najranijom metalurgijom bakra u Evropi). Neki bakarni predmeti stari su od sedam do osam hiljada godina. Bakar se u velikoj meri upotrebljavao do 1000 godine pre nove ere. Nakon toga ga je potisnulo gvo-žđe. Od početka gvođenog doba opada obim upotrebe bakra, da bi u 19. veku ponovo dobio na ceni (Bilen, Kurtek, 1988). Industrijska upo-treba bakra je naročito otpočela sa korišćenjem električne energije. Upotreba bakra se zasniva na njegovoj električnoj provodljivosti, toplot-noj provodljivosti i hemijskoj postojanosti.

Ukupne rezerve bakra u svetu se procenju-ju na oko 700.000 tona. U svetu se izdvaja neko-liko regija sa najvećom rasprostranjenošću ba-karne rude:

- **Južnoamerička regija.** Čile i Peru spadaju u vodeće zemlje sveta po raspoloživim re-sursima rude bakra. Bakar je dugo važio za životnu snagu Čilea. Uprkos padu zna-čaja bakra u sedamdesetim i osamdesetim godinama, ovaj metal je i na početku deve-desetih godina 20. veka bio najvažniji proi-zvod za čileansku privredu. Danas na trgo-vinu bakrom otpada 1/3 čileanskog izvoza. Najvažniji rudnici bakra u ovoj zemlji su: Čukikamata, El Tenijente, El Salvador i La Afrikana. Na severu Čilea je Čukikama-ta (2.850 m n.v.), najveći površinski rud-nik bakra u svetu. Tokepala je najveći rud-nik bakra u Peru i jedan od pet najvećih u svetu.
- **Australijska regija.** Prema raspoloživim resursima rude bakra ova zemlja se nalazi

na drugom mestu u svetu. Najveće rezerve se nalaze na jugu Australije, preciznije u Južnoj Australiji i Novom Južnom Velsu, a potom i u Kvinslendu. Rudnik Olimpik Dem, u Južnoj Australiji, spada u red naj-bogatijih svetskih rudnika po raspoloživim naslagama rude bakra.

- **Afrička regija.** Ovde su dve zemlje domi-nantne po rezervama rude bakra: Demo-kratska Republika Kongo i Zambija. Nala-zišta u prvoj se nalaze na istoku pokrajine Katanga, gde je prisutna hiljadugodišnja tradicija eksploatacije bakra. Pojas rude bakra iz Konga nastavlja svoje prostiranje duboko u teritoriju Zambije. Na granici sa Kongom je pokrajina Koperbelt, čije ime do-voljno govori o prirodnom bogatstvu ruda, a posebno bakra (rudnici Nčanga, Čingo-la, Konkola). Razvoj rudarstva u ovom po-jasu je dugo bio sputavan usled slabe infra-strukture.

Poslednjih godina na značaju dobija korišćenje bakra iz recikliranih izvora, posebno u SAD, gde je količina takvog bakra veća od one koja se dobija iz nove rude. U 2011. godini re-ciklirani bakar je imao udeo od 35% u ukupno iskorišćenom bakru u toku te godine. Prema nekim podacima 1910. godine tek 18% bakra je bilo dobijeno iz recikliranih izvora u SAD. Danas u svetu čak 40% bakra dolazi upravo od recikliranja (Tietenberg, Lewis, 2015).

Aluminijum. Udeo aluminijuma u Ze-mljinoj kori iznosi oko 7,5%, na osnovu čega se može zaključiti da je prilično rasprostra-njen element. Nalazi se u velikom broju mine-rala, dok ipak najveću važnost imaju monohi-drati. Danas se najviše aluminijuma dobija iz rude boksita, koji se sastoji od hidrata alumi-nijuma, s primesama oksida gvožđa i drugih metala (Bilen, Kurtek, 1988). Istorija alumi-nijuma na svetskom tržištu je relativno kratka. Sve dok 1866. godine Čarls Martin Hol nije ot-krio i razvio elektrolitički proces dobijanja alu-minijuma iz boksita, ovaj laki metal nije bio u značajnijoj upotrebi. Holovo otkriće je pretvo-rilo aluminijum u jedan od najšire korišćenih metala u svetu. Postupak za dobijanje alumi-nijuma iz boksita je trostruk: (1) vađenje rude boksita, (2) odstranjivanje nealuminijumskog materijala iz rude i proizvodnja alumina (alu-

minijum oksida) i (3) elektrolitička redukcija alumina do metala aluminijuma (Vajt i saradnici, 1972). Inače, ruda boksita je dobila ime po selu Bo de Provans (Baux-de-Provence), gde je 1821. francuski geolog Pjer Bertije (Pierre Berthier) otkrio naslage ove rude.

Boksit se javlja u različitim oblicima. Zastupljen je u sedimentnim stenama od krečnjaka i dolomita. Nastao je kao ostatak rastvaranja krečnjaka i dolomita. Boksit se nalazi i u takozvanim lateritskim ležištima, nastalim raspadanjem kiselih i alkalnih stena u uslovima tropske i suptropske klime. Ovaj boksit se prerađuje lakše i uz manje troškove. Neka ležišta boksita mogu biti tvrda, druga izuzetno mekana. Većina boksitskih ležišta nalazi se blizu površine i eksploatiše metodom otvorenog kopa, mada se vrši i podzemno kopanje.

U svetu je moguće izdvojiti pet boksitnih zona:

- **Karipska zona** obuhvata nekoliko velikih ležišta na Jamajci, Kubi, u Surinamu i Gvajani;
- **Gvinejska zona** se prostire u Zapadnoj Africi i obuhvata ležišta u Gvineji;
- **Mediteranska zona** obuhvata ležišta u Španiji, Grčkoj, Turskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji;
- **Australo-azijska zona** je sa najvećom proizvodnjom boksita u svetu, a pored Australije obuhvata još Vijetnam, Indiju, Kinu;
- **Ruska zona** obuhvata limonitska ležišta na Uralu (Manić, 2013).

Najveće svetske rezerve boksita, posmatrano pojedinačno po državama, nalaze se u Gvineji. Najveće rezerve su na severoistoku zemlje, gde su ujedno i dva najveća rudnika: Linden i Kvakvani. Prema zaliham boksita Gvineju sledi Australija. Posebno se u pogledu naslaga boksita izdvaja grad Vijepa na zapadnoj obali poluostrva Kejp Jork. Istoimena luka je mesto odakle se boksit u velikoj meri izvozi. Po obimu rezervi na trećem mestu se nalazi Vijetnam. Najveće zalihe rude se nalaze u regiji centralnih visoravni (rudnik Tan Rai), u južnom delu zemlje. Prema raspoloživim svetskim zaliham navedene zemlje slede Brazil i Jamajka.

U procesu proizvodnje aluminijuma, nakon prečišćavanja rude boksita nastupa faza proizvodnje glinice, odnosno, aluminijum oksida.

Glinica, takođe, učestvuje u međunarodnoj trgovini. Fabrike za njenu proizvodnju su uglavnom smeštene na dva mesta: (1) u blizini rudnika boksita i (2) na plovnim rekama, bez obzira na to da li su blizu ili daleko od rudnika.

Olovo i cink. Najčešće se pojavljuju u prirodi zajedno, jer se i njihove rude galenit (olovo sulfid) i sfalerit (cinkov sulfid) javljaju u istim stenama.

Čovek upotrebljava olovo od pradavnih vremena, a upotrebljavali su ga i Grci i Rimljani. Pre Drugog svetskog rata olovo je bilo prilično rasprostranjeno među industrijskim zemljama, kao i u njihovim kolonijama, pa u tom periodu nije zabeležena intenzivnija međunarodna trgovina. Početkom 20. veka ekonomska isplativost je bila karakteristična za rudu od 5% olova, dok je danas, zahvaljujući novim tehnologijama, moguće koristiti rudu sa 2% metala. Svetske rezerve se procenjuju na više od dve milijarde tona. Najviše ih je u Australiji, Kini, Peruu, Meksiku, SAD i Rusiji. Rudnik Broken Hil u Australiji je najveće i najbogatije svetsko ležište rude olova. Poslednjih godina su otkrivena nova nalazišta olova u Australiji, Kini, Irskoj, Meksiku, Peruu, Portugaliji, Rusiji i SAD (Aljaska).

Cink ima široku primenu u hemijskoj industriji (industrija boja i lakova), za zaštitu metala od oksidacije, za izradu limova. Industrijska proizvodnja cinka je otpočela u 19. veku. Povezan je sa olovom, kako u prirodnim ležištima, tako i u procesu proizvodnje, jer ih iste kompanije kopaju, koncentrišu, tope i rafinišu. Svetske rezerve cinka se procenjuju na 1,9 milijardi metričkih tona. Najviše ih je u Australiji, Kini, Peruu. Jedan od najvećih svetskih rudnika cinka je Red Dog u SAD (Aljaska).

Kalaj. Slično kao i slučaju drugih metala koristi se od praistorijskih vremena. Međutim, za razliku od drugih metala, kalaj je deficitaran i prirodno ograničen na mali broj nalazišta. Kalaj je mekan i savitljiv. Koristi se za izradu raznih legura, zatim za prevlačenje gvozdениh predmeta, za posuđe, za lemljenje u elektrotehnici. Upotreba kalaja naročito je eskalirala sa promenom načina ishrane u kome su brza i konzervirana hrana dobijale na značaju. Kalaj se tada počeo upotrebljavati kao premaz za čelik (lim), od koga se najveći deo pretvarao u limenke, koje su 99% od čelika, a samo 1% od kalaja. Ovaj trend je naro-

čito bio prisutan u SAD od sedamdesetih godina 20. veka.

Kalaj se dobija iz rude kasiterit. Ekonomski je isplativo korišćenje rude koja sadrži 0,01% kalaja. Ovaj metal se većinski dobija iz aluvijalnih ležišta kasiterita, a delom i vađenjem iz tvrdih stena. Najveće zalihe kalaja se nalaze u Kini, Indoneziji i Brazilu. Nove rezerve su otkrivene u Mongoliji i Kolumbiji.

Plemeniti metali. Zlato pripada grupi najdragocenijih metala. U prošlosti je imalo veliku i značajnu društvenu i privrednu ulogu. Danas takođe ima veliku vrednost, posebno u saznanju da se teško pronalazi i obrađuje, da je retko zastupljeno i disperzivno raspoređeno. Nalazi se u slobodnom stanju, u obliku žica ili zrna u stenama, kao i u obliku sitnog zrnevlja u rečnoj, jezerskoj ili morskoj vodi. Javlja se i kao primesa uz druge metale, najčešće bakar i srebro. Svetske rezerve zlata su najviše zastupljene u Australiji, Rusiji i Južnoj Africi. Najveći svetski proizvođači su Kina, Australija, Rusija i SAD.

Srebro se u prirodi najčešće javlja u rudama, a posebno u ležištima olova i cinka. U pojedinim rudnicima je glavni produkt u proizvodnji, ali je prvenstveno dodatni proizvod u rudnicima olova, cinka, bakra i zlata. Retko se pojavljuje samostalno. Do 19. veka je korišćeno kao nacionalna valuta, kada ga je potisnulo zlato. Najviše svetskih rezervi se nalazi u Australiji, Peruu i Poljskoj. Najveći svetski proizvođači su: Meksiko, Peru i Kina.

Platina je redak i najskuplji plemeniti metal. Značajan deo svetske proizvodnje se koristi za izradu preciznih instrumenata, preciznih uređaja u avionskoj i satelitskoj industriji, kao i u elektrohemiji. Deo proizvedene platine se koristi za juvelirske proizvode. Najveće rezerve platine u svetu se nalaze u Južnoj Africi i Rusiji.

Paladijum se najviše koristi u proizvodnji katalitičkih konvertera za vozila, koji umanjuju emisiju štetnih gasova. Najveće naslage rude paladijuma se nalaze u Južnoj Africi (Bušveldski kompleks), SAD, Kanadi i Rusiji.

Nemetali

Nemetalni minerali su veoma raznovrsni prema poreklu i obliku pojavljivanja, pa ih je veoma teško klasifikovati na odgovarajući

način (Vajt i saradnici, 1972). Nemetali se koriste u ljudskoj ishrani (so), kao sirovina u hemijskoj industriji (kalijeva so, fosforit, sumpor, fluorit), kao veštačka đubriva (fosfati, šalitra, kalijumova so), kao raznovrstan građevinski materijal (cement, mermer, granit, krečnjak), kao keramički i vatrostalni materijal (gline, grafit, kvarc, azbest), dok posebnu grupu predstavlja drago kamenje, u kojoj su dijamant, topaz i rubin (Tomić i saradnici, 1996; Dinić, 1999). Nemetalni minerali su uglavnom zastupljeni u izobilju. Cene su im prilično niske i formirane uglavnom na osnovu transportnih troškova od mesta eksploatacije. To je kabaisti materijal koji se teško transportuje. Oni su opšte prisutna pojava na svim kontinentima, pa ekonomsko-geografske karte koje predstavljaju njihovo rasprostiranje nisu uobičajene.

So se tokom istorije spominje kao jedan od najdragocenijih minerala. Kao resurs je široko rasprostranjen i ima veoma široku upotrebu. Jedan je od retkih minerala koji se koristi i u ljudskoj ishrani. Dobija se isušivanjem morske vode (Svetsko more je nepresušni izvor soli) i vađenjem slojeva slane stene koja se nalazi u unutrašnjosti litosfere. Skoro sve zemlje proizvode so. Najveći svetski proizvođači soli su: Kina, SAD, Indija, Nemačka, Kanada i Australija.

Proizvodnja građevinskog materijala je veoma raširena delatnost u skladu sa zastuplenošću građevinarstva i zbog toga se ističe značaj krečnjaka, laporca, peska i šljunka. Fabrike građevinskog materijala koje koriste ove minerale uvek se nalaze u blizini njihovog nalazišta.

Krečnjak se koristi u proizvodnji kreča kao važnog građevinskog materijala, posebno u Evropi i Severnoj Americi. Ipak, najveći svetski proizvođač je Kina. Brojne države sveta imaju naslage krečnjaka, pa su u stanju da njima zadovolje lokalne potrebe. Upravo iz tog razloga ovo nije resurs kojim se trguje, osim ukoliko nije reč o susednim ili državama iste regije (npr. u Evropskoj uniji). **Laporac** je stena koja se koristi u proizvodnji cementa, koji važi za jedan od najvažnijih materijala u građevinskoj industriji. Tehnologija proizvodnje cementa se zasniva na mešanju laporca sa krečnjakom i gipsom, a potom se dobijeni proizvod termički tretira. Industrija za proizvodnju cementa znatno se razvila u poslednjih sto godi-

na, mada je cement prvi put proizveden daleke 1824. godine. Zbog niske cene i proizvodnja cementa spada u tzv. lokalnu industriju. Ubedljivo najveći svetski proizvođač je Kina. **Pesak i šljunak** su prirodni proizvodi u postupku raspadanja stena. Mogu da potiču od identične izvorne stene ili od mešavine različitih stena. Pesak i šljunak se često vade sa rečnog i jezerskog dna, ali su značajno zastupljeni i u predelima oblikovanim glacijalnim agensom. Za razliku od drugih minerala, pesak i šljunak su resursi koji se mogu obnavljati, jer su procesi koji ih stvaraju konstantni.

Dijamant je najtvrdi mineral u prirodi, koji je po svom hemijskom sastavu čisti ugljenik. Od davnina je cenjen i tražen, kao simbol moći i bogatstva. Danas ima ulogu u savre-

noj tehnici. Industrijsku ulogu je dobio pošto je uočena njegova izvanredna korist kao sredstva za brušenje. Koristi se još za rezanje i glavljenje najtvrdijih predmeta. U svetu postoje dva glavna pojasa sa nalazištima dijamanta: (1) severni – obuhvata Rusiju i Kanadu i (2) južni – obuhvata Bocvanu, Južnu Afriku, Namibiju i Australiju. Rusija je država sa najvećim nalazištima dijamanta u svetu i ujedno najveći svetski proizvođač. Ovu državu prema proizvodnji dijamanta zatim slede: Bocvana, Demokratska Republika Kongo, Australija, Kanada, Zimbabve, Angola, Južna Afrika, Namibija i Sijera Leone. Ovih deset država obuhvataju 99% svetske proizvodnje dijamanta. Zbog svoje vrednosti i značaja dijamanti su predmet značajne međunarodne trgovine.

Energetske opcije – obnovljivi resursi

U grupi obnovljivih prirodnih resursa posebno se ističe podgrupa **obnovljivih energetske resursa**. Interesovanje za obnovljive izvore energije, posebno za hidroenergiju, geotermalnu, solarnu, biomasu i energiju vetra, prisutno je već duže i često se govori o tome da treba da zamene neobnovljive izvore energije (Hudson, 2005), ali uprkos tome oni predstavljaju tek 10% u ukupnoj potrošnji energije. Tehnološki napredak u solarnim energetske sistemima, energetske sistemima vetra i biomase, snizili su cene energije iz obnovljivih resursa, a njihov potencijal za dalje širenje je značajan i u razvijenim i nerazvijenim zemljama (Harris, 2009).

Geotermalna energija

Geotermalna energija je neiscrpni izvor energije zasnovan na unutrašnjoj Zemljinoj toploti i posebno raspoloživ duž tektonskih ploča. Koristi se najviše u zemljama kao što su Island, Kenija, Filipini, SAD, Novi Zeland (Wright, Borse, 2011), ali i u još dvadeset do pedeset drugih zemalja širom sveta. Na Islandu se koristi za proizvodnju električne energije i za zagrevanje vode kojom se potom sprovodi toplifikacija u poslovnim i stambenim zgradama. Na Novom Zelandu iz ovog izvora se dobija 10% proizvedene električne energije. Poslednjih go-

dina geotermalna energija se sve više koristi u Africi i to duž Velikog istočnoafričkog rova.

Ovaj oblik energije koristi unutrašnju toplotu Zemlje i održiv je u geografskim oblastima vulkanske aktivnosti. Postoje dva oblika geotermalne energije. Prvi koristi toplu vodu ili vodenu paru za zagrevanje objekata ili proizvodnju električne energije. Drugi se bazira na toplo-suvom geotermalnom izvoru, gde se pomoću bušotina iz suvih stena izvlači toplota. Saglasno svojoj prirodi izvori geotermalne energije su lokalizovani i ograničeni na samo pojedine regije u svetu. Korišćenje ovog vida energije, bez obzira na karakter obnovljivosti, zahteva pažljivo upravljanje resursima. Na primer, na Novom Zelandu prekomerno korišćenje geotermalne energije je smanjilo aktivnost gejzira, stvarajući konflikt između potrebe za proizvodnjom energije (električna energija, zagrevanje kuća) i tendencije da se održi broj turista koji posećuju gejzire kao objekte geonasleđa. Na početku 21. veka udeo geotermalne energije u ukupnoj proizvodnji energije na Novom Zelandu je iznosio 15% (Bradshaw, 2008).

U najvećem broju trenutnih geotermalnih elektrana toplota se preuzima iz ležišta magme u gornjem delu Zemljine kore. Najpoznatije elektrane nalaze se u Gejzersu – Ka-



▲ **Slika 8.** Island je jedna od država sa najvećim raspoloživim resursima vode po glavi stanovnika, koja se uz geotermalni potencijal koristi i za rad geotermalnih elektrana (a – Geotermalna elektrana Svartsengi) i razvoj turizma (b – turistički centar „Plava laguna“)

Foto: V. Stojanović

lifornija (2.000 MW); Islandu (590 MW, što je oko 50% ukupne potrošnje energije u ovoj zemlji) (Slika 8); Vairakei – Novi Zeland (250 MW) i Larderelu – Italija (530 MW). U svakom slučaju veća, mlađa i bliža površini ležišta magme imaju veći geotermalni potencijal (Schmincke, 2006). Nažalost, mala geografska rasprostranjenost i prirodna ograničenost na određene delove sveta onemogućuju da se ovaj jeftini vid zagrevanja i dobijanja električne energije više koristi. Čak i u punoj razvijenosti kapaciteta, geotermalna energija zadovoljava tek lokalne potrebe (Marsh, Grossa, 2002).

Najveći potencijali geotermalne energije u Srbiji se nalaze na prostoru Panonskog basena.

Hidroenergija

Hidroenergija zavisi od sunčevog zračenja koje pokreće hidrološki ciklus i kruženje vode u prirodi. Kretanje vode u rečnim koritima i mogućnost pregrađivanja vodotokova i formiranja hidroakumulacija predstavlja važan energetska izvor. Hidroenergija je uglavnom nezagađujuća, obnovljiva i relativno pristupačna. Za razliku od solarne energije koja je rasuta, hidroenergija je više koncentrisana. Ovaj energetska izvor je efikasniji od bilo kog drugog izvora koji se koristi u proizvodnji električne energije, jer se čak 90% hidroenergije konvertuje u električnu struju (Stojanović i drugi, 2014).

Hidroenergija je važan i praktično neiscrpan izvor električne energije. Razvijene države koriste 50% svoje raspoložive hidroenergetske mogućnosti (Istočna Evropa i Rusija 20%), dok manje razvijene države koriste svega 7% tog obnovljivog izvora energije. U razvijenim zemljama dalje korišćenje je limitirano usled ekoloških i društvenih razloga, a u manje razvijenim zemljama prepreka u korišćenju su nedostatak investicionih fondova i slabo razvijena tržišta (Stutz, Warf, 2012). Na listi država sa najvećom proizvodnjom električne energije na bazi hidroenergije su: Kanada, SAD, Brazil, Kina, Rusija, Norveška, Japan, Indija, Švedska i Francuska (Raven, Berg, 2006). Hidroenergija obezbeđuje 2/3 električne energije u Austriji i Švajcarskoj, dok u Norveškoj potpuno podmiruje potrošnju električne energije. Vodeći proizvođači – SAD i Kanada, daju 25% električne energije na bazi hidroenergije u svetu. U manje razvijenim zemljama primetan je porast korišćenja hidroenergije. Kina, Venecuela i Brazil su udvostručile proizvodnju električne energije na bazi hidroenergije (Marsh, Grossa, 2002).

U mnogim zemljama sveta hidroelektrane su postale važan izvor energije, ali ipak taj izvor ne može da ponudi rešenja velikih razmera u zadovoljavanju energetska potreba. Dalje, sastavni deo infrastrukture za korišćenje hidroenergije su brane i hidroakumulacije, koje podrazumevaju plavljenje velikih površina. Na primer, izgradnja brane Tri klisure na reci Jangce u Kini je imala za posledicu raseljavanje 1,2 miliona ljudi i stvaranje akumulacije koja je zauzela površinu od 111.000 ha (Bradshaw, 2008).

Slično kao i kod drugih vidova obnovljivih izvora energije i hidroenergija se posmatra u

svetlu dekarbonizacije, odnosno, smanjenja emisije zagađujućih gasova sa štetnim efektom po klimatske promene. U brojnim regijama sveta se dosta radi na planiranju projekata korišćenja obnovljive energije. Za neke od njih, kao što je na primer vodopad Ing u basenu reke Kongo (Demokratska Republika Kongo), kaže se da bi mogli da transformišu celu regiju u kojoj se nalaze. Hidroprojekat „Grand Inga“ o kome se govori već pola veka, mogao bi da proizvodi 40 gigavata hidroenergije, što predstavlja više od 1/3 ukupne sadašnje proizvodnje električne energije u Africi. Analitičari ističu da se projekat procenjuje na 50 milijardi dolara, da bi trebalo da ima multilateralni karakter (DR Kongo, Kongo, Burundi, Ruanda, možda i Južna Afrika) i da su potencijalni finansijeri Afrička razvojna banka, Kineska razvojna banka i grupacija Svetske banke (Saks, 2014).

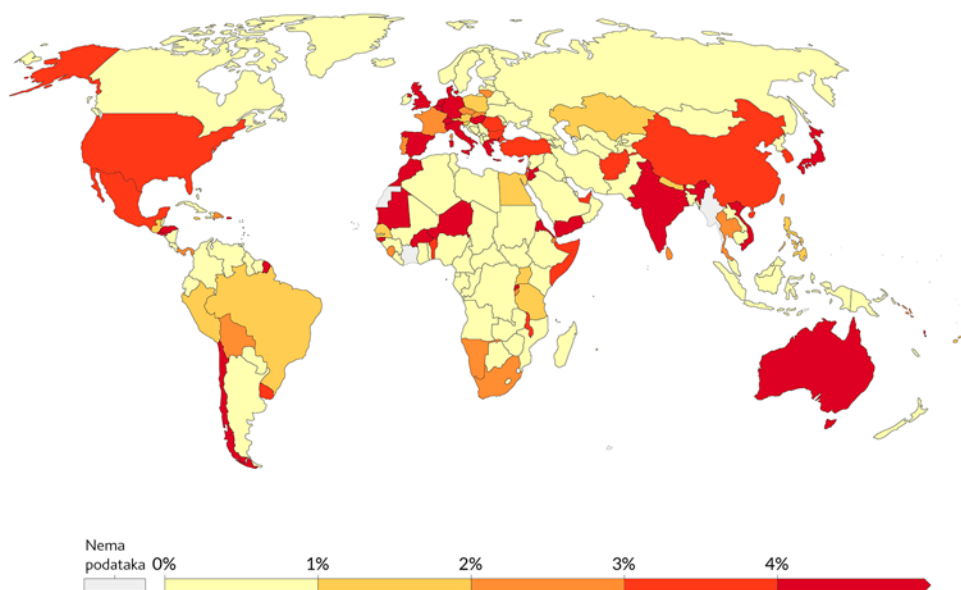
Dugoročni hidrološki, ekološki i ljudski troškovi, prilikom podizanja veštačkih akumulacija i brana za potrebe dobijanja hidroenergije, lako se preobrate u političke probleme na rekama koje protiču kroz dve ili više država. Kao primer može poslužiti Projekat Jugoistočne Anadolije u Turskoj, koji predviđa izgradnju 22 brane i 19 hidroelektrana, a koji pogađa krajnje korisnike vodenih resursa reka Tigar i Eufrat u Siriji i Iraku (Stutz, Warf, 2012).

Izvor hidroenergije je i snaga talasa ili plime. Međutim, kao i u drugim slučajevima

ovaj energetska resurs ima mali opseg korišćenja i daleko je od toga da po svojoj važnosti parira fosilnim gorivima. La Rans u Bretanji je trenutno jedina elektrana na plimu koja ima održivi karakter. U planu je i izgradnja brane na reci Severn u Velikoj Britaniji, između Engleske i Velsa. Ona bi trebalo da koristi snagu u svetu drugog po veličini plimskog talasa i to u Bristolskom zalivu. Očekuje se da bi ovo postrojenje moglo da obezbedi 5-6% od ukupne potrošnje električne energije u Engleskoj i Velsu. Ekološki pokreti se protive izgradnji, u strahu da bi ceo projekat mogao da ugrozi životnu sredinu (Bradshaw, 2008).

Solarna energija

Zahvaljujući efikasnim tehnologijama čovečanstvo je tek u novije vreme otpočelo sa efikasnim korišćenjem solarne energije (Slika 9). Ideja o korišćenju je posebno napredovala za vreme naftne krize sedamdesetih godina 20. veka, kada su projektovane tek poneke kuće i zgrade sa instalacijama za korišćenje solarne energije. Uprkos napretku, korišćenje solarne energije u velikom obimu i dalje predstavlja problem. Sadašnje tehnologije su u mogućnosti da konvertuju svega 30% solarne u električnu energiju (Stutz, Warf, 2012). Zato solarna energija nije konkurentna za proizvodnju struje, ali jeste konkurentna za zagrevanje vode



► **Slika 9.** Udeo električne energije po državama proizveden iz solarnih izvora

Source: Our World in Data based on BP Statistical Review of World Energy & Ember (2021)

OurWorldInData.org/energy • CC BY

(Harris, 2009). Razvoj istraživačkih programa u budućnosti gotovo sigurno će obezbediti veću učinkovitost. U pravcu ohrabrivanja budućih istraživanja idu smanjeni rizici po životnu sredinu, što se ne može reći za nuklearnu energiju ili onu koju obezbeđuju fosilna goriva (Stutz, Warf, 2012).

Potencijal solarne energije u svetu određen je geografskom širinom i prosečnom oblačnošću neke regije. U tom tumačenju vidi se i to da je solarni potencijal veoma velik u pustinjama srednjih geografskih širina (npr. Mohave u SAD ili Sahara u Africi), kao i da je nešto manji na ekvatoru gde sunčevi zraci padaju direktnije na Zemljinu površinu, ali je i visoka oblačnost.

Postoje dva osnovna sistema za prihvatanje solarne energije. Aktivni sistemi koriste ventilatore i pumpe za cirkulaciju toplote kroz zgradu, dok pasivni solarni sistemi sakupljaju, čuvaju i prenose toplotu bez mehaničke podrške (Marsh, Grossa, 2002; Raven, Berg, 2006). Zgrade pasivne solarne energije su projektovane tako da puštaju sunčevu svetlost tokom zime kroz posebno uglačane prozore ili staklene krovove. Nadstrešnice i zastori na prozorima imaju zadatak da minimiziraju količinu toplote u letnjem periodu. U većini zgrada aktivnog solarnog zagrevanja posebno dizajnirani krovni solarni kolektori apsorbuju sunčevu energiju. Nakon toga ova energija se konvertuje u toplu tečnost ili gas, koji cirkulišu kroz kolektor. U delovima sveta koji se odlikuju većom insolacijom solarna energija se može koristiti i za dobijanje električne energije. Tehnologija solarno-termalne električne energije je razvijena zahvaljujući korišćenju heliostata koji obezbeđuju visoko zagrevanje za pokretanje velikih

turbina i električnih generatora. Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka sagrađeno je nekoliko solarno-termalnih postrojenja. Među njima su i tzv. solarna pećnica u južnoj Francuskoj i solarni energetske toranj u pustinji Mohave u južnoj Kaliforniji. Proizvodnja struje u ovakvim postrojenjima je skupa, ali upravo zahvaljujući njima proizvodnja struje će biti moguća u svim pustinjama sveta i onda kada ne budu pristupačni drugi izvori energije.

Ukupna količina solarne energije koja dosega na Zemljinu površinu 15.000 puta je veća od one koju čovečanstvo trenutno koristi. Ukoliko bi čovek bio u mogućnosti da zahvati samo mali deo te energije, uspeo bi da reši problem ukupne energetske potražnje. Nažalost, čovečanstvo je danas u mogućnosti da koristi samo manji deo solarne energije i to za zagrevanje stambenih objekata, vode i dobijanje električne energije u manjim količinama. Porast korišćenja solarne energije beleži se u onim zemljama i regijama gde drugi vidovi energije poskupljuju. U Japanu 10% i Australiji 1/3 domaćinstava zavise od solarno zagrejanje vode. U Izraelu 75% domaćinstava obezbeđuje toplu vodu zahvaljujući solarnim sistemima za zagrevanje, a na Kipru čak i 95% domaćinstava.

Energija vetra

U malom obimu i vekovima unazad ljudi koriste energiju vetra, zahvaljujući vetrenjačama koje su mlele brašno ili pumpale vodu. Za razliku od prošlih vremena, danas se energija vetra isključivo koristi za dobijanje električne energije. Zabrinutost zbog klimatskih promena i zagađivanja koja izazivaju fosilna goriva, povećala je interesovanje kod vlada i investito-



► **Slika 10.** Vetropark kod Parndorfa u Austriji
Foro: V. Stojanović

ra za snagu vetra, a što se ogleda i u sve većoj izgradnji vetroparkova (Slika 10).

Obnavljanje interesovanja za energiju vetra bilo je praćeno i kontroverzama, a posebno kada je reč o njenoj infrastrukturi. Ipak, teorijski potencijal energije vetra je jedan od razloga zašto se snaga vidi kao veoma atraktivan energetska potencijal. Količina energije sadržana u vetrovima na Zemlji izuzetno je velika u poređenju sa energetska potrebama čoveka. Prema nekim pretpostavkama, energetska potencijal vetrova u SAD dovoljan je da zadovolji ukupnu trenutnu potrošnju energije. Sledeća izrazita prednost je široko rasprostranjenje energije vetra širom planete, mada su oblasti visokog potencijala koncentrisane samo u određenim regijama. Najzad, troškovi infrastrukture za sakupljanje energije vetra dosta su niži nego što je to slučaj sa drugim energetska alternativama (Stutz, Warf, 2012). Nedostatak energije vetra, slično kao i kod solarne, sadržan je u proizvodnji energije na mahove (kada su aktuelna vazдушna strujanja ili kada sunce sija), tako da će delotvoran dugoročan razvitak tih resursa zahtevati skladištenje.

Energija vetra je indirektna forma solarne energije u kojoj se energija sunčevog zračenja transformiše u mehaničku energiju, koja pokreće molekule vazduha. Vetar različitih pravaca i jačine je sporadična pojava karakteristična za sve delove planete, pa se i u tome ogleda potencijalni značaj energije vetra. Za razliku od nekadašnjih, sadašnji vetrogeneratori sa horizontalnom osnovom su prilično visoki, čak i do sto metara. Na njihovom vrhu je rotor čiji se kraci elise, shodno udarima vetra, okrenu od 15 do 60 puta u minuti. Kako se elise okreću, zupčanici unutar vetrogeneratora predaju momenat sile električnom generatoru koji ga pretvara u struju. Potom generator šalje struju preko podzemnih kablova do obližnjih korisnika (Stojanović i drugi, 2014).

Potrošnja energije vetra je u usponu od osamdesetih godina 20. veka kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju. Ipak, kao ekonomska prepreka za podizanje vetrogeneratora i dalje je ostala procena prave lokacije, jer se pre podizanja postrojenja teren mora detaljno ispitati. U raznim krajevima sveta na hiljade malih turbina na vetar obezbeđuje električnu energiju za udaljena i periferna sela.

Nemačka i Danska prednjače po proizvedenoj količini takve energije. U Danskoj se proizvede više od 80% električne energije iz turbina koje pokreće vetar. Zahvaljujući brojnim ulaganjima devedesetih godina cela Evropa je zabeležila porast korišćenja energije vetra. Slične tendencije se beleže i na globalnom nivou. Četiri zemlje – Nemačka, Danska, Indija i SAD, daju 75% od ukupno iskorišćene energije vetra u svetu. Kalifornija je najveći proizvođač električne struje na bazi energije vetra u SAD. Kvalitetna privatna ulaganja i mogućnost prodaje električne energije potrošačima uticali su na masovna podizanja tzv. farmi vetra. Najveća od njih, u blizini San Franciska, ima 6.000 turbina (Marsh, Grossa, 2002; Wright, Boorse, 2011).

Biomasa

Biomasa je još jedan oblik alternativne ili održive energije, koja se dobija iz drveta ili organskog otpada. Pretpostavlja se da je za dve milijarde ljudi biomasa jedini dostupan energetska izvor i da u ukupnoj potrošnji energije u Africi, Aziji i Latinskoj Americi, ona kao izvor zauzima čak 30% (Bradshaw, 2008). U biomasi je sadržano 14% ukupne potrošnje energije na svetu. U Nepal, Etiopiji i Tanzaniji, više od 90% ukupne energije dolazi iz biomase. Masovna upotreba drveta za kuvanje, inače po obimu najvažnijeg izvora energije u biomasi, predstavlja veliki ekološki i društveni problem, jer se troši brže od vremena potrebnog za regeneraciju. Netašica ogrevnog drveta izaziva energetska krizu, u slaborazvijenim zemljama, koja pogađa 1,5 milijardi ljudi. Ako se ne preduzmu konkretne akcije taj broj bi se mogao popeti i na tri milijarde (Stutz, Warf, 2012).

Biogorivo se dobija iz biomase. Zahvaljujući fotosintezi sunčeva energija se preobraća u biomasu. Zbog toga što je biomasa obnovljiva i tako široko rasprostranjena, ne čudi da je upravo ona najviše korišćen energetska izvor tokom cele istorije čovečanstva. Čak i danas neki delovi sveta imaju izuzetno visok nivo korišćenja biomase u zadovoljavanju energetska potreba. U Podсахarskoj Africi čak 75% energetska izvora otpada na biomasu. U razvijenom delu sveta njihov udeo je manji od 5%. Drvo je najčešće korišćeno gorivo u okviru biomase. U ne-

razvijenom delu sveta kao značajan energetska izvor masovno se seče. Premda je to obnovljivi izvor energije, seča je u tom delu sveta intenzivnija od mogućnosti obnavljanja, pa je ovde reč o neodrživom energetska izvoru. Kako bi se ekološki savesno odgovorilo na ovaj problem, u poslednje vreme se razvijaju strategije agrošumskih projekata i zasada plantaža u cilju dobijanja novih drvnih izvora energije.

Biomasa se može konvertovati u tečnost – metanol (metil alkohol) i etanol (etil alkohol), koji se koriste kao gorivo za motore sa unutrašnjim sagorevanjem. Metanol se može dobiti iz biomase podjednako dobro kao i iz prirodnog gasa ili uglja. Etanol se može dobiti iz žitarica, šećerne repe ili šećerne trske, mlečnih nusproizvoda i biljnih otpadaka. Brazil je krajem 20. veka imao uspešan program proizvodnje velikih količina biogoriva, što je podstaklo uzgajanje šećerne trske u cilju dobijanja etanola. Devedesetih godina skoro polovina automobilska goriva u ovoj zemlji je dobijena iz etanola. Međutim, problem ovog goriva je u tome što mu tehnologije još uvek nisu naklonjene. Početkom 21. veka u SAD je radilo svega sto benzinskih stanica sa etanolskim gorivom. Zbog skupog uzgoja poljoprivrednih kultura i ovo gorivo je nekoliko puta skuplje od standar-

dnog. Ipak, ukoliko je dolazeće vreme na strani novih tehnologija, očekuje se proizvodnja etanola iz jeftinijeg drveta i nusproizvoda poljoprivrednih kultura.

Biogorivo ima više prednosti zbog kojih se smatra gorivom budućnosti, pod uslovom da i tehnologije stalno napreduju i omogućće bolje korišćenje ovog resursa. Biogorivo koristi biomasu koja je obnovljiva, suprotno fosilnim gorivima čiji su resursi ograničeni. Za razliku od fosilnih goriva, biomasa je pristupačna i dostupna gotovo na nivou svake lokalne sredine. Biogorivo je čist energetska izvor. Kada se prilikom sagorevanja konvertuje u gas ili tečna goriva ono emituje manje zagađivača nego fosilna goriva. Količina emitovanog CO₂ prilikom takvog sagorevanja ekvivalentna je emitovanoj količini u fotosintezi, pa nema velikog učinka u stvaranju efekta staklene bašte. Nusproizvodi biomase takođe mogu biti dodatno iskorišćeni. Na suprotnoj strani uočavaju se i nedostaci biogoriva. Izgleda nerazumno i neshvatljivo da se u svetu sa pomanjkanjem hrane poljoprivredni usevi koriste za dobijanje goriva. Daleko je prihvatljivije korišćenje otpada biomase za gorivo. Eksploatacija biomase dovodi do značajnih promena svojstava zemljišta, smanjenja njegove plodnosti, kao i pojave erozije.

Nuklearna energija

Nuklearna energija je afirmisana sa ciljem proizvodnje električne energije u procesima kontrolisanih nuklearnih reakcija. Ona se dobija u postupku fisije ili cepanja atomskih jezgura ruda urana i torijuma. Koncentracija energije u ovakvom načinu njenog dobijanja je izuzetno velika. Kontrolisane nuklearne reakcije u kojima se oslobađa energija koriste se u reaktorima za dobijanje električne energije. Podizanje nuklearnih elektrana i proizvodnja ove energije kontroverzni su od samog početka. U prvo vreme se govorilo da će nuklearna energija kao neiscrpni izvor struje biti izuzetno jeftina. Ipak, nuklearna energija se danas svrstava u red najskupljih (Stojanović i drugi, 2014).

Najvažnija ruda za dobijanje nuklearnog goriva je ruda urana. Najveća ležišta ove rude u svetu se nalaze u Australiji, Kazahstanu, Ru-

siji i Kanadi. Najveći proizvođači urana su Kazahstan, Australija, Namibija i Kanada.

Nuklearna energija se proizvodi u raznim delovima sveta, ali su, shodno potencijalnim opasnostima, neke zemlje zauzele izričit stav o sprečavanju korišćenja ovog vida energije. U Evropi postoje ozbiljna odstupanja u stavovima prema izgradnji nuklearnih elektrana. Švajcarska i Nemačka imaju moratorijum na daljnje korišćenje nuklearne energije. Za to vreme Francuska konstantno podstiče izgradnju novih elektrana. U SAD se koristi nuklearna energija, premda je razvojni program znatno umanjen od 1979, kada se dogodila havarija na ostrvu Tri milje u Pensilvaniji. Energetska siromašna zemlja Azije poput Japana, Tajvana i Južne Koreje, snažno su se oslonile na nuklearnu energiju.

Tokom pedesetih godina 20. veka nuklearna energija je promovisana kao bezbedna, čista i jeftina, a njeni zagovornici su predviđali da će ona do 2000. godine obezbeđivati oko 25% komercijalne energije i većinu svetske električne energije. Trenutno, ovaj izvor obezbeđuje tek oko 7% svetske energije i 17% svetske električne energije. Većina prognoza predviđa opadanje u proizvodnji nuklearne energije u narednim decenijama. Ipak, ima i onih koji predlažu širenje nuklearne energije, a iznenađuje i to da je glavni argument u takvoj inicijativi upravo korist po životnu sredinu. Za razliku od procesa za dobijanje električne energije posredstvom fosilnih goriva, korišćenje nuklearne energije ne emituje ugljen-dioksid jedan od gasova koji učestvuje u formiranju efekta staklene bašte. U ovakvom dualizmu ostaje dilema da li će nuklearna energija izumirati ili će ipak doživeti svoj preporod (Harris, 2009). Ipak, debate o negativnom uticaju nuklearne energije na životnu sredinu ističu dve velike teme. Prva je usredsređena na potencijalne katastrofe, koje bi u trenutku izbrisale čitave zajednice lokalnog stanovništva (dovoljno je setiti se samo Černobilja), a druga je posvećena skladištenju nuklearnog otpada. Nuklearni otpad se deli

u dve velike grupe: (1) visokoradioaktivni i (2) niskoradioaktivni. U prvu spadaju istrošene gorive šipke i otpad iz proizvodnje. On ostaje toksičan stotinama hiljada godina. Niskoradioaktivni otpad uključuje zagađenu odeću i opremu iz nuklearnih elektrana.

Takođe, ostaje otvoreno i pitanje čuvanja izvora energije od krađe i prisilnog prisvajanja, što bi eventualno moglo dovesti do zloupotrebe i stvaranja nuklearnog oružja (Bradshaw, 2008). Uprkos svim ovim dilemama, za narastajuće ekonomije Kine, Rusije i Indije, širenje nuklearne energije se smatra ključnim elementom politike koja treba da zadovolji energetske potrebe u vezi sa povećanim ekonomskim rastom.

Korišćenje nuklearne energije je važno ekonomsko pitanje koje konačno i može da presudi u dilemi za ili protiv nuklearne energije. Postojeće nuklearne elektrane imaju manje troškova rada od elektrana na ugalj ili prirodni gas, a nove nuklearne tehnologije obećavaju još niže troškove proizvodnje. Međutim, izgradnja novih nuklearnih elektrana iziskuje znatne kapitalne troškove i predviđa se da su visoki kapitalni troškovi najvažniji ekonomski faktor koji slabi izgleda za nove nuklearne elektrane (Harris, 2009).

Prirodni resursi na putu od ekonomskog prosperiteta do zagađivanja životne sredine

Nema dileme da je pitanje korišćenja prirodnih resursa u 21. veku, više nego ikada, povezano sa pitanjem degradacije, zagađivanja i zaštite životne sredine. Obim potrošnje resursa ugrožava ekosisteme na globalnom nivou.

Analiza važnosti prirodnih resursa, njihove rasprostranjenosti, potrošivosti i ekonomske valorizacije često sa sobom povlači i druge značajne društvene teme. U tom kontekstu se analiziraju i pojmovi poput „vrhunac proizvodnje nafte“, „tiho proleće“ i „demografska eksplozija“. Svaki od njih, oslanjajući se direktno na Maltusovu teoriju o odnosu porasta stanovništva i raspoloživih resursa hrane, upozorava na čovekovo posrnuće prozrokovano sve većom potrebom za prirodnim resursima i njihovom eksploatacijom. Glad za resursima ne pokazuje suzdržanost i u vezi je sa sumor-

nim prognozama o budućnosti životne sredine (Boyle, 2015).

Na temelju odnosa društva prema životnoj sredini u Rimu je 1972. godine prezentovan izveštaj poznat i kao *Granice rasta* (eng. *Limits to Growth*). U njemu se na osnovu kompjuterske simulacije iznose procene posledica koje bi imao eksponencijalni ekonomski i demografski rast i to u slučaju konačne potrošnje resursa. U „*Granicama rasta*“ se analizira interakcija pet ključnih varijabli: (1) stanovništva, (2) industrijalizacije, (3) zagađivanja, (4) proizvodnje hrane i (5) potrošnje resursa. Granice rasta se pojavljuju kada stopa po kojoj se eksploatišu neobnovljivi prirodni resursi vodi do njihove konačne potrošnje i kada Zemljin noseći kapacitet nije u stanju da savlada obim degradacije životne sredine.

Dvadeset godina nakon objavljivanja *Grani- ca rasta* autori izveštaja su objavili novo upozorenje u vidu knjige *Izvan granica* (eng. *Beyond the Limits*). Ovde se opet ističe kako korišćenje prirodnih resursa prevazilazi nivo fizičke održivosti i da će zbog toga u narednim decenijama izrazito opadati proizvodnja hrane po glavi stanovnika, korišćenje energije i industrijska proizvodnja.

Eksplatacija mineralnih resursa ima raznovrstan uticaj na životnu sredinu, u zavisnosti od rudarskog procesa, lokalnih hidroloških uslova i obima operacije koja se primenjuje. Uticaj na životnu sredinu takođe zavisi od stadijuma u kome se rudarski proces nalazi. Na primer, istraživanje mineralnih resursa ima daleko manji uticaj na predeo od samog iskopavanja ruda. Minimiziranje ekološkog pritiska koji nastaje kao posledica rudarstva trebalo bi da bude od interesa za sve koji su u takve aktivnosti i uključeni.

Potražnja za mineralnim resursima je sve veća i toliko je izražena da se danas eksploatiše i ruda koja je značajno siromašnija. Na primer, 1900. godine iskopavala se ruda bakra koja je sadržala u sebi 4% tog metala, a sto godina kasnije je za ekstrahovanje bio dovoljan sadržaj čak manji i od 0,4% bakra. Takođe, kako je proces iskopavanja jeftiniji u zemljama u razvoju, tako se i tendencija degradacije životne sredine pomera ka ovim delovima sveta. Sve dok se potražnja za mineralnim resursima povećava,

dotle će i tendencija eksploatacije sve siromašnije rude biti aktuelna. Čak i u vremenu primene mera za zaštitu životne sredine neće biti zaustavljen trend pomeranja rudarstva prema novim izvorima ruda, uključujući tu i one predele koji imaju autohtone i očuvane ekosisteme (Stutz, Warf, 2012).

Scenario u kome čovečanstvo može potpuno ostati bez resursa manje je verovatan od onoga u kome se spominje iscrpljivanje rezervi visokog kvaliteta. Rudarstvo obično proizvodi ogromne količine otpada, od čega je neki izuzetno toksičan, što zagađuje zemljište i vodu (Tabela 3). Kako kvalitet resursa opada, povećava se količina rudarskog otpada po toni proizvoda. Osim toga resursi niskog kvaliteta obično traže više energije po jedinici proizvodnje (Harris, 2009).

Pomoćni proizvodi i supstituti mogu da zamene originalni proizvod, ali po višoj ceni. Zato se pretpostavlja da će oni ući na tržište tek kada cene dostignu određeni nivo. Pravo pitanje je i ono koje, u smislu očuvanja resursa i životne sredine, ističe efikasnost supstituta za neke resurse. Na primer, dobra zamena za bakar je aluminijum (u slučaju električne opreme), fiber optički kabl (u slučaju telekomunikacija), plastika (vodovodne cevi i vodoinstalacije). Zamena za cink, tačnije, pocinkovani lim u automobilskoj industriji može biti aluminijum ili plastika. Korišćenje plastike je smanjilo upotrebu olova u proizvodnji konzervi i presvlaka za kablove, mada je i ona sama po sebi veliki problem za životnu sredinu. Takođe, čelik i cink su zamena za olovo u proizvodnji tegova. Već i ova kratka analiza značaja supstituta upućuje na neophodnost nekih novih kopova i potragu za novim rudama, osim u slučaju plastike.

Recikliranje je jedna od opcija za mnoge neobnovljive resurse, naročito za metale, koja će postati troškovno delotvornija kako cene netaknutih resursa rastu. Današnje recikliranje resursa smanjuje sadašnje i buduće troškove koji nastaju usled korišćenja primarnih resursa, naročito u odnosu prema životnoj sredini. Ipak, recikliranje ima ekonomska i fizička ograničenja. Prema drugom zakonu termodinamike, potpuno recikliranje je nemoguće. Uvek će postojati određeni gubitak. Osim toga, recikliranje zahteva novu energiju i potrebno je u skladu

Tabela 3. Uticaj rudarstva na životnu sredinu

Aktivnost	Potencijalni uticaj
Iskopavanje i uklanjanje rude	• Uništavanje staništa biljnog i životinjskog sveta • Sleganje terena (podzemno rudarstvo) • Povećanje erozije – nanosi u jezerima i rekama • Stvaranje otpada • Zagađivanje jezera, reka i podzemnih voda usled drenaže kiselina i kontaminacije metalom
Koncentracija rude	• Stvaranje otpada • Kontaminacija organskim hemikalijama • Drenaža kiselina i kontaminacija metalom
Topljenje/rafinisanje	• Zagađivanje vazduha (uključujući sumpordioksid, arsen, olovo, kadmijum i druge zagađujuće materije) • Stvaranje otpada (šljaka) • Uticaj proizvodne energije (većina energije koja se koristi za proizvodnju minerala odlazi na topljenje i rafinisanje)

Izvor: Harris, 2009.

s tim istražiti ukupni uticaj na životnu sredinu. Ipak, ova saznanja ne umanjuju značaj recikliranja u sprečavanju otvaranja novih rudarskih kopova. Zbog toga je neophodno promovisati recikliranje, a neke od politika u cilju sprovođenja ovog zadatka uključuju i sledeće: povećanje cena resursa; uvođenje poreza na korišćenje mineralnih resursa; tehnološku sinhronizaciju i prilagođavanje na recikliranje; promovisanje recikliranja na nivou lokalnih samouprava, npr. postavljanje kanti za recikliranje pored puta (Harris, 2009). Upravo je recikliranje sastavni deo premise tzv. **cirkularne ekonomije**, koja u prvi plan ističe da se ciljevi održivog razvoja mogu postići i kroz usporavanje i produžavanje energetske i materijalne ciklusa u proizvodnji. Cirkularna ekonomija se ostvaruje

proizvodnjom robe sa maksimalno produženim životnim vekom (npr. servisiranje), koja će se još i dodatno reciklirati.

SAD su jedna od država koja može poslužiti za primer u akcijama recikliranja iskorišćenih mineralnih resursa. Prema nekim podacima deponije u ovoj zemlji obezbeđuju 170.000 tona bakra. Bakar sa svih deponija podmiruje 30% u ukupnim potrebama ove zemlje. Dalje, 52% ili 95.000 tona cinka dobijeno je iz sekundarnih izvora. Čak 1,07 miliona tona olova je sekundarnog porekla, što je 69% ukupne domaće proizvodnje. Gotovo celokupno sekundarno olovo potiče iz starih olovniha akumulatora, što je značajno i iz ugla zaštite životne sredine, jer se tako smanjuju visokotoksični ostaci olova u životnoj sredini.

DRUŠTVENO-GEOGRAFSKI FAKTORI U EKONOMSKOJ GEOGRAFIJI

Društvena geografija se bavi proučavanjem uzajamnih veza prirode, društva, ekonomije i kulture. Odatle su teme poput struktura stanovništva ili uređenja i stabilnosti države od posebnog značaja za analize ekonomskog razvoja. Ekonomiju je nemoguće posmatrati izolovano u odnosu na društvene i kulturne tokove kako u jednom društvu, tako i na globalnom nivou. Ekonomska geografija istražuje kako je ekonomska aktivnost uključena u kulturne ideje i društvenu praksu određenih geografskih lokacija i isto tako organizacija (npr. firme). U debata o povezanosti društva i ekonomije teme o globalizaciji imaju svoje posebno mesto. Ekonomska geografija se bavi proučavanjem uticaja složenih globalnih proizvodnih mreža na proizvodnju robe.

Stanovništvo i ekonomski razvoj

Stanovništvo je značajan faktor u društveno-ekonomskom razvoju i nezaobilazni predmet analize u ekonomsko-geografskim proučavanjima. Jedno od polaznih stanovišta je i pitanje broja stanovnika, koliko je u vezi sa ekonomskim razvojem, da li i kako on utiče na resurse, zagađivanje i ekološki pritisak koji Zemlja trpi. Ova tema se često stavlja u vezu sa pitanjem nosećeg kapaciteta planete (Stojanović i drugi, 2014). Danas je prisutno i mišljenje da je planeta prenaseljena. Zbog trenda porasta broja stanovnika i odnosa prema resursima životne sredine, sve više se govori o stanovništvu u kontekstu održivog razvoja. Još u Bruntland izveštaju 1987. godine navodi se kako je neophodno smanjiti porast broja stanovnika do održivog nivoa, uskladiti broj stanovnika sa raspoloživim resursima i uticati na rešavanje problema u vezi sa siromaštvom i obrazovanjem (Baker, 2006).

Geografija stanovništva i dinamika promena stanovništva tesno su povezani sa obrascima ekonomskog razvoja. Na primer, stanovništvo je bitan činilac razmeštaja proizvodnje i najvažnija proizvodna snaga društva, sa određenim radnim navikama, radnim iskustvom, naučnim saznanjima i kulturom. Na dru-

goj strani, stanovništvo nije samo proizvođač materijalnih dobara, već je istovremeno i njihov veliki potrošač, što takođe u nekim situacijama može da utiče na razmeštaj proizvodnje (Dinić, 1999). Gustina stanovništva, fertilitet, smrtnost i migracije, direktno su i često odraz ekonomskih, socijalnih i političkih uslova. Takođe, ovi pokazatelji mogu biti važne determinante ekonomskih promena i socijalnog blagostanja (Knox et al., 2014).

Porast broja stanovnika, strukture stanovništva i ekonomski razvoj

Na globalnom nivou i iz ugla ekonomskog razvoja porast broja stanovnika se najčešće posmatra u svetlu pritiska sve većeg broja stanovnika na raspoložive zalihe prirodnih resursa (Tietenberg, Lewis, 2015; Harris, Roach, 2013). Takođe, istraživanja ove vrste u geografskoj literaturi o održivom razvoju, upućena su na pronalaženje veze između broja stanovnika, ekonomskog razvoja i siromaštva (Baker, 2006; Elliott, 2013).

U osnovi analiza nalaze se stavovi, koje je još 1798. godine izneo demograf Tomas Robert Maltus (Thomas Robert Malthus) u svom *Eseju*

o principima populacije, da u nekontrolisanim uslovima stanovništvo raste po geometrijskoj progresiji, a proizvodnja hrane po aritmetičkoj (Đurđev, 1998; Marsh, Grossa, 2002; Fellmann et al., 2001). Prema takvom stanovištu krize su neminovne. Moć narastanja ljudske populacije daleko je veća od moći planete da obezbedi opstanak za celokupno stanovništvo, a što se posebno očituje u mogućnosti korišćenja raspoloživih prirodnih resursa. Na primer, prema Ujedinjenim nacijama oko 40% svetskog stanovništva živi u područjima u kojima se susreće sa umerenim ili visokim nedostatkom vode. Prema Ujedinjenim nacijama umereni nedostatak vode je onaj u kome je prisutna potrošnja veća od 20% u ukupno dostupnim obnovljivim resursima slatke vode, dok visoki nedostatak označava potrošnju veću od 40%. Procenjuje se da će već u trećoj deceniji 21. veka oko 5,5 milijardi stanovnika živeti u područjima koja se suočavaju sa umerenim ili visokim nedostatkom vode (Tietenberg, Lewis, 2015). Dalje, u tumačenju odnosa rasta broja stanovnika i nosećeg kapaciteta planete, što je vidno povezano sa korišćenjem prirodnih resursa, pronalazi se i provokativno pitanje – da li čovek može da zaobiđe granicu nosećeg kapaciteta. Do sada se pokazalo da je moguće biti uspešan u istezanju te granice. Upotreba veštačkih đubriva značajno je poboljšala rezultate u poljoprivredi. Fosilni i nuklearni izvori pružaju više energije u privrednom razvoju od bilo kog solarnog izvora energije, čak uzimajući u obzir hidroelektrane i vetrogeneratore. Zahvaljujući tome, više od sedam milijardi ljudi može da opstane na planeti, koju je pre sto godina nastanjivalo svega 1,5 milijardi ljudi. Međutim, ovo povećanje ima značajnu ekološku cenu. Eksploatacija fosilnih goriva i mineralnih sirovina dovodi do degradacije i zagađivanja u životnoj sredini (Harris, Roach, 2013).

Kako su ekonomije zemalja u razvoju, a posebno najsiromašnijih država Podсахarske Afrike, počele ekonomski da stagniraju osamdesetih godina 20. veka, tako su i naučnici pokušavali da pronađu vezu između brzog rasta broja stanovnika i ekonomskog razvoja. Strane investicije i pomoć, koje su godinama unazad bile usmerene ka državama u razvoju, nisu doprinele poboljšanju ekonomskog statusa tih država. Umesto toga, prihodi po glavi stanov-

nika su opadali i sve veći broj stanovnika, sa daljom tendencijom povećanja tog broja, živeo je u siromaštvu. U suštini ovakvih analiza nalazi se dilema da li rast broja stanovnika favorizuje ekonomski rast ili ga sprečava.

Očigledno je da najrazvijenije države imaju spori rast broja stanovnika, sa niskim stopama fertiliteta i niskim stopama mortaliteta, dok neke od najsiromašnijih država imaju veliki porast broja stanovnika. Međutim, ovakva veza ne mora biti i pravilo, što potvrđuju države koje proizvode naftu na Srednjem istoku, a koje imaju visok rast broja stanovnika i visok ekonomski rast (npr. stopa fertiliteta u Saudijskoj Arabiji i ostalim državama Persijskog zaliva ostaje veća od 2,1). Suprotno je takođe tačno, sa malim brojem stanovnika može biti i mali nivo ekonomskog rasta. Optimisti ističu da rast broja stanovnika proizvodi ekonomski razvoj, ali pod pretpostavkom da su prisutne i pokretačke sile poput mogućnosti da se društvo adaptira, prihvata inovacije i tehnologije, kao i da prihvata ekonomske reforme. Mišljenje, kako je porast broja stanovnika zapravo podsticajan za ekonomski rast u slučaju nekih država, je već dokazano. Na primer, smatra se da je u Evropi i Severnoj Americi porast broja stanovnika uz smanjenje stope mortaliteta, podstakao ekonomski razvoj i Industrijsku revoluciju. Međutim, trenutno u manje razvijenim državama se vidi drugačija perspektiva. One ne mogu, uprkos porastu broja stanovnika, da uspostave viši nivo ekonomskog rasta, jer su pritisnute problemima ekspanzije virusa HIV-a, društvenim i ekonomskim rascepima, kao i nekontrolisanom eksploatacijom prirodnih resursa (Newbold, 2014).

Premda je odnos između stanovništva i ekonomskog razvoja kompleksan, neki novi dokazi osnažuju negativnu vezu između brzog porasta broja stanovnika i ekonomskog razvoja. Prema takvom stanovištu brzi porast stanovništva može da šteti ekonomskom razvoju.

Siromašne i države sa visokim stopama fertiliteta nalaze se u „demografskoj zamci“. Što su domaćinstva više siromašna, to imaju više dece. Iz toga sledi da će kada odrastu ta deca isto tako biti siromašna, što ih dovodi u začarani krug siromaštva. Zato se ističe da je suočavanje sa visokim stopama fertiliteta izuzetno važno za izlazak iz siromaštva i razvoj

neko društva (Saks, 2014). Da bi se ostvario ekonomski razvoj, kapital mora biti investirano u obrazovanje, zdravstvo, infrastrukturu, što je veoma teško u onim delovima sveta gde siromaštvo otežava sposobnost vlada i pojedinaca da investiraju. Da bi se uspostavio ekonomski rast neophodno je da rastu i kapitalne investicije, a shodno tome povećane stope rasta broja stanovnika zahtevaju i povećanu stopu kapitalnih investicija. Sledeći maltuzijanski način razmišljanja, ako stopa rasta populacije premašuje stopu ulaganja, države će biti zarobljene u siromaštvu, onemogućene da ulažu u sebe i vlastitu infrastrukturu. Ako je rast broja stanovnika znatno veći onda će se ekonomski prihodi distribuirati na znatno veći deo populacije, što znači da će pojedinci proporcionalno dobiti manji udeo tih prihoda (Newbold, 2014). Na drugoj strani, pojavljuje se problem malog porasta broja stanovnika ili čak i negativnog prirodnog priraštaja, koji sa sobom otvara niz drugih pitanja i dilema. Pad u porastu broja stanovnika je problem za veliki broj država Evrope, zatim i Japan, koji ostavlja niz dilema kao što su, na primer, ko će biti buduća radna snaga, da li je rešenje problema u imigracijama iz nerazvijenih zemalja (Stutz, Warf, 2012).

Negativne posledice prouzrokovane vezama između povećanog rasta broja stanovnika i ekonomskog rasta ogledaju se u nizu navedenih tendencija:

- Brz rast broja stanovnika ima tendenciju da ublaži rast BDP-a po glavi stanovnika, tako što će, na primer, povećanje udela mladog stanovništva povećati i uložena sredstva za zdravstvo i obrazovanje. Takođe, radno sposobno stanovništvo teže dolazi do radnog mesta.
- Visoki fertilitet može da institucionalizuje siromaštvo od generacije do generacije. Ovo znači da će se verovatno smanjiti rast plata u najmanje kvalifikovanim grupama aktivnog stanovništva. Na primer, Indija se prilagodila visokom rastu broja stanovnika, ali su politike razvoja favorizovale i poboljšale ekonomski status samo za grupu od 15% do 20% njenog stanovništva. Siromašni su platili najvišu cenu, jer nisu u mogućnosti da se uključe u aktuelne ekonomske tokove zbog lošeg zdravlja, neadekvatne ishrane ili zbog toga što su nepismeni.

- Visoki fertilitet sprečava uštede na nivou domaćinstva primoravajući ih na osnovnu potrošnju, dok uštede za štednju i obrazovanje nisu moguće. Rast nekih azijskih ekonomija, posebno Južne Koreje, omogućen je zahvaljujući opadanju broja članova domaćinstva, što je povećalo obim štednje koja je kasnije uticala na dodatni razvoj i ulaganja.
- Visok fertilitet znači da roditelji imaju manje novca za ulaganje u svako dete pojedinačno. Kao posledica pojavljuje se to da deca iz većih porodica imaju niži nivo obrazovanja od one dece koja su iz brojno manjih porodica. U zemljama sa naglim porastom broja stanovnika povećan je pritisak na zdravstvo i obrazovanje.
- Konačno, povećan rast broja stanovnika utiče snažno na obim korišćenja resursa. Šume, ribolovišta, zemljišta i izvori sveže vode posebno se nalaze na udaru ovakvih tendencija (Newbold, 2014).

Strukture stanovništva takođe pokazuju izuzetnu složenost i raznovrsnost u analizi ekonomskih prilika. ***U temama ekonomske geografije stanovništvo je bitan faktor razmeštaja proizvodnje, pa tako i strukture stanovništva dobijaju na svom značaju, a posebno polno-starosna i ekonomska struktura*** (Dinić, 1999).

Starosna struktura utiče na potrebe stanovništva, ali i na ponudu radne snage, pa zato ima značajnu ulogu u razvojnim politikama. Mlado stanovništvo neke države podrazumeva visoka ulaganja u obrazovni sistem. Kada ova grupa postane radno sposobna, onda je potrebno obezbediti radna mesta koja su na kraju važna za društveno blagostanje. Jednostavno rečeno, ***potrebe stanovništva se menjaju od jedne do druge starosne grupe i to ima niz uticaja na ekonomske prilike*** (Stutz, Warf, 2012). Dalje, promena starosne strukture stanovništva pokreće pitanja u vezi sa obezbeđivanjem prihoda za starije osobe (penzije), stanovanje, saobraćaj i druge slične usluge. Posebno je aktuelno pitanje zdravstvene zaštite, jer starija lica, posebno stariji od sedamdeset godina, troše neproporcionalni deo zdravstvenih usluga. Proces može rezultirati preusmeravanjem novca koji je recimo namenjen najmlađim starosnim grupama (npr. za obrazovanje). Takve tendencije izazivaju brojne stručne debate i reforme socijalne

politike, a koje podrazumevaju pomeranje starosne granice za penziju, reformu penzijskih i zdravstvenih sistema. U države koje su reformama počele da reaguju na starenje stanovništva spadaju: Kanada, SAD, Velika Britanija i Australija (Newbold, 2014). Na osnovu ovih analiza se nameće zaključak da bi država morala da prati demografske procese u strateškom planiranju svog ukupnog razvoja.

Ekonomska struktura stanovništva prvenstveno podrazumeva njegovu podelu po nekoliko osnova: **prema opštim ekonomskim karakteristikama** (opšta ekonomska struktura), **privrednim aktivnostima** (radno-profesionalna) i **stepenu stručnog obrazovanja** (kvalifikaciona ili obrazovna). Opštu ekonomsku strukturu čine tri kategorije stanovništva: **ekonomski aktivno**, **ekonomski neaktivno** (izdržavano) i **lica s ličnim primanjima** (Manić, 2013). Strukturu radne snage po delatnostima čine tri osnovna sektora (1) **primarni** – poljoprivreda, ribolov, šumarstvo; (2) **sekun-**

darni – industrija, rudarstvo, građevinarstvo i (3) **tercijarni** – saobraćaj, usluge, trgovina, ugostiteljstvo, prosveta, uprava, zdravstvo. Kvalifikaciona struktura pruža informacije o opštem stepenu obrazovanja i kvalifikacijama unutar pojedinih kategorija što čini važan preduslov u produktivnosti rada (Dinić, 1999).

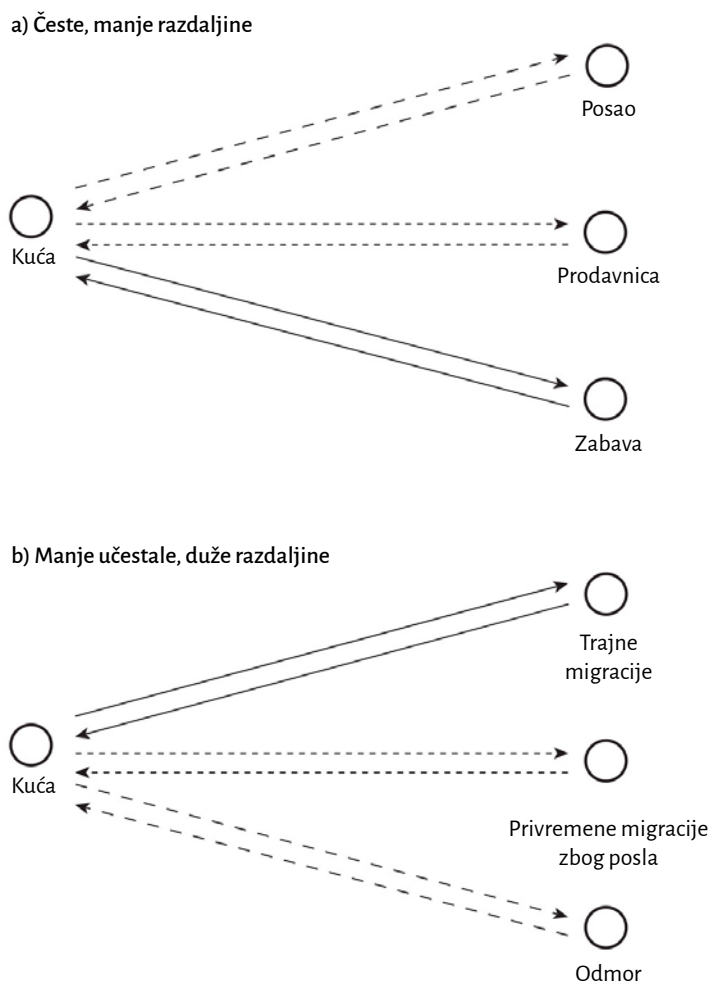
Migracije i ekonomski razvoj

Kao promene lokacije, sa jednog mesta na drugo, migracije su jedno od osnovnih pravila ponašanja kako čoveka, tako i brojnih drugih vrsta u prirodi. Društvena geografija, kao i neke druge društvene nauke, iz više razloga je zainteresovana za proučavanje migracija koje preduzimaju pojedinci i zajednice. Migracije bitno određuju situaciju u kojoj se ljudske zajednice nalaze (Mountz, 2009). Migracije su oduvek bile važna komponenta promena osnovnih odlika stanovništva na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Postoji dosta razloga zbog kojih ljudi migriraju i tu spadaju: politička nestabilnost, građanski sukobi, nemogućnost pronalaska zaposlenja, glad i bolji uslovi života na nekom novom mestu (Round, 2008).

Ekonomska geografija je posvećena proučavanju onih kretanja stanovništva koja su u vezi sa ekonomskim aktivnostima i to u najširem smislu. Kretanje stanovništva, tokovi kretanja i migracije su deo širih i više generalizovanih modela pokretljivosti, pošto se stanovništvo kreće kao deo potrošačkog društva, u potrazi za obrazovanjem, zabavnim i rekreativnim aktivnostima. Ova kretanja variraju u prostornom i vremenskom dometu (Slika 11). U prostornom se mogu opažati na nivou od lokalnog do globalnog, a u vremenskom u periodu od nekoliko sati do više godina. Novi oblici pokretljivosti pronalaze se na mnogim prostornim skalama i neki od njih su nezamislivi prethodnim generacijama, jer su prekoračili konvencionalne kategorizacije kretanja (Hudson, 2005). Kao najbolji primer može se uzeti program „Work and Travel“, u kome mladi ljudi iz brojnih država sveta putuju u SAD i to kao radna snaga, turisti i u želji za edukacijom.

Skala migracija se stalno razvijala u prošlosti i premda su stalno bile prisutne, možda je baš sadašnje vreme ono najvažnije za migraci-

▼ **Slika 11.** Kretanje ljudi u okvirima ekonomskih razloga
Izvor: Hudson, 2005.



je svih vremena. Postoji više uzroka u ovoj tendenciji, ali nesumnjivo najvažnija je geografsko-ekonomska nejednakost između pojedinih delova sveta. Ona utiče na stvaranje tzv. migracionih koridora (Prilog 4). Čak 82,3 miliona međunarodnih migranata (36%) kreće se u granicama globalnog juga, dok 81,9 miliona međunarodnih migranata (35%) koji su rođeni na globalnom jugu, sada žive na globalnom severu. Nešto je manji broj međunarodnih migranata koji se kreću u okvirima globalnog severa – 53,7 miliona stanovnika (23%), dok se 13,7 miliona stanovnika (6%) preselilo sa globalnog severa na globalni jug. Migracije u pravcu od

juga prema severu su u porastu od 1990. godine i njihova dalja ekspanzija i dominacija se očekuje u budućnosti (Boyle, 2015).

Migracije i ekonomska situacija zemalja iz kojih stanovništvo dolazi i onih u koje odlazi višestruko su povezani. Stanovništvo se seli u potrazi za bolje plaćenim radnim mestom, u begu od siromaštva i niskog životnog standarda. Takođe, za razloge pokretanja migracija mogu se uzeti još obezbeđenje boljih životnih uslova za potomstvo i ostvarenje ličnih želja i težnji u raznim oblastima života. Migracije na međunarodnom nivou vitalni su deo ekonomskog sistema od Industrijske revolucije i imaju

Prilog 4. Globalni tokovi migracija

Nesumnjivo je da su neujednačeni razvoj, vladavina i opadanje snage zapadnog društva, u periodu od 15. veka do danas, imali važnu ulogu u stvaranju migracionih tokova. U tom smislu moguće je grupisanje migrantskih koridora kako unutar, tako i između globalnog juga i globalnog severa.

Globalni jug – globalni jug

Migracije unutar globalnog juga podstaknute su između ostalog i ekonomskim faktorima, mada značajan pokretač ovih migracija su i glad, ratovi i političko ugnjetavanje. Migracije podstaknute ekonomskim razlozima imaju svoj uzrok u prilikama na tržištu rada. Obično se migranti iz veoma siromašnih država sele u druge siromašne, ali ipak prosperitetnije države. Oni često rade za malu platu, a podložni su eksploataciji i zloupotrebi.

Globalni jug – globalni sever

Migracije od globalnog juga prema globalnom severu često su podstaknute ekonomskim faktorima, a pre svega nastojanjem migranata da pronađu bolje zaposlenje i obezbede veći životni standard. Brojne bogate države globalnog severa, premda su zatvorene u strogom viznom režimu, blagonaklono gledaju na useljavanje stanovnika iz siromašnih država, jer mogu da ublaže deficit na tržištu rada. Suština ovih migracija se pronalazi u kvalifikovanoj radnoj snazi koja je specijalizovana i tražena (doktori, medicinske sestre, inženjeri). U etičkom smislu ovaj tip migracija može biti sumnjiv, jer se radi o iseljavanju najkvalitetnije radne snage, koja bi u suprotnom mogla da pomogne svojoj državi. Takođe, bogate države povremeno otvaraju svoje granice za migrante i radnike koji treba da obavljaju one poslove za koje domaće stanovništvo nije zainteresovano. Ovi poslovi su nisko plaćeni, zahtevaju duže radno vreme i obično su u uslužnom sektoru (npr. čišćenje, briga o deci, odnošenje smeća).

Globalni sever – globalni sever

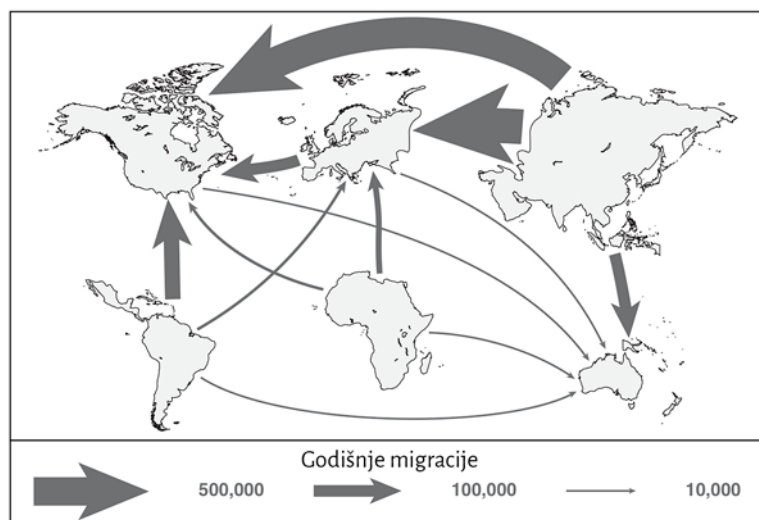
Migracije između država globalnog severa su uglavnom predvođene prilikama na tržištu rada. Ove migracije se često od-

vijaju unutar multinacionalnih kompanija i njihovih internih tržišta rada, gde se kvalifikovana radna snaga premešta s jednog radnog mesta na drugo. Na globalnom nivou ekonomiji sve više pokreću aktivnosti multinacionalnih kompanija, u kojima je transfer kvalifikovane radne snage bitan zbog obezbeđivanja njihove unutrašnje poslovne efikasnosti, širenja na nova tržišta i pokretanja proizvodnje u novim regijama. Za većinu ovih preduzeća obuka lokalne radne snage za rukovodeće pozicije je neprihvatljiva iz strateških razloga. Ove migracije mogu biti kratkoročne prirode. Za karijeriste one su od presudnog značaja za promociju, a drugima donose značajne novčane prihode.

Globalni sever – globalni jug

Migracije na ovoj relaciji uglavnom su pokrenute radom humanitarnih i religioznih organizacija. Međutim, u novije vreme sa ekspanzijom multinacionalnih kompanija pojavljuju se i snažni ekonomski inicijatori ovakvih migracija. Istorijski posmatrano, multinacionalne kompanije su veoma prisutne u primarnim ekonomskim delatnostima i ekstraktivnoj industriji (npr. agrobiznis i eksploatacija nafte i gasa). Od nedavno, ovim delatnostima su se priključile i one kompanije koje proizvode robu široke potrošnje kao i one u sektorima višeg nivoa tehnologije, u sferi informacionih, komunikacionih i biotehnologija. Uspostavljanjem ekspozitura na globalnom jugu, u kojima će biti zaposlena radna snaga sa globalnog severa, može se postići brže i efikasnije nadgledanje faza razvoja i praćenje načina na koji funkcionišu uvezene tehnologije. Rast i proširenje delatnosti multinacionalnih kompanija zahteva migracije kvalifikovane radne snage, zbog ispunjavanja ključnih zadataka organizacione kontrole i tehničkog razvoja, kao i da omogućiti razvoj karijere, promoviše organizacioni razvoj i tumači korporativnu politiku u lokalnom kontekstu. Još jedan važan razlog zbog koga multinacionalne kompanije insistiraju na tome da rukovodioci budu iz zemalja osnivača je i taj što se time obezbeđuje bolja komunikacija i bolje veze sa ostatkom kompanije (Boyle, 2015).

svoju jasnu istorijsku pozadinu. Do Prvog svetskog rata emigriralo je najmanje 55 miliona Evropljana bežeći od gladi i siromaštva, a posebno iz Irske i Italije (Round, 2008). Njihova glavna ishodišta su bile sledeće destinacije: Severna Amerika, a potom Australija, Novi Zeland, Latinska Amerika (posebno Argentina) i Južna Afrika. Ove nove zemlje su bile važne za ekonomski razvoj Evrope. One su smanjile demografski pritisak i obezbedile nove izvore prehrambenih proizvoda i sirovina, tržišta za industrijske proizvode i mesta za nove investicije. Nakon Drugog svetskog rata migracioni obrazac je promenjen, pa umesto odlaska Evropljana u Novi svet, pojavljuju se tokovi od nerazvijenih ka razvijenim državama. Stanovništvo iz Azije i Latinske Amerike se doseljava u SAD i Kanadu, dok se stanovništvo iz Afrike i Azije doseljava u Evropu (Slika 12). Ove migracije su podstaknute sve većim ekonomskim nejednakostima i brzim porastom broja stanovnika u nerazvijenim državama (Stutz, Warf, 2012).



▲ **Slika 12.** Interkontinentalni migracioni tokovi podstaknuti potragom za boljim životnim uslovima u razvijenim državama
Izvor: Stutz, Warf, 2012.

Međunarodna organizacija rada (International Labour Organization – ILO), specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija koja insistira na socijalnoj pravdi i međunarodno priznatim ljudskim i radničkim pravima, procenila je da ukupan broj ekonomskih migranata u svetu iznosi 105,4 miliona. **Glavne imigracione države su SAD, Rusija, Nemačka, Saudijska Arabija, Kanada i Velika Britanija, dok su vodeće zemlje iz kojih radna snaga dolazi Meksiko, Indija, Rusija, Kina i Ukrajina** (Knox et al., 2014). Eko-

nomski efekti migranata su različiti. U nekim slučajevima oni doprinose blagostanju država u koje dolaze. Na primer, radnici iz Jugoslavije, Grčke, Italije i Turske bili su neophodni ekonomiji Nemačke u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. veka. Bez njih industrijski pogoni ne bi bili u funkciji i proizvodnja bi bila ugrožena. Takođe, sistem usluga u bolnicama je delom zavisio od radne snage iz ovih država. U južnim delovima SAD berba voća i povrća zavisi od migranata iz Meksika, a takođe bez radne snage koja stiže iz ove države, cene u restoranima nekih delova SAD bile bi znatno veće. U kratkoročnom pogledu ekonomski migranti mogu izazvati i probleme. Na primer, u zemljama kukuruznog pojasa u SAD imali su korist od pokrenute privrede, ali je na drugoj strani postojao problem obezbeđivanja infrastrukture i usluga koje zahteva ekonomski rast.

Ekonomski učinak migracija se može posmatrati i na sledeći način:

- U nekim državama iseljavanje je smanjilo siromaštvo na nacionalnom nivou, kao na primer na Jamajci i u Portoriku, pedesetih i šezdesetih godina 20. veka.
- Emigracija može biti i skupa, tako što kvalifikovani i obrazovani deo stanovništva, naročito u državama Trećeg sveta, odlazi u razvijene države.
- Vrednost tzv. „odliva mozgova“ može da se meri u velikoj vrednosti. Svake godine prihvodi koje u SAD donosi „odliv mozgova“ iznose milijarde dolara, ali isto tako veliki deo novca se vraća u vidu doznaka u zemlje iz kojih radna snaga dolazi. Takve doznake su često i glavni izvor prihoda za stanovništvo mnogih sela zemalja u razvoju (Stutz, Warf, 2012).
- Formiranje dijaspora – zajednica migranata, omogućuje daljnje migracije, pošto novi doseljenici imaju obezbeđenu polaznu tačku za izgradnju novih života, u vidu podrške porodice i rođaka. Iz ovog razloga je u Velikoj Britaniji talas migracija dosegao vrhunac u periodu 1960-1962. (uglavnom se stanovništvo doseljavalo iz tri indijske države: Gudžarat, Pandžab, Mirpur – pre nezavisnosti Pakistana), pre nego što je usvojen zakon koji je otežao dolazak u ovu državu (Round, 2008).

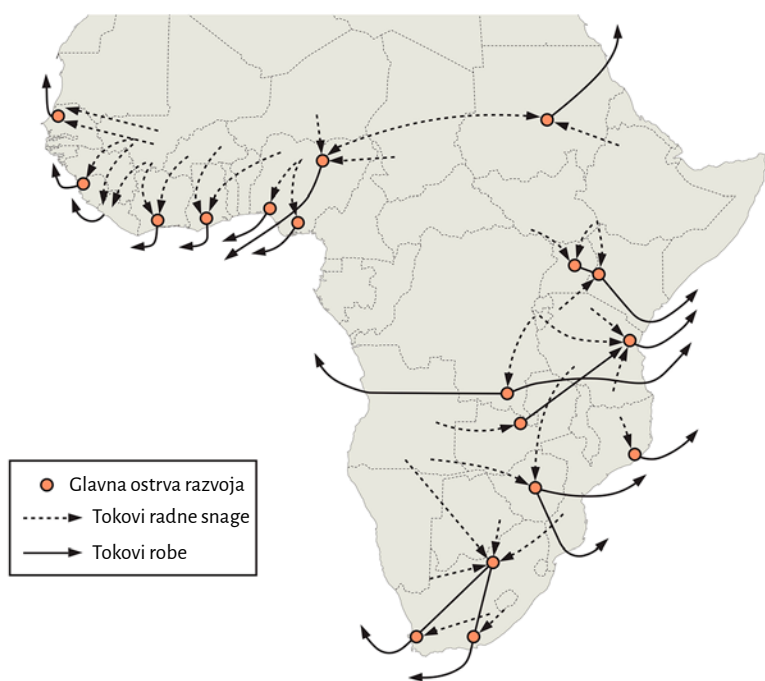
Tumačenje globalnog demografskog konteksta važno je i za razumevanje ekonomskih prilika na globalnom nivou. Svetska banka procenjuje da se svetska populacija povećava za milion stanovnika svakih pet dana. Prema podacima Ujedinjenih nacija sadašnji broj stanovnika od nešto više od sedam milijardi verovatno će porasti na 9,2 milijarde do 2050. godine. Očekuje se da će se stanovništvo 49 najsiromašnijih država udvostručiti na 1,7 milijardi. Takođe, očekuje se da će se stanovništvo u ostatku manje razvijenog sveta povećati, ipak sporijom stopom, sa 4,8 milijardi u 2009. na 6,2 milijarde u 2050. godini. Za razliku od toga, stanovništvo razvijenih država imaće najmanji porast sa 1,23 milijarde na 1,28 milijardi (Knox et al., 2014).

Ipak, da bi se razumeli migracioni pravci podstaknuti ekonomskim razlozima, iz jedne

ju, pa se iz tog razloga za njih kaže da su **ostrva razvoja** (Slika 13). Naftna područja Nigerije, u Zapadnoj Africi, primer su takvih ostrva razvoja. Tokom sedamdesetih godina siromašno stanovništvo u severnoj Nigeriji, Togou, Beninu i Gani, procenjujući da je sa ekonomske strane život kvalitetniji u primorskim delovima Nigerije, doseljavalo se i pronalazilo sezone poslove, naročito u vreme dok je naftna industrija dobro poslovala. Migranti su najčešće bili mladi muškarci, spremni da rade najbolje što mogu, a gotovo celu zaradu su slali kao podršku svojim porodicama u krajeve iz kojih su dolazili. Kada je početkom osamdesetih godina naftna industrija zapala u krizu, vlada Nigerije je odlučila da strani radnici više nisu potrebni i hitno ih je potisnula sa ovih prostora. Globalni ekonomski procesi i trajni uticaji evropskog kolonijalizma sigurno su imali svoju ulogu u ovako opisanim migracionim tokovima Zapadne Afrike. Ukoliko se ova situacija posmatra isključivo na globalnom nivou, onda se uočava samo kretanje stanovništva iz jedne siromašne države u drugu siromašnu državu. Međutim, ukoliko se analizira pojava i na globalnom i na regionalnom nivou, onda je moguće razumeti regionalne ekonomske uticaje u ovim migracijama (Fouberg et al., 2012).

Evropski kolonijalizam je takođe uticao na regionalne migracione tokove u Jugoistočnoj Aziji. Evropsko kolonijalno zaposedanje Jugoistočne Azije otvorilo je novu ekonomsku šansu za Kineze. Na prelazu 19. u 20. vek milioni Kineza su, bežeći od gladi i političkih sukoba, potražili spas kao radna snaga u Jugoistočnoj Aziji. Mnogi su ovde ostali, gde i danas njihovi potomci u značajnom broju predstavljaju kinesku etničku manjinu. Na primer, na Tajlandu živi 14% Kineza, u Maleziji 32%, Singapuru 76% i Indoneziji 3% (međutim, ako se uzme u obzir da u Indoneziji živi oko dvestotine miliona ljudi, onda se zaključuje da je ovo jedna od najbrojnijih manjina u državama Jugoistočne Azije). S vremenom Kinezi su postali lideri u trgovini i finansijskim poslovima u ovom delu Azije (Fouberg et al., 2012).

Evropa ima dugu tradiciju ekonomski podstaknutih migracija. U novije vreme najveći uticaj na međunarodne migracije imao je kolaps Sovjetskog Saveza i kasnije pristupanje velikog broja „istočnoevropskih“ država



▲ **Slika 13.** Ostrva razvoja u Podсахarskoj Africi
Izvor: Fouberg et al., 2012.

siromašne zemlje u drugu, nije dovoljno poznavati samo aktuelne globalne tokove. Neophodno je razumeti kako se neka regija uklapa u globalnu sliku interakcija i kako različite lokacije u toj regiji utiču na obrasce interakcija na globalnoj i regionalnoj skali. Gradovi zemalja u razvoju su tipična mesta za slivanje stranih investicija, sa velikom koncentracijom infrastrukture i radnih mesta. Lučki gradovi u tim zemljama brzo postaju ostrva ekonomskog razvoja, u većinski nerazvijenom područ-

Evropskoj uniji 2004. i 2007. godine. U vreme Sovjetskog Saveza stanovnicima Istočne Evrope je bio otežan put u Zapadnu Evropu. Kada je politički koncept Istočne Evrope počeo da se urušava, što je označeno padom Berlinskog zida 1989. godine, stanovništvo u ovoj regiji je kao slobodno moglo i da napusti teritorije svojih država. Mnoge evropske države su tada uspostavile stroge vizne režime kako bi zaustavile ekonomske migracije, a boravak je bio omogućen samo na bazi turističkih putovanja. Ova situacija se drastično promenila kada je Evropska unija proširena u maju 2004. godine i kada je u njoj povećan broj stanovnika za 75 miliona, uglavnom iz krajeva koji prema visini prihoda zaostaju za Zapadnom Evropom. Pre ovog proširenja članice Evropske unije su imale pravo slobodnog kretanja između država i u potrazi za poslom. Međutim, stare članice su bile zabrinute da bi, ukoliko se novim članicama dodele ista migraciona prava, previše ljudi u potrazi za poslom došlo u Zapadnu Evropu. Kao ishod toga, mnoge zemlje su uvele zakone kojima nisu potpuno otvorile svoje granice za novopridošle članice Evropske unije. Ovo je izazvalo ogorčenje u državama pristupnicama, jer pregovori o pristupanju nisu uključivali takve opcije. Velika Britanija, Irska i Švedska su bile jedine države koje nisu nametala brojčana ograničenja. Ipak, u Velikoj Britaniji je vladala velika zabrinutost zbog otvaranja granica. Prve procene su ukazivale na broj od 15.000 ljudi u potrazi za poslom, a ispostavilo se da je od 2004. do 2006. godine taj broj iznosio 450.000. Najzad, stavovi o posledicama migracija nisu bili usaglašeni. Jedni su smatrali da imigracije proizvode ogroman pritisak na zdravstvo, obrazovanje i druge elemente socijalne zaštite. Drugi su tvrdili da migranti rade potcenjene poslove, za koje su ujedno i malo plaćeni. Bez obzira na sve analize prednosti i nedostataka, pritisak na vladu je bio velik, pa je po ulasku Bugarske i Rumunije stavljeno ograničenje na ulazak broja migranata iz ovih država. Sve to se dešavalo uprkos oceni da je ukupna korist za Veliku Britaniju od migracija procenjena na oko 500 miliona funti (Round, 2008). U periodu od 2010. do 2020. godine stanje se utoliko promenilo što je nedostatak radne snage počeo ozbiljno da ugrožava određene sektore u razvijenim evropskim dr-

žavama, pa se kao rezultat pojavila selektivna imigraciona politika.

Poseban oblik ekonomskih migracija su one koje se dešavaju unutar država. One se odvijaju isto tako u pravcu od ekonomsko manje prosperitetnih regija (veoma često na relaciji selo-grad), prema onima koje nude bolju šansu, zaposlenje i bolje uslove za život. Na primer, u SAD, nakon američkog građanskog rata, a sa posebnim zamahom u vreme Prvog svetskog rata, milioni Afroamerikanaca su migrirali sa juga prema industrijskom Severoistoku i Srednjem zapadu. Ovaj migracioni tok je tek delimično usporen Velikom ekonomskom krizom tridesetih godina, a onda je ponovo pokrenut. Tokom sedamdesetih godina trend je preokrenut od severa prema jugu i to iz nekoliko razloga. Iako pokret za građanska prava nije preokrenuo situaciju preko noći, nesumnjivo da je imao uticaja na povratak migranata. Takođe, pogoršana ekonomska situacija u industrijskim centrima naterala je stanovništvo na preseljenje, tamo gde su se pojavile nove razvojne mogućnosti. Meksiko je sledeći primer ekonomskih migracija na nacionalnom nivou. Otvaranje fabrika na severu države, koje su poznate kao **makiladore**, prilivom direktnih stranih investicija, uticalo je od osamdesetih godina 20. veka na trend kretanja Meksikanaca ka severu. Na godišnjem nivou čak milion Meksikanaca kako legalno, tako i ilegalno dolazi i u SAD i to pretežno iz severnog dela ove države. Procenjuje se da u saveznoj meksičkoj državi Zakatekas čak jedan od dva stanovnika danas živi u SAD. Usled toga, pojavljuje se problem nedostatka radne snage, naročito u poljoprivredi, koji rešavaju migracije stanovništva iz južnih delova Meksika. To su uglavnom pripadnici autohtonog indijanskog plemena Huichol.

Radna snaga

U procesu proizvodnje su neophodni: zemljište, infrastruktura, kapital, oprema i sirovine. Ipak, ističe se i to da su rad i radna snaga u proizvodnji robe i usluga od suštinskog značaja. U odsustvu rada i radne snage – ništa se neće dogoditi. U kapitalizmu se radnom snagom trguje na sličan način kao što se to radi sa zemljištem ili robom. Međutim, radna snaga

je i nešto više, jer je predstavljaju ljudi sa svim svojim međusobnim razlikama i kao akteri u kulturnom, političkom i društvenom životu na određenom geografskom području (Kelly, 2011).

Radna snaga je faktor ekonomskih promena, što je obrazloženo i na osnovu konkretnog primera u Prilogu 5. Radna snaga je koncipirana kao ključni faktor: (1) proizvodnje, (2) društveno-ekonomskih klasa, na primer – proletarijat ili intelektualci, (3) društvenih pokreta, na primer – kolektivni pregovori preko sindikata, (4) inovacija i (5) tehnoloških promena (Aoyama et al., 2011). Na temelju proučavanja radničke klase razvila se i **radnička geografija**, koja ukršta ekonomske, političke, socijalne i kulturne teme u proučavanju radne snage. Za ovu disciplinu radna snaga nije samo skup pojedinaca koji proizvode, već je skup pojedinaca koji razmišljaju i oblikuju ekonomske prilike. Zato su i radničke organizacije za radničku geografiju jedna od centralnih istraživačkih tema. Aksiom za geografe koji istražuju teme unutar radničke geografije je stav kako su prostorni faktori posebno važni u praksi privrednih odnosa. Na primer, to su neujednačen ekonomski razvoj, geografska skala i obim zakonodavstva, uloga karakterističnih regionalnih kultura u privrednim odnosima, struktura

i dinamika tržišta radne snage, prostorne hijerarhije sindikalnih organizacija, različiti oblici društvene reprodukcije, rodni i rasni odnosi, promenljivost oblika političkog aktivizma i radno-organizacionih kapaciteta (Wills, 2009).

Moguće je izdvojiti tri ključna pristupa u razumevanju tržišta rada i radne snage. U osnovi svaki pristup je skup srodnih mišljenja, a ne rezultat homogenog pristupa kako se ponekada čini:

- **Neoklasični pristup** naglašava slobodno tržište kao važan mehanizam za usklađivanje ponude i tražnje za radnom snagom, kao i u slučaju bilo kog drugog proizvoda. U tako postavljenim okolnostima radnici jednostavno prodaju svoje usluge poslodavcima. Poslodavac ima korist od radnika koji obavlja rad. Zahvaljujući tome radnik dobija platu i u mogućnosti je da kupuje robu koja mu je potrebna za život, što sve zajedno omogućuje blagostanje. Tako je postignuta ravnoteža i „čistota“ tržišta rada („svako pronalazi posao“), putem prilagođavanja cena i osnovnih zakona ponude i potražnje.
- **Marksistički pristup** je veoma kritičan prema neoklasičnom pristupu. Iz ugla marksističkog pristupa ističe se da je neregulisano i apolitično tržište rada nerealno.

Prilog 5. Radna snaga i ekonomski tokovi: slučaj Argentine

Sredinom devedesetih godina 20. veka, privreda Argentine je bila u usponu. U nizu ekonomskih reformi, koje su otpočele 1989. godine, ekonomija se otvorila, državne fabrike su privatizovane, a valuta je vezana za američki dolar. Rezultat reformi se na početku devedesetih ogledao u prilivu stranih investicija i stopi ekonomskog rasta od 8%. Međutim, situacija se potpuno preokrenula 2001. godine. Fiksni devizni kurs se pokazao kao prepreka, jer su domaći proizvodi postali nekonkurentni. Nivo siromaštva je bio u porastu, a nezaposlenost stanovništva je prema procenama dosegla 30%. Država se bezuspešno trudila da otplati dug prema Svetskoj banci. Usledila su politička i ekonomska previranja.

Novi društveni pokret, usled opšte konfuzije, pojavio se širom zemlje i radnici su počeli da preuzimaju kontrolu nad napuštenim fabrikama („Zanon Ceramisc“ je preuzeta u oktobru 2001, „Brukman“ su u decembru 2001. napustili vlasnici i preuzeli radnici). U nekim slučajevima preuzimanja su bila mirna, u drugim konfliktna. U slučaju Brukman fabrike, radnike je policija prisilno iselila i u nju se nisu vratili do pred kraj 2003. godine. Do kraja 2004. godine u Argentini je pod upravom radnika bilo oko dvestotine fabrika, čija delatnost se kretala u širokom

nizu od prehrambene do ekstraktivne industrije. U najuspešnijim slučajevima prodaja, profit i plate radnika su porasli. Ipak, u nekim drugim slučajevima, budućnost se pokazala kao neizvesna zbog pritiska nereguliranih pravnih pitanja. Neka radnička udruženja su počela da sarađuju, dok su druga postala čak i deo mreže koja je uspostavljena u više zemalja Latinske Amerike (npr. u Brazilu je bilo sto takvih fabrika).

Primer iz Argentine pokazuje da radnici mogu biti faktor ekonomskih promena, koje su ih uostalom i primorale da se organizuju pod pritiskom globalne konkurencije i politike koju predvodi vlada ili međunarodne organizacije. Akcije fabričkih radnika otkrivaju da, čak i u uslovima globalne kapitalističke ekonomije, oni mogu da intervenišu i izmene tok nekih dešavanja. Pojava koordinisanih mreža fabrika kako u Argentini, tako i više formalno u Brazilu, ilustruje potencijal radničkih udruženja. Njihove aktivnosti prisutne se na različitim geografskim nivoima, a ne samo na radnom mestu. Konačno, pojavljivanje fabrika kojima upravljaju radnici, ukazuje na alternativne vidove organizovanja radne snage, uglavnom suprotne onim vidovima organizovanja koji su zastupljeni u kapitalizmu i u odnosu poslodavca i radnika (Coe et al., 2007).

U kapitalizmu je odnos između radnika i poslodavca, u najmanju ruku, sporan. Tržište rada je mesto borbe, a ne forum slobodne razmene. Oslanjajući se na to, marksisti posmatraju kapitalizam kao inherentno neujednačen sistem u kome se profit dobija kroz obavljeni rad, za koji su radnici manje plaćeni u odnosu na vrednost robe koju proizvode. To znači da neoklasična teorija o tržištu, kao neutralnom sredstvu razmene, skriva eksploataciju koja se odvija na dnevnom nivou. Suprotno neoklasičnoj teoriji, marksisti vide više zbirnu politiku tržišta rada u kojoj klasni interesi oblikuju interese pojedinaca.

- **Institucionalni pristup** se fokusira na ulogu institucija u ekonomskom životu. Zastupnici ove teorije tvrde kako pristalice neoklasičnog i nešto manje marksističkog pristupa, teže da izopšte ekonomski život iz socio-političkog i kulturnog konteksta. Institucije su nosioci opšteprihvaćenih pravila i propisa, koje oblikuju ponašanje ljudi. Korisno je razlikovati institucionalno okruženje (pravila, običaji, navike) i institucionalne aranžmane (organizacione forme kao što su tržišta, firme, sindikati). Tržište rada se tako posmatra kao skup društvenih institucija koje će, što je važno za geografe, varirati u suštini od jednog do drugog mesta, zbog razlika u politikama zapošljavanja, normama na radnom mestu, radnoj kulturi i tradiciji (Coe et al., 2007).

Koncept podele rada ima složenu genealogiju koja se proteže unatrag do 17. veka i dalje. Podela rada je u više navrata bila predmet istraživanja ekonomista i sociologa. Za ekonomiste koncept koji igra glavnu ulogu je u studijama privredne organizacije, produktivnosti i trgovine. Sociolozi u skorije vreme za podelu radne snage koriste fenomene rase, klase i pola. ***U proteklih nekoliko decenija, geografi su takođe stvorili brojne modele po pitanju podele rada u kojima dominiraju prostorni i lokacijski ishodi.*** Ovakva podela rada ima poseban interes i značenje jer je, u svojoj ulozi mehanizma ekonomske i društvene diferencijacije, a ona je takođe i važan faktor u oblikovanju ekonomsko-geografskog predela. Poljoprivredno društvo koje ima slabo razvijenu podelu rada,

verovatno neće mnogo uticati na prostornu diferencijaciju, osim u funkcionalnim različitostima od jednog do drugog mesta, koje imaju uzrok u poljoprivrednom potencijalu (npr. u vezi sa klimom, zemljištem i reljefom). Nasuprot tome, ekonomski napredna društva sa širokim i dubokim podelama rada, pokazuju najraznovrsnije oblike prostornih varijacija. Takođe, čini se da u skorije vreme ove varijacije imaju sve manje i manje veza sa osnovnim fizičko-geografskim uslovima u nekom prostoru (Scott, 2006).

Geografija i prostorne odlike mogu da oblikuju i odlike radne snage. Na fundamentalnom nivou radnici su sa svojim životima sastavni deo nekih država, regija i gradova, gde razvijaju određeni identitet. Povezanost radnika sa lokalnom sredinom je izuzetno jaka. Istraživanja su pokazala da, čak i u slučaju onih radnika koji su izrazito pokretni i imaju više prebivališta i dvojna državljanstva, povezanost sa nekom geografskom sredinom može biti snažna. Na primer, u Vankuveru žive imigranti iz Hong Konga koji su ovde došli u okviru programa privlačenja preduzetnika i investitora. Značajan broj njih je odlučio da svoje vreme podjednako provodi u Vankuveru i Hong Kongu, gde neki i dalje imaju zaposlenje ili neke druge poslovne interese. Porodice čiji očevi i muževi ovako žive su postale poznate kao „porodice astronauta“, zbog vremena koje oni provedu na putovanju tokom avionskih letova. Ovaj primer ističe nekoliko dimenzija mobilnosti kapitala i radne snage u globalnoj ekonomiji. Uprkos internacionalnoj i pokretnoj prirodi posla, radnici i njihove porodice su vezani za lokalnu sredinu (npr. za Vankuver) i to preko školovanja dece, susedstva, povezivanja, kupovine u tržišnim centrima. Bez obzira na pokretljivost, ovde je prisutan osećaj vezanosti za mesto (eng. *place attachment*). Biti ukorenjen na nekom mestu, imati osećaj pripadnosti i naklonjenosti (zbog kulturnih, društvenih, političkih, istorijskih ili možda religioznih razloga), fundamentalna je karakteristika radnika, neophodna i za stvaranje generacije novih radnika. Ovo osećanje je važno, jer delimično objašnjava zašto radnici nisu nužno pokretni i spremni da se presele bilo gde da postoji neki slobodan posao. Umesto toga, oni su vezani za svoja mesta. Takođe, radnici se povezuju jedni

sa drugima i ovi oblici povezivanja mogu biti osnova za formiranje sindikalnih organizacija. Sindikati su veoma brzo otkrili značaj umrežavanja sa drugim društvenim pokretima na lokalnom nivou. Tako se stvaraju savezi za akuelizaciju važnih lokalnih pitanja (Kelly, 2011).

Mesto nije važno samo radnicima, već je isto tako važno za poslodavce i menadžere. Uprkos činjenici da konkurentsko kapitalističko tržište može dovesti do brzog rasta ili pada firmi na određenim mestima, stvarno preseljenje i ne mora biti aktuelna opcija, čak i u saznanju da postoje mobilne firme kao odlika globalne ekonomije. Te firme obično i dodatno ulažu u mesta u kojima otvaraju svoje pogone, pa opcija preseljenja opet nije aktuelna.

Za geografiju je važna i tipologija po kojoj su rad i radna snaga povezani sa nekim geografskim prostorom. Moguće je izdvojiti pet ključnih tipova takve povezanosti:

- **Dnevne migracije** – gde većina radnika nema vremena ili finansijskih sredstava da putuje dalje do svog radnog mesta. Dok u razvijenim kapitalističkim ekonomijama prosečna udaljenost dnevnih migracija može da iznosi do sto kilometara i više, dotle ogromna većina svetske radne snage živi značajno bliže radnom mestu.
- **Stvaranje radničkog okruženja** – predstavlja tip lokalnog okruženja, gde su prisutne institucije i zajednice svakodnevnog života, kao što su, na primer, porodica, crkva, škola i klubovi koji se s vremenom razvijaju na određenim mestima.
- **Vezanost za određeno mesto** – radna snaga je specifična u poređenju sa drugim faktorima proizvodnje, što se ogleda i u tome što može da utiče na razvoj mesta u smislu iz-

gradnje njegovog identiteta. Pojam doma ovde upućuje na jednu intenzivnu dimenziju u kojoj su radnici vezani za neko mesto, koje istovremeno može biti mesto prisnosti, navika, naklonosti i prijateljstva. Reč je o emocionalnim vezama koje se teško mogu raskinuti.

- **Lokacija proizvodnje** – ističe proizvodne aktivnosti kao nužno lokalne. Za ogromnu većinu plaćenih radnika proizvodnja se dešava na fiksnim mestima. Čak i najveće multinacionalne kompanije, iako daleko više pokretne od drugih oblika poslovanja lokalnog nivoa, još uvek moraju kombinovati radnu snagu, sirovine i tehnologiju na tačno određenim mestima.
- **Regulativa** – regulisanje radnika uvek se izražava i doživljava lokalno. Čak i kada su regulatorne institucije nacionalne (npr. nacionalni sindikat) ili međunarodne (npr. Evropska unija), njihovi regulatorni organizmi moraju biti prilagođeni lokalnom nivou (Coe et al., 2007).

Globalizacija je donela nove izazove za radnu snagu. Tome u prilog ide i ocena da se suština zapošljavanja, pa tako i radne snage, dramatično promenila od sedamdesetih godina 20. veka. Ovo je podstaklo brojne debate o veličini promena i njihovom geografskom uticaju. Promenljivost je postala uobičajena za radna mesta, ali nije donela neku veliku pozitivnu korist za većinu radne snage u svetu. I dalje postoje široke prostorne varijacije i velike podele unutar radne snage, u smislu visine plata i uslova rada i u tome se objašnjava značaj geografije za razumevanje radne snage na globalnom nivou.

Država i ekonomski razvoj

Država je važan predmet istraživanja u društvenim naukama i u političkoj geografiji. Država kao primarna politička jedinica u savremenom svetu poseduje suverenitet nad vlastitom teritorijom i stanovništvom. Razvoj globalnog ekonomskog modela u Evropi se poklopio sa nastajanjem teritorijalnih država i pojavom Vestfalskog sistema. Vestfalski mir (1648)

je, pored okončanja tridesetogodišnjeg rata u Evropi, uspostavio nekoliko ključnih principa koji su trajno promenili svet: (1) suverenitet država i osnovno pravo političkog samoopredeljenja, (2) pravnu jednakost među državama i (3) nemešanje jedne države u unutrašnja pitanja druge. Ovi principi su i danas relevantni, o čemu govori i to zašto se sistem država objaš-

njava pojmom Vestfalski sistem. Od oko 500 političkih entiteta 1500. godine Evropa se svela na oko 25 teritorijalnih država 1900. godine. Moderne teritorijalne države služe kao politički okvir savremenoj svetskoj ekonomiji. Prema tome, širenje svetske ekonomije prati paralelno razvijanje međudržavnog sistema, kao legitimne forme političke, vojne i administrativne organizacije.

Država je deo geografskog prostora koji ima svoje opipljive i neopipljive strane. Ukoliko je reč o ovom prvom, onda se mogu istaći njene sledeće odlike: (1) **teritorija** – svaka država zauzima određeni deo Zemljinog kopna koji je omeđen granicama; (2) **stanovništvo** – prostor na kome ne žive ljudi, ma koliko on površinu ima, ne može biti država, jer je ona institucija ljudi koji su je stvorili da bi služila njihovim potrebama; (3) **vlast** – koja na neki način predstavlja čin administrativnog sistema i političke organizacije; (4) **organizovana ekonomija** – dok svako društvo ima neki oblik ekonomskog sistema, dotle država ima odgovornost za brojne ekonomske aktivnosti i (5) **sistem cirkulacije** – pod kojom se podrazumevaju svi oblici saobraćaja i komunikacije iz jednog dela teritorije u drugi.

Jedna od centralnih ekonomsko-geografskih tema u analizama države je njena uloga u ekonomskom razvoju i uloga u okolnostima globalizacije u prethodnom periodu (O'Neill, 2004). Države igraju važnu ulogu u strukturiranju ekonomskog i industrijskog razvoja. ***U ekonomskoj geografiji postoje dva važna stanovišta o državi. Prvi ističe njenu izuzetnu moć kojom interveniše u ispravljanju propusta na tržištu i vođenju ekonomskih procesa; dok drugi ističe da je država nerazdvojiva od kapitalističkog sistema i geografskog konteksta u kome se nalazi*** (Aoyama et al., 2011). Uprkos mišljenju nekih globalista da važnost države u ekonomskom razvoju polako odumire, stvarnost se čini drugačijom, jer veze između država i kompanija nastavljaju da proizvode niz situacija značajnih u političko-geografskom kontekstu, počev od povoljnijeg tretmana nekih regija u pružanju podsticaja razvojnom potencijalu, pa do intervencije državne vlade u sprečavanju prodiranja stranih kompanija. Dakle, u odnosu prema ekonomskom razvoju država obavlja niz funkcija, koje se razlikuju

od jedne do druge države, u zavisnosti od geografskog i istorijskog konteksta (Coe et al., 2007).

Danas se u svetu kao posledica različitog geografskog i istorijskog konteksta pojavljuje veliki broj različitih državnih tvorevina. Drugim rečima, različite okolnosti proizvode različite države. Drastična razlika uočava se već i pri poređenju dve najveće svetske sile. SAD su stekle svoju državnost od Velike Britanije u istorijskim događajima, koji su krunisani Aktom o nezavisnosti 1776. godine. Rast Narodne Republike Kine je pratio građanski rat, koji je rezultirao inauguracijom drastično drugačijeg političkog sistema 1949. godine. Iz toga sledi da se različite države na različite načine bave kompanijama, tržištima i relevantnim međunarodnim organizacijama. Neke bez sumnje imaju kontrolu nad domaćim privredama, kroz stroge ekonomske regulative, dok su druge takvu moć delegirale privatnim kompanijama, tržištima i međunarodnim organizacijama. Na temelju sistema političkog upravljanja i organizacije ekonomskih institucija moguće je izdvojiti šest tipova država (Tabela 4).

Mada se veoma često naglašava da je ekonomija kapitalizma tesno povezana sa slobodnim tržištima i multinacionalnim kompanijama, ne treba zaboraviti da je ta povezanost isto tako evidentna i u slučaju države, odnosno, njene vlade. U prekapitalističkim društvima, posebno feudalizmu, država je bila glavni distributer resursa. U kapitalizmu tržišta su primarno sredstvo kroz koje se donose odluke o zapošljavanju ljudi, korišćenju zemljišta i načinu na koji se koristi kapital. Ipak, tržište nije jedini faktor u tome. Država uređuje ono što nijedan pojedinac ili kompanija ne mogu da urede, odnosno, rešava probleme koji su preveliki za kompanije i pruža neophodne i neprofitabilne usluge.

Uticaj države na ekonomske prilike može se predstaviti kroz nekoliko ključnih dimenzija:

- **Kreiranje i sprovođenje pravnog sistema.** Zakoni i propisi obuhvataju širok spektar aktivnosti koje ograničavaju ponašanje i zaštitu pojedinaca od nekih drugih. Takođe, država uređuje važna pitanja poput zaštite životne sredine, bezbednosti na radu, službi inspekcija i brojnih drugih. Država

Tabela 4. Tipovi država u globalnoj ekonomiji

Tip države	Primer	Glavne karakteristike	Sistemi političkog upravljanja	Organizacija ekonomskih institucija
Neoliberalne države	Severna Amerika (SAD i Kanada), Zapadna Evropa (npr. Velika Britanija), Australija.	Oslanjanje na tržišnu ekonomiju.	Liberalna demokratija sa višestranačkim sistemom.	Snažna uloga tržišta kapitala i finansijama rukovodenih investicionih režima.
Države blagostanja	Skandinavske države (npr. Švedska, Finska i Norveška) i neke evropske države (npr. Nemačka i Francuska).	Koegzistencija suštinskih mera državnih olakšica i tržišne ekonomije.	Socijalna demokratija u višestranačkom sistemu.	Bankarski centralizovani finansijski sistemi i međuzavisnost kapitala, radne snage i države.
Države u razvoju	Nove industrijalizovane ekonomije (npr. Brazil, Meksiko, Singapur, Tajvan i Južna Koreja).	Relativna autonomija kapitalističke države u odnosu na korporativne interese i birače.	Ublaženi autoritarizam koji dominira posredstvom jedne velike političke partije.	Neposredno prisustvo države kroz industrijsku politiku i strateške investicije.
Tranzicione države	Postsocijalističke države u Istočnoj Evropi, bivšem Sovjetskom Savezu, Kini i Jugoistočnoj Aziji (npr. Vijetnam, Kambodža, Laos).	Bivše komunističke države koje su na putu ka tržišnom kapitalizmu.	Izraziti autoritarizam koji dominira posredstvom jedne velike političke partije.	Hibridni suživot državnih preduzeća i tržišne ekonomije.
Slabe i zavisne države	Afričke, latinoameričke i države Bliskog istoka.	Države pod uticajem oligarha, stranih korporativnih interesa ili međunarodnih agencija.	Nestabilni politički sistemi i često prisustvo diktature.	Nerazvijena tržišta za investicije i proizvodnju.
Neuspešne države	Somalija, Kongo, Avganistan, Irak, Istočni Timor, Bosna i Hercegovina.	Međunarodne organizacije obavljaju ulogu države u ime domaćina.	Dezintegracioni ili embrionalni oblik političkog sistema.	Nedostatak jasno definisanog tržišnog sistema.

Izvor: Coe et al., 2007.

sprovodi zakon preko policije, pravosuđa i vojske i čuva monopol nad zakonskom upotrebom vojske.

- **Postavljanje fiskalne i monetarne politike.** Fiskalna politika odlučuje o načinu na koji vlada troši novac. Vlada takođe kontroliše zalihe novca, što zauzvrat utiče na inflaciju, kamate i kurs, koji sve zajedno imaju geografski neujednačene posledice. Vlade gotovo svih država sveta koriste nacionalnu banku za upravljanje novcem.
- **Raspored rashoda koji vlada preduzima u različitim delovima države.** Ovakvi rashodi imaju ogroman uticaj na lokalna područja, otvaranje radnih mesta, prihode i profit. Vlade širom sveta subvencionišu proizvođače određenih proizvoda, naročito poljoprivrednih i mlečnih. Dalje, veoma često, one troše više sredstava na korporativnu pomoć, nego na pomoć ugroženim i siromašnim.

- **Uticaj na formiranje ekonomskog prede-la.** Realizuje se kroz izgradnju infrastrukture, uključujući saobraćajnu infrastrukturu (autoputevi, mostovi, luke, aerodromi), vodovodnu i električnu mrežu, hidroelektrane, kanalizaciju i slično. Bez infrastrukture, cirkulacija robe, ljudi i ideja, što je od značaja za tržišta, bila bi nemoguća bilo kakva savremena ekonomska aktivnost.
- **Direktno ili indirektno oblikovanje tržišta rada.** Na primer, u nekim slučajevima država se pojavljuje kao poslodavac (npr. u SAD država je najveći poslodavac). Pored toga, država oblikuje tržište rada preko intervencije u određivanju minimalne cene rada; zdravstvenih i bezbednosnih uredbi, odredbama protiv diskriminacije i usvajanjem propisa koji se tiču prekovremenog rada i godišnjeg odmora. Država generiše ljudski potencijal u procesu obrazovanja, od čega korist može imati privatni sektor.

- **Država je zastupnik u međunarodnim pitanjima.** Vlada na mnogo načina oblikuje trgovinu u formi tarifa, kvota, subvencija izvozniciima. Država, takođe, interveniše u pitanjima međunarodnog kretanja radne snage i to uglavnom kroz ograničavanje imigracija (Stutz, Warf, 2012).

Uloga države u ekonomskom razvoju vidi se najbolje i u izjavi da je ona, u stvari, „arhitekta nacionalne ekonomije“ i ogleda se u nizu ekonomskih politika s ciljem održavanja, oblikovanja i promovisanja ekonomskog razvoja. Ove ekonomske politike mogu biti povezane sa trgovinom, investicijama, industrijom i tehnologijom. U mnogim slučajevima ekonomske politike će uključivati radnu snagu i finansije. Najvažnije pitanje ovde je da li određeni državni organ sprovodi ove politike na strateški način, kako bi

unapredio svoju konkurentsku prednost. Ako je odgovor potvrđan, onda se te politike mogu nazvati **strateškim ekonomskim politikama** i one obuhvataju: (1) **stratešku industrijsku politiku** – ove politike se ističu kao najznačajnija dimenzija u koje se država direktno uključuje kroz insistiranje na razvoju određenih industrijskih grana; (2) **stratešku trgovinsku politiku** – u kojima se aktivno upravlja trgovinom radi zaštite domaćih proizvođača; (3) **privlačenje stranih ulaganja** – predstavlja niz mera u kojima se podstiču ovakve investicije, na primer kroz poreske olakšice, dostupnost zemljišta za izgradnju, obuku domaće radne snage; (4) **politiku regionalnog razvoja** – sa ciljem uspostavljanja ravnoteže u razvoju različitih regija (Coe et al., 2007) i (5) **stratešku agrarnu politiku** – koju gotovo svaka država ima i koja određuje ciljeve, prioritete i okvire u razvoju poljoprivrede.

Međunarodne i regionalne ekonomske organizacije

Istorijski gledano, nacionalna država je odigrala svoju veoma važnu ekonomsko-regulatornu ulogu na nacionalnom nivou. Drugim rečima, njena politika i pravila primenjivali su se širom državne teritorije, bez obzira na lokalne uslove. Trendovi globalizacije i promena u međunarodnim odnosima predstavljaju sve veći izazov za nacionalno-centralistički model ekonomskog upravljanja. Porast broja međunarodnih i makroregionalnih organizacija povećao je značaj međunarodne saradnje i koordinacije ekonomskih politika između nacionalnih država. U najvažnije međunarodne

organizacije spadaju: Svetska trgovinska organizacija (World Trade Organization), Međunarodni monetarni fond (International Monetary Fund), Svetska banka (World Bank), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) i Ujedinjene nacije (United Nations). Tri organizacije posebno se ističu po svojoj ulozi u upravljanju svetskom ekonomijom i one su bitno oblikovane pod uticajem neoliberalizma (Tabela 5).

Regionalne ekonomske organizacije nastaju kada suverene države formiraju jedinstvenu

Tabela 5. Uloga najvažnijih međunarodnih ekonomskih organizacija

Organizacija	Kraći opis delovanja
Međunarodni monetarni fond	Uloga Međunarodnog monetarnog fonda je u promovisanju monetarne saradnje između država, kao i podrška ekonomskoj stabilnosti i trgovini. Takođe, MMF obezbeđuje finansijsku pomoć državama koje imaju problem sa budžetom i koje dozvoljavaju da ova institucija odredi uslove za reformu njihovih ekonomija.
Svetska banka	Uloga Svetske banke je u pružanju pomoći manje razvijenim državama. Ova institucija sprovodi niz programa i inicijativa usmerenih na smanjenje siromaštva i smanjenje jaza između siromašnih i bogatih država.
Svetska trgovinska organizacija	Uloga Svetske trgovinske organizacije je u obezbeđivanju slobodnog i otvorenog sistema trgovine, tako što stalno povezuje članice (npr. na konferencijama) i insistira na njihovim međusobnim pregovorima.

Tabela 6. Tipovi regionalnih ekonomskih organizacija

Nivo ekonomske integracije	Zona slobodne trgovine	Carinska unija	Zajedničko tržište	Ekonomska unija
Uklanjanje trgovinskih ograničenja između država članica	X	X	X	X
Zajednička trgovinska spoljna politika prema državama koje nisu članice		X	X	X
Slobodno kretanje faktora proizvodnje između država članica			X	X
Usklađivanje ekonomske politike rukovođeno međunarodnom kontrolom				X

Izvor: Dicken, 2011.

ekonomsku regiju u kojoj deluje politika slobodne trgovine i protekcionizma, odnosno, slobodna trgovina između država članica i ograničena trgovina sa onim državama koje to nisu (Stutz, Warf, 2012). Porast trgovine unutar regionalnih ekonomskih organizacija je povezana sa pojavom nadnacionalnih institucija, u cilju poboljšanja trgovinskog i ekonomskog rasta (Mackinnon, Cumbers, 2007). Ove organizacije imaju različite nivoe ekonomske i političke koordinacije. Moguća su četiri nivoa integracije, gde na onim višim nivoima članice moraju ustupiti više koncesija i predati veći obim suvereniteta (Tabela 6). Najniži oblik ekonomske integracije je **zona slobodne trgovine** u kojoj su članice saglasne sa uklanjanjem trgovinskih prepreka, dok istovremeno nastavljaju sa uobičajenom trgovinom koju su imale sa državama koje nisu članice. **Carinska unija** je viši nivo integracije, u kojoj su države saglasne da neće samo eliminisati trgovinske prepreke među sobom, već će zajednički uvesti trgovinske barijere za države koje nisu u članstvu. Treći tip je **zajedničko tržište** koje, kao carinska unija, uklanja unutrašnje trgovinske barijere i nameće zajedničke barijere spoljne trgovine i isto tako omogućava slobodnu pokretljivost proizvodnih faktora (npr. kapital i radna snaga). Na višem nivou je **ekonomska unija** i ona ima zajedničko tržište, valutu i međunarodnu ekonomsku politiku (Dicken, 2011).

U najznačajnije regionalne ekonomske organizacije sveta spadaju: Evropska unija, Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu, Severnoamerički sporazum o slobodnoj trgovini, Latinoameričko udruženje za integraciju,

Andska inicijativa, Merkosur, Asocijacija država Jugoistočne Azije (čije su članice potpisale Sporazum o slobodnoj trgovini).

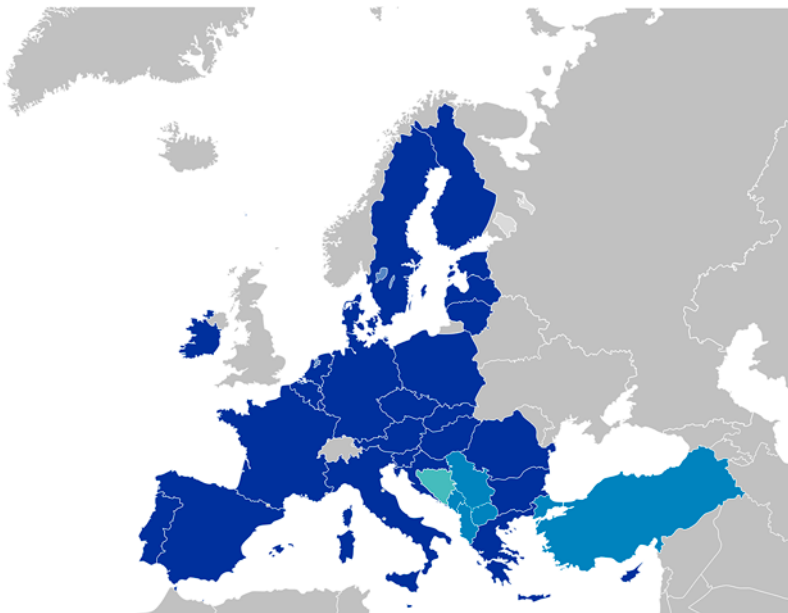
Evropske regionalne ekonomske organizacije

Evropska unija (European Union – EU) pripada redu najuspešnijih ekonomskih regionalnih organizacija u svetu i političkih integracija (Slika 14). Primarni cilj osnivanja je bio da se spreče ratovi koji su se često kroz istoriju vodili između pojedinih država i koji su kulminirali Drugim svetskim ratom. **Evropsku uniju su 1951. godine osnovali Belgija, Holandija, Luksemburg, Francuska, Nemačka, Italija i to kao Evropsku zajednicu za uglj i čelik**. Tako je otpočelo privredno i političko ujedinjenje evropskih država. **Ugovorom iz Rima 1957. godine osniva se Evropska ekonomska zajednica, odnosno, zajedničko tržište**. Šezdesete su bile godine ekonomskog rasta i prosperiteta zahvaljujući ukidanju carinskih nameta. U ovoj deceniji se uvodi i zajednička kontrola nad proizvodnjom hrane, a kao posledica ove odluke pojavljuju se i njeni viškovi. U sedamdesetim godinama Evropska unija se proširuje na Dansku, Veliku Britaniju i Irsku (1973). Ulažu se velike količine novca u nova radna mesta i izgradnju infrastrukture u siromašnim regijama. Počinje da jača borba za zaštitu životne sredine. Osamdesetih godina uniji se priključuju Grčka (1981), kao i Portugalija i Španija (1986).

Pad Berlinskog zida je omogućio integraciju Zapadne i Istočne Evrope. **Ugovorom u Mاستrihtu je postignuto jedinstveno tržište 1993. godine, što je omogućilo slobodno kretanje robe,**

usluga, ljudi i kapitala. Zatim se pridružuju nove članice: Austrija, Finska i Švedska (1995). Šengenskim sporazumom se omogućuje stanovništvu da putuje bez provere pasoša prilikom prelaska granica.

Na početku 21. veka mnogi Evropljani počinju da koriste jedinstvenu valutu – evro. Čak deset novih članica se pridružuje 2004. godine: Estonija, Letonija, Litvanija, Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija, Malta i Kipar. Nešto kasnije to su uradile Bugarska i Rumunija (2007). Nakon ratifikacije svih država članica na snagu je 2009. godine stupio Lisabonski sporazum koji omogućuje izgradnju modernih institucija i učinkovite metode funkcioniranja EU.



▲ **Slika 14.** Države Evropske unije, kandidati i potencijalni kandidati za članstvo

■ Države Evropske unije

■ Kandidati za članstvo u EU

■ Potencijalni kandidati za članstvo u EU

sanja EU. Ipak, nisu sve države blagonaklono posmatrale na ovaj korak u izgradnji zajedničkih institucija. Poslednja decenija je vreme izazova, obeleženo ekonomskom i političkom krizom, koju dodatno rasplamsavaju migracije zbog ratova na Bliskom istoku. Evropskoj uniji se 2013. priključuje Hrvatska, dok 2016. godine građani Velike Britanije na referendumu donose odluku o napuštanju Evropske unije što je i učinjeno 2020. godine.

Za funkcionisanje Evropske unije važne su i odgovorne sledeće institucije:

- **Evropski parlament**, sa sedištem u Strazburu, predstavlja zakonodavno telo Evropske unije čije predstavnike na izborima direktno biraju građani država članica svakih pet godina;

- **Evropski savet**, sa sedištem u Briselu, sastoji se od predsednika država ili predsednika vlada država članica, kao i predsednika Evropskog saveta i predsednika Evropske komisije;
- **Savet Evropske unije ili Savet ministara**, sa sedištem u Briselu, okuplja ministre država članica radi rasprave o politikama delovanja i ovo je pored Evropskog parlamenta glavno telo Evropske unije za donošenje odluka;
- **Evropska komisija**, sa sedištem u Briselu, predstavlja politički nezavisno i izvršno telo Evropske unije (ovo je nezvanična vlada).

Ekonomska integracija Evropske unije je prema svojoj širini i dubini jedinstvena u svetu. Mnoge od ekonomskih politika pojedinačnih država članica prebačene su sa nacionalnog na nadnacionalni nivo. Na primer, uniju predstavlja samo jedan komesar za trgovinu u Svetskoj trgovinskoj organizaciji i svim ostalim međunarodnim trgovinskim pregovorima. S druge strane, postoje oblasti kojima se upravlja na nacionalnom nivou, na primer kada se radi o tržištu rada i porezu.

U slučaju zajedničke politike i strategije razvoja ponekada su prisutni različiti ideološki pogledi država članica. Ovo značajno utiče na proces postizanja konsenzusa. Neki trgovinski pregovori se osporavaju unutar unije, a posebno kada je reč o poljoprivrednim politikama koje su stvorile jaz između protekcionističkih država (npr. Francuska i Poljska) i onih koje su u pogledu trgovinskih politika otvorene (npr. neke države Severne Evrope). Takođe, proširenje Evropske unije u prethodne dve decenije stvorilo je dodatne probleme u postizanju konsenzusa oko nekih pitanja.

Evropska unija je u prethodnim decenijama postizala ogromne rezultate na ekonomskom polju. Međutim, prisutan je strah da se to ne može nastaviti i u budućnosti. Razlog za takav stav pronalazi se u slici konglomerata država koje imaju složenu istoriju nadmetanja i sukoba. Neki su zabrinuti i zbog toga što uticaj gube tradicionalne državne sile. Razlike u stavovima i neodlučnost su naročito pojačani u vremenima krize. Ekonomska kriza (npr. u Grčkoj), podstiče velike ekonomije na razmišljanje (npr. Nemačka) da li su dužne da pla-

čaju račune malih. Dalje, veliki broj novih pristupajućih članica, kod nekih drugih država (npr. Danska i Švedska), budi strah o gubitku svoje suštine i pojave u takvoj zajednici. Kao problem se vidi i pristupanje Turske koja je za sada samo kandidat za članstvo. Dok neke države smatraju da članstvo ove države može doneti korist, druge strahuju da Turska nije spremna na takav korak iz više razloga (pitanje evropskih vrednosti, odnos prema Kurdima, negiranje genocida nad Jermenima u Prvom svetskom ratu).

Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu (European Free Trade Association – EFTA) je zona slobodne trgovine nastala 1960. godine u Stokholmu kao odgovor na razvijanje Evropske unije i to između država koje joj u tom trenutku nisu pristupile. Članice EFTA su trenutno: Island, Lihtenštajn, Norveška i Švajcarska. Organizaciju su napustile Austrija (1995), Danska (1973), Portugalija (1986), Švedska (1995) i Velika Britanija (1973), zbog pristupanja Evropskoj uniji. EFTA i Evropska unija su se dogovorile 1992. godine da uspostave jedinstvenu zonu slobodne trgovine – **Evropsko ekonomsko područje** (European Economic Area – EEA). Dogovor je stupio na snagu sledeće godine, ali bez Švajcarske čiji su građani na referendumu glasali protiv ove inicijative.

Američke regionalne ekonomske organizacije

Severnoamerički sporazum o slobodnoj trgovini (North American Free Trade Agreement – NAFTA) je bio sporazum između Sjedinjenih Američkih Država, Kanade i Meksika, koji je stupio na snagu 1994. godine (Fouberg et al., 2012), mada se razvoj ove regionalne ekonomske organizacije može pratiti od osamdesetih godina 20. veka. Sporazum o slobodnoj trgovini između Kanade i SAD (Free Trade Agreement – CUSFTA) potpisan je 1988. i sledeće godine je implementiran. Svaka od tri države članice je imala jasan interes da bude u Severnoameričkom sporazumu o slobodnoj trgovini. Za SAD je to bio postizanje dugoročnog cilja o ostvarivanju stabilnog ekonomskog i političkog razvoja na zapadnoj hemisferi. Takođe, ova država je dobila lakši pristup meksičkim resursima (nafta), tržištu i jeftinoj rad-

noj snazi. Kanada je bila zainteresovana za učvršćivanje sporazuma sa SAD iz 1989. godine, dok je Meksiko video šansu u sprovođenju ekonomskih reformi, novim ulaganjima u ekonomski razvoj zemlje (ne samo iz SAD, već i iz Evrope i Azije) i pristupu tržištima SAD i Kanade. Inače, NAFTA nije bila carinska unija, već zona slobodne trgovine, jer ne organizuje zajedničku spoljno-trgovinsku politiku. Za razliku od EU, političko-ekonomska integracija ovde je bila minimalna (Dicken, 2011). NAFTA je na inicijativu američkog predsednika zamenjena novim „Sjedinjene Američke Države-Meksiko-Kanada sporazumom“ koji je stupio na snagu u julu 2020. godine.

NAFTA je bila i ostala kontroveržno pitanje u svim njenim članicama, što se može prepoznati i u rečima jednog političara koji je organizaciju video kao poveznicu „kanadskih resursa, meksičke radne snage i američkog kapitala“. U Meksiku je jedno vreme bio prisutan strah da će država biti još više zavisna od SAD. Generalno rečeno, NAFTA nije uživala popularnost ni u jednoj od tri države i smatra se da je to ograničavalo daljnju liberalizaciju i unapređenje sporazuma. Time se potvrdila skeptičnost brojnih analitičara u odnosu prema ovoj organizaciji (Dicken, 2011).

Južna Amerika je prošla kroz nekoliko inicijativa i pokušaja osnivanja ekonomskih regionalnih organizacija, od kojih su neke imale manje, a druge više uspeha. **Latinoamerička zona slobodne trgovine** (Latin American Free Trade Association – LAFTA) uspostavljena je 1960. godine. LAFTA je 1980. godine reorganizovana u **Latinoameričko udruženje za integraciju** (Latin American Integration Association – LAIA). Zatim se još spominju: **Andska inicijativa** (Andean Common Market - ANCOM) i **Merkosur** (Mercosur). Za razliku od prve organizacije iz 1969. godine, kojoj pripadaju Bolivija, Kolumbija, Ekvador i Peru, druga je imala širi i dublji značaj. Merkosur je osnovan 1991. godine sa namerom liberalizacije trgovine između država članica, uspostavljanja zajedničkih carinskih tarifa, zatim koordinacije makroekonomske politike i usvajanja sektorskih sporazuma. U sastavu ove organizacije su danas: Argentina, Brazil, Paragvaj i Urugvaj. Organizacija se pokazala ekonomičnom, jer je povećala stepen unutrašnje trgovine. Inače, Merkosur u nekim

aspektima ima sličnosti sa Evropskom unijom. Kao i u slučaju EU, jedna od njegovih vodilja bilo je osiguranje trajnog mira između Brazila i Argentine (slično kao što je to u EU između Francuske i Nemačke). Dalje, ova organizacija je sigurno nešto više od zone slobodne trgovine. Suprotno tome, Merkosur nema nijednu nadnacionalnu instituciju, kakve se nalaze u srcu Evropske unije.

Azijske regionalne ekonomske organizacije

Regionalne ekonomske organizacije u Aziji su labavije, formalne i manje otvorene, nego što je to slučaj u Evropi i Severnoj Americi. Asocijacija država Jugoistočne Azije (Association of Southeast Asian Nations – ASEAN) formirana je 1967. godine zbog unapređenja saradnje među državama u regiji Jugoistočne Azije. Njihovi zajednički ciljevi su bili u oblastima ekonomije, društva i kulture. Između država je 1992. godine postignut **Sporazum o slobodnoj trgovini** (Free Trade Agreement – AFTA), kao značajan korak u postavljanju ciljeva ekonomske politike, pre svega u oblastima povećanja konkurentnosti, industrije i investicija (Tongzon, 2009). Nakon potpisivanja ugovora obim trgovine između ASEAN država je pora-

stao sa 20% na 25% (Knox et al., 2014). Sve veći pritisci konkurencije u Jugoistočnoj Aziji uticali su na to države članice sklope sporazume i sa drugim državama i Istočnoj Aziji. Na primer, Singapur je ugovorio bilateralne trgovinske sporazume sa Kinom, Južnom Korejom, Japanom, ali i sa Evropskom unijom, SAD, Kanadom, Meksikom i Čileom. Kao organizacija u kojoj države nesumnjivo poštuju suverenitet i nezavisnost svih članica, preko politike usvajanja odluka konsenzusom i dogovorom, ASEAN je pokazao više prednosti i nedostataka u ispunjavanju svojih ciljeva. Prednost se pokazala u održavanju pozitivnih odnosa među državama koje se po brojnim pitanjima razlikuju. Nedostatak je prisutan u čvrstim i brzim odgovorima na važna i složena pitanja koja, ipak zahtevaju temeljniji pristup (Dicken, 2011).

Forum azijsko-pacifičke saradnje (Asia-Pacific Economic Cooperation Forum – APEC) je osnovan 1989. na inicijativu Australije. Ima raznovrsnu i složenu organizaciju u kojoj su na jednoj strani države Jugoistočne i Istočne Azije, Australija i Novi Zeland, a na drugoj SAD, Kanada, Meksiko i Čile. Do sada je postignut mali napredak u postizanju ciljeva izgradnje „otvorenog regionalizma“ u okviru ove organizacije.

Neujednačeni razvoj i teorija svetskih sistema

U osnovi prvog i drugog dela ovog potpoglavlja nalazi se pojam razvoja, kao jedan od najčešće pominjanih u ekonomskoj geografiji. Razvoj je centralna tema u procesu društvenih promena i državnih projekata preobražaja nacionalne ekonomije, a posebno u slučaju država koje su prošle kroz kolonijalizam ili se nalaze u grupi nerazvijenih. Mada vuče svoje korene iz vremena 18. veka, koncept razvoja je posebno analiziran, unapređivan i kritikovan tokom druge polovine 20. veka. Čitav niz međunarodnih političkih mera i institucija bili su uključeni u projekat ublažavanja siromaštva.

Pojam razvoja je srodan pojmovima postepeni rast, narastanje, evolucija, razvijena država, napredak. Takve interpretacije ističu neophodnost napredovanja jedne države i uglavnom su u vezi sa ekonomijom. Među-

tim, važno je spomenuti da i pored toga što su ekonomski parametri razvoja uglavnom dobro definisani, oni ipak rasvetljavaju samo jednu dimenziju slike o razvoju. Sve češće se u analizama uključuje pojam socijalnog blagostanja, za koji su od presudnog značaja i neke druge teme: zdrava hrana, voda za piće, zdravstvena zaštita, obrazovanje, opšta sigurnost i zaštita ljudskih prava.

Neujednačeni razvoj

Neujednačeni razvoj ima svoje jake prostorne manifestacije, pa je zbog toga ova tema često prisutna u ekonomskoj, ali i šire u društvenoj geografiji (Smith, 2008; McCarthy, 2009; Hudson, 2011). Jedna od najupečatljivijih odlika predmeta proučavanja društvene geografi-

je, naročito kada je reč o aktivnostima i indikatorima koji se tradicionalno obeležavaju kao ekonomski, jeste neujednačenost i to na svim nivoima. To se vidi u organizaciji: **(1) globalne ekonomije** (npr. podela na države Prvog sveta ili jezgra – Zapadna Evropa, Severna Amerika, Japan i na države Trećeg sveta periferija – države Azije, Afrike i Latinske Amerike); **(2) regionalne ekonomije** (npr. podela na *industrijske regije* i *tradicionalno siromašne ruralne regije*; u pojedinim slučajevima Kina je najbolji primer, gde je ekonomski razvoj od sedamdesetih godina 20. veka jasno podelio razvijene primorske provincije na istoku i jugu od siromašnih u unutrašnjosti zemlje); **(3) ekonomije velikih gradova** (npr. podela na jezgra gradova i periferiju; možda najbolji primer je London gde se u centru grada nalaze najviše cene nekretnosti i plate na planeti, dok nekoliko stotina metara dalje su radničke četvrti u kojima stanovništvo živi od socijalne pomoći). Dakle, jedan od ključnih aspekata neujednačenog ekonomskog razvoja je to što se dešava na različitim geografskim nivoima (Mackinnon, Cumbers, 2007; McCarthy, 2009).

Neujednačeni razvoj se često stavlja u paralelu sa liberalnom ekonomijom, za koju se još kaže da izaziva stalnu tendenciju prostorne i društvene nejednakosti i koja se geografski manifestuje, s jedne strane, u bogatim i rastućim regijama sa obiljem životnih prilika i s druge strane, u stagnirajućim regijama gde je široko rasprostranjeno siromaštvo i nezaposlenost (Stutz, Warf, 2012).

U tom pravcu ide i teorija Nila Smita (Neil Smith): *Procesi neujednačenog razvoja, prema ovom geografu, rezultat su dijalektike prostorne diferencijacije i izjednačavanja, koja je ključna za logiku kapitalizma, u preobražaju kompleksnog mozaika predela nasleđenih iz vremena pre kapitalističkog*. Dakle, kapital se kreće u područja koja nude velike prednosti za investitore, što dovodi do njihovog ekonomskog razvoja. Geografska koncentracija proizvodnih kapaciteta na različitim lokacijama rezultira diferencijacijom, jer pokreće razvoj dok ostale regije zaostaju. Kao rezultat takve tendencije, životni standard i zarade značajno variraju između regija, a naročito između država. Istovremeno, tendencija izjednačavanja reflektuje značaj širenja tržišta za proizvode, što nagoveštava potrebu pri-

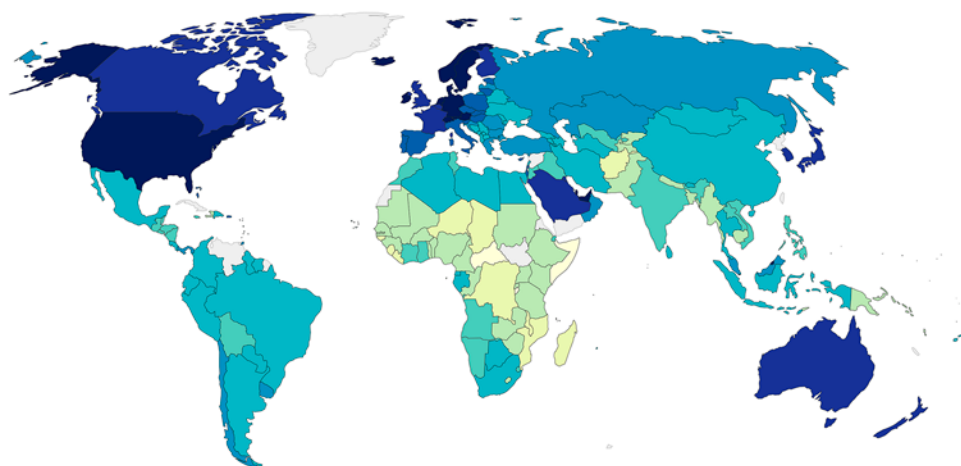
pajanja novih inkorporiranih teritorija, kako bi se ostvario prihod koji bi podstakao potrošnju.

Proces ekonomskog razvoja određene regije ima tendenciju da potkopava vlastite temelje, jer je predvođen povećanjem plata, povećanjem cena zemlje, smanjenjem nezaposlenosti, razvojem sindikata i smanjenjem profitnih stopa. U drugim regijama nerazvijenost uzrokuje niske plate, visoku nezaposlenost, odsustvo sindikata, stvarajući tako osnovu za profit koji privlači kapitalne investicije. Tokom vremena kapital će se prelivati iz razvijenih u nerazvijene regije, premeštajući se između različitih lokacija u nameri da održi profitni nivo. Upravo to kretanje kapitala stvara šablon neujednačenog razvoja, odnosno, neujednačeni razvoj je „geografski izraz kontradikcije kapitala“ (Smith, 2008). Na osnovu ovih stavova moguće je zaključiti da je neujednačeni razvoj od ključnog značaja za geografiju kapitalizma. Kapitalističke firme i države zavise od geografski neujednačenog razvoja kako bi izvršile funkcije neophodne za neprekidnu akumulaciju kapitala (Hudson, 2011).

Neujednačeni razvoj se može izražavati različitim merilima. Ipak, bruto domaći proizvod (BDP) je uobičajena i najčešće korišćena mera (bruto – znači da je izmerena svaka tržišna transakcija; domaći – da je merenje privrednih aktivnosti obavljeno unutar određenih geografskih granica, obično države, ali može biti i grada, regije ili sveta; proizvod – meri se kapital ili tok novog outputa, a ne trgovina) u nekom vremenskom periodu. Kada se meri bruto domaći proizvod sa namerom da se spozna životni standard u jednoj državi, meri se njena ukupna proizvodnja, tokom datog vremenskog perioda, kako bi se izračunao BDP po stanovniku. Važno je znati da BDP nije sveobuhvatna mera privrednog razvoja, budući da ne prikazuje precizno druge važne pokazatelje blagostanja, kao što su, na primer, zdravlje i obrazovni nivo stanovništva. Ipak, Svetska banka i druge međunarodne organizacije koriste BDP da bi sažeto prikazale sadašnji nivo razvoja jedne države (Saks, 2014).

Sve države se prema visini bruto domaćeg proizvoda mogu podeliti u tri grupe: države sa visokim, srednjim i niskim bruto domaćim proizvodom (Slika 15).

Prema podacima Ujedinjenih nacija ističe se još jedna grupa država koje su prema nivou



Source: Data compiled from multiple sources by World Bank

OurWorldInData.org/economic-growth • CC BY

► **Slika 15.** Države sveta prema visini BDP

Izvor: World Databank

privrednog razvoja veoma ugrožene (Saks, 2014). To su najmanje razvijene države, koje se izdvajaju na osnovu sledećih podataka: (1) bruto domaći proizvod; (2) pokazatelji stanovništva (ishrana, zdravstvo, školstvo, pismenost); (3) ekonomska ranjivost (npr. indikatori prirodnih i trgovinskih šokova). U ovu grupu država spadaju: Mali, Sudan, Eritreja, Etiopija, Kongo, Avganistan, Butan, Nepal, Bangladeš, Kiribati. Ove države nisu siromašne samo u ekonomskom smislu, već su podložne i nizu drugih negativnih uticaja. Na primer, u njima je stepen obrazovanosti stanovništva mali, nivo političke i društvene nestabilnosti visok, bolesti haraju, a pritisak degradacije životne sredine je poražavajući (npr. erozija zemljišta, poplave, suše usled klimatskih promena). Ono što je indikativno, ove države veoma često nemaju ni izlaz na more. Nemoguće je posmatrati uopšteno, naročito ako se uzme u obzir primer Švajcarske i Austrije, ali se ispostavlja da položaj bez izlaza na more može sputavati ekonomski razvoj, zbog slabe uključenosti u međunarodnu trgovinu (Muir, 1997; Rennie Short, 2003).

Pored globalnog pregleda neujednačenog razvoja, za ekonomsku geografiju ništa manje nije interesantno analiziranje razvoja na regionalnom ili lokalnom nivou. Odmah je važno nagovestiti da u tom smislu pojava siromaštva nije isključivo povezana sa državama Trećeg sveta ili tzv. periferije. **Od 1980. godine jaz**

između bogatih i siromašnih u nekim razvijenim državama drastično se povećao. Na primer, u Velikoj Britaniji je evidentirano da je taj jaz početkom 21. veka bio veći nego u bilo kom drugom trenutku od 19. veka. U SAD se takođe jaz između bogatih i siromašnih produbio u velikoj meri. Istraživanja govore da se odnos visine plata rukovodioca kompanija i prosečnog zaposlenog, promenio sa 42:1 u 1982. godini na 300:1 u 2003. godini (Mackinnon, Cumbers, 2007). Takođe, u ovoj državi su primetne i regionalne razvojne oscilacije. Na primer, u indijanskom rezervatu Pajn Ridž u Južnoj Dakoti nezaposlenost iznosi 80%, dok oko 60% stanovništva živi u siromaštvu. Druge razvijene države takođe imaju u nekim regijama pojavu siromaštva, koja se ne umanjuje čak i onda kada država ekonomski prosperira. U Evropi, koja važi za ekonomski razvijeni deo sveta, pojava siromaštva je učestala na istoku kontinenta. Suprotno tome, neke regije u državama do skoro siromašnog dela sveta beleže izuzetan ekonomski razvoj. Najupečatljiviji primeri opet dolaze iz Kine. Ovakve pojave imaju snažne političke i društvene posledice (Fouberg et al., 2012).

Dinamična priroda procesa neujednačenog razvoja posebno je izražena u gradovima, gde je kapital najpokretniji. **Ovo izaziva džentrifikaciju – izgradnju novih poslovnih i privatnih zgrada gde obitava viša i srednja klasa, uz paralelno iseljavanje i povlačenje siromašnog stanov-**

ništva (Jones, 2012; Boyle, 2015), što je, na primer, izraženo u londonskim Dokovima – delu grada gde se nekada nalazila luka (Mackinnon, Cumbers, 2007). U pojedinim državama glavni gradovi predstavljaju „ostrva razvoja“. U njima opšta slika ostavlja utisak prosperiteta i napretka, dok se na samo nekoliko kilometara van grada prizor potpuno menja (Fouberg et al., 2012). **Suburbanizacija, kao proces kojim se označava preseljenje stanovništva iz centralnih delova u periferne delove gradova, a usled veoma raznovrsnih razloga (male životne šanse, prenaseljenost, zagađenje, stres, visoke cene), dovela je do neravnomernog razvoja u nekim gradovima.** U nekim američkim gradovima, usled suburbanizacije i deindustrijalizacije, nekada stabilne afroameričke četvrti su potpuno izolovane, zbog nezaposlenosti i rastućeg siromaštva. Usled toga što su pripadnici bele rase bolje situirani i zato što su uspeli da se odsele, podstaknuto je i pitanje rasne segregacije. Takođe, politička moć ovih delova grada isto tako opada usled smanjenja broja stanovnika (Stutz, Warf, 2012).

Teorija svetskih sistema

Teorija svetskih sistema nastoji da objasni ekonomske i političke procese u globalnom i istorijskom kontekstu. Ovaj materijalistički i istorijski pravac je razvio američki sociolog Imanuel Valerštajn (Immanuel Wallerstein) u težnji da objasni kako se nejednaka distribucija ekonomske i političke moći razvijala kroz prostor i vreme (Wallerstein, 1979).

Prema Valerštajnu, u istoriji ljudske vrste postojale su tri vrste sistema. **Mali sistemi** su bili prisutni u ekonomiji koja je bila na snazi pre pojave poljoprivrede. Kao mali i kulturno homogeni, ovi sistemi su bili iznutra uređeni na način koji ističe u prvi plan pravilo egzistencije. **Imperije sveta** su zastupljene, u smislu ekonomskih sistema, od vremena najranijih civilizacija do 15. veka. Imperije su imale mogućnost i snagu da vladaju kulturno i geografski raznovrsnim društvima, pa su radile na uključivanju drugih društava u sveobuhvatnu i koordiniranu podelu rada. One su vladale velikim prostranstvima, a Rimski imperij je simboličan primer ovakvih društava. Na kraju, od 15. veka dominira jedinstvena

svetska ekonomija. Regije sveta su uključene u jedinstvenu podelu rada i jedinstveni ekonomski sistem zasnovan na globalno integrisanoj mreži proizvodnje, cirkulacije i potrošnje.

U fokusu interesovanja Imanuela Valerštajna se nalazi treći sistem – svetska ekonomija. Od 1450. godine došlo je do fundamentalne promene u društvenoj strukturi Evrope. Feudalizam je prolazio kroz krizu izazvanu brojnim nedostacima i ograničenjima, što je polako vodilo ka novom kapitalističkom poretku. Ova tranzicija je stvorila evropski kapitalistički sistem. Prema rečima Valerštajna on je u svojoj suštini predatorski i ekspanzivan, jer mu je za funkcionisanje neophodna eksploatacija resursa drugih regija. Evropska kapitalistička ekonomija je na taj način uključila sve ostale male sisteme i imperije u svoj globalni ekonomski sistem. Evropa je prema takvom tumačenju uspela, jer su druge svetske regije po izboru ili prinudom uključene u ovaj globalni sistem. Svet nejednakosti u kome savremeni čovek živi je ishod ovako interpretirane istorije (Boyle, 2015).

Teorija svetskih sistema je inspirisana teorijom zavisnosti i objašnjava „geografski holističnu“ perspektivu globalne ekonomije. Savremeni svetski sistem, svetska ekonomija, postao je globalni ne kroz imperijalnu ili vojnu moć, već tako što se kapitalizam pojavio u formi prenosa viška vrednosti između bogatih i siromašnih država (Aoyama et al., 2011).

Prema ovakvoj perspektivi celokupna svetska ekonomija se može posmatrati kao evoluirajući tržišni sistem u kome je uspostavljena ekonomska hijerarhija država sastavljena od jezgra, periferije i poluperiferije. To nisu tek mesta, već ona mesta na kojima se odvijaju određeni procesi (Fouberg et al., 2012). Takva podela je rezultat viševjekovnih ekonomskih ciklusa koji dominiraju dinamikom jedinstvenog svetskog sistema. Promenljivost sistema je sadržana i u tome da države u njemu mogu prelaziti iz jednog hijerarhijskog nivoa u drugi (Knox et al., 2014). Dakle, prostorne karakteristike kapitalističkog sveta, prema teoriji svetskih sistema, mogu se razgraničiti na sledeći način (Slika 16):

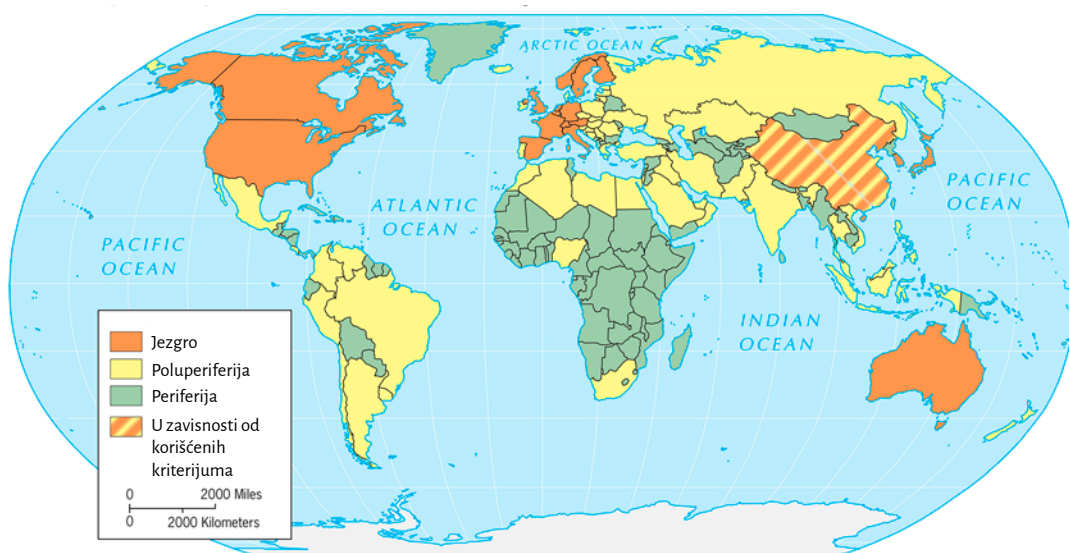
- **Jezgro.** Ovde spada Evropa, a posebno Velika Britanija, Francuska i Holandija. Države jezgra odlikuje nadmoć nad ostatkom sveta i to posebno u ekonomskom smislu. Uvo-

đenjem naprednih tehnologija ova regija je prešla u viši kapitalistički nivo, odnosno, prvo u intenzivnu poljoprivrednu ekonomiju, a potom i u svetski centar industrijske proizvodnje (Slater, 2008; Boyle, 2015). Ekonomiju ovih država podržavaju moćne vlade, jaka srednja klasa i brojna radnička klasa (Aoyama et al., 2011).

- **Periferija.** U ovom sistemu se nalaze države koje su marginalizovane i podređene jezgru, u kojima su tehnologije na niskom nivou i gde su zastupljene radno intenzivna poljoprivreda i ekstraktivna industrija. Njihova uloga je bila u tome da snabdevaju jezgro jeftinim resursima i jeftinom radnom snagom (Slater, 2008; Boyle, 2015). Države

Teorija svetskih sistema je imala velikog odjeka i ogroman uticaj na savremenu naučnu misao. Unutar geografije je posebno bila prihvaćena u političkoj geografiji. Međutim, teorija svetskih sistema je pretrpela i brojne kritike. Činjenica o ekonomskoj povezanosti sveta je razumljiva, ali kritičari ističu da je insistiranje na isključivo globalnoj perspektivi neosnovano i ekstremno. Takođe, spominje se i to da u globalnoj ekonomiji lokalne snage imaju svoj značaj, što znači da se moraju videti u drugačijem svetlu – kao deo većeg sistema koji je prisutan i koji se odvija (Muir, 1997).

Jednostavnija podela sveta prema razvijenosti je ona koja izdvaja dve grupe država: globalni sever i globalni jug. U osnovi ove podele opet se



► **Slika 16.** Svetska ekonomija u podeli na države jezgra, periferije i poluperiferije

periferije su obično slabe, imaju malu srednju klasu i brojnu radnu snagu bez kvalifikacija (Aoyama et al., 2011).

- **Poluperiferija.** Ovde se nalaze države između dva ekstrema (jezgra i periferije), u kojima se procesi jezgra i periferije istovremeno dešavaju (eksploatisane od jezgra, ali eksploatišu periferiju). Na taj način ovaj deo sistema sprečava potpunu polarizaciju sveta, jer predstavlja tampon zonu između dve velike grupe država (Slater, 2008; Boyle, 2015). Ove države imaju modernu industriju i gradove, ali zato i periferne attribute u vidu brojne poljoprivredne radne snage i ponekada nefunkcionalnih ekonomija (Aoyama et al., 2011).

nalaze pojmovi jezgra i periferije. Granica između njih je granica između „razvijenog sveta“ i „nedovoljno razvijenog sveta“. U drugoj grupi se uglavnom nalaze države Azije, Afrike i Latinske Amerike koje su u fokusu međunarodne razvojne politike od pedesetih godina 20. veka. Globalizacija u ovim temama igra važnu ulogu, pa tako globalisti smatraju da tržišno vođena politika siromašnih država sigurno vodi ka izbavljenju iz ove pozicije, dok antiglobalisti vide neoliberalnu globalizaciju kao problem, a ne rešenje. Po njima globalni ekonomski sistem zahteva velike reforme, ako ne i revoluciju (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Kolonijalizam i njegove ekonomsko-geografske posledice

Kolonijalizam je dugoročni proces dominacije i način otuđivanja zemlje, koji se odvija između: (1) starosedelačkog, većinskog i porobljenog stanovništva i (2) malobrojnih došljaka (kolonizatora) koji, uvereni u vlastitu superiornost, realizuju svoj sopstveni interes i demonstriraju moć kroz prisilu, ubeđivanje, sukob i saradnju (Clayton, 2009). Diskurs o kolonijalizmu ističe različita tumačenja i interpretacije. Kolonijalizam je: (1) ekonomski proces neujednačene razmene, (2) politički proces usmeren na administraciju i podređivanje autohtonih naroda i (3) kulturni proces koji nameće evropsku „superiornost“ (Power, 2008).

Postoji više oblika kolonijalizma između kojih stoje izrazite razlike. U tom pravcu postoje i različite vrste kolonija: (1) **kolonije za eksploataciju** (npr. Britanska Indija, Francuska Indokina, kolonije robova, protektorati), koje su uspostavljene isključivo u cilju kapitalističke ekonomske eksploatacije i kojima su malobrojne kolonijalne elite vladale i upravljale velikim brojem stanovnika; (2) **naseljeničke kolonije** (npr. Severna Amerika i Australija) koje su počivale na dostupnosti ogromnih površina ze-

mljišta pogodnog za kultivaciju i u kojima je autohtono stanovništvo sistematski raseljeno i (3) **pomorske enklave** (npr. Aden, Hong-Kong, Džakarta, Malaka) koje su predstavljale trgovačke i vojne centre u ukupnoj mreži kolonijalizma.

Istorija kolonijalizma je složena i može se podeliti u nekoliko faza: (1) prva španska i portugalska osvajanja Novog sveta u šesnaestom veku, (2) stvaranje „Atlantskog sveta“ u sedamnaestom veku koji počiva na cirkulaciji ljudi i robe i usredsređen je na ropstvo i plantažnu privredu Kariba, (3) proširenje evropske (posebno britanske i holandske) trgovine u osamnaestom veku i dominacija u Aziji, (4) uspostavljanje evropskih imperija u Africi i Aziji u devetnaestom veku i podizanje SAD kao značajne imperije; (5) sazrevanje kolonijalnih izvoznih ekonomija između 1900. i 1945. godine i (6) posleratni kolonijalizam zasnovan na blagostanju sa zapletom u borba-ma za nezavisnost i dekolonijalizam (Power, 2008). Ovakva složena istorija kolonijalizma se značajno odrazila na političko-geografsku kartu sveta (Prilog 6).

Prilog 6. Geografsko-istorijsko-ekonomski pregled kolonizacije u svetu

Prve kolonijalne sile u svetu su bile Španija i Portugalija. Samo dve godine nakon Kolumbovog otkrića ove dve države su se već borile za prevlast nad osvojenim teritorijama Novog sveta. Rivalstvo je, sporazumom iz Tordesiljasa, otklonio papa 1494. godine (Grčić, 2000). Preuzimanjem poseda u Latinskoj Americi plaćen je prvi ceh kolonizacije na štetu Inka, Maja i Asteka. Odmah se ispostavilo da su ekonomski interesi, sadržani u eksploataciji resursa, jedan od dominantnih faktora kolonizacije. Španci su bili zainteresovani za velike količine srebra čiju su ekstrakciju otpočeli u centralnom Meksiku, u tada najvećim rudnicima srebra. U rudnicima Potosija (Bolivija) stradalo je dva miliona Indijanaca koji su radili kao rudari. Argentina je dobila ime po latinskoj reči za srebro. Zahvaljujući ovim resursima obezbeđena je ogromna baza kapitala kojim su finansirani brojni projekti u Evropi. Španci su, pored rudarstva, bili posvećeni i uređivanju poljoprivrednih poseda na način koji štiti njihove interese. Svim konkurentima i pretendentima na presto poklanjani su ogromni posedi. Raspodela je bila produžetak sistema latifundija, koji je praktikovan na Iberijskom poluostrvu i koji svoje korene ima u Rimskom carstvu. U njemu se podrazumeva da mala grupa ljudi i aristokratije vlada zemljišnim posedom na kome radi ogroman broj zemljoradnika. Ovaj obrazac upravljanja posedom je do danas zadržan i predstav-

lja primer toga kako kolonijalizam i dalje oblikuje ekonomsku geografiju savremenog sveta. Vladavina Španaca je okončana dvadesetih godina 19. veka pokretima za nezavisnost, koji su jedinstvenu koloniju podelili na više nezavisnih država od Meksika do Argentine. Kolonijalno carstvo u Brazilu, kojim su upravljali Portugalci, nije imalo isti ishod, što je ovu državu načinilo gigantom u Južnoj Americi.

Kolonizacija Severne Amerike je otpočela po nešto drugačijem obrascu. Pod kontrolom Španaca su bili Florida i jugozapad kontinenta (Kalifornija). Francuzi su preuzeli Kvebek i dolinu reke Sen Loren, koju su osvajanjem Britanaca u 18. veku na kraju ipak izgubili, kao i dolinu Misisipija, sa važnom lukom Nju Orleans. Tu teritoriju SAD su otkupile 1803. godine. Na severozapadu kontinenta, SAD su kupile Aljasku od Rusije 1867. godine. Holandanci su osnovali koloniju u Novom Amsterdamu, uključujući Harlem i Bruklin, ali su Britanci osvojili ovo područje 1664. godine i promenili mu ime u Njujork. Britanija je kroz kontrolu veće teritorije na istočnoj obali pokazala da je dominantna sila u Severnoj Americi. Kanada je bila kolonizovana preko kompanije Hadsonov zaliv, najveće te vrste u svetu koja je kontrolisala veći deo trgovine ribom i krznom. Inače, kolonizacija predvođena Velikom Britanijom je otpočela u nizu lučkih gradova, na istočnoj obali, iz kojih su se kolonizatori širili

u dubinu kontinenta. Kasniji razvoj željeznice u tome im je vidno pomogao. Slično kao i u Južnoj Americi, ovaj proces je uticao na ubijanje i raseljavanje Indijanaca, otimanje i komodifikaciju njihove zemlje.

Kolonizacija Afrike je, baš kao i u drugim delovima sveta, po mnogo čemu bila osobena i jedinstvena. Ona se zasnivala na ropstvu i kidnapovanju miliona ljudi, koji su kao robovi transportovani u Novi svet. Mnoge afričke zajednice, posebno na zapadu kontinenta, drastično su mnogo izgubile sa gubitkom radno sposobnih stanovnika, koji su završili na plantažama šećerne trske u Brazilu i Karibima ili na plantažama pamuka i duvana na jugu Severne Amerike. Kolonizatori su brzo uvideli da je Afrika bogata rudama, pa su ubrzo po osvajanju kontinenta počeli da otvaraju rudnike bakra, zlata i dijamanta, u kojima su opet radili robovi. Ove aktivnosti su do danas ostale osnova privredne delatnosti u nekim afričkim državama (Stutz, Warf, 2012). Inače, prva osvajanja u Africi su preduzeli Portugalci, prvo u Maroku, a potom i u drugim delovima na obali zapadne Afrike. Prvi posedi Holanđana su bili na Zlatnoj obali, koju su nakon ukidanja ropstva u 19. veku ustupili Englezima, čime su se i oni uključili u kolonizaciju Afrike. Odmah se otpočelo sa podizanjem plantaža kakaovca, koji je donet iz Surinama. Polovinom 19. veka Nigerija je Englezima poslužila kao put za prodiranje u unutrašnjost afričkog kopna. Uprkos otporu doseljenika iz Holandije u njihovom posedu su se našle i teritorije na kojima će osnovati Južnoafričku Uniju. Engleska je prokopala Suecki kanal (1869) koji je dao novi značaj mediteranskoj i istočnoj Africi. Englezi i Nemci su nakon toga uspostavili trgovačke veze sa Zanzibarom. Kolonijalna trka u unutrašnjosti Afrike je otpočela nakon Berlinske konferencije (1884/85) i odluke da status kolonije mogu imati samo teritorije koje su i stvarno okupirane (Grčić, 2000).

Arapski svet je bio kolonizovan i pre nego što su evropski kolonizatori ovde stigli i to zahvaljujući Turcima (Otomansko carstvo), koji premda muslimani, ipak nisu Arapi. Oni su dugo kontrolisali regije Severne Afrike i Bliskog istoka. Francuzi su 1798. godine preuzeli od Osmanlija Egipat, a onda su ga, svega četiri godine kasnije, izgubili i predali Englezima. Na toj teritoriji otpočelo je uzgajanje pamuka, a naročito u vreme nemogućnosti uvoza ove kulture zbog rata između severa i juga. Odavde Englezi otpočeli svoju dominaciju Sudanom. Oni su takođe držali i prostrane teritorije u Istočnoj Africi (Kenija, Malavi, Uganda, Somalija). Ostatak arapskog sveta u Severnoj Africi (Maroko, Alžir, Tunis) pripao je Francuzima. Nakon ras-

pada Otomanskog carstva, Francuzi su preuzeli Siriju i Liban, a Englezi Palestinu.

U Aziji je Indijski potkontinent bio najveća i najznačajnija britanska kolonija ili kako se još kaže – „dragi kamen u kruni Britanske imperije“. Britanska istočnoindijska kompanija (British East India Company) ovde je još u 17. veku formirala svoja trgovačka uporišta, uključujući i Kalkutu. Velika Britanija je imala ogroman ekonomski uticaj na Indiju. U 19. veku uvezeni tekstil je preplavio ovu koloniju, uništio domaću proizvodnju i izazvao klasičnu kolonijalnu deindustrijalizaciju. Ovaj događaj će postati simbolično važan u pokretu za nezavisnost, nakon Drugog svetskog rata, kada je Gandi pozvao Indijce na bojkot britanskog tekstila. Kolonizatori su ovde izgradili željeznicu kako bi lakše eksploatisali rudna bogatstva, a takođe su zasadili plantaže čaja u Bengalu i na Cejlonu (Šri Lanka). Masovni ustanak za nezavisnost, pokrenut 1857. godine, ugušen je, ali je za posledicu imao ukidanje Britanske istočnoindijske kompanije i direktno prebacivanje vlasti na britansku krunu. Za razliku od Indije, Kina nikada nije bila kolonizovana. U sukobu sa Kinom, polovinom 19. veka, Britanci su preuzeli luke Hong Kong i Šangaj, gde su dugo primenjivani britanski, a ne kineski zakoni. Hong-Kong je bio pod britanskom upravom do 1997. godine kada je vraćen Kini. U Jugoistočnoj Aziji svoju kolonijalnu ulogu je opet imala Španija i to na Filipinima. U privrednom smislu posledice su se ogledale i u obrascima korišćenja zemljišta. Na kraju 19. veka koloniju su preuzele SAD. Francuska je kontrolisala Indokinu, zajedno sa Vijetnamom, Laosom i Kambodžom. Velika Britanija je zaposela Burmu i pod kontrolu je stavila privredu Tajlanda. Ove države su postale izvoznice pirinča za druge kolonije Britanskog carstva. Pod britanskom upravom su bile Burma i Malaja (kasnije Malezija). Oni su kontrolisali i strateški važan Malajski prolaz, gde su osnovali Singapur. Indonezijom je nekoliko stotina godina dominirala Holandija (Stutz, Warf, 2012).

Kolonizacija Australije i Okeanije je otpočela 1770. godine kada je Džejms Kuk proglasio Australiju za kolonijalni posed Britanaca. Ovaj kontinent je bio kaznena kolonija za kriminalce, a ceo projekat je, slično kao i u nekim drugim kolonijama, rezultirao nestajanjem domorodačkog stanovništva (Aboridžini). U 19. veku Australija je postala značajan izvoznik pšenice i mesa. Pronalazak brodova sa hladnjačama krajem 19. veka omogućio je da Novi Zeland postane značajan proizvođač jagnjetine i mlečnih proizvoda. Značaj Polinezije, Mikronezije i Melanezije je afirmisan u 17. veku sa pronalaskom interesa u ribolovu i lovu na kitove.

Na samom početku i tokom njegovog odvijanja, kolonijalizam je ostavio snažan uticaj u ekonomiji metropola, pre svega u industrijskom razvoju i razvoju trgovine. Industrija je doživela procvat, jer je kolonijalno tržište snabdevano proizvodima koji su se proizvodili u Zapadnoj Evropi (npr. tekstil, alati, oružje, kućne potrepštine). Oni su pakovani uglavnom u lukama kao što su Bristol, Liverpul, Bordo i Avr, a zatim su nakon prekomorskog atlant-

skog puta distribuirani do lokalnih trgovača i to iz Njujorka, Čarlstona i Nju Orleansa. U suprotnom pravcu, u Evropu su dopremani krzno, riba, drvena građa i poljoprivredni proizvodi. Najčešće izvozne poljoprivredne kulture su: duvan, pirinač, šećer, rum i pamuk. U trgovini tog vremena, kao unosan posao, svoje mesto je pronašla i trgovina robovima. Ona se obavljala između više kontinenata. Do 1750. jedan od najvećih poslova evropskih kompani-

ja je upravo trgovina robovima u posebno konstruisanim brodovima za tu namenu. Čak su i manji trgovci plovili do afričkih luka u kojima su razmenjivali oružje, alat i lance za robove, a zatim su odavde robove prevozili do Antila i Čarlstona. Odavde su se brodovima, natovareni šećerom, duvanom ili pirinčem, vraćali nazad u Liverpool. Ponekada su u tim brodovima opet bili i robovi, ali oni koji su predviđeni za rad na aristokratskim imanjima (Slater, 2008).

U većini slučajeva, kolonijalne sile su investirale u svoje kolonije tamo gde su mislile da je to potrebno, pre svega da bi očuvale administrativnu i teritorijalnu kontrolu, a u cilju eksploatacije. Ostvareni profit obično nisu delile sa zemljom koju su eksploatisale. Posledice takve situacije iz prethodnih vekova i danas su očigledne. Neke su države više decenija nakon sticanja nezavisnosti još uvek daleko od bogatih, iako poseduju znatne ekonomske potencijale. Druga grupa država nije nikada posedovala bogatstva od interesa za industrijski razvijene države, te u skorijem vremenskom periodu ne mogu očekivati vidniji porast životnog standarda. Najzad, postoje i toliko nerazvijene države da su Ujedinjene nacije u jednom trenutku uvele kategoriju „najmanje razvijene među zemljama u razvoju“. Neki analitičari su zaključili da izvesna grupa država ne može opstati od sopstvene ekonomije i da im je potrebna stalna pomoć ili će u potpunosti propasti. U ovim ekstremnim slučajevima nalazi se većina bivših kolonija suočena sa brojnim problemima, političkim rivalstvom i sukobima. Mnoge od ovih država su nakon sticanja nezavisnosti uvidele da im ekonomija u potpunosti zavisi od bivših kolonijalnih sila i u tom saznanju one i dalje pokušavaju da održe ekstraktivnu industriju (rudnike, pilane, naftne izvore).

U postkolonijalnim državama su prisutni i brojni drugi problemi, poput iscrpljivanja zemljišta, erozije, nedostatka agrotehničkih mera, čak i na velikim plantažama. Posledice se ponekada ogledaju i u uvozu osnovnih poljoprivrednih proizvoda. Nagli porast stanovništva dovodi do problema u sferi ekonomije, zdravstva i politike. Većina zemalja je u jednom trenutku prihvatila neki oblik socijalizma. Mnoge od njih su kasnije prilagodile svoju

ekonomiju svetskim tokovima i napustile socijalizam u potpunosti. Neke su preduzele poljoprivredne reforme pokušavajući da nasele nomade, zatim su investirale u velike građevinske projekte i pokušavale da usmere ekonomiju u pravcu zapadne industrijalizacije (ponekada su to promašene investicije).

Kolonijalizam je izazvao ogromne promene u svetu čiji se ishod može pratiti u sledećim pojavama:

- **Izgradnja globalnog poretka koji počiva na razlikama u ekonomskoj i političkoj moći.** Ovo je jedan od najsnažnijih uticaja kolonijalizma. Evropski kolonijalni sistem je postavio temelje globalnom poretku u kome su na snazi političke i ekonomske razlike i koje se kao takve protežu od kolonijalnog perioda do danas (Coe et al., 2007). Evropske države i područja u kojima dominiraju evropski naseljenici su važni centri političke i ekonomske moći. Snage kolonijalizma su odigrale ključnu ulogu u povezivanju geografski međusobno udaljenih ekonomija, što je posle iznedrilo svetski ekonomski poredak poznatiji pod imenom svetska ekonomija. Bogatstvo je neravnomerno raspoređeno u svetskoj ekonomiji što se vidi i u pregledu bruto domaćeg proizvoda (Fouberg et al., 2012).
- **Preobražaj ekonomskog sistema u kolonijama i insistiranje na primarnom sektoru privrede.** Kolonijalne sile su u periodu kolonizacije izvršile ogroman pritisak na ekonomske prilike kolonija kroz eksploataciju resursa i radne snage. Izgrađena infrastruktura je bila isključivo u funkciji iscrpljivanja resursa, a celokupno stanovništvo u službi metropole, koja je upravljala svojim posedom. Kolonizatori su ostavili brojne tragove o svojim ekonomskim aktivnostima u kulturnom pejzažu i to u vidu plantaža, luka, rudnika i železničkih pruga (Fouberg et al., 2012). Kolonijalne sile su razvijale monokulturni vid privrede, odnosno, ograničile su se na jednu ili nekoliko manjih privrednih grana koje su važne za privredu metropole. Kolonije su bile izvor sirovina, direktne eksploatacije radne snage, tržište za plasiranje gotovih proizvoda (Tomić i saradnici, 1996). Uključivanje kolonija u svetsku podelu rada uglavnom je

dovelo do razvoja primarnog sektora u svakoj od njih (seča šuma, ribolov, poljoprivreda, rudarstvo). Na plantažama su uzgajani usevi koji donose novac od prodaje van kolonije (šećer, pamuk, čaj, kafa, voće, kačuk, duvan). Rad robova je osigurao mineralne resurse za trgovinu (srebro, kalaj, zlato, bakar, dijamanti, gvožđe i druge rude). Razvoj industrije je sputavan kako bi se izbegla konkurencija sa industrijom koja je pokrenuta u metropolama. Posledice ovakvog stanja i danas su vidljive, jer mnoge bivše kolonije i danas izvoze robu male vrednosti, a uvoze onu koja je skupa (Stutz, Warf, 2012). Najteži je položaj onih zemalja za koje su eksperti procenili da ne mogu da opstanu bez pomoći drugih, a one su uglavnom u grupi bivših kolonija.

- **Kreiranje ostrva i koridora ekonomskog razvoja.** Koncentrisanje privrednih delatnosti na tačno određenim mestima je dovelo do formiranja tzv. „ostrva razvoja“ (Aoyama et al., 2011). Uverljiva ilustracija ove pojave može se videti na primeru Gabona. Resursi koji su eksploatisani u vreme kolonijalizma, danas su isto tako dragoceni. Železnica je sagrađena između tropske šume (izvora drvne građe) i luke u glavnom gradu Librevilu. Drugi po veličini grad, Port Žantij (važan centar naftne industrije), nalazi se južno od glavnog grada, ali oni nisu povezani saobraćajnicama ili železnicom, iako njihova udaljenost iznosi svega 150 kilometara. Umesto toga, između dva grada vodi kružna ruta duga 700 kilometara. Oba grada su fokusirana na izvoz (Fouberg et al., 2012). Luke su za kolonizatore bile okosnica trgovine i privrednog razvoja, pa su se kao posledica toga oko njih i formirala „ostrva razvoja“. Luke su uglavnom bile dobro povezane železnicom do izvora resursa (šume, rudnici, plantaže). Usled takvih prilika veliki broj stanovnika se iz unutrašnjih ruralnih krajeva doseljavao ovde kako tokom perioda kolonizacije, tako i nakon njega.
- **Globalno preuzimanje koncepta nacionalne države.** U osnovi, nacionalna država je koncept koji su pokrenule evropske države i kao takav je usvajan širom sveta. Razloge za ovakav trend opet treba tražiti u kolonijalizmu. Da nije bilo uspona suverenih nacio-

nalnih država u Evropi od 16. veka, verovatno da bi politička karta sveta, koja se danas uzima zdravo za gotovo, bila potpuno drugačija. Kroz kolonizaciju i dekolonizaciju evropske nacije su formirale novu političku geografiju sveta, u kojoj se mogu videti današnje granice između država Azije, Afrike i Latinske Amerike (Boyle, 2015). Međutim, u Evropi je situacija stvaranja država, koje su formirane oko nacija, vidno drugačija od one koja je prisutna u bivšim kolonijama. Pre svega, reč je o neusaglašenosti državnih i plemenskih granica. Veštačke granice su inicijatori potencijalnih sukoba, a sve to na kraju može imati uticaj i na ekonomski razvoj. Neusaglašenost se može videti i na primeru Indije, koja je kulturno daleko više raznolika od cele Evrope, a ipak je „stala“ u jednu državu. Nakon nezavisnosti je podeljena na svega tri države, što je iznenađujuće. Na kraju se zaključuje da koncept etničke sličnosti, kao kriterijum za formiranje države, ipak nije mogao biti doslovce primenjen u kolonijama (Stutz, Warf, 2012).

- **Kulturni uticaj.** Kolonijalizam nije samo ekonomski i politički proces, već i kulturni i ideološki. Politička kontrola velikog dela sveta uticala je na širenje kulturnih uticaja zapadnog društva. Misionari su značajno uticali na širenje hrišćanstva u raznim delovima sveta, nekada više (npr. Latinska Amerika i Filipini), a nekada manje uspešno (npr. Kina). Školski sistem, uspostavljen u korist vladajuće elite, opsežno je edukovao o istoriji i kulturi kolonije, ali gotovo ništa o društvu u kome su učenici živeli. Čak i šire, kolonijalizam se može posmatrati kao sistem u kome globalni kapitalizam homogenizuje način života i usvojene vrednosti, preobraćajući pripadnike naroda sa različitim kulturnim navikama u pojedince koji pripadaju potrošačkom društvu.

Period kolonijalizma je trajao pet vekova, ali se na kraju urušio s pojavom dekolonizacije koja se odvijala u nekoliko talasa. U Latinskoj Americi ovaj proces je otpočeo rano, bio je praćen Napoleonovim ratovima u Evropi, koji su uticali na slabljenje nekih kolonijalnih sila. U Aziji i Africi je kraj kolonijalizma došao znatno kasnije, nakon Prvog i Drugog svetskog

rata, koji su, slično kao i u geopolitičkoj situaciji s početka 19. veka, rezultirali autodestrukcijom velikih evropskih sila. Međunarodna situacija nakon Drugog svetskog rata je delovala podsticajno na brojne pokrete za nezavisnost u arapskom delu sveta, Africi, Indiji i Jugoistočnoj Aziji (Stutz, Warf, 2012). Takvi pokreti su nekada bili mirni (npr. u Indiji), a nekada nasilni (npr. u Vijetnamu i Alžiru).

Dekolonizacija je dugačak, nasilan i mučan proces u kome kolonije postižu svoje nacionalne težnje za nezavisnošću od metropole (Watts, 2009). Kako je već ranije opisano, mnoge države nakon sticanja nezavisnosti su se susretale sa novim problemima od kojih su mnogi bili i ekonomske prirode. Duga kolonijalna dominacija je izgradila monokulturnu privredu koja je

pogodovala metropoli. Osim toga, svi proizvodi kolonije su prodavani pretežno na tržištu metropole (Tomić i saradnici, 1996). Sve ovo je primoravalo novooslobođene države da se i dalje oslanjaju na bivše metropole, gde se pojavljuju novi oblici zavisnosti i dominacije sadržani u pojmu neokolonijalizam. Ovaj pojam je prvi put upotrebio predsednik Gane Kwame Nkruma (Kwame Nkrumah). **Neokolonijalizam je pojava u kojoj moćne države i dalje podržavaju kolonijalizam, sa paralelnim poštovanjem ideala o nezavisnosti i slobodi, uz pomoć afirmacije razvojnih modela koji su pokretači novog kulturnog imperijalizma, a što se ogleda u novim međunarodnim investicionim i trgovinskim odnosima** (Clayton, 2009).

Multinacionalne kompanije

Multinacionalne kompanije su jedan od glavnih aktera u globalnoj ekonomiji i kapitalizmu, zbog svoje veličine i geografskog opsega poslovanja koji uključuje uglavnom više država. Multinacionalne kompanije su od posebnog značaja za dinamiku globalne ekonomije, a njihova organizacija, koja se zasniva i na dobrom poznavanju geografije, jedan je od glavnih mehanizama kroz koji se odvija globalna ekonomska integracija. Preko svojih geografski rasprostranjenih proizvodnih mreža, multinacionalne kompanije povezuju različita mesta u sve složenijoj međunarodnoj podeli rada. O značaju multinacionalnih kompanija svedoči i podatak da je već polovinom devedesetih godina 20. veka čak dve trećine svetske trgovine bilo u njihovom opsegu poslovanja. Tada je deset najvećih kompanija prijavilo prihod veći od onog koji ostvaruje sto najsiriromašnijih država na svetu.

Multinacionalne kompanije su danas, a ne države, glavni akteri u međunarodnoj trgovini uglavnom između i unutar njihovih organizacija. U suštini, multinacionalne kompanije menjaju rezerve resursa u procesu preseljenja ljudskog i fizičkog kapitala i tehnologije iz jednog dela sveta u drugi, kreirajući novu imovinsku bazu. Multinacionalne kompanije će poslovati u onim državama u kojima će

skup njihovih karakteristika (lokacija, veličina, tržište, političko okruženje) biti atraktivan. One su u mogućnosti da se nadmeću na globalnom nivou zahvaljujući svojoj transnacionalnoj sposobnosti komunikacije, putem savremenih sredstava komunikacije, sa podružnicama širom sveta. Borba za postizanje željenog nivoa konkurentnosti veoma je velika (Prilog 7).

Multinacionalne kompanije posluju u više zemalja, tako što se sedišta tih kompanija nalazi u nekom od, na primer, svetskih gradova poput Londona, Pariza ili Njujorka, dok je proizvodnja globalno rasprostranjena u interesu ostvarivanja što većeg profita. Uglavnom je to u državama koje se na globalnom tržištu prepoznaju kao one sa obiljem visoko intenzivne i slabo plaćene radne snage, koja ima mali kapacitet da pokrene sindikalne organizacije (Knox et al., 2014). Preciznije definisanje multinacionalnih kompanija uključuje i to da one u svom poslovanju:

- kontrolišu ustanove ili ekonomske aktivnosti u najmanje još jednoj državi osim svoje matične;
- poseduju sposobnost, koja je rezultat njihove veličine ili vlasništva nad određenim znanjem ili veštinama, da brzo premeštaju svoje poslovanje i resurse na internacionalnom nivou;

Prilog 7. Volmart (Walmart), Karfur (Carrefour) i Tesko (Tesco): Borba multinacionalnih trgovinskih lanaca

U stripu jednih britanskih novina svojevremeno se pojavila i scena u kojoj dva naučnika NASA razgovaraju. Prvi pita – šta je naša dvadesetogodišnja strategija, a drugi mu odgovara – da sletimo na Mars, pre nego što to uradi Tesko.

Britanski prehrambeni lanac Tesko još uvek je daleko od proširivanja svog poslovanja na druge planete, ali njegov globalni uticaj je ogroman, kao što se u stripu i sugeriše.

Inače, Tesko je tek četvrta po veličini multinacionalna prehrambeno-maloprodajna kompanija. Prvi je američki Volmart, dok se na drugom mestu nalazi francuski Karfur. Obe kompanije posluju u najmanje petnaest država. Ipak, više značajno od broja država u kojima posluju je to kako su ove kompanije organizovane i kako poseduju ogroman uticaj na globalnu proizvodnu mrežu. Prehrambeni lanci danas imaju izuzetan uticaj na proizvodnju hrane i njenu distribuciju širom sveta. U supermarketima većine država na Zapadu (u poslednje vreme i u manje razvijenim državama), moguće je naći širok spektar raznovrsnih proizvoda koji vode poreklo iz različitih delova sveta. Proizvođa-

či voća i povrća su veoma često specijalizovani za uzgajanje isključivo za potrebe velikih prehrambenih lanaca, sa razgranatom mrežom hladnjača kako bi police supermarketa uvek bile pune. Jedne nedelje, sveže borovnice koje su dopremljene u Veliku Britaniju ili pak Nemačku su možda uzgajane kod dobavljača iz Gvatemale, a već sledeće su možda dopremljene iz Maroka. Kompanije poput Teska nabavljaju svoju robu širom sveta preko svojih direktnih kupoprodajnih veza, a ponekad u saradnji i sa drugim dobavljačkim firmama.

Multinacionalni trgovinsko-prehrambeni lanci su značajni igrači u procesu globalizacije, jer utiču na ekonomsku aktivnost, zapošljavanje, kao i tokove robe i ljudi između brojnih delova sveta. Sve više ljudi na globalnom nivou konzumira prehrambenu robu koja je proizvedena i distribuirana u kompleksima kojima upravljaju multinacionalne kompanije. Ono što je u tome takođe značajno i izvesno, one na taj način menjaju kulturne navike i navike u ishrani ljudi širom sveta (Jones, 2012).

- mogu iskoristiti prednosti u razlikama između država, regija ili gradova, širom sveta, a koje se tiču resursa, radne snage, kapitala, informacija, znanja i regulative;
- poseduju i kontrolišu akcije u inostranstvu, premda to nije preduslov za status multinacionalnih kompanija, jer postoje i drugi načini postizanja prisustva na međunarodnim tržištima – franšiza, licenciranje, zajednička ulaganja (Daniels, 2008).

Uprkos tome što su međunarodne trgovinske veze između kompanija već duže prisutne, značaj multinacionalnih kompanija, kao ključnog aktera u globalnoj ekonomiji, može se pratiti od šezdesetih godina 20. veka, kada su istraživači prvi put počeli da analiziraju pojavu „multinacionalnih korporacija“. Uzroke ovakve pojave treba tražiti u porastu međunarodne trgovine koja je bila rezultat mira i stabilnosti nakon Drugog svetskog rata, čiji su opet rezultat i strane direktne investicije. Ekonomski geografi su zabeležili veliki porast broja multinacionalnih kompanija od osamdesetih godina 20. veka, a posebno od devedesetih godina (Jones, 2012). Broj multinacionalnih kompanija sa sedištem u petnaest najbogatijih država sveta porastao je sa 7.500 u sedamdesetim godinama, na 25.000 u dve hiljadite godinama (Stutz, Warf, 2012). Danas u svetu ima više od 60.000 multinacionalnih kompanija. Inače, postoje dva osnovna načina u kojima se

firme internacionalizuju. Prvi, kroz podizanje novih postrojenja ili objekata i drugi, kroz kupovinu postojećih fabrika ili firmi. Izbor strategije će zavisi od motiva za internacionalizacijom. U osnovi, razloge internacionalizacije treba tražiti u želji za sticanjem profita. Stopa profita mora rasti s vremenom da bi kompanija mogla da reinvestira i ostane ispred konkurencije. Početno povećanje viška vrednosti postiže se povećanjem produktivnosti postojećih pogona, povećanjem eksploatacije radne snage ili razvojem nove tehnologije ili novih oblika organizacije. Ovakav trend se može nastaviti neko vreme, ali zatim dolazi do opadanja, na primer, zbog troškova rasta organizacije, otpora radne snage, povećanja nivoa konkurentnosti kod drugih kompanija ili dostizanja gornje granice produktivnosti u tekućem tehnološkom okviru. Odgovarajući na stope pada profita, kompanije počinju da traže jeftinije lokacije od onih u kojima imaju trenutne aranžmane. U početku se odvija preseljenje unutar nacionalne privrede, što stvara novu podelu rada u prostoru, a kada se i ovde dostignu granice produktivnosti, otpočinje se sa internacionalizacijom poslovanja (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Strane direktne investicije važne su za suštinu razumevanja multinacionalnih kompanija. **Strane direktne investicije predstavljaju direktna ulaganja u preduzeća ili kompanije u jednoj ili više stranih država, kako bi se postigla kontrola**

u njihovom menadžmentu i proizvodnji (Knox et al., 2014). To su uglavnom ulaganja stranih investitora multinacionalnih kompanija u, recimo, fabrike, poljoprivredu ili turizam neke države. Tokovi stranih direktnih investicija pokazuju sledeće pravilnosti. Multinacionalne kompanije SAD najverovatnije će investirati u Evropi, Kanadi i Latinskoj Americi. Tokovi investicija iz Zapadne Evrope upućene su na Istočnu Evropu, Rusiju i Afriku, ali i Severnu Ameriku. Japanske multinacionalne kompanije ulažu u Aziju i Severnu Ameriku. Da bi izbegle mogućnost ometanja investiranja multinacionalnih kompanija, vlade tri ključne regije u kojima se i nalaze sedišta tih kompanija, promenile su poreske zakone i propise. Druge države su takođe to učinile nešto kasnije u želji da multinacionalne kompanije u njih ulažu. Ovakva prilagođavanja (propisi i sporazumi), pod oznakom „neoliberalizma“, promenili su odnose između država i kompanija, u kojima su ove druge dobile na značaju (Stutz, Warf, 2012).

U svetu je trenutno primetan trend dominacije stranih direktnih investicija u uslužnom sektoru (Coe et al., 2007), a turizam je jedna delatnost koja se tu ističe. Razvoj međunarodnih turističkih destinacija se zasniva na stranim direktnim investicijama, koje podrazumevaju podizanje ugostiteljskih objekata (hoteli, restorani, klubovi) u nekim drugim državama i turističkim destinacijama (Daniels, 2008).

Precizna unutrašnja podela rada u multinacionalnim kompanijama često je rezultat kombinovanih organizacionih ili tehnoloških faktora specifičnih za neku lokaciju. Različiti delovi multinacionalnih kompanija mogu imati različite potrebe od jednog do drugog prostora. Uopšteno, mogu se prepoznati tri ključne vrste organizacionih jedinica u multinacionalnim kompanijama:

- **Korporativni i regionalni centri**, zapravo „nervni centri“, predstavljaju one jedinice u kojima su formulisane važne strategije i odluke. Ove odluke se primenjuju u širokom spektru korporativnih funkcija, kao što su korporativne finansije i investicione odluke, istraživanje i razvoj tržišta, izbor i specijalizacija proizvoda, razvoj ljudskih resursa i slično.
- **Istraživačke i razvojne usluge**, koje su zastupljene u proizvodnim i uslužnim multi-

nacionalnim kompanijama. Usluge istraživanja i razvoja se primenjuju u oblastima razvoja proizvoda, novih procesa u tehnologiji i operativnih istraživanja. Ovo obezbeđuje znanje i stručnost što treba da omogućiti multinacionalnim kompanijama konkurentnost na globalnom nivou.

- **Transnacionalne radne jedinice**, koje obuhvataju širok spektar aktivnosti od proizvodnih pogona do prodajnih i marketinških odeljenja ili uslužnih centara (Coe et al., 2007).

Multinacionalne kompanije su iz više razloga važne za države u kojima podižu sopstvene kapacitete, pa se iz tog razloga ova tema istražuje još od sedamdesetih godina 20. veka. Ova svojevrsna debata ističe prednosti i nedostatke uticaja tih kompanija na lokalne ekonomije. Neki istraživači i analitičari tvrde da ovakav vid ulaganja pomaže transformaciju ekonomije, otvara nova radna mesta, donosi nove veštine i znanja, pomaže povezivanje lokalnih ekonomija u globalnim ekonomskim mrežama. Drugi, sasvim suprotno, tvrde da su efekti multinacionalnih kompanija pogubni, jer dovode do gubitka lokalne kontrole nad ekonomskim razvojem u zamenu za poslove koji su nisko kvalifikovani i slabo plaćeni, a tu je i opasnost od posledica usled premeštanja proizvodnje u neku drugu državu (Tabela 7).

Značaj multinacionalnih kompanija se može meriti i u njihovom poređenju sa ekonomijama čitavih država, gde se dolazi do iznenađujućih rezultata. Prema ovom kriterijumu, oko pedeset najmoćnijih multinacionalnih kompanija, uključujući tu: Ekson Mobil (ExxonMobil), Dženeral Motors (General Motors), Ford Motor Kompani (Ford Motor Company), Dženeral Elektrik (General Electric), Micubiši (Mitsubishi), IBM, Nestle (Nestlé), Uniliver (Unilever), Britiš Petroleum (BP), Šel (Shell), Simens (Siemens) i Tojota Motor (Toyota Motor Corporation) ekonomski su snažnije od mnogih malih ekonomski manje razvijenih država. Medijana ukupne imovine svega desetak najvećih multinacionalnih kompanija veća je od ekonomije država kao što su Južna Afrika, Portugalija, Singapur i Irska. Odnosno, svega 27 država ima veći bruto domaći proizvod od medijane ukupne imovine desetak najvećih multinacional-

Tabela 7. Prednosti i nedostaci investiranja koje multinacionalne kompanije preduzimaju u lokalnim ekonomijama

PREDNOSTI	NEDOSTACI
Lokalna ekonomija	Lokalna ekonomija
· Ulaganje investicija i mogućnost zarade. · Prenos globalnog znanja i tehnika upravljanja – poboljšanje konkurentske prednosti u kontekstu globalizacije. · Unapređenje veština kroz obuku i politike zapošljavanja. · Doprinos poreskoj osnovi.	· Spoljašnja kontrola razvoja. · Veća ranjivost po pitanju gubitka posla i zatvaranja radnih mesta. · Eroziya lokalne ekonomije. · Proizvodne enklave povezane sa velikim globalnim sistemima, ali sa malo lokalnih dobitaka. · Marginalizacija ili premeštanje drugih sektora – ekonomija povezana sa uskom razvojnom putanjom.
Lokalne firme	Lokalne firme
· Nove mogućnosti u podmiranju potreba stranih investitora. · Izvoz postojećih proizvoda preko multinacionalnih kompanija. · Učenje kroz kopiranje najbolje prakse kada se radi o stranim direktnim investicijama.	· Povećanje konkurencije na lokalnim tržištima. · Povećana konkurencija u oblasti rada, zemljišta i kapitala, pokreće i rast cena. · Povezanost sa dominantnim firmama klijenata, osnovnim dobavljačima.
Lokalna zajednica	Lokalna zajednica
· Unapređenje lokalne infrastrukture (saobraćaj, komunikacije). · Strane direktne investicije socijalnog karaktera (škole, uslužni sektor).	· Poremećaj i narušavanje lokalne kulture i društva. · Zamena investicija – ulaganje u projekte od značaja za kompanije, a ne u one koji podržavaju lokalnu zajednicu.
Zaposlenost	Zaposlenost
· Nova radna mesta za lokalno stanovništvo. · Plate više od onih u lokalnoj sredini. · Obuka i progresivniji pristup u upravljanju ljudskim resursima.	· Uvođenje više prinudnih strategija upravljanja. · Nisko kvalifikovani i rutinski poslovi. · Obuka ograničena na onu koja je potrebna preduzeću i ne može se prenositi.
Političke posledice	Političke posledice
· Zbog moćnih aktera koji nisu lokalnog porekla unapređuje se snaga neke regije i konkurentnost.	· Marginalizovana alternativna politička debata – deficit demokratije.

Izvor: Mackinnon, Cumbers, 2007.

nih kompanija. Takođe, iz geografskog ugla je važno spomenuti da se sedišta tih kompanija ne nalazi više samo u Severnoj Americi (SAD i Kanada), Evropi (Nemačka, Francuska, Italija, Velika Britanija i Holandija), Japanu i Kanadi, već i u onim državama gde je industrijalizacija skorijeg datuma i tzv. perifernim državama (Knox et al., 2014). U tom pravcu zanimljiva su i poređenja u kojima se sagledava da je Šel (Shell) snažniji od ekonomije Švedske, Britiš Petroleum (BP) od Danske, a Ford (Ford Motor Company) od Novog Zelanda.

Najzad, multinacionalne kompanije su podložne promenama, pa su od osamdesetih godina do danas zabeležene sledeće promene u njihovoj organizaciji i poslovanju. Prvo, daleko više kompanija posluje u brojnim država-

ma i u najraznovrsnijim privrednim delatnostima. Dok su prve multinacionalne kompanije bile zastupljene u sektoru rudarstva i klasične proizvodnje, dotle su današnje više upućene na uslužne delatnosti, poput bankarstva, turizma (hotelski lanci), maloprodaje i informacione tehnologije. Drugo, današnje multinacionalne kompanije nisu samo iz razvijenih država (globalni sever), već i iz mnogih drugih država. Neke od najvećih multinacionalnih brodskih kompanija potiču iz Singapura, a takođe i neke kompanije u sferi eksploatacije nafte i ruda potiču iz Latinske Amerike i Australije. Treće, današnje multinacionalne kompanije su organizovane tako da su mnogi segmenti njihovog poslovanja organizovani pre na globalnoj, nego na nacionalnoj skali (Jones, 2012).

Globalizacija je višedimenzionalni proces u kome su tržišta, kompanije, proizvodnja i nacionalni finansijski sistemi integrirani na globalnom nivou. Procesi globalizacije mogu da se pojavljuju u različitim segmentima, ali svi oni ukazuju na internacionalizaciju svakodnevnog života. Iako se može govoriti o čisto političkim ili kulturnim aspektima ovog „smanjenja sveta“, ekonomske dimenzije globalizacije privlače najveću pažnju. Ekonomska globalizacija se bavi materijalnim mehanizmima koji povezuju različite zemlje, a koji potom imaju političke, kulturne i društvene posledice unutar i između država (Brawley, 2009). Šezdesete godine 20. veka su obeležile početak međuzavisnosti u svetskoj ekonomiji. Mnoge kompanije koje posluju u Zapadnoj Evropi i SAD reorganizovale su svoje poslovanje i poboljšale svoju profitabilnost kroz podugovaranje nekih svojih aktivnosti i internacionalizaciju svojih proizvodnih kapaciteta. Sa druge strane, ne može se reći da je tada nastala globalizacija, jer je svetska ekonomija već postojala i prolazila kroz njen proces. To znači da globalizacija nije produkt 20. veka. Počevši od 16. veka, ali u najvećoj meri tokom 19. i 20. veka, razvila se svetska ekonomija iz lokalnih ekonomskih sistema. Postepeno, ona je pokrivala sve veće geografske regije i zahvatala sve veći broj delatnosti (npr. ekstrakcija resursa, kapitalne investicije, trgovina proizvodima i uslugama), menjajući važnost pojedinih svet-skih regija (Knox et al., 2014).

Današnji koncept globalizacije najvećim delom potiče iz šezdesetih godina 20. veka kada je kanadski filozof i profesor Maršal Makluan (Marshall McLuhan) skovao pojam „globalno selo“ i to da bi opisao uticaj novih komunikacionih tehnologija na društveni i kulturni život. Premda se u poslednje vreme učestalo koristi i prožima kroz brojna pitanja, postoje i oponenti koji smatraju da je globalizacija iluzija ili da, u najmanju ruku, ne predstavlja ništa novo. Još krajem 19. veka je zabeležena tzv. prva debata o globalizaciji (Dicken, 2001). U periodu od 1870. do 1914. godine nacionalne ekonomije su postale više integrisane nego što su do tada bile. Zamah ekonomske globalizacije krajem 19. veka desio se iz nekoliko razloga. Početkom i sredinom tog veka tehnološki

napredak je smanjio troškove transporta na velikim distancama. Upotreba parne mašine u saobraćaju je omogućila brzu isporuku velikih količina proizvoda, uz znatno smanjenje troškove. Železnički saobraćaj je prodirao brzo u unutrašnjost Evrope, Severne Amerike, Južne Amerike i Australije. Parni brodovi su smanjili vreme potrebno za prelazak sa jedne na drugu obalu okeana i uticali na odlazak i u pravcu u kome vetrovi do tada to nisu omogućavali (Brawley, 2009). Ovo se smatra za jedan od prvih krugova „vremensko-prostorne kompresije“ koja je odgovorna za prividno smanjenje distance između dva mesta (Mackinnon, Cumbers, 2007). Drugi važan tehnološki napredak u ovom periodu su bile komunikacije. Razvoj telegrafa je omogućio ljudima da u trenutku šalju poruke na velike distance. Mogućnost slanja informacija brzo je promenila nekoliko aspekata svetske ekonomije. Na primer, brza komunikacija je pomogla pojedincima i kompanijama da tačno znaju gde i kada da isporuče svoje proizvode. Bolja komunikacija je omogućila integraciju međunarodne proizvodnje. Pre polovine 19. veka proizvođači nisu mogli brzo da reaguju na promene koje su zadesile tržište ili da iskoriste nove prilike kada bi se eventualno pojavile. Naravno, političke odluke su takođe utrle put globalizaciji u ovim godinama. Širenje ideje liberalizma polovinom 19. veka dovelo je do toga da mnoge države snižavaju svoje tarife, što je omogućilo pojedincima i kompanijama da uđu u međunarodnu trgovinu (Brawley, 2009).

Globalizacija je značajan pojam u političkom govoru, ali i neizbežan kao analitička kategorija u akademskoj debati, na sličan način kako je to bio pojam modernizacije u diskursu o stanju u kome se svet nalazio polovinom 20. veka. Uopšteno govoreći, prisutne su tri velike grupe mišljenja o globalizaciji, koje zastupaju hiperglobalisti, skeptici i transformacionisti (Tabela 8). Prva grupa mišljenja je inicirana entuzijazmom, druga je nepoverljiva prema globalizaciji i ističe da je ona zapravo mit, a treća se po ublaženim shvatanjima nalazi između prve dve (Mackinnon, Cumbers, 2007). Političari u govoru veoma često globalizaciju predstavljaju kao nezaustavljiv proces u globalnom

povezivanju. Prema takvim tumačenjima globalizacija je navodno neizbežan proces koji, premda je vođen slobodnim tržištem kapitalizma, takođe zahteva sve reforme neoliberalnog tržišta. Tomas Fridman (Thomas Friedman), poznati kolumnista Njujork Tajmsa i autor bestslera o globalizaciji – Zemlja je ravna (eng. *The World is Flat*), kaže da globalizacija uključuje neizbežnu integraciju tržišta, nacionalnih država i tehnologija na nivo koji nikada ranije nije bio vidljiv, te da omogućuje širom sveta dalje, brže, dublje i jeftinije povezivanje pojedina, korporacija i nacionalnih država. Vodeća ideja globalizacije je kapitalizam slobodnog tržišta (Sparke, 2009). Kao složeni skup svetskih procesa koji oblikuju svetsku ekonomiju, globalizacija takođe utiče na to da različita društva budu više integrisana i međuzavisna. Ona je izložila ljude širom sveta homogenoj svetskoj kulturi, globalnom tržištu u kome je više roba i usluga dostupno svugde i više nego ikada ranije, kao i promenama u životnoj sredini koje na globalnom planu nikada ranije nisu primećene (Stutz, Warf, 2012).

Obrazac i proces globalizacije

Analiza geografskog prostora za razumevanje obrasca i procesa globalizacije višestruko je značajna. Globalizacija je pojava sa diferenciranim i neujednačenim procesom, koja stvara različite ishode na različitim mestima. U tom pravcu se postavlja i pitanje da li globalizacija eliminiše mesto (prostor) kao društveno-prostornu realnost, na isti način kako se ponekad tvrdi da dovodi do „smrti distance“ ili još više apokaliptično do „kraja geografije“, kao i da li se mesta (eng. *places*) preobraćaju u nešto što nisu (eng. *non places*). Ipak, postoji široka saglasnost među geografima da je mesto još uvek važno i da bi bilo pogrešno posmatrati mesto i globalizaciju u postupku uzajamnog negiranja. Mesta ostaju istaknute pojave globalne ekonomije, koja je i dalje obeležena stvaranjem različitosti kroz konstitutivni proces neujednačenog razvoja. Dalje, neki geografi, kao što je Dorin Mesi (Doreen Massey), proglasili su za suštinu nekog mesta njegovu globalnu interkonekciju, što je i preduslov za „smisao mesta“ (eng. *sense of place*). Prema takvom stanovištu,

Tabela 8. Tri različita viđenja ekonomske globalizacije

	Hiperglobalisti	Skeptici	Transformacionisti
Obim i intenzitet	Postojanje jedinstvene globalne ekonomije.	Globalizacija je mit. Služi kao maska neoliberalnom projektu. Kompanije, trgovina i investicioni tokovi su koncentrisani oko naprednih država.	Globalizacija podrazumeva promene, povećani obim tokova i veza.
Vremenski period	Globalizacija se pojavila sedamdesetih godina 20. veka kako su vlade pratile neoliberalne politike.	Svetska ekonomija je zapravo više globalizovana u periodu od 1890. do 1914.	Globalizacija nije sasvim nova pojava. Snaga globalizacije je uočljiva od 16. veka.
Troškovi/korist za društvo	Globalizacija je dobra, jer umanjuje mešanje vlasti. Slobodna trgovina i slobodno tržište će svakome dugoročno koristiti.	Globalizacija je loša. Neograničena slobodna tržišta i međunarodna trgovina (tj. globalizacija) izazivaju povećanje nejednakosti i siromaštva.	Globalizacija ima dobre, ali loše aspekte. Povoljno utiče na veze, ali izaziva nejednakost.
Geografske implikacije	„Kraj geografije“ u smislu da rastojanje i lokacija više nisu važni, ali geografski klasteri ispod nacionalnog nivoa rastu i padaju prema tržišnim snagama.	Perzistencija postojećih geografskih obrazaca. Pojavljuju se srž i periferija na međunarodnom i nacionalnom nivou.	Pojava nove geografije – novi oblici nejednakosti, isključenosti i razlika.
Politička dimenzija/implikacije	Globalizacija je neizbežna. Vlade su nemoćne da intervenišu, osim da pruže pomoć poslovnom okruženju.	Tržišta se mogu kontrolisati i regulisati. Vlade imaju ključnu ulogu. Potreba za novim međunarodnim institucijama i obnovljenom saradnjom između nacionalnih država.	Globalizacija može biti vladinim aktivnostima podstaknuta i oblikovana, mada se mogu zahtevati novi oblici politike intervencija (npr. EU, WTO)

Izvor: Held et al., 1999.

mesto nije sastavljeno od onoga što je unutar njega, već od njegovih posebnih veza sa drugim delovima sveta. Jedno mesto se razlikuje od drugog prema njegovim vezama sa spoljašnjom sredinom. U svetu globalizacije, smisao geografskog mesta treba tražiti u vrlini politike koja gleda spolja, a ne u odbrambenom lokalizmu koji se bazira na ugroženoj tradiciji (Henderson, 2009). Iz ovakve perspektive, mesto je proces, a ne statična i neizmenjiva pojava. Mesta su povezana i umrežena kroz šire procese neujednačenog razvoja, aktiviranog u tokovima kapitala, robe, usluga, informacija i ljudi (Mackinnon, Cumbers, 2007). Na primer, kretanje i trgovina robom poput banana ujedinjuje zemlje uvoznike sa zemljama proizvođačima (Prilog 8).

Globalizacija ekonomije je dovela do toga da kompanije, pojedinci i društva, koji su neka-

Prilog 8. Tajni život banana

Banana je jedna od poljoprivrednih kultura kojom se u svetu najviše trguje. Iza ovoga se krije i veoma složena geografija njene proizvodnje i distribucije, koja povezuje različite lokacije, regije i ljude. Potrošači ove robe veoma često su i nesvesni da svojim kupovnim izborom kreiraju brojne društvene veze između, na primer, potrošača u zemljama Zapadne Evrope i proizvođača u Africi i Latinskoj Americi.

Banane mogu da se uzgajaju na imanjima malih poljoprivrednih uzgajivača (koji ponekada rade pod ugovorom) ili na velikim posedima koje organizuju multinacionalne kompanije. Ovo voće se mora uzgajati, potom odabrati, spakovati i otpremiti do najbliže luke, odakle se transportuje brodovima, u posebno kontrolisanim temperaturnim uslovima, do luke u zemlji odredišta. Plod zatim, pre nego što se otpremi u supermarket, dozreva u posebno konstruisanim centrima za tu namenu. Na primer, bananama koje su uvezene u Veliku Britaniju sa ostrva Sent Vinsent (Sent Vinsent i Grenadini), potrebno je približno dve nedelje da stignu do konačnog odredišta.

U proizvodnom i trgovinskom lancu kako u slučaju neke druge robe, tako i u slučaju banana, pojavljuje se veliki broj aktera među kojima su mogući i konflikti zbog ostvarivanja interesa, najčešće po pitanju zarade. Najveći deo zarade ide prodavcima na malo, dok radnici na poljoprivrednim imanjima imaju najmanju zaradu. U prilog složenosti ovih interesa govori i podatak o trgovinskim sporovima koji su se desili između SAD i Evrope, a pre svega zbog sistema preferencijalne trgovine zemalja EU sa bivšim kolonijama u Africi i na Karipskim ostrvima.

Čak i da nema konkurencije, mali proizvođači su suočeni sa borbom za opstanak u poslu i to zbog smanjenja cena i strogih sertifikata kvaliteta koje određuju kupci. Nasuprot tome, supermarketi, multinacionalni distributeri i drugi akteri negde u sredini lanca kojim se doprema i trguje, ostvaruju dobar profit. Za male poljoprivrednike na Karipskim ostrvima, kao i za čitave zajednice koje su ekonomski zavisne od banana, budućnost je neizvesna, ukoliko supermarketi i potrošači ne promene svoje navike i ne počnu da plaćaju veću cenu za fer trgovinu (Vidal, 1999).

da bili van uticaja ekonomskih aktivnosti i događaja koji dolaze spolja, sada dele jedinstveni ekonomski svet sa drugim kompanijama, pojedincima i društvima. Na primer, sudbina radnika u avio-kompanijama Los Anđelesa zavisi od političkih promena u Istočnoj Evropi. Globalizacija ekonomije je označila da su nacionalne i državne granice, kao i razlike između finansijskih tržišta, postale manje važne i to zbog sledećih faktora: (1) međunarodnih finansija; (2) sve većeg značaja multinacionalnih kompanija; (3) stranih direktnih investicija iz ključnih ekonomskih regija – Severne Amerike, Zapadne Evrope i Istočne Azije; (4) globalizacije u specijalizaciji proizvodnje na lokalnom nivou; (5) globalizacije tercijarnih delatnosti; (6) globalizacije kancelarijskog poslovanja i (7) globalnog rasta turizma (Stutz, Warf, 2012).

Na obrazac globalizacije očigledno da su uticale i komunikacione tehnologije. Novi set transportnih i komunikacionih tehnologija pojavio se šezdesetih godina 20. veka što je dovelo do širenja u obimu prostornih kretanja i interakcija. Efekti novih tehnologija su zbližili svet, efikasno smanjili rastojanje između dva i više mesta u smislu vremena i troškova kretanja i komunikacije. Letovi mlaznih aviona od šezdesetih godina su uticali na porast broja poslovnih putovanja, omogućujući rukovodstvu kompanije da nadgleda i koordinira ekonomske aktivnosti u različitim državama i na različitim kontinentima. Pored toga, pojava i uvećanje niskobudžetnih kompanija poput Izidžeta (easy Jet) i Rajanera (Ryanair) u Evropi i Sautvest Erlajnsa (Southwest Airlines) u SAD, u poslednje vreme naglo utiču na porast međunarodnog turizma. Takođe, razvoj kontejnerskog saobraćaja, na koji otpada 90% ukupne svetske trgovine, znatno je smanjio troškove i vreme transporta robe na velikim razdaljinama. U isto vreme, nove informacione i komunikacione tehnologije, kao što su internet, elektronska pošta (e-mail) i mobilni telefoni, rapidno su se širili do tog nivoa da brojni pojedinci i kompanije sada zavise od njih. Oni se oslanjaju na krucijalnu i često nevidljivu osnovu hardvera u vidu brojnih terminala, optičkih kablova i mreža. Rast interneta je otišao do neslučenih razmera.

Informacione i komunikacione tehnologije su efikasno smanjile rastojanje između

mesta što je rezultiralo vremensko-prostornom kompresijom, jer je sada daleko lakše transportovati novac i informacije širom sveta (Mackinnon, Cumbers, 2007). Inače, pojam prostorno-vremenske kompresije u stručnu literaturu je uveo geograf Dejvid Harvi (David Harvey), koji je tvrdio da je ona podstaknuta razvojem privrede, što je zahtevalo geografsku ekspanziju u potrazi za novim tržištima i snabdevanjem radnom snagom i novim sirovinama (Gregory, 2009). Prevazilaženjem problema geografske distance i udaljenosti kroz ulaganje u transportnu i komunikacionu infrastrukturu, korporacije su smanjile efekte udaljenosti, pošto je postalo lakše i jeftinije slanje informacija, novca i dobara između dva mesta. Vreme i prostor se kompresuju kroz razvoj novih tehnologija (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Većina svetskog stanovništva danas živi u državama koje su integrisane u svetsko tržište roba i finansija ili mu se u velikoj brzini pridružuju. Krajem sedamdesetih godina 20. veka samo nekoliko država sa periferije je otvorilo svoje granice za tokove trgovinskog i investicionog kapitala. Skoro trećina svetske radne snage živela je u zemljama poput bivšeg Sovjetskog Saveza i Kine sa centralistički planiranim ekonomijama, a barem još jedna trećina u državama koje su bile izolovane na međunarodnim tržištima zbog prevelikih trgovinskih barijera i kontrola valute. Sa skoro polovinom svetske radne snage, tri gigantske ekonomije – Kina, Rusija i Indija, brzo su se integrisale u svetsko tržište. Globalizacija je integrisala veliki deo sveta u globalni kapitalistički sistem, ali je sa druge strane intenzivirala razlike između jezgra i periferije. Prosečan dohodak po glavi stanovnika u 20 najbogatijih država sveta, tokom poslednjih pedeset godina, 21 put je uvećan, dok je u 20 najsiromašnijih uvećan za 13 puta. Neke periferne države su bile u ozbiljnom problemu. Na primer, u Podsaharskoj Africi proizvodnja je opala za 1/3 tokom osamdesetih godina (Knox et al., 2014).

Globalizacija je rezultirala konsolidacijom tri glavne svetske regije (kontinenta) u koje spadaju Severna Amerika, Evropa i Azija. Većina svetskih tokova robe, kapitala i informacija je između i unutar ove tri regije. Samo u 2011. godini, prema podacima Svetske trgovinske organizacije, ovde je realizovano 85%

svetskog izvoza robe. Ove regije su jedna drugoj glavne izvozne destinacije. Trgovina robom u ovim ekonomskim regijama je izrazito jaka (71% izvoza Evrope odlazi u druge evropske zemlje, 53% azijskog i 48% severnoameričkog izvoza ima interregionalno obeležje). SAD su među državama najveći svetski trgovac, dok su trgovinske veze između Evropske unije i SAD, najveće u svetu. One su se razvile u vremenu evropske kolonizacije SAD, a značajno su produbljene nakon Drugog svetskog rata. SAD i EU su jedno drugome najveći trgovinski partner u oblasti robe i usluga. Uvoz robe u SAD iz EU podrazumeva proizvode poput automobila, kompjutera i prateće opreme i mašine (npr. gasne turbine), dok uvoz usluga u EU iz SAD uključuje turističke, biznis i osiguravajuće usluge (Knox et al., 2014).

Ishod savremenog procesa ekonomske globalizacije, koja je naročito uzela maha od sedamdesetih godina 20. veka, može se sistematizovati i na sledeći način:

- **Povećanje obima trgovine.** Od pedesetih godina je bio prisutan eksponencijalni rast obima trgovine u svim ekonomski važnim regijama sveta. Posle ekonomskog usporavanja sedamdesetih godina, svetska trgovina je dramatično porasla u osamdesetim i devedesetim godinama. Svetska trgovina je postala više važna i više integralna u procesu nacionalnog ekonomskog razvoja.
- **Porast stranih direktnih investicija i multinacionalnih kompanija.** Povećanje u stranim direktnim investicijama je naročito bilo važno tokom dva perioda: između 1945. i 1960. godine i nakon 1985. godine. Sve veći značaj stranih direktnih investicija je u vezi sa povećanim značajem multinacionalnih kompanija kao ključnim akterom u globalnoj ekonomiji.
- **Obrazac globalne potrošnje.** Globalni sistemi proizvodnje su bili podstrekač za obrazac globalne potrošnje. Globalna potrošnja se reflektuje kroz opadanje potrošnje domaćih proizvoda i rast značaja uvezenih proizvoda. Tokom osamdesetih i devedesetih godina ovaj proces je ubrzao ekonomije u razvoju, naročito u Aziji i Latinskoj Americi.
- **Globalni finansijski tokovi.** Došlo je do izuzetnog povećanja obima novca koji je

cirkulisao na finansijskim tržištima širom sveta. Na primer, dnevni promet na deviznim tržištima, za period 1973-1998, porastao je 70 puta više nego što je porasla vrednost trgovine u istom periodu. U ovom kontekstu se govori o virtuelnoj ekonomiji, koja omogućuje izuzetnu mobilnost kapitala i gde je napredak informacionih tehnologija odigrao svoju ulogu. Jednim dodiranjem dugmeta moguće je prebaciti milijarde dolara iz jednog dela sveta u drugi.

- **Neoliberalizam.** Period od sedamdesetih godina prošlog veka je obeležio promenjivi karakter ekonomskih politika, uz pojavu dominantnog režima u vidu neoliberalizma i institucija globalnog upravljanja koje su uključene u regulisanje ekonomije (npr. Međunarodni monetarni fond, Svetska banka i Svetska trgovinska organizacija). Neoliberalizam je, jednostavno rečeno, privrženost vlada i donosioca odluka principima „slobodnih tržišta“, što podrazumeva zastupanje liberalizacije trgovine, deregulacije finansijskog tržišta, eliminaciju prepreka za strana ulaganja, smanjenje učešća države u privredi i zaštitu i podsticanje prava privatne svojine (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Globalizacija usluga, telekomunikacija i investicija

Globalizacija usluga ima važnu ekonomsku ulogu u savremenom svetu. Usluge biznisa su od vitalnog značaja za multinacionalne kompanije, važne aktere u globalizaciji, koje se naglo šire u globalnoj ekonomskoj areni. Ovaj međunarodni sektor uključuje brojne savetnike, poslovnih konsalting, računovodstvo, marketing, prodaju, oglašavanje i slično. Mnogi profesionalci – arhitekta, programeri, poslovni konsultanti, prodaju svoje usluge na globalnom nivou. Rast globalne digitalne telekomunikacione mreže značajno globalizuje i kulturu. Kablovska televizija i međunarodni informativni servisi informišu brzo značajan deo čovečanstva o važnim političkim i ekonomskim događajima u svetu. Zahvaljujući ovim tehnologijama danas su geografski udaljena mesta zapravo bliža nego što su to bila pre dve decenije. Dalje, zahvaljujući televiziji, mobilnoj telefoniji i internetu ljudi u razli-

čitim delovima sveta neometano komuniciraju i razmenjuju informacije. Ipak, ne treba zaboraviti da na drugoj strani postoje i oni koji televizor nikada nisu videli, niti koristili telefon, kao što nisu imali ni pristup internetu. *Globalni trend investiranja* se kreće u nekoliko pravaca. Na primer, udeo stranih direktnih investicija iz pravca razvijenih ka perifernim zemljama je u opadanju. Takođe, strane direktne investicije postaju geografski selektivne, pa zemlje koje privlače najviše investicija iz razvijenih zemalja su one koje su orijentisane na ekonomsku strategiju rasta izvoza.

Globalizacija, kultura i identitet

Globalizacija nije upućena samo na ekonomske odnose, već izaziva uticaj na medije ili komunikacije, odnosno, šire i od toga izaziva uticaj na kulturne promene. Takvi uticaji proističu iz suštine robe kojom se trguje i koja prelazi granice u procesu globalizacije. Ukoliko ta roba uključuje proizvode za zabavu (knjige, filmovi, muzika), ekonomska interakcija može izvršiti jak uticaj na društvo (Brawley, 2009).

Kultura se može definisati i kao način života kome neko društvo podleže, sa svim svojim verovanjima, običajima, tradicijama, društvenim grupama i materijalnim oblicima. Dalje, kulturne navike uključuju i religiju, stavove prema brojnosti porodice, jezik, ideje, simbole i znakove. Istorijski gledano, kulture su se razlikovale jedna u odnosu na drugu, ali je savremeni kapitalizam snažno homogenizovao kulture širom planete, što se veoma često opisuje i kao uticaj američke kulture na brojne druge. Svet je preplavljen američkom muzikom, filmovima, odećom i hranom. Veliki broj mladih ljudi uživa u tome što nosi farmerice, patike marke Najk (Nike), konzumira Koka-Kolu (Coca-Cola), što se hrani u Mekdonaldu (McDonald's) ili što slušaju Lejdi Gagu (Lady Gaga) i gledaju američke filmove. Zbog ovoga, za neke je globalizacija sinonim za amerikanizaciju, što izaziva nezadovoljstvo i, prema njihovim stavovima, stvara sliku o kulturnom imperijalizmu (Stutz, Warf, 2012).

Širom sveta se sve više formira uniformisani predeo sastavljen od poslovnih zgrada, prodavnica, restorana i servisnih radnji. Prepoznatljivi logotipi i vizuelni izgled malopro-

dajnih objekata ne razlikuju se više od jednog do drugog grada, već potrošači prepoznaju logotipe i dizajn zgrada u skoro bilo kom delu planete. Ipak, penetracija globalne kulture u različitim regijama ne dešava se istim intenzitetom. Neka društva su u entuzijazmu preuzela zapadnu kulturu, a druga žele da se udalje od toga, dok se u većini zemalja uočava neka vrsta mešavine autohtone i globalne kulture. U odnosima dve strane u kojoj jedna zastupa globalizaciju kulture i ekonomije, a druga očuvanje lokalnih kulturnih osobenosti i ekonomsku nezavisnost, nalazi se izvor napetosti, političkih i društvenih problema (Stutz, Warf, 2012).

Iz odnosa na relaciji globalno-lokalno proističe još jedna složena analiza u vezi sa globalizacijom, a čiji se ishod ogleda u pojmu **glokalizacija** (Sparke, 2009; Aoyama et al., 2011; Stutz,

Warf, 2012; Fouberg et al., 2012), koji je izveden iz pojmova globalizacija i lokalizacija. Glokalizacija podrazumeva integraciju i interakciju globalnog i lokalnog sa jedinstvenim ishodima u različitim geografskim regijama. Oslanjajući se na globalni kapitalizam geografije, poput Erika Svingedova (Erik Swyngedouw), iskoristili su pojam glokalizacija da bi opisali dijalektičke lokalno-globalne odnose u kojima lokalne regije menjaju globalne procese (Sparke, 2009). Ovakva interakcija upućuje i na to da jedinstvena lokalna raznolikost nije potpuno uništena u naletu globalizacije, već da globalno i lokalno mogu i da koegzistiraju jedno sa drugim (Stutz, Warf, 2012). Prema takvom shvaćanju, ljudi u nekoj lokalnoj sredini mogu da posreduju i menjaju regionalne, nacionalne i globalne procese (Fouberg et al., 2012).

Geografski obrazac potrošnje

Potrošnja je veoma značajan proces u koji su uključeni: prodaja, kupovina i korišćenje proizvoda. Za mnoge ljude to je centralni deo života koji se uzima „zdravo za gotovo“. Sve te svakodnevne aktivnosti, kao na primer kupovina hrane, odeće, odlazak u restoran, koje na „prvu loptu“ izgledaju veoma obično, mogu imati i imaju veoma veliki ekonomski i kulturni značaj. Potrošnja je značajna, jer omogućuje proizvođačima da generišu prihode i profit, čime se podstiče ekonomski rast. Takođe, pojedini istraživači insistiraju na tome da bi u lanac potrošnje trebalo ubaciti i preprodaju i razmenu robe. Inače, u ekonomskoj geografiji, koja je tradicionalno upućena u svojim istraživanjima na mesta proizvodnje, potrošnja je pojačani predmet interesovanja od osamdesetih godina 20. veka. Jedan od razloga takvog trenda je i pomeranje prema postindustrijskom društvu, u kome su malo-prodaja, slobodno vreme i turizam prepoznati kao pokretači ekonomskog rasta. Najzad, potrošnja je tesno povezana sa identitetom i kulturom, jer u potrošačkom društvu kupovinom nekog proizvoda pojedinci oblikuju sebe u kulturnom smislu.

Obrazac potrošnje je podložan promenama i taj trend je moguće pratiti od 19. veka. Jedna od ključnih pojava savremenog potrošačkog

društva su robne kuće, koje su kao institucije postale opšte poznate još u drugoj polovini 19. veka. U tom periodu robne kuće su postale najvidljivija urbana manifestacija potrošačke kulture i dokaz masovne proizvodnje i potrošnje. Veliki broj proizvoda je tada bio prvi put javno izložen, dok su cene bile standardizovane za određeni tip proizvoda. Premda se danas ovo podrazumeva, ne treba zaboraviti da roba ranije nije bila izložena, kupci su morali da traže kako bi je pogledali, a cene su dogovarali sa vlasnikom ili prodavcem. U prvim robnim kućama kupcima je omogućeno da upoređuju odnos cene i kvaliteta. U istom periodu kupovina je dobila rodno obeležje, jer su žene srednje klase bile posebna ciljna grupa kao kupci. Sfera potrošnje je u ovom trenutku dobila žensko obeležje i bila je povezana sa slobodom i samopouzdanjem. Uvođenje prvih manipulacija sa modom je pokrenulo okidač za povećanje potreba, jer su konstantne promene u stilu bile neophodne za odvijanje proizvodnje. Tako je otpočela masovna proizvodnja koja je dodatno konsolidovana u periodu fordizma od 1940. do 1970. godine, koji je kao sistem industrijske organizacije zasnovan na balansu između masovne proizvodnje i masovne potrošnje. Povećana proizvodnja je omogućila veće plate za

radnike, koji su mogli da omoguće novu kupovinu, a posebno kućnih aparata, čija je proizvodnja drastično skočila. Posledice su bile uočljive i u geografskoj organizaciji društva, jer su predgrađa u urbanističkom smislu počela da rastu (posebno u SAD), što je, najzad, bilo potpomognuto i izgradnjom infrastrukture. Život u predgrađu je tesno povezan sa obrascima masovne potrošnje, u kome je svakom domaćinstvu za tako nešto potreban niz proizvoda (npr. automobil). Kada su krajem šezdesetih godina masovna tržišta za standardizovane proizvode postala zasićena, masovna proizvodnja je prekinuta post-fordističkim obrascima proizvodnje u sedamdesetim godinama. Oni su podrazumevali fleksibilnost, što je uticalo na fragmentaciju tržišta po različitim segmentima i nišama. Obrasci potrošnje su određeni pojedinačno, a ne kolektivno, jer izbor potrošača i identitet postaju sve više naglašeni. Individualizovani obrasci potrošnje orijentisani prema identitetu i načinu života su ključni detalj postmoderne kulture. Tome bitno doprinose cirkulacija ideja, slika i znakova, a u vidu oglašavanja i reklama. U takvom odnosu snaga, prodavci i proizvođači su sve više upućeni na individualne potrebe potrošača, zbog čega oni dobijaju epitet „globalnih diktatora“ (Mackinnon, Cumbers, 2007).

U skorije vreme spajanje tržišta između ekonomski razvijenih zemalja „jezgra“ dodatno je uticalo na obrasce potrošnje. Slični trendovi u ukusu potrošača su podstaknuti televizijskim i internet pregledima (npr. Discovery, MTV, YouTube) i međunarodnim putovanjima. Zajedno sa smanjenjem relativnih troškova transporta i komunikacija, tržišne niše su spojene preko nacionalnih granica, pa je proizvođačima omogućeno da iskoriste obim u proizvodnji robe visokog kvaliteta. U manjoj meri ovaj proces se proširio sa država jezgra na države poluperiferije i periferije, omogućujući tako razvoj marketinga svetskih proizvoda (npr. nemački luksuzni automobili, engleski kišobrani, italijanski džemper, švajcarski satovi, francuska vina, američka bezalkoholna pića, japanski elektronski uređaji), do globalnih tržišnih segmenata. Ova pojava je još poznata kao „globalni tržišni centar“ (Knox et al., 2014).

U analizi potrošnje na globalnom nivou značajno mesto pronalazi i robni lanac, kao skup me-

đusobno povezanih aktivnosti i industrija koje proizvode određene proizvode ili usluge (Guthman, 2009), a koji obuhvata procese proizvodnje, cirkulacije i potrošnje, pa na kraju i brojne aktere kao što su proizvođači, dobavljači, trgovci i potrošači. Na primer, robni lanac za kafu otpočinje kod osiromašenog poljoprivrednika na imanju, a zatim se širi preko prerađivača, izvoznika, veleprodaje, trgovaca na malo i na kraju dolazi do potrošača. Robni lanac za proizvode od zlata otpočinje sa rudarima, koji rade u nehumanim uslovima u Južnoj Africi (najčešće crnci i migranti iz Lesota, čije supruge ostaju u ovoj državi da rade za male plate u tekstilnoj industriji), nastavlja se sa njegovim prerađivačima koji su najčešće u Evropi, a završava se trgovcima i potrošačima, u kojima se odslikava romantična privlačnost zlata i to bez obzira na uslove proizvodnje. Zbog takvog pristupa prisutne su i brojne kritike na račun proizvodnje i kupovine zlata (Coe et al., 2007).

Pored istraživanja globalnog obrasca potrošnje, koji je povezan sa proizvodnjom, distribucijom i potrošnjom robe, geografi su još zainteresovani za dve kategorije u sferi potrošnje, a to su ljudsko telo i tržišni centri (Stutz, Warf, 2012). Prvo, na način kako nalaže društvena geografija (eng. human geography), geografi istražuju odnos između potrošnje, ljudskog tela (eng. human body) i individualnog iskustva. Ovo je narastajuća oblast proučavanja u geografiji, koja nije ograničena samo na geografiju, već se proširila na društvene i humanističke nauke. Uzrok istraživanja može se pronaći u raznim okolnostima, a neki istraživači to dovode u vezu sa kulturnim promenama postmodernog društva, gde potrošnja ima značajno mesto (Simonsen, 2009). Telo je najintimniji geografski segment, mesto namera i mesto boravka uma i identiteta. Telo je prirodna pojava, ali istovremeno i društvena konstrukcija opisana društvenim značenjem. Drugo, proučavanje tržišnih centara ima poseban značaj u proučavanjima potrošnje. Međutim, tržišni centri su i nešto više od potrošnje. Oni su postali metafora za javni život. U prilog tome ide i podatak da je najveći svetski tržišni centar 2007. godine, u Edmontonu (Kanada) imao 600 prodavnica, dok u 2017. godini najveći tržišni centri imaju preko 2.000 prodavnica.

Koncepcija održivog razvoja je za relativno kratko vreme postala opšte prisutna u brojnim debatama na globalnom nivou. Pojam se upotrebljava u različitim značenjima i može se odnositi na privredu, prirodu i društvo. Koncepcija održivog razvoja je tesno povezana sa načinom na koji vrednujemo resurse životne sredine i brojnim etičkim načelima koja iz toga proističu. Usvajanje principa održivog razvoja primorava ljude da razmišljaju o kvalitetu životne sredine u kome se život optimalno odvija, raspoloživosti resursa u budućnosti, stanju životne sredine u kojoj će živeti potomci današnjih generacija i društvenom blagostanju.

Do danas je izvedeno više definicija održivog razvoja, u zavisnosti od faze razvoja i oblasti u kojoj se posmatra ovaj pristup. Ipak, jedna od opšte prihvaćenih je definicija iz 1987. godine i dokumenta koji je ostao poznat kao Brundtland izveštaj: **„Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjeg društva, bez ugrožavanja budućih generacija da i one budu u mogućnosti da zadovoljavaju svoje potrebe“** (WCED, 1987). Definicija je i danas opšte prihvaćena, uprkos činjenici da je i poprilično kritikovana zbog isticanja toga da ekonomski rast, modernizacija industrije i tržišni imperativi, treba da budu ključni pokretači i ciljevi za sve nacije. Naime, ovde se u sukobu mišljenja nalaze zabrinutost industrijalizovanog globalnog severa za stanje životne sredine i siromašnog globalnog juga, koji je opterećen problemima siromaštva, poljoprivrednom održivošću, pitanjima obrazovanja i sanitarnih uslova (Blewitt, 2008). Ipak, u samom Brundtland izveštaju su prepoznate kontradiktornosti u definiciji, što se vidi u isticanju toga da održivi razvoj sadrži dva ključna koncepta: (1) potrebe – posebno suštinske potrebe siromašnih kojima treba dati prioritet i (2) ograničenja – nametnuta tehnološkom i društvenom organizacijom, u odnosu prema životnoj sredini (Baker, 2006).

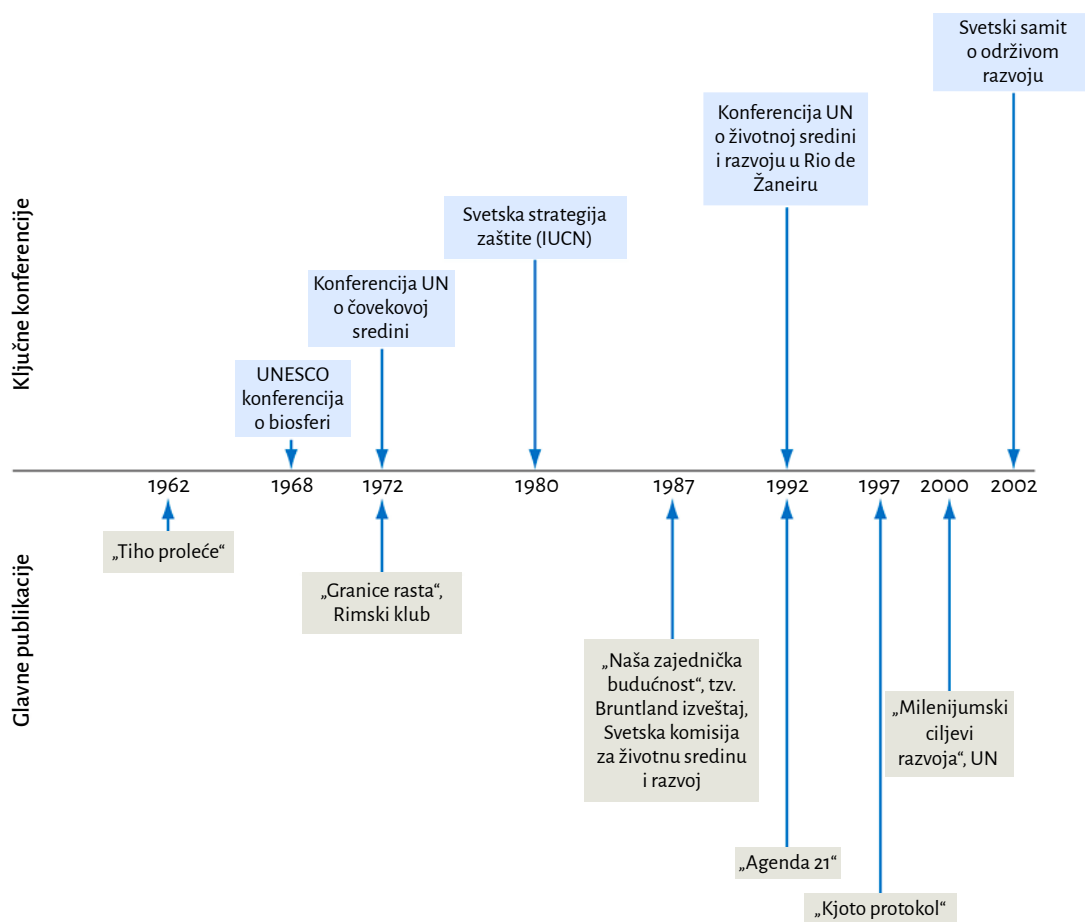
Neki istraživači početak pojma održivi razvoj traže u idejama, teorijama ili konferencijama, koje su se značajno ranije pojavile pre samog pojma održivi razvoj, a koje u suštini manifestuju ideju potrošivosti resursa, prekomernog zagađivanja životne sredine ili neod-

živosti u razlikama između siromašnih i bogatih (Slika 17). Na primer, Maltusova teorija je u osnovi vid zabrinutosti za nedostatak resursa hrane zbog porasta broja stanovnika, dok je Vilijam Stenli Dževons (William Stanley Jevons), kao istraživač, još u 19. veku bio zabrinut za dostupni energetske potencijal, zbog nedostatka resursa uglja (Baker, 2006). Ipak, tek od šezdesetih godina 20. veka javnost je više usmerena na ove probleme i ujedno se od tada pojavljuje veliki broj publikacija i konferencija koje skreću pažnju na probleme razvoja i životne sredine.

Koncepcija održivog razvoja je prvi put spomenuta 1980. u Svetskoj strategiji zaštite (World Conservation Strategy), koju je publikovala Međunarodna unija za zaštitu prirode (IUCN), u saradnji sa Programom Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (UNEP) i Svet-skim fondom za prirodu (WWF). Cilj strategije je bio da se realizuje održivi razvoj kroz zaštitu živih resursa, tako što će objediniti naučno-teorijski i praktični vodič kroz aktivnost zaštite (Baker, 2006). Znatno veći publicitet pojam održivog razvoja je dobio tek 1987. godine u tzv. Brundtland izveštaju, koji je usvojila Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development – WCED). U izveštaju **Naša zajednička budućnost**, što je njegovo zvanično ime, iznosi se da je ključni problem životne sredine izuzetno siromaštvo globalnog juga i neodrživi koncept potrošnje severa (WCED, 1987). Samo ujedineni i usklađeni princip razvoja i odnosa prema životnoj sredini može doprineti istinskom prosperitetu, kvalitetnom ili održivom razvoju. Zakasnela afirmacija pojma održivi razvoj može se tumačiti kao rezultat nedovoljno razvijene svesti o problemima očuvanja životne sredine osamdesetih godina 20. veka.

Novo poglavlje u afirmaciji ideje održivog razvoja otpočelo je 1992. godina kada je u junu održana Druga konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru (Brazil). Problem zaštite životne sredine i razvoja je znatno kompleksnije analiziran. Konferencija je potvrdila kako u svetu otpočinje dominacija uverenja da se ne smeju dopustiti bilo kakve aktivnosti koje mogu ugroziti život-

► **Slika 17.** Vremenska skala pojavljivanja i održavanja najznačajnijih publikacija i konferencija o životnoj sredini
Izvor: Pickerill, 2008.
(delimično korigovano)



nu sredinu, život i zdravlje ljudi, danas i u budućnosti. Ocenjeno je i to da se pitanje životne sredine mora rešavati istovremeno sa rešavanjem problema siromaštva, nezaposlenosti, socijalnih tenzija, spoljnog duga, otvaranja međunarodnog tržišta, transfera čistih i bezbednih tehnologija. Na konferenciji su usvojeni sledeći važni dokumenti: (1) Rio deklaracija o životnoj sredini i razvoju, (2) Agenda 21 (program aktivnosti za 21. vek), (3) Konvencija o promeni klime, (4) Konvencija o biološkoj raznovrsnosti, (5) Principi o upravljanju, zaštiti i održivom razvoju svih tipova šuma (Napori Ujedinjenih nacija za bolju životnu sredinu 21. veka, 1992). Na konferenciji u Riju akcenat je bio na globalnim promenama životne sredine, dok se o problemima siromaštva manje razgovaralo. Međutim, na Svetskom samitu o održivom razvoju u Johanezburgu (Južna Afrika), 2002. godine, sumirani su rezultati učinka u zaštiti životne sredine tokom prethodne decenije, ali se u fokusu našlo i pitanje siromaštva i neujednačenog razvoja između siromašnih i bogatih.

Dvadeset godina nakon prve konferencije, 2012, opet je organizovana Konferencija u Rio de Žaneiru (tzv. Rio + 20), gde su formulisana tri cilja: (1) politička podrška koncepciji održivog razvoja, (2) procena napretka u prethodno dogovorenim obavezama i (3) rešavanje novih izazova.

Koncept održivog razvoja se bazira na tri ključna principa: (1) **društvenom**, koji se odnosi na ponašanje ljudi, sistem njihovih vrednosti i institucije; (2) **ekonomskom**, koji je u vezi sa distribucijom ograničenih resursa i (3) **ekološkom**, koji uključuje efekte ekonomskog i društvenog razvoja po životnu sredinu (Stojanović i drugi, 2014). Drugim rečima, razvoj mora biti saglasan sa resursima životne sredine i ne sme je ugrožavati ni po kom osnovu (Slika 18). Zahvaljujući pojavi koncepcije održivog razvoja pojavile su se i nove kritike upućene industrijalizaciji, potrošačkom društvu i tržišnoj ekonomiji. Ipak, glavna razmišljanja u održivom razvoju su usmerena prema „ekološkom tržištu“ i kontinuiranom ekonomskom rastu koji je, u korišćenju resursa i proizvodnji otpada, prilagođen kapaciteti-



► **Slika 18.** Održivi razvoj povezuje ekonomiju, društvo i ekologiju

Izvor: Baker, 2006.

ma planete. Ovo se postiže kroz **ozelenjavanje** privrede i društva, **zelenu potrošnju** i efikasan proizvodni sistem koji minimizira rasipanje, zagađivanje i negativan društveni uticaj. Ekološko tržište je ono u kome su rast i potrošnja pokretači u kreiranju održivog okruženja i sredstava za život. Takve promene zahtevaju ekološku modernizaciju, težnju za racionalnim, ekološki prihvatljivim tehničko-tehnološkim rešenjima i efikasnijim institucijama koje upravljaju i sprovede monitoring životne sredine.

Budućnost koncepcije održivog razvoja zavisi od spremnosti čovečanstva da preuzme realizaciju postavljenih ciljeva u oblasti ekološke, ekonomske i društvene održivosti. Postizanje ciljeva održivog razvoja zahteva razmatranje novih politika, programa i tehnologija. To podrazumeva i postojanje dobre volje za odbacivanje dosadašnjih loših praksi (Roosa, 2008). Promene dosadašnjih praksi mogu imati dva pristupa: reformistički i radikalni. Reformistički pristup zagovara akcije u okviru postojećeg društvenog i ekonomskog sistema, kao i da je u okviru njih moguće modifikovati naše aktivnosti u cilju smanjenja pritiska na životnu sredinu. Radikalni pristup podrazumeva velike promene u načinu na koji postupamo, što prema nekim mišljenjima nije moguće u sadašnjem sistemu. Najzad, dublji zeleni pogled na svet zahteva ništa manje od nenasilne revolucije koja će oboriti sva naša zagađivanja, pljačke i materijalističko industrijsko društvo, da bi se na tom mestu stvorio novi ekonomski i društveni poredak, koji će omogućiti ljudima da žive u harmoniji sa planetom (Pickerill, 2008).

AGRARNA GEOGRAFIJA

Značaj proučavanja agrarne geografije proističe iz značaja poljoprivredne delatnosti i njene globalne geografske rasprostranjenosti. Poljoprivreda zaposeda jednu trećinu ukupne Zemljine površine i upošljava značajan deo svetske populacije. Ipak, agrarna geografija još uvek nema adekvatnu pažnju u razvijenim državama sveta. Ovakvo zanemarivanje odražava nepomičnost poljoprivrede u ekonomijama razvijenih država, za razliku od njenog dinamičnog razvoja, značaja, prostorne i društvene rasprostranjenosti u manje razvijenim državama. Bez obzira na statističke pokazatelje, poljoprivreda je daleko više značajna i u razvijenom delu sveta, nego što se to čini u prvom sagledavanju. Dinamičnost proučavanja poljoprivrede u agrarnoj geografiji ogleda se i u njenoj prirodnoj i društvenoj predodređenosti. Sa jedne strane, ona je deo fizičko-geografske sredine, zavisi od prirodnih uslova, utiče na njih i trajno ih menja. Na drugoj strani, ona je kako danas, tako i u prošlosti bila od posebnog značaja za uspostavljanje brojnih odnosa u nekom društvu.

Definicija, podela i geografska zastupljenost poljoprivrede

Poljoprivreda je primarna privredna delatnost koja se bavi uzgajanjem i preradom biljaka ili životinja, bez obzira na to da li su takve aktivnosti namenjene zadovoljenju sopstvenih potreba ili ostvarivanju dobiti kroz trgovinu i razmenu (Fellmann et al., 2010). Na istorijskoj pozornici razvoja ljudskog društva ona je zamenila lov i sakupljanje, te izazvale najveće promene u geografskom prostoru.

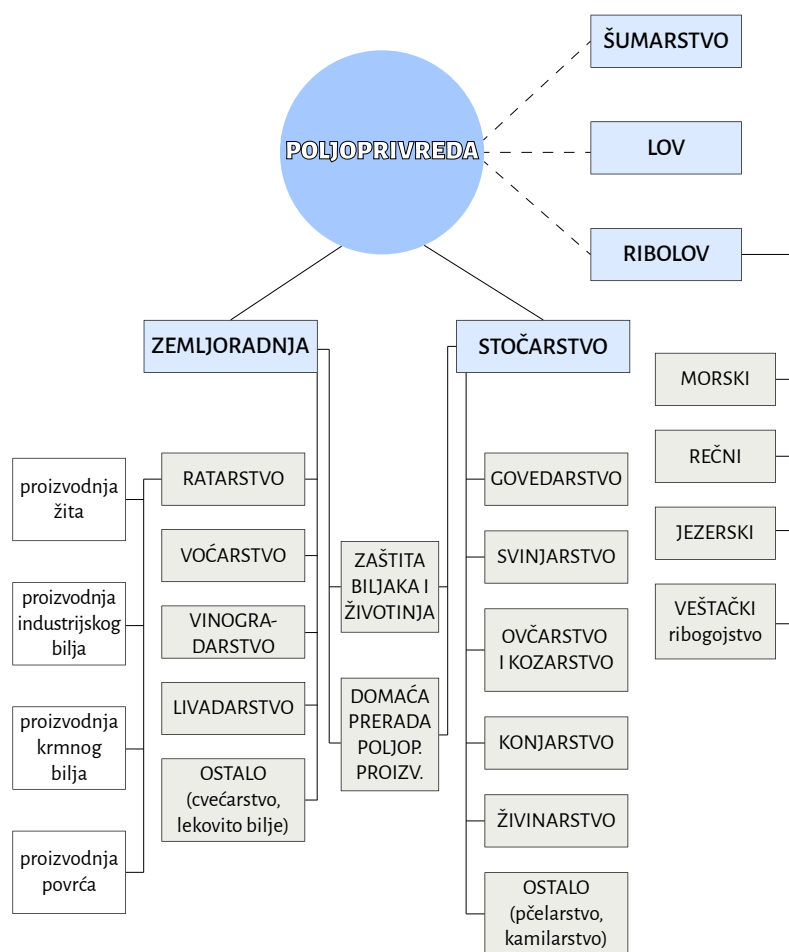
Osim primarne, poljoprivreda ima i dodatne funkcije:

- proizvodnju sirovina za industriju (prehrambenu, tekstilnu, industriju kože i obuće, duvana, farmaceutske industriju);
- regulaciju platnog i trgovinskog bilansa (što je zemlja nerazvijenija, značaj poljoprivrede u ovim bilansima je veći) i
- razne druge funkcije (tržište za poljoprivredne proizvode, izvor akumulacija za razvoj drugih delatnosti, izvor radne snage za druge delatnosti, socijalni i politički činitelac) (Степић, Јахимовић, 2006).

Poljoprivreda se najčešće deli na zemljoradnju i stočarstvo, a u širem smislu obuhvata lov, ribolov i šumarstvo (Slika 19). Najznačajnija grana zemljoradnje je ratarstvo, a ono se

može podeliti na opšte i posebno. Opšte ratarstvo se bavi proučavanjem plodnosti zemljišta, ishrane biljaka, odlikama setve, nege, plodoređa, zaštite bilja, dok se posebno ratarstvo bavi proučavanjem pojedinih biljnih kultura (npr. pšenice, kukuruza, šećerne repe) sa različitih aspekata kao što su uslovi uzgajanja, selekcija, povećanje prinosa i to za svaku od kultura (Степић, Јахимовић, 2006).

Prostorno posmatrajući poljoprivreda je najšire zastupljena privredna delatnost u svetu i jedna je od glavnih aktivnosti za veliki deo svetske populacije (Stutz, Warf, 2012). Poljoprivreda je prisutna u svim regijama sveta u kojima prirodni uslovi to omogućuju (npr. količina padavina, dužina vegetacionog perioda, tip zemljišta). Prema procenama Ujedinjenih nacija više od jedne trećine svetskog kopna (izuzimajući Grenland i Antarktik) pod nekim je vidom poljoprivrednog korišćenja, uključujući tu i pašnjake. Samo uzgajanje jedne vrste poljoprivrednih kultura kao što su žitarice, zauzima 15.000.000 km² ili oko 10% ukupnog kopna na Zemlji. U mnogim zemljama u razvoju najmanje dve trećine radno sposobnog stanovništva je direktno uključeno u poljoprivrednu delatnost. U nekim kao što su Butan, Burkina Faso i Burundi,



▲ Slika 19. Podela poljoprivrede
Izvor: Cmenuh, Jaħumoviħ, 2006.

čak i više od 90% radno sposobnog stanovništva svoje zaposlenje pronalazi u poljoprivredi. Ipak, trenutne tendencije ukazuju na konstantni pad broja poljoprivredno zaposlenih u zemljama u razvoju, što je odraz trendova koji su odavno zastupljeni u razvijenim ekonomijama. Projekcije za budućnost takođe ukazuju na nastavak ovakvog trenda. Uprkos tendenciji opadanja, poljoprivreda je i dalje značajna komponenta ekonomija u razvoju i za brojne države širom sveta. Ona proizvodi za domaće tržište i istovremeno obezbeđuje značajan izvor za bruto nacionalni dohodak kroz izvoz (Fellmann et al., 2010). Količina proizvedenih dobara na svetskom nivou u poljoprivredi raste, uprkos smanjenju radne snage i udela u BDP (posledica modernizacije).

Ekonomika geografija je zainteresovana za probleme razvoja poljoprivrede, promene koje prate poljoprivredu, kao i za obrasce korišćenja resursa u ovoj privrednoj delatnosti. Neka od važnih pitanja u ekonomskoj geografiji se tiču: porekla poljoprivrede, njenog istorijsko-geografskog širenja, rešavanja agrarnih ekoloških problema, karakteristika glavnih poljoprivrednih sistema u svetu, uticaja industrijske poljoprivrede koji ostvaruje na poljoprivrednike i selo, prostorne organizacije korišćenja poljoprivrednih resursa i posledica vladinih politika u poljoprivredi.

Poreklo i istorijsko-geografski razvoj poljoprivrede

Do ranog holocena ljudi su praktikovali sakupljačko-lovački način života. Ukoliko se uzme u obzir da je evolucija ljudskog roda otpočela pre nekih milion godina, onda je jasno kako je 90% sopstvenog razvoja čovek proveo kao sakupljač i lovac. Krajem pleistocena on se još uvek oslanjao isključivo na sakupljanje hrane, ali se nakon toga veoma brzo preobratio na poljoprivredu. Već oko 1500. godine nove ere sakupljački način života je ograničen na neobrađive predele umereno hladne klime, na arktička i subarktička područja, pustinske delove Australije i pojedine delove Argentine. Ishod takvih tendencija danas je sadržan u činjenici da je udeo onih ljudi u čijem društvu preovlađuju sakupljačko-lovački način života manji od 0,001%. Svega nekoliko hiljada ljudi

u svetu praktikuje preagrarni model primarne produkcije i to u geografski izolovanim mestima (npr. u unutrašnjosti Nove Gvineje, nepriступnim delovima unutrašnjosti jugoistočne Azije, tropskim šumama Amazonije i nekolici ni oblasti tropske Afrike i severne Australije).

Relativno brzo vrsta koja je hiljadama godina bila sakupljač hrane postala je njen proizvođač i to u događaju koji je poznat kao **pre-agrarna revolucija**. Dva procesa su najviše odgovorna za takvu tendenciju: (1) **sve intenzivnije korišćenje biljaka** i (2) **osnivanje stalnih naselja** (Simmons, 2008).

U nauci je tradicionalno prisutna tendencija za otkrivanjem početaka poljoprivredne proizvodnje, koji se još dovode u vezu sa pojmom **poljoprivredna jezgra** (eng. *agricultu-*

ral hearts). Pretpostavlja se da su to lokacije samih početaka razvoja poljoprivredne delatnosti (Haggett, 2001). Težnja za određivanjem lokacije na kojoj se poljoprivreda prvi put pojavila istraživače je dovela na arheološko nalazište Abu Hureira u današnjoj Siriji (Simmons, 2008). U ranoneolitskom naselju pronađeni su vredni podaci o prelazu čoveka sa sakupljanja hrane na njenu proizvodnju. Korišćenjem savremenih metoda prilikom arheoloških radova, kao što je prosejavanje zemlje i flotacija, sakupljen je značajan arheobotanički materijal. Tom prilikom je otkriveno da se već u okviru manjeg naselja, iz vremena pre neolita, na ovom lokalitetu počinje kultivisati raž. To je žitarica koja podnosi teške klimatske uslove, što daje na značaju tvrdnji da je raž jedna od prvih domestikovanih poljoprivrednih kultura (Jevtić, 2011). Levant se zbog ovog i sličnih dokaza smatra za jednu od najstarijih oblasti razvoja poljoprivrede u svetu (Dinić, 1999; Simmons, 2008, Ponting, 2009), pre svega plodne ravnice između Taurusa i Zagrosa, mada su u istoriji razvoja geografije bila prisutna i druga mišljenja (Prilog 9).

Pojava poljoprivrede potpomognuta je prirodnim faktorima koji su bili predodređeni promenama klime. Na samom početku holocena koncentracija ugljen-dioksida je porasla, izazivajući smanjenje promenljivosti klime iz godine u godinu. Takvi uslovi su pomogli domestikaciju, kao prvo biljnog, a potom i životinjskog sveta. Pored klime, kako se prevashodno smatra, prelaz na poljoprivrednu delatnost inicirao je i porast broja stanovnika i potreba za novim izvorima hrane (Simmons, 2008).

Iz jugozapadne Azije, poljoprivreda se, kao vid uvođenja veštačkih ekosistema, od kojih ljudi zavise, proširila na druge geografske regije. To su, pre svega, severoistočni Iran i južni Turkmenistan, u blizini Kaspijskog jezera (oko 6.000 godina p.n.e.). Na zapad, iz Anadolije do obale Egejskog mora, poljoprivreda se lako širila zahvaljujući sličnoj klimi, pa veće adaptacije nisu bile neophodne. Oko 6000. godine pre nove ere poljoprivredne zajednice su se proširile Grčkom i Balkanom, a hiljadu godina kasnije i jugoistočnom Italijom. Širenje na sever i zapad Evrope teklo je nešto sporije zbog neophodnosti većeg prilagođavanja usled vlažni-

je klime. Pošto je bila prihvaćena u jugoistočnoj Evropi poljoprivreda se proširila i na dolinu Nila. Ona je bila slabo nastanjena sve do početka šestog milenijuma pre nove ere, jer se stanovništvo u sakupljanju biljaka prilagođavalo vodostaju reke. Kako se broj stanovnika povećavao, tako se sa sakupljanja prešlo na uzgajanje biljnih kultura. Lokaliteti prvih sela se usled povećanja vodostaja Nila danas nalaze pod vodom, pa su neizvodljiva arheološka istraživanja sa ciljem datiranja pojave poljoprivrede u ovom delu sveta.

Nezavisno od centra širenja u jugozapadnoj Aziji, poljoprivreda se simultano pojavila i razvila još u Kini, Centralnoj Americi i u području Anda u Južnoj Americi. U Kini su se pojavila dva sasvim različita modela zemljoradnje. Na severu se gajio proso, a na jugu pirinač. Iz Kine se poljoprivreda proširila do podnožja Himalaja, Burme, Tajlanda i Tajvana do 3500. pre nove ere, a zatim i u druge krajeve Jugoistočne Azije. U Japan poljoprivreda nije stigla pre 400. godine pre nove ere. U Centralnoj Americi se nezavisno od drugih delova sveta pojavila na području današnje Gvatemale, Belizea i južnog i istočnog Meksika. Prelazak na poljoprivredu ovde je bio složeniji i duže je trajao. Prve kultivisane biljke su bundeva i tikva, a najvažniji je bio kukuruz.

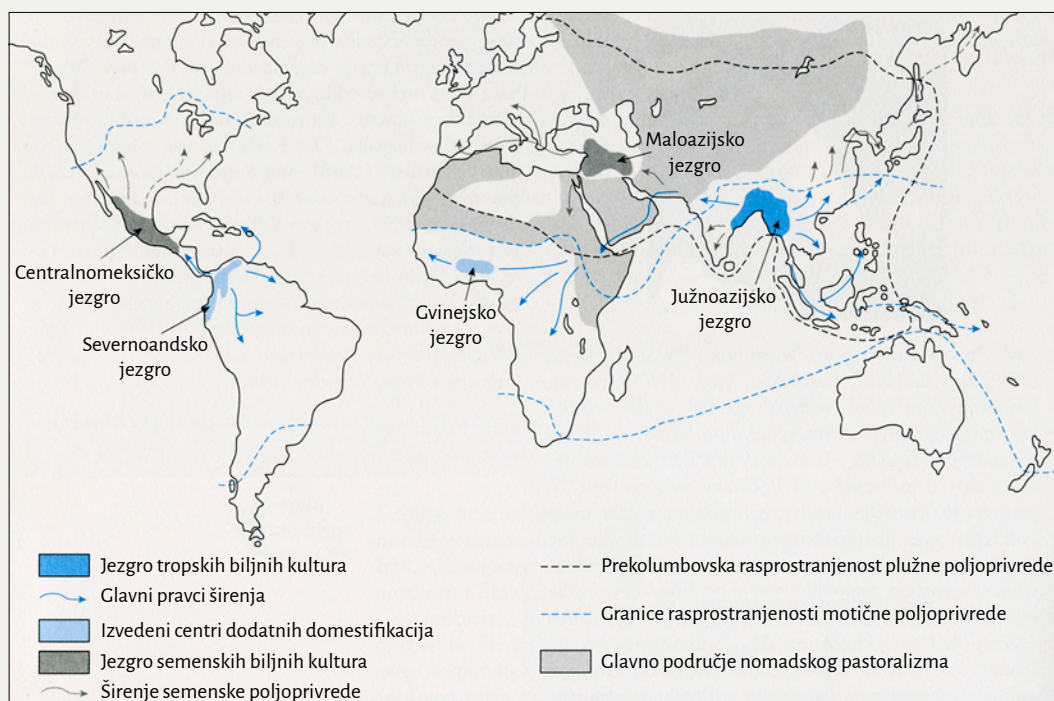
Prelazak na poljoprivredu je bio ujedno i najveća promena u istoriji ljudi. U lovačko-sakupljačkim zajednicama zemlja je pripadala svim članovima zajednice. U tom vremenu je bilo malo dobara. Pripitomljavanje životinja i uzgajanje useva pokrenulo je ideju da hrana i resursi nekome pripadaju. Poljoprivreda je donela i viškove hrane, a oni su bili osnova novih društvenih i političkih sistema (Ponting, 2009). Nastala je prva podela rada, unapređene su tehnologije u vezi sa obradom zemlje, a život ljudi je daleko više bio vezan za stalna naselja. Poljoprivreda je povezana i sa nastankom prvih civilizacija. Tri važne civilizacije su se razvile u regijama sa uspostavljenom poljoprivrednom proizvodnjom: u Kini, Centralnoj Americi i centralnim Andima. Druge civilizacije su bile tesno povezane sa razvojem poljoprivrede, na primer – Mesopotamija, Egipat i dolina Inda. Najzad, poljoprivreda je i u najranijim danima uticala na preobražaj geografskog prostora i izmenu karaktera životne sre-

Prilog 9. Teorija Karla Sauera o poreklu poljoprivrede

Karl Sauer (Carl Sauer) svojim radovima je označio veliku prekretnicu u razvoju geografije. Radio je na nekoliko univerziteta, ali je najviše bio zapažen na kalifornijskom Berkliju. Težište interesovanja za njega nije odnos čoveka i prirode, već je to predeo. U zapažanju da su čovek i društvo agensi koji utiču na stvaranje morfologije predela, zaključuje se da je bio posibilista (Vresk, 1997). Uveo je u geografiju koncept kulturnog jezgra (eng. cultural hearth). Prema Saueru i geografskoj školi Berklija, kulturno jezgro je izvor difuznog procesa kojim se, posredstvom čovekovih mogućnosti, širi novi kulturni običaj (praksa) i stvara cela kulturna regija (Johnston, 2001).

U svom delu iz 1952. godine *Poreklo i širenje poljoprivrede* (eng. *Agricultural Origins and Dispersals*), Karl Sauer argumentovano dokazuje postojanje centara širenja poljoprivrede u Starom i Novom svetu, uprkos opšte prihvaćenim i konvencionalnim teorijama. Prema ovom geografu to su Južna Azija i doline severnih Anda.

Sauer je odabrao ove regije za poljoprivredna jezgra na osnovu pet obrazloženih kriterijuma. Prvo, domestikacija biljaka se ne može odvijati u područjima hroničnog nedostatka hrane; domestikacija biljaka i životinja podrazumeva eksperimentisanje i izobilje u hrani, tako da se može sačekati da eksperimenti daju rezultate. Drugo, poljoprivredno jezgro mora biti područje u kome je prisutan veliki broj biljaka i životinja i na taj način veliki fond gena za eksperiment i predstojeće ukrštanje. Treće, malo je verovatno da su doline velikih reka poljoprivredno jezgro, jer njihova naselja i kultivacija zahtevaju razvijene tehnike kontrole vode. Četiri, poljoprivredno jezgro mora biti u okruženju šume, čijom će se sečom ili paljenjem teren lako raščistiti; travnati tereni sa svojim busenjem dosta su žilavi za arhaične kultivatore i prve poljoprivrednike. Konačno, prvobitna zajednica kultivatora je morala biti sedentarna, kako bi sprečila da životinje pojedu useve. Glavne nomadske grupe verovatno nisu ispunile ovaj zahtev, a verovatno ni područja koja su naseljavali nisu zadovoljavala prva četiri uslova (Haggett, 2001).



▲ Slika 20. Poreklo i širenje poljoprivrede prema Karlu Saueru

Izvor: Haggett, 2001.

dine. Sa razvojem poljoprivrede, ljudi su počeli da „čiste“ velika prostranstva od prirodne vegetacije, a sve u cilju stvaranja uslova za uzgoj kultivisanih biljaka (Redman, 1999).

U srednjovekovnoj Evropi i feudalnom društvenom uređenju uspostavljeni su hijerar-

hija i odnosi po kojima su kmetovi (zavisni seljaci) živeli i radili na zemlji koja je pripadala feudalcima (vlastela). Kmetovi su bili u obavezi da značajan deo proizvoda daju svom gospodar, čime im je nametnut sav rizik poljoprivredne proizvodnje. Sličan sistem je bio zastupljen

u feudalnoj Indiji i Kini. Ipak, čak i ovako rigidan društveni sistem je iznedrio neke novine: uveden je novi plug, volovska zaprega se zamenjuje konjskom, pojavljuje se sistem polja (dve tri veće površine pod jednom kulturom). Sve to je ojačalo poljoprivrednu proizvodnju i trgovinu (Manić, 2013).

Geografska otkrića, kolonizacija sveta i vreme nakon njih su snažno uticali na promene u globalnoj poljoprivredi i to zbog otpočinjanja razmene poljoprivrednih biljaka i životinja. Iz Evrope u Ameriku su preneti: pšenica, raž, ječam, ovas, kao i konji, goveda, ovce i svinje. Neke od ovih vrsta su se bolje prilagodile uslovima novih staništa. Na primer, Španci su preneli goveda u Južnu Ameriku, gde se ova vrsta brzo množila i širila na jug. Posebno dobri uslovi za njihovo uzgajanje su pronađeni u Argentini, koja i danas važi za jednu od oblasti sa najvećim brojem goveda u svetu. U suprotnom pravcu, iz Amerike u Evropu su preneti kukuruz, suncokret, duvan, krompir. Upravo krompir je imao ogroman značaj u rešavanju pitanja gladi sa kojim je Evropa tokom prošlosti imala problem (Tomić i saradnici, 1996).

Evropski doseljenici su u novim, osvojenim i kolonizovanim teritorijama ustrojili dve osnovne vrste poljoprivrednih imanja: (1) **porodične farme** – u srednjim geografskim širinama Severne Amerike, Australije, Novog Zelanda i Južne Afrike i (2) **plantaže** – u tropskim krajevima Afrike, Azije i Latinske Amerike. Ove dve vrste poljoprivrednih imanja bitno su se razlikovale po više osnova. Na primer, organizacija porodičnih farmi je zavisila od priliva evropskih doseljenika, čiji su poljoprivredni proizvodi bili namenjeni pre lokalnom tržištu, a ne izvozu. Evropljani su ovde iz prapostojbine preneli poljoprivrednu tehnologiju, obrazac parcelisanja obradivih površina i način izgradnje kuća. U svemu tome su menjali svoje običaje, ali tek kako bi se prilagodili osvojenim teritorijama. Nasuprot ovakvom načinu agrarnog privređivanja, plantaže su velika poljoprivredna gazdinstva posvećena specijalizovanoj proizvodnji. Plantažnu proizvodnju su uveli još u 15. veku Portugalci na ostrvima duž zapadnoafričke obale. Potom su plantaže osnivali i drugi Evropljani, a nakon toga Amerikanci i Japanci. Na plantažama se uzgajaju: začini, čaj, kakao, kafa, duvan, šećerna trska, pamuk, kaučuk,

sisal, juta i konoplja. Zastupljenost ovih kultura određena je njihovom tržišnom vrednošću, a zbog lakšeg transporta u Evropu zasadi su se nalazili u blizini obala mora i okeana. Plantaže su odigrale prvu veliku i značajnu ulogu u komifikaciji poljoprivrede (Stutz, Warf, 2012).

Viševjekovna ekspanzija evropskog načina poljoprivrede vidno je uticala na promene u svetskoj poljoprivredi. Lov i sakupljanje su gotovo i nestali. Nekada široko rasprostranjeni nomadski pastoralizam, na primer zastupljen u narodu Masaji u Keniji i Tanzaniji, u konstantnom je opadanju. Supsistancijski način poljoprivredne proizvodnje još uvek postoji, ali ne kao ranije. Na scenu je stupila komercijalna poljoprivreda. Ona je donela do tada neviđene promene u razvoju poljoprivrede, koje su pre svega bile praćene velikim nestankom do tada ustaljenih načina proizvodnje i poljoprivrednih zajednica. Sve više se odvaja porodični od korporativnog načina proizvodnje. Ovakve tekovine su rezultat tzv. agrarne revolucije.

Pojam **agrarna revolucija** često povlači sa sobom teorijske rasprave, a pre sve u vezi sa njenom suštinom, vremenom i mestom pojave. Jedni ističu da se agrarna revolucija desila u neolitu kada je ostvaren prelazak sa sakupljanja hrane na njenu proizvodnju (Knox et al., 2014). Drugi smatraju da postoje dve agrarne revolucije, prva u 17. veku – ogleda se u povećanju površine pod usevima i druga u 18. veku – odvija se sa prelaskom ostvarenog dohotka iz ruku poljoprivrednih radnika u ruke lendlordova (Overton, 2001). Treći povezuju agrarnu revoluciju sa pomenutim razdvajanjem porodičnog i korporativnog načina proizvodnje. Upravo je ovaj drugi način – korporativno, omogućio pojavu **industrijske poljoprivrede** u 20. veku, koja podrazumeva visok intenzitet kapitala, visoku potrošnju energije, koncentraciju ekonomske moći i potragu za malim troškovima proizvodnje (agrobiznis). Iako je industrijska poljoprivreda povećala proizvodnju po jedinici površine, ona ima i svoje negativne strane, pa je tako uticala na degradaciju i zagađivanje životne sredine (pre svega, resursa vode i zemljišta), a uništila je i način života više miliona malih poljoprivrednih proizvođača. U SAD je broj poljoprivrednika pao sa sedam miliona 1935. na 1,7 miliona u 2008. godini. U Evropi je slična situacija, pa je tako u Velikoj

Britaniji broj poljoprivrednika u konstantnom opadanju (Stutz, Warf, 2012).

Potreba za novim izvorima hrane primorala je ljude da u 20. veku, više nego ikada do tada, razmišljaju o povećanju prinosa useva. U razvijenim zemljama je to pošlo za rukom zahvaljujući uvođenju hibridnih sorti, herbicida i veštačkih đubriva. Ovaj koncept su prihvatile i zemlje u razvoju. **Zelena revolucija** je omogućila intenziviranje i masovnu komercijalizaciju poljoprivrede u manje razvijenim zemljama od sedamdesetih godina 20. veka (Mackinnon, Cumbers, 2007). **Pojam je skovan još šezdesetih godina i ticao se uvođenja novih sorti s ciljem povećanja izvora hrane, posebno pirinča i pšenice.** Otac Zelene revolucije je Norman Borlog (Norman Borlaug), koji je za svoj rad dobio Nobelovu nagradu (Watts, 2001). On je stvorio nove sorte useva otporne na bolesti, čime je značajno povećan njihov prinos. Zahvaljujući Zelenoj revoluciji, nove sorte kukuruza, pšenice i pirinča, brže rastu, omogućavaju više žetvi godišnje, otporne su na sušu i štetočine, a imaju i veći sadržaj proteina (Stutz, Warf, 2012). Samo je Meksiko za deset godina (1953-1963), zahvaljujući primeni mera Zelene revolucije, uspeo da udvostruči proizvodnju pšenice i postane njen izvoznik (Haggett, 2001). Indija je od uvoznika postala izvoznik hrane. Filipini su od nekadašnjeg uvoznika došli do pozicije da gotovo sami mogu da proizvode za sopstvene potrebe.

Zelena revolucija je imala odlične rezultate u Aziji, oličene u sačuvanim životima ljudi koji bi inače stradali od gladi. Ipak, ni ona nije rešenje za sve. Primena mera zavisi od: (1) mehanizacije koja nije dostupna svima; (2) posebnih vrsta semena, a mnogi to ne mogu da kupe; (3) upotrebe hemizacije (pesticidi, herbicidi, veštačka đubriva), koja je glavni uzročnik zagađivanja životne sredine i (4) navodnjavanja, koje je odgovorno

za pojavu nekih zaraznih bolesti (npr. malarija, kolera, šistozomijaza). Dobrobit je tako ograničena na grupu od 17 država za koje se kaže da su vodeće u Zelenoj revoluciji. Među njima su: Indonezija, Filipini, Tajland, Vijetnam, Mjanmar, Severna Koreja, Južna Koreja, Kina, Indija, Nepal, Pakistan, Avganistan, Iran, Turska, Egipat, Maroko, Meksiko. Nažalost, rezultati Zelene revolucije su potpuno podbacili u Africi, pa je tako ovaj kontinent i danas svetski predvodnik u pojavi neuhranjenosti i gladi.

Poslednja faza Zelene revolucije obuhvatala je genetsku modifikaciju glavnih poljoprivrednih useva. Prva genetski modifikovana biljka proizvedena je 1983. godine. Već dugi niz godina ovakav način proizvodnje je predmet oprečnih rasprava. **Genetski modifikovana hrana** je po jednim tehnologijama koja obećava. Oni ističu da u poređenju sa tradicionalnim kulturama, one koje su genetski modifikovane zahtevaju manje vode i herbicida, imaju veće prinose, bolji ukus, više su hranljive i lako se vare. Protivnici genetski modifikovane hrane tvrde da tehnologija nije naučno i adekvatno testirana. U svakom slučaju, Evropska unija je 2001. godine odobrila pravila za posebno označavanje hrane i stočne hrane koja sadrži više od 1% genetski modifikovanih sastojaka. Pravilo se odnosi i na razvijanje mehanizama koji prate genetski modifikovane organizme od proizvodnje to distribucije (od njive do trpeze). Ovakva odluka može imati ogroman uticaj na poljoprivredne proizvođače u SAD, jer se tri četvrtine soje i 40% kukuruza proizvedenih u ovoj zemlji uzgaja iz genetski modifikovanog semena. Agrobiznis u SAD do sada je izgubio milione dolara u propuštenoj šansi za izvoz, a sve zbog toga što su neke države, na primer Austrija, Francuska i Luksemburg, odbile da prihvate genetski modifikovane useve i hranu.

Prirodni i društveni faktori poljoprivredne proizvodnje

Prirodni i društveni faktori predstavljaju važan uslov za privređivanje. Prirodni faktori, prirodni predeo ili jednostavno rečeno biofizički faktori – kako ih još zovu, od suštinskog su značaja za ekonomsku geografiju (Sheppard et al., 2004). Nažalost, mnoge

studije ekonomskog razvoja prate tendenciju ignorisanja fizičko-geografskih faktora, uprkos njihovoj važnoj ulozi u ekonomskim procesima. Tradicionalno posmatrano, najvažniji prirodni faktori poljoprivredne proizvodnje su sledeći:

- **Reljef** preko svojih osnovnih oblika može snažno da utiče na poljoprivrednu delatnost. Uticaji reljefa se svrstavaju u dve osnovne grupe: *posredni* i *neposredni*. Posredni se vezuju za modifikovanje svojstva (struktura, dinamika, razmeštaj) drugih elemenata prirode, a posebno klime, vegetacije, zemljišta, usled promene nadmorske visine i ekspozicije. Neposredni uticaji reljefa mogu biti: (1) statički – proizilaze iz morfometrijske strukture i dimenzija oblika reljefa i (2) dinamički – zavisno od intenziteta recentnih procesa (Dinić, 1999). Ravnice imaju najpovoljnije uslove za brojne oblike poljoprivredne delatnosti, a posebno zemljoradnju. U slučaju neplodnog zemljišta, na primer, usled visokog nivoa salinizacije, ostaje mogućnost bavljenja stočarstvom. Reljef većeg nagiba ograničava eventualni razvoj zemljoradnje, a predstavlja i potencijalnu opasnost u izazivanju erozije i klizišta. Nedostaci i prednosti reljefa snažno se odražavaju na poljoprivredu u brojnim državama. Na primer, zbog izrazito planinskog reljefa, 15% ukupnog uvoza Japana otpada na poljoprivredne proizvode i hranu (Stutz, Warf, 2012). Usled velikih nagiba reljefa, u poljoprivredi nekih zemalja dominiraju terasaste kulture, oblikujući specifična svojstva prirodno-kulturnog predela. Podižući ovakve vrste agrarnih površina, ljudi su od najranijih dana pokušavali da lokalno prošire ekumenu, tamo gde se priroda pokazala kao limitirajući faktor razvoja i života (Fellmann et al., 2010). Terasasta pirinčana polja široko su rasprostranjena u južnim, istočnim i jugoistočnim delovima Azije. U Andima ovakve reljefne terase su se koristile za uzgajanje krompira i kukuruza i to hiljadama godina unatrag.
- **Klima** na poljoprivredu utiče preko klimatskih elemenata: insolacije, temperature vazduha, vlažnosti vazduha, padavina, vetra i drugih. Klima je odgovorna za nastanak klimatskih zona na planeti koje utiču na formiranje određenih tipova zemljišta, ali i na obrazac rasprostiranja biljnog i životinjskog sveta. Na primer, stepe u Evropi i prerije u Severnoj Americi su prirodna osnova za današnji razvoj poljoprivrede u ovim biogeografskim oblastima (Tomić i saradnici, 1996). Biljke, odnosno poljoprivredne kulture zahtevaju određenu kombinaciju temperature i vlage. Ocene uslova – „previše vlažno, previše suvo, previše hladno i previše toplo“, označavaju apsolutne fizičke granice koje limitiraju uzgajanje useva. Apsolutna klimatska ograničenja su široka za pojedine useve poput kukuruza i pšenice, ali su uska za neke druge kao što su ananas, kakao, banane i vinova loza (Stutz, Warf, 2012). Istraživanja potvrđuju kako tropska područja, čak i podržana materijalno-antropogenim inputom, kapitalom, radom i hemizacijom, imaju daleko manju produktivnost u proizvodnji hrane u odnosu na umerenu klimatsku zonu (Mellinger et al., 2000). U najnovijim istraživanjima procenjuje se da bi posledice klimatskih promena u budućnosti mogle biti katastrofalne po ustrojeni i globalno uspostavljeni sistem poljoprivrede (Grace, 2012).
- **Hidrografija** i njen značaj prvenstveno se u poljoprivredi posmatraju u svetlu mogućnosti navodnjavanja onih regija koje oskuđevaju u padavinama. Zato se kaže da je voda jedan od tri ključna resursa, pored energije i obradive zemlje. Tokom Zelene revolucije navodnjavanje je omogućilo da regije Pandžab (kako u Indiji, tako i u Pakistanu) i Harajana dožive značajan poljoprivredni prosperitet (Knox et al., 2014). Mnoge države (npr. Holandija, SAD, Francuska, Rusija, Kina) uložile su značajna sredstva s ciljem razvoja vodoprivrede čija je uloga vidljiva i u razvoju poljoprivrede. Tema navodnjavanja u poljoprivredi posebno dobija na značaju u aktuelnim klimatskim promenama.
- **Zemljišta** su izuzetno snažan činilac u poljoprivrednoj proizvodnji. Bez plodnih zemljišta i njihovih tačno određenih svojstava ne može biti poljoprivrede, bez obzira na to da li je ona organizovana kao zemljoradnja ili stočarstvo. Složenost pedogenetskih procesa uticala je na veliki broj tipova zemljišta, što je pre svega značajno za raznovrsnost biodiverziteta, a potom i za poljoprivredne kulture. Produktivne mogućnosti zemljišta su u korelaciji sa njihovom ekonomskom vrednošću. S obzirom na to

da u ukupnom zemljišnom fondu značajan deo otpada na neplodna zemljišta ili ona koja ne mogu da se koriste iz drugih razloga, proističe da je zemljište dragocen resurs kojim treba kvalitetno upravljati (Dinić, 1999). Srazmerno značaju zemljišta za poljoprivredu, u istraživanjima i praksi veoma su zastupljene teme o degradaciji zemljišta (Stojanović i saradnici, 2014).

- **Biljni i životinjski svet** i poljoprivreda imaju snažnu i čvrstu vezu koja je istorijski potvrđena, a očituje se i u brojnim arheološkim nalazima prvih poljoprivrednih zajednica u svetu. Biljni i životinjski svet, kao i ekosistemi, omogućili su da se u postupku njihovog krčenja dođe do novih poljoprivrednih površina, pa su ljudi hiljadama godina unatrag obilato koristili ovu „blagodat“ (Simmons, 2008). Ovo je u istoriji Zemlje bila najveća promena u izvornim ekosistemima i predelima. Zato se danas poljoprivreda i biljni i životinjski svet analiziraju kao deo ekološkog pogleda na poljoprivredu. U raznovrsnom agroekološkom sistemu, koji smanjuje hemijske inpute, više se oslanjaju na organske tehnike koje vraćaju hranljive sastojke u zemljište, kontrolišu štetočine prirodnim metodama i koje nisu štetne po druge biljne i životinjske vrste (Harris, 2009). Nove metode poljoprivrede u Evropi su kritične prema plantažama koje uništavaju male posede i gazdinstva izričitog ekološkog predznaka. Na primer, ne dozvoljava se podizanje plantažnih zasada maslina, umesto tradicionalnih poseda, jer se time smanjuje biodiverzitet. Ekosistem tako napuštaju biljke, ptice i druge životinje (Биби, Бренан, 2008).

Podjednako je važna činjenica da društveni faktori uključeni u ekonomiju, uvek podrazumevaju preobražaj bioloških, hemijskih i fizičkih pojava, prirodnih elemenata prostora, upravo zahvaljujući čovekovoj aktivnosti i organizaciji društva koje je formirao. Poljoprivreda je kao delatnost organizovana zahvaljujući brojnim i raznovrsnim društvenim faktorima od kojih su najvažniji:

- **Stanovništvo** je usko povezano sa obrascem ekonomskog razvoja na više načina. Gustina naseljenosti, fertilitet, mortalitet

i migracije utiču na ekonomski, društveni i politički razvoj. U svetu 2,5 milijardi stanovnika direktno zavisi od poljoprivrede, što je oko 40% od ukupne svetske populacije (Fellmann et al., 2010). Za razvoj poljoprivrede je bitna i uloga potrošača koju stanovnici imaju (Dinić, 1999). Ovo se pre svega ogleda u navikama, obrascu ponašanja i kulturi neke zajednice. Uticaj verske strukture može da inicira zabranu konzumiranja nekih poljoprivrednih proizvoda. Budizam propisuje zabranu mleka i mesa, islam svinjskog mesa i alkoholnih pića. Za Hinduse krava ima status svete životinje (Tomić i saradnici, 1996). Afrikanci izbegavaju proteinima bogate piliće i njihova jaja. U SAD potrošačke preferencije u vezi sa mesom, utiču na farmere da više sade krmno bilje sa ciljem ishrane stoke na stočnim farmama (Stutz, Warf, 2012).

- **Kultura** predstavlja posebno važan koncept u poljoprivredi. Čak i prvobitno izvedeni pojam kulture upućuje na veštinu ljudskih aktivnosti u izvornoj prirodi, pa su odatle skovani pojmovi agrikultura, hortikultura, apikultura, što samo upućuje na domestikaciju i proizvodno korišćenje njiva, vrtova, pčela (Cosgrove, 2001). Značaj kulture ogleda se i u istorijskom tumačenju koje su ljudi preduzimali u vezi sa životnom sredinom i prirodom. Prvi evropski naseljenici u Severnoj Americi bili su Anglosaksonci naviknuti u prapostojbini na vlažnu klimu i šumski prekrivač. Oni su izjednačavali prisustvo šume sa plodnošću nekog predela. Za njih je zemlja namenjena zemljoradnji morala u prirodnom stanju da ima šumski pokrivač. Takva su bila očekivanja u pogledu poljoprivrednih predispozicija u Novoj Engleskoj i na obali Atlantskog okeana. Kada su prodrli u preriju, zapadno od Misisipija, zatekli su predeo pokriven travnatim pokrivačem i bez šume. Shodno njihovoj kulturnoj percepciji, potcenili su plodnost zemljišta prerije. Tek na kraju 19. veka, sa dolaskom migranata iz stepa Istočne Evrope, potencijal plodnosti zemljišta je bolje i tačno procenjen. Doseljenici iz Istočne Evrope, u skladu sa tehnološkim inovacijama, pomogli su da se promeni stav o preriji u rasponu od „velike američke pu-

stinje“ do „velike američke žitnice“ (Stutz, Warf, 2012).

- **Naselja** utiču na poljoprivredu preko svojih osnovnih karakteristika. Poljoprivredna proizvodnja se uglavnom tradicionalno vezuje za selo i ruralni predeo. U definiciji ruralnog predela stoji da je to onaj predeo u kome su široko rasprostranjeni poljoprivreda i šumarstvo, sa malim naseljenim mestima koja pokazuju čvrstu vezu između izgrađenog prostora i predela u okruženju (Cloke, 2001). Selo odlikuju i specifični društveno-ekonomski procesi od značaja za ekonomsku delatnost i poljoprivredu. Položaj sela u odnosu na tržište može biti važan segment poljoprivredno-ekonomskih odnosa. Na primer, sela u blizini velikih gradova, kao značajnog izvora potrošača agrarnih proizvoda, imaju posebno povoljan geografsko-ekonomski položaj. Takav položaj može vidno da promeni geografsku i društvenu sliku sela u procesu urbanizacije. Razvoj saobraćaja je uticao i na to da izolovana sela postanu više konkurentna na tržištu poljoprivrednih proizvoda. Konačno, u poslednje vreme se pojavljuje supsistancijska urbana po-

ljoprivreda (Fellmann et al., 2010), koja ističe značaj gradova za razvoj poljoprivrede. Mesto poljoprivredne proizvodnje su male bašte, improvizovani prostori za tov životinja u dvorištima i mali ribnjaci (potoci) za uzgoj ribe. U urbanu supsistancijsnu poljoprivredu je uključeno osamstotina miliona poljoprivrednika širom sveta, obuhvatajući 1/7 ukupno proizvedene hrane u svetu. Koristeći deponije u Džakarti, krovove u Meksiko Siti, površine između traka auto-puteva u Kalkuti i Kinšasi, milioni ljudi prehranjuju svoje porodice i snabdevaju lokalne tržišnice povrćem, voćem, ribom, pa čak i mesom.

- **Tehničko-tehnološki razvoj i nauka** uglavnom se posmatraju kao podsticaj u razvoju poljoprivrede sa ishodom većih prinosa. Ovde su važni obrazovanje, znanje i umešnost tokom procesa bavljenja poljoprivredom, a potom i korišćenje savremenih tehničko-tehnoloških sredstava. Obrazovanje lokalnih menadžera u poljoprivredi može uvećati prinos i u isto vreme smanjiti pritisak na životnu sredinu. Nauka je imala ključni značaj u razvoju poljoprivrede tokom Zelene revolucije.

Tipovi poljoprivredne proizvodnje

Postoje dva osnovna tipa poljoprivredne proizvodnje: **supsistancijski** (prekapitalistički) i **komercijalni** (kapitalistički) (Slika 21). Osnovna razlika je u procesu proizvodnje i načinu na koji je radna snaga uključena. U supsistancijskoj proizvodnji proces rada je oslonjen u potpunosti na porodicu. U komercijalnom sistemu, iako su porodične poljoprivredne farme još uvek prisutne, proizvodnju pokreću preduzeća koja angažuju i otpuštaju radnu snagu u skladu sa promenama u veličini organizacije poljoprivrede, stepenom mehanizacije i nivoom potražnje proizvoda na tržištu.

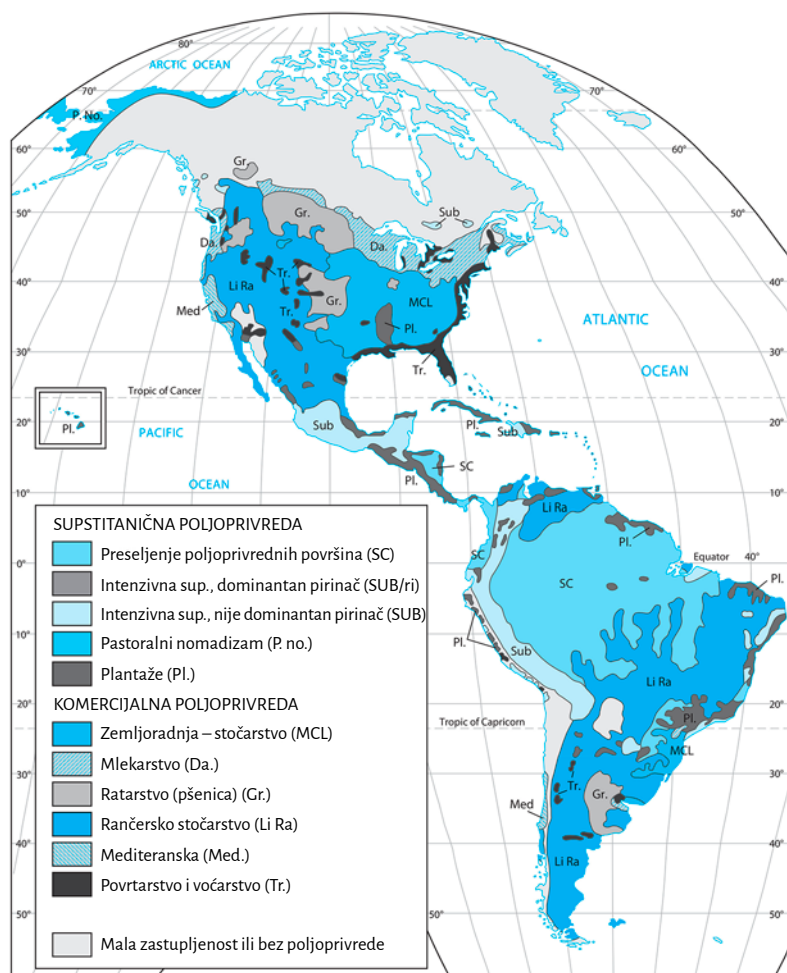
Supsistancijska poljoprivreda

Supsistancijska poljoprivreda je sistem u kome su funkcionalno povezani resursi i ljudske aktivnosti, a kroz koje neka grupa, na primer domaćinstvo, selo ili društvo, obezbeđuje hranu

za svoje potrebe i to obično u direktnom korišćenju resursa u životnoj sredini. Supsistancijsko se odnosi na proizvodnju za direktnu upotrebu, odnosno za ishranu, što je suprotno proizvodnji koja se pokreće zbog razmene proizvoda. Ovaj tip poljoprivrede odlikuje odsustvo tržišta, pa se dovodi u vezu sa plemenskom ili arhaičnom ekonomijom. Danas se u svetu retko pojavljuje samodovoljan i interno regulisan supsistancijski sistem poljoprivrede (Watts, 2001a) i to uglavnom u ekonomski zaostalim krajevima, a pre svega u delovima Azije, Afrike i Latinske Amerike.

Postoji nekoliko osnovnih tipova supsistancijske poljoprivrede: (1) seoska (radno-intenzivna), (2) poljoprivreda preseljenja agrarnih površina, (3) pastoralni nomadizam i (4) intenzivna supsistancijska poljoprivreda.

Seoska (radno-intenzivna). Ovaj oblik poljoprivrede je zastupljen u zemljama u razvo-



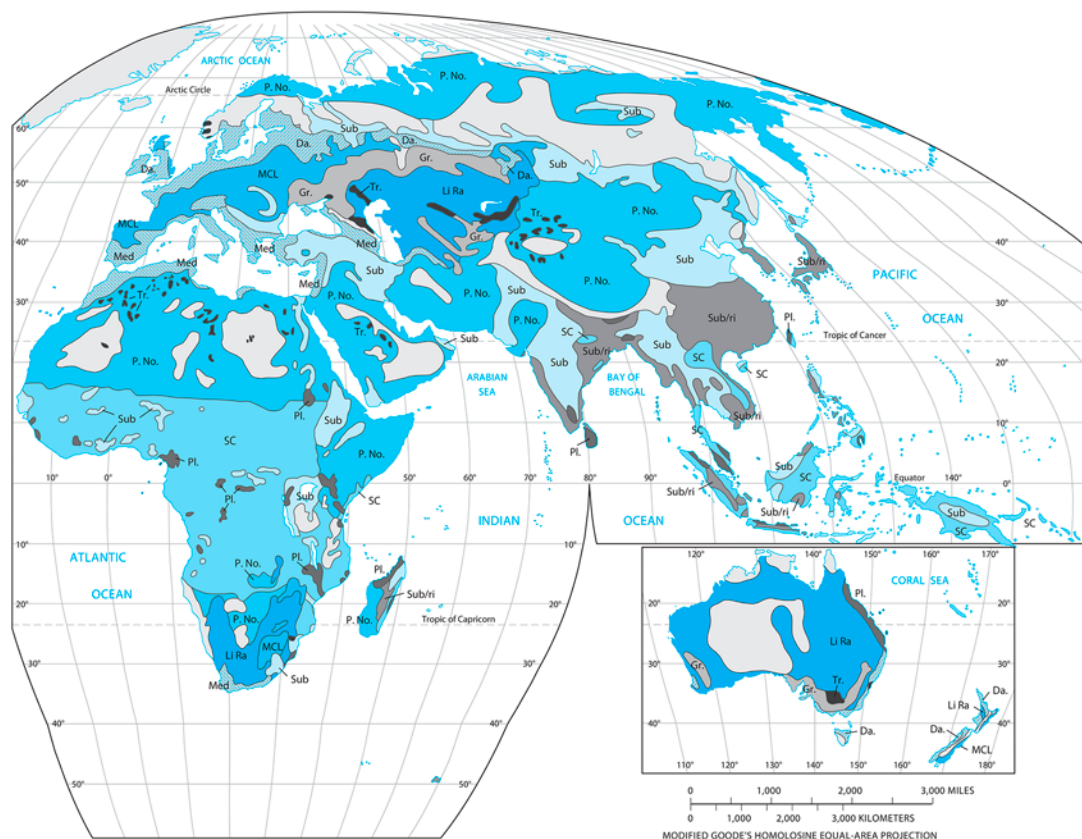
ju u kojima tržišni odnosi nisu zahvatili sve aspekte ekonomskog života. Kao vid ekonomske aktivnosti, seoska (radno-intenzivna) poljoprivreda podrazumeva proizvodnju za život, ali tako da se stečena vrednost gotovo potpuno zadržava u domaćinstvu (Coe et al., 2007). Ona je radno-intenzivna, jer podrazumeva beskrajne sate mukotrpog rada. U takvim društvima najveći deo stanovništva živi u ruralnim predelima. Poljoprivrednici su proizvođači malih razmera i ne ulažu mnogo u mehanizaciju i hemizaciju. Pre su zainteresovani za korišćenje onoga što proizvode, nego za razmenu (Stutz, Warf, 2012).

Ovaj tip poljoprivrede se i danas pojavljuje na velikim pirinačnim poljima Južne, Istočne i Jugoistočne Azije. Još jedan primer seoske poljoprivrede zastupljen je u semiaridnoj regiji Istočne Afrike, tačnije – u unutrašnjoj Tanzaniji, severoistočnoj Ugandi i pojedinim delovima Kenije. Poljoprivreda je ovde, kao posledica kolonijalnog i postkolonijalnog iskustva, prilično složena. Ljudi zarađuju za život kombinovanjem nekoliko aktivnosti (npr. pčelarstvo, lov, ribolov, sakupljanje plodova, sakupljanje drva za ogrev, trgovina, male zanatlijske – krojačke radnje). Hrane se usevima ili doma-

► Slika 21.

Poljoprivredne regije u svetu prema tipu proizvodnje

Izvor: Stutz, Warf, 2012.



ćim životinjama koje sami uzgajaju. Zatim, oni prodaju ili razmenjuju proizvedene viškove na tržištu. U Istočnoj Africi seoski (radno-intenzivni) tip poljoprivrede obezbeđuje seljacima snabdevanje adekvatnim i raznovrsnim namirnicama. Takođe, seoski tip poljoprivredne proizvodnje je bio primoran da se prilagodi pritiscima vlada i svetske ekonomije tokom kolonijalnog i postkolonijalnog perioda, uključujući i nadmetanje sa subvencionisanim uvozom žitarica iz zemalja kao što su SAD (Stutz, Warf, 2012).

Seoska (radno-intenzivna) poljoprivredna aktivnost je nekada bila dominantna, ali je u jednom trenutku postala „žrtva“ savremenih tekovina. Najverovatnije da se u periodu između 1950. i 1975. godine desila epohalna smena u kojoj je ovaj tip poljoprivrede postao globalno manjinski. Ipak, on je bio zastupljen i važan u raznim ekonomskim, političkim i kulturnim okolnostima, kao što su feudalizam, kapitalizam i socijalizam, zahvatajući jedan značajan deo istorije (Watts, 2009a).

Poljoprivreda preseljenja agrarnih površina. Ovaj tip poljoprivredne proizvodnje takođe pripada grupi ekstenzivne supsistancijske poljoprivrede. To između ostalog znači da se odvija na ogromnim površinama uz prisustvo malobrojne radne snage po jedinici površine (Fellmann et al., 2010). Poljoprivreda preseljenja agrarnih površina obuhvata rotaciju poljoprivrednih površina, a ne useva. Danas je široko zastupljena u vlažnim tropskim krajevima, ali je isto tako bila prisutna i u umerenim krajevima Evrope u 19. veku (Watts, 2009b). Poljoprivreda preseljenja agrarnih površina se temelji na konstantnoj seobi agrarnih površina. U okolini svojih sela stanovništvo seče šumu sekirama, mačetama i noževima, te tako oslobađa velike teritorije na kojima organizuje zemljoradnju. Preostali panjevi se pale i sagorevaju. Svakodnevne i obimne kiše vraćaju pepeo i hranljive materije u zemljište, unapređujući tako njegov kvalitet. Zbog ovako prisutne tehnike čišćenja, ovaj vid poljoprivredne proizvodnje je poznat i kao „poseci i spali“ (Fellmann et al., 2010). Novoiskršene poljoprivredne površine se koriste nekoliko godina. Na kraju tog perioda zemljišta su osiromašena, tako da se stanovnici okreću drugim površinama koje zatim tretiraju na isti način.

Ovaj tip poljoprivredne proizvodnje je zastupljen u tropskim šumama i to u: (1) Amazoniji u Južnoj Americi; (2) Centralnoj Africi i (3) Jugoistočnoj Aziji, Indoneziji i Novoj Gvineji. Godišnja količina padavina u ovim krajevima je izuzetno velika, vegetacija gusta, a zemljišta su relativno slabog kvaliteta.

Poljoprivrednici u šumi otvaraju male čistine i bez kontinuiteta, pa poljoprivreda preseljenja u idealnim uslovima nema veliki pritisak na autohtonu vegetaciju. Kulture koje se uglavnom uzgajaju su sledeće: kikiriki, pirinač, taro i slatki krompir. Korišćenjem motike ili noževa zemljoradnici direktno rukom sade seme ili krtolu. Mehanizacija i životinjska snaga se ne koriste kako prilikom oranja, tako ni u žetvi. Najveći prinosi se ostvaruju u drugoj i trećoj godini nakon paljenja. Posle toga, vegetacija u okruženju se regeneriše, počinje da raste korov, a i zemljište je sve manje plodno. Parcela se napušta i traži se nova kako bi se proces ponovio. Selo se ne iseljava, već se nakon 6-12 godina meštani vraćaju na istu lokaciju, kada je plodnost zemljišta ponovo obnovljena. Poljoprivreda preseljenja agrarnih površina je održivog karaktera, osim u slučajevima nagnutih terena gde se pojavljuje erozija (Stutz, Warf, 2012).

Poljoprivreda preseljenja agrarnih površina se često stigmatizuje kao primitivna i neproduktivna, mada se zasniva na sofisticiranom razumevanju uslova lokalne geografske sredine. Ona počiva na tradicionalnim i fleksibilnim znanjima lokalnih zajednica (Watts, 2009b). Samo 5% svetske populacije učestvuje u poljoprivrednoj proizvodnji ovog tipa, što nije iznenađujuće ako se uzme u obzir da tropske šume nisu značajnije naseljene. Čak 25% svetskog kopna otpada na poljoprivredu preseljenja agrarnih površina, pa je iz tog razloga ona značajan vid agrarne proizvodnje. Ipak, procenat korišćenja zemljišta tropskih šuma za poljoprivredu je u padu, jer se ne vidi veći komercijalni interes.

Pastoralni nomadizam. Pastoralni nomadizam je takođe ekstenzivni supsistancijski oblik poljoprivrede. Zastupljen je u Severnoj Africi i na Bliskom istoku, u unutrašnjoj Kini i Centralnoj Aziji, Istočnoj Africi – Keniji i Tanzaniji. Samo 15 miliona ljudi su pastoralni nomadi, ali na teritoriji koja obuhvata 20%

od ukupnog Zemljinog kopna. Ovo su sušne oblasti sa manje od 250 mm padavina godišnje, u kojima tipična poljoprivreda nije moguća, osim u oazama (Stutz, Warf, 2012). Ovi poljoprivrednici ne zavise od uzgajanja useva, kao većina drugih, već isključivo od stada životinja. Njihov život i kultura vidno su određeni tome. Životinje obezbeđuju hranu, odeću i sklonište (Watts, 2001b; Fellmann et al., 2010). Šatori u kojima žive su skrojeni od kozje dlake, a odeća, obuća i oruđe, takođe od sirovina životinjskog porekla. Hrane se mesom i žitaricama. Ponekada u zamenu za meso dobijaju druge neophodne proizvode od sedentarnih poljoprivrednika sa kojima su u kontaktu. Žive i putuju u grupama od šest do deset porodica.

U nomadskom načinu života je ukorenjen ciklični model migracija koji traje generacijama. Nomadi nisu pripadnici lutajućih plemena bez cilja. Oni prate tačan godišnji ciklus tokom koga su u baš određeno vreme dostupna određena zemljišta za rast stočne hrane. Pri tom, poštuju koncept teritorijalnosti i prava susednih plemena. Migracioni obrazac današnjih pastoralnih nomada razvijen je iz preciznog geografskog znanja koje počiva na poznavanju životne sredine.

Odabir životinja u stadima nomadi sprovode na osnovu njihove izdržljivosti u odnosu na sušu. Kamila je najvažnija životinja, jer može nedeljama da izdrži bez vode, snažna je i brzo se kreće čak i sa tovarom. Koza je najvažnija u grupi malih životinja, jer zahteva malo vode, vitalna je i hrani se biljkama sa veoma sitnim lišćem. Ovce se sporo kreću i zahtevaju više vode, ali obezbeđuju dodatne proizvode: vunu i meso. Malim plemenima je za samoodržanje potrebno 25-60 koza ili 10-25 kamila.

Broj pastoralnih nomada je u opadanju. Tokom prošlosti i u vremenu pre pojave železnice i telegrafa imali su važnu ulogu za protok informacija i inovacija. Danas to više nije slučaj, a često su ograničeni imperativom nacionalnih i državnih granica. Ipak, opstali su do danas, jer teritorije za koje su zainteresovani nemaju neku drugu ekonomsku ulogu (Stutz, Warf, 2012).

Intenzivna supsistanična poljoprivreda. Ovaj oblik poljoprivrede praktikuje veliki broj stanovnika Istočne, Južne i Jugoistočne Azije,

Centralne Amerike i Južne Amerike. Kako i samo ime govori, intenzivna supsistanična poljoprivreda je tip poljoprivrede visokog intenziteta, obuhvatajući ogromna i gusto naseljena prostranstva. Ona je u tome potpuno drugačija od prethodno pomenutih oblika poljoprivredne delatnosti, koji su marginalni po svom obimu i karakteru. Pirinač je dominantna poljoprivredna kultura intenzivne supsistanične poljoprivrede, a pre svega zbog svoje hranljivosti i visokog nivoa ugljenih hidrata i proteina. U nekim godinama su moguće i dve do tri žetve na jednoj istoj parceli. Poljoprivrednici koriste svaki raspoloživi komad zemlje u okolini svojih sela.

Intenzivnu supsistaničnu poljoprivredu odlikuje nekoliko osnovnih karakteristika:

- Najveći deo radova se obavlja ručno, gde su uključeni svi članovi porodice. Povremeno se koriste domaće životinje (vođeni bivo i vo). Mehanizacija skoro da nije prisutna, jer raspoloživi kapital to ne dozvoljava, a i parcele su male.
- Prema zapadnim standardima parcele su izuzetno male i skoro da nema komada zemlje koji se ne koristi. Čak su i lokalni putevi kroz poljoprivredne površine izuzetno uski, samo da bi se iskoristio svaki pedelj zemlje.
- Gustina stanovništva po jedinici obradive površine je izuzetno velika.
- U najvažnije kultivisane površine spadaju rečne doline i navodnjavana polja (Stutz, Warf, 2012).

Oko 45% svetskog stanovništva je uključeno u intenzivnu supsistaničnu poljoprivredu. Stotine miliona stanovnika Indije, Kine, Pakistana, Bangladeša i Indonezije, zajedno sa više miliona u drugim krajevima Azije, Afrike i Latinske Amerike, na svojim malim parcelama proizvode pirinač, pšenicu, kukuruz, proso, mahunarke (grašak i pasulj). Najveći broj živi u monsunskoj Aziji, koja ujedno važi za jednu od najvažnijih regija intenzivne supsistanične poljoprivrede. Poljoprivrednici ove regije su mahom koncentrisani u dolinama velikih reka i njihovim deltama, na primer Ganga i Jangcekjanga, kao i u manjim dolinama u blizini obale, gde su zemljišta plodna i pogodna za poljoprivredu (Fellmann et al., 2010).

Komercijalna poljoprivreda

Površine na kojima se razvija komercijalna poljoprivreda, pod uticajem kapitalističkih društvenih odnosa, najviše su zastupljene u SAD, Kanadi, Argentini i delovima Brazila, Čilea, Rusije, u Centralnoj Aziji, Južnoj Africi, Australiji, Novom Zelandu i delovima Kine. Komercijalna poljoprivreda SAD je prava slika savremenog kapitalističkog sistema proizvodnje hrane koji se intenzivno počeo razvijati u drugoj polovini 19. veka. Već na prelazu 19. u 20. vek SAD su postale glavni snabdevač Evrope u žitaricama i drugim proizvodima. Rusija, kao drugi veliki proizvođač i jedini konkurent SAD, povukla se nakon Oktobarske revolucije sa svetskog tržišta (Stutz, Warf, 2012).

Zemlje siromašnog dela sveta takođe su bile uključene u proces komercijalne poljoprivrede i to od samih početaka kolonizacije sveta u 16. veku. Komercijalizacija poljoprivrede je imala snažan uticaj na države, njihovu ekonomiju i društvo, a naročito u drugoj polovini 20. veka. Na primer, proizvodnja šećera u El Salvadoru, Gvatemali i Hondurasu porasla je za 200% između 1965. i 1977. godine. Proizvodnja mesa u Dominikanskoj Republici rasla je godišnje 7,6% između 1970. i 1979. godine. Taj rast se nastavio i u devedesetim godinama za 4,6%. Proizvodnja soje je bila relativno nevažna u Brazilu pre 1970. godine, ali je na godišnjem nivou porasla sa 1,5 miliona tona na 26 miliona tona do 2010. godine (Knox et al., 2014).

Komercijalna poljoprivreda se može podeliti u šest osnovnih grupa: (1) mešoviti tip (zemljoradnja-stočarstvo), (2) mlekarsko farmerstvo, (3) intenzivno ratarstvo, (4) rančersko stočarstvo (5) mediteranski tip, (6) intenzivno povrtarstvo i voćarstvo.

Mešoviti tip poljoprivrede (zemljoradnja-stočarstvo). Kao osnovni tip poljoprivredne proizvodnje zastupljen je u Evropi, Rusiji, Ukrajini, Severnoj Americi, Južnoj Africi, Argentini, Australiji i na Novom Zelandu. Primarni izvor prihoda dolazi od uzgajanja stoke, a posebno govedarstva i svinjogojstva. Pored toga, prihod se ostvaruje od prodaje mleka, jaja i živine. Premda je većina zemljoradnje upućena na uzgajanje žitarica, pre svega kukuruza, ona je isključivo u funkciji prehrane životinja. Uloga stočarstva se ogleda u težnji da se intenzivira vrednost poljoprivrednih proizvo-

da. S obzirom na to da stanovništvo razvijenog dela sveta preferira u ishrani meso, ovaj tip poljoprivrede u kontinuitetu održava svoj značaj (Stutz, Warf, 2012).

U razvijenim zemljama stočarstvo je alat u održavanju nivoa plodnosti zemljišta i to kroz korišćenje sistema rotacije useva u nizu uzastopnih godina. Svaki tip useva daje različite hranjive sastojke zemljištu, a najčešće je reč o sledećem redosledu: žitarice – krtolaste biljke – detelina – neposejano.

Mlekarsko farmerstvo. Mlekarsko farmerstvo je najzastupljenije u severoistočnom delu SAD i severozapadnom delu Evrope, gde obuhvata 20% od ukupne proizvodnje u sistemu intenzivne poljoprivrede. Oko 90% mleka kojim se snabdeva svetsko tržište, proizvedeno je u pomenutim poljoprivrednim regijama. Većina tog mleka potroši se u regiji proizvodnje zbog karaktera proizvoda (težina i kvarljivost).

Zbog veće udaljenosti od gradova, u nekim mlekarskim farmama više preovlađuje proizvodnja putera i sira, koji su lakši i manje podložni kvarljivosti. Na primer, Švajcarska prerađuje mleko i proizvodi čokolade, sir i maslac (artikli veće dodatne vrednosti), koje potom izvozi u sve delove sveta. Ovi proizvodi ne samo da su lakši, nego su i manje kvarljivi. Na drugoj strani sveta, u SAD farme snabdevaju mlekom tržišta gradova na obali Atlantskog okeana (Boston, Njujork, Filadelfija, Baltimor, Vašington), zatim one na srednjem zapadu (Čikago) i na zapadnoj obali (Los Anđeles) i sve to u svežem stanju. Ovde dominira proizvodnja svežeg mleka nad mlečnim proizvodima.

Mlekarsko farmerstvo zahteva značajno angažovanje radne snage, bez obzira na visok stepen mehanizacije. I dalje uvođenje i izvođenje životinja iz štale, prikopčavanje uređaja za mužu i ishrana, zahteva prisustvo ljudi.

Intenzivno ratarstvo. Za razliku od mešovitog tipa proizvodnje, većina useva se koristi u ishrani ili je namenjena trgovini. U svetu ima svega nekoliko regija u kojima je zastupljen ovaj vid proizvodnje: Kina, SAD, Rusija, Ukrajina, Argentina i Australija. Pšenica je primarni usev u proizvodnji brašna i hleba i ujedno najvažnija žitarica. Druge važne žitarice su ječam, ovas, raž i sirak. Žitarice nisu kvarljive, pa se mogu prenositi i u najudaljenije delove sveta. Ukupna proizvodnja žitarica u svetu

je od 1970. do 2005. godine porasla više puta, iako se površina pod ovom kulturom nije bitnije povećavala. Prinos po jedinici površine je porastao.

Dve države su predvodnice u poljoprivredi intenzivnog ratarstva. SAD i Kanada obuhvataju 50% ukupnog svetskog izvoza pšenice, pa su tako značajan izvor proizvodnje hrane i od velikog značaja za regije sveta u kojima je ona deficitarna. Ovde spada i nekoliko afričkih zemalja čije stanovništvo muči glad. SAD su jedina svetska poljoprivredna supersila koja ima izuzetno važnu ulogu u globalnom sistemu proizvodnje hrane, sa udelom od 20% u ukupnoj svetskoj trgovini prehrambenim proizvodima. Nekoliko regija je od značaja za poljoprivredu Severne Amerike. **Pojas jara pšenice** prostire se u Minesoti, Severnoj Dakoti, Južnoj Dakoti i Saskachewanu. Veliki gradovi, kao što su Mineapolis i Sent Pol, predstavljaju značajne centre mlinske industrije. **Pojas ozima pšenice**, prostire se južno od prethodnog, u Kansasu, Koloradu i Oklahomi. Zbog toga što su zime oštre u jara pšeničnom pojasu, seme se može smrznuti u zemlji, tako da se pšenica seje u proleće (tzv. jara), a žanje u jesen. Ozima pšenica se seje u jesen, a vlaga izdvojena iz snega omogućuje oplodnju semena. Ona klija u proleće, a žanje se u rano leto. Poljoprivreda je u ovim regijama izuzetno mehanizovana, a mlinoi kao grandiozne građevine karakteristični su deo kulturnog predela. Oni odražavaju vladinu politiku subvencija koja stvara viškove i kojima poljoprivrednici trguju.

Rančersko stočarstvo. Razvija se u onim delovima ekonomski razvijenog sveta, u kojima nema uslova za ratarstvo zbog neplodnog zemljišta ili male godišnje količine padavina. Rančersko stočarstvo je ekstenzivna poljoprivredna aktivnost, jer zahteva velike površine za napasanje stoke.

Jedna od tipičnih regija ovog tipa poljoprivrede razvila se na zapadu SAD. Ona je delom omogućila razvoj Denvera, Dalasa, Čikaga, Kansasa, Sitija i Sent Luisa, jer su u njima obezbeđivane usluge za preradu stočarskih proizvoda. Istorija ove regije povezana je sa razvojem stočarstva i uticala je bitno na parcelisanje poseda.

U Južnoj Americi značajne poljoprivredne regije rančerskog stočarstva se nalaze u Argentini, Urugvaju i nešto manje u Brazilu. Ove zemlje, zajedno sa Australijom i Novim Zelandom, imaju sličan obrazac razvoja stočarstva. U početku se napasanje sprovodilo na velikom, otvorenom posedu u vlasništvu vlade i bez mnogo obraćanja pažnje na granice poseada. Kasnije, kako je došlo do sukoba sa ratarskim interesima, rančevi sa stokom se pomeraju prema sušnijim predelima. Kada je došlo do razvoja irigacionih sistema u tridesetim i četrdesetim godinama 20. veka, rančevi se pomeraju ka još suvljim krajevima, ali blizu saobraćajnica zbog bolje povezanosti sa tržištem. Danas je rančersko stočarstvo postalo deo vertikalno integrisanog agrobiznisa u mesno-prelivačkoj industriji.

Mediterranski tip. Ovaj tip poljoprivrede je zastupljen u Sredozemlju, južnoj Kaliforniji, centralnom Čileu, Južnoafričkoj Republici i južnoj Australiji. Leta su ovde suva i topla, a zime blage i vlažne. Države Sredozemlja uzgajaju masline i vinovu lozu. Najveći deo ili 2/3 ukupno proizvedenog vina u svetu poreklom je iz evropskog Sredozemlja, posebno iz Španije, Francuske i Italije. Pored toga ove države, zajedno sa Grčkom, najveći su proizvođači maslinovog ulja u svetu. Veliki deo površina nalazi se pod zasadima pomorandže, limuna i grejfruta.

Oblasti koje pripadaju mediteranskom tipu klime istovremeno pripadaju i najvažnijim turističkim regijama u svetu. Određivanje namene korišćenja nekog zemljišta uglavnom je na strani turizma. U takvim uslovima, poljoprivrednih površina je sve manje u ovoj regiji.

Intenzivno povrtarstvo i voćarstvo. Kupovna moć, potrošački trendovi i preferencije, uticali su na stvaranje ovih specifičnih poljoprivrednih regija u mnogim zemljama. Ovakav pojas u SAD se proteže od južne Virdžinije, preko istočnog dela Severne Karoline i Južne Karoline, do priobalnog dela Džordžije i Floride. Poznat je pod imenom Atlantski voćarsko-povrtarski pojas. Uzgajanje kultura je snažno povezano sa gustinom naseljenosti u ovom delu SAD. Jeftina radna snaga ove poljoprivredne regije dolazi uglavnom iz karipskih zemalja (Stutz, Warf, 2012).

Razna tumačenja su prisutna u vezi sa poreklom i istorijskim razvojem geografije, a jedno od njih ističe teoriju lokacije Johana Hajnriha fon Tinena (Johann Heinrich von Thünen) i Alfreda Vebera (Alfred Weber), za koju se kaže se da je u osnovi ekonomske geografije. Fon Tinen i Veber su imali za cilj razvijanje optimalnih obrazaca lokacije radi najefikasnijeg poslovanja poljoprivrednih gazdinstava, fabrika ili gradova (Aoyama, 2011). Ovaj najraniji pokušaj stavljanja obrasca korišćenja zemljišta u kontekst prostornih veza grada i njegovog okruženja, potekao je iz škole koja je poznata i kao nemačka teorija lokacije (Mackinnon, Cumbers, 2007). Ona se, zapravo, sastoji iz više teorija postavljenih u 19. i početkom 20. veka. Teoriju lokacije u najjednostavnijoj interpretaciji interesuju dve činjenice ekonomskog života: udaljenost i prostor. U njoj se istražuje kako transportni troškovi, odnosno troškovi prevazilaženja distance, u jednu ruku utiču na cenu proizvoda i lokaciju proizvodnih kapaciteta, a u drugu na geografski raspon tržišta (Essletzbichler, 2011).

Fon Tinenova teorija, iako stavljena u imaginarni kontekst i to u delu Izolovana država iz 1826. godine, modelovana je prema poljoprivredi Meklenburga. Da bi se teorija bolje razumela, osnovni obrazac korišćenja zemljišta predstavljen je na Slici 22, a način njegovog formiranja na Slici 23.

Razvijanje modela lokacije fon Tinena je započeo imaginarnim porukama: „Zamislite veoma veliki grad, u centru plodne ravnice, bez reke i kanala. Širom ravnice zemlja je identično plodna. Daleko od grada, plodna ravnica se preobraća u neobrađivo prostranstvo divljine, koje prekida sve komunikacije ka spoljnjem svetu. Drugih gradova u ravnici nema. Stoga, centralni grad mora da snabdeva ruralna područja svim proizvodima iz manufakture, a zauzvrat će od njih dobiti sve namirnice. Rudnici koji opskrbljuju državu solju i metalima, u blizini su centralnog grada i koji ćemo, pošto je jedini, jednostavno zvati Grad“ (Thünen, 1966). Da bi se razumela forma ovakvog prostornog obrasca, neophodno je sagledati šest uslova koji ga određuju:

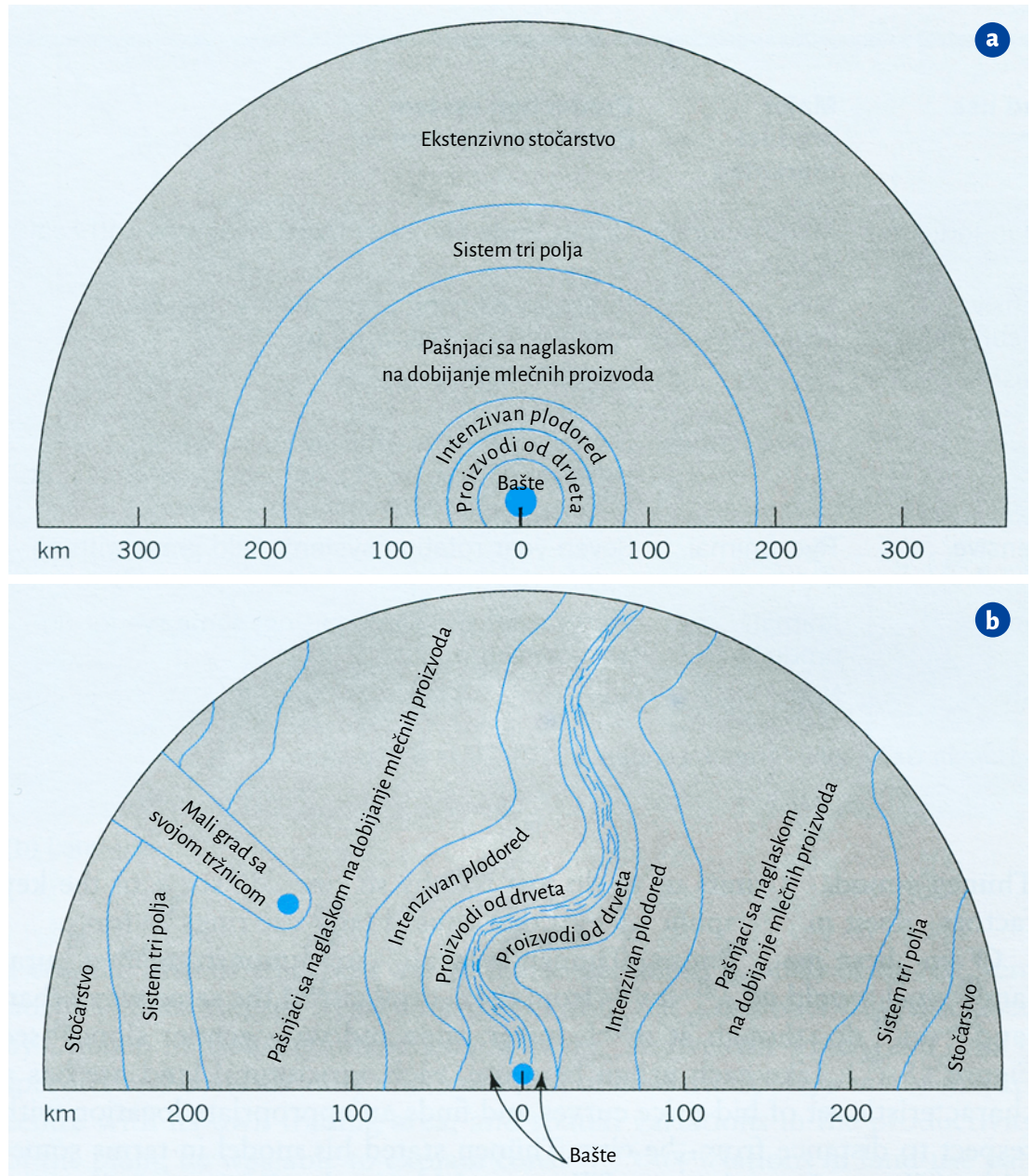
1. izolovana država je odsečena od ostatka sveta;
2. dominacija velikog grada, kao jedinog urbanog tržišta u ovoj državi;
3. postavljanje grada u širokoj ravnicu, podjednako plodnoj u svim njenim delovima i gde je kretanje olakšano na način da su troškovi proizvodnje i transporta svuda isti;
4. snabdevanje grada obavljaju poljoprivrednici, koji isporučuju poljoprivredne proizvode u zamenu za industrijske proizvode;
5. transport agrarnih proizvoda koje poljoprivrednici prenose lično do centralne tržnice, preko guste mreže puteva, podjednakog je kvaliteta, a cena tih troškova je direktno proporcionalna predenoj razdaljini;
6. maksimalan profit kod svih poljoprivrednika, koji automatski prilagođavaju svoje useve da bi se uskladili sa potrebama centralnog tržišta (Haggett, 2001).

Ipak, sve navedene pretpostavke nisu saslušne sa pravim razvojnim uslovima, kako sa početka 19. veka, tako i sa trenutnim. Zašto ih je onda fon Tinen ovako postavio? Da bi se to razumelo neophodno je vratiti se diskusiji o ulozi modela u nauci. Cilj modela je da uprosti stvaran svet, kako bi se razumele neke od njegovih karakteristika, a zatim i veze i odnosi između elemenata, koji čine neki sistem. Fon Tinenov model sprovodi upravo to, kategorizujući tako neke od glavnih faktora, u pojednostavljenom obliku, kao uzroka formiranja prstenova sa različitim namenama u korišćenju zemljišta.

Uzimajući u obzir sve pomenute činjenice, fon Tinen je demonstrirao kako će vrednosti ruralnog zemljišta opadati što se dalje ide od centralnog grada, na sličan način kao što se to dešava u slučaju gradskog zemljišta, iako znatno sporije i ublaženo (Slika 23). Baš kao što je to u slučaju obrasca kod korišćenja gradskog zemljišta, tako i svako poljoprivredno korišćenje zemljišta ima karakterističan skup krivih koje predstavljaju ponudenu cenu i odgovarajuću lokaciju u pogledu udaljenosti od grada. Iako je Fon Tinen postavio svoj model u uslovima koji su donekle drugačiji od urbanih modela, procesi u kojima je korišćenje zemljišta formirano na kraju su identični. Proi-

zvodi koji su krupni (npr. velika težina po jedinici površine), ili proizvodi koje je teško transportovati, imaće strme krive ponuđene cene i biće poprilično osetljivi na transport. Suprotno, proizvodi koji su lakši (imaju manju težinu po jedinici površine), ili su laki za transport, biće manje osetljivi na izmeštanje. Kao što Slika 23. pokazuje, granice drugačije namene i korišćenja zemljišta se formiraju na presecima krivih u ponuđenoj

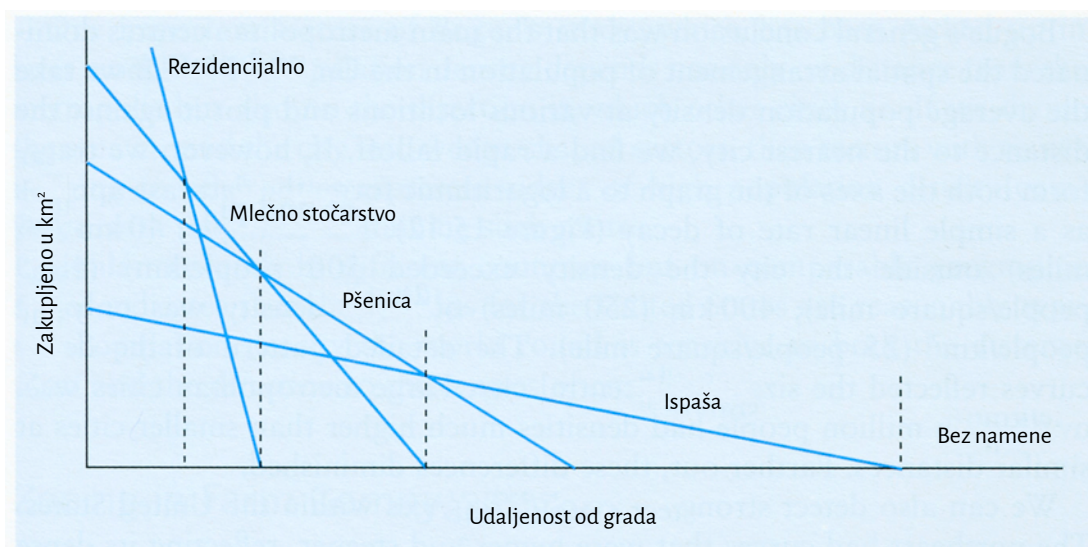
ceni. Namena i korišćenje zemljišta udaljenijih područja su adaptirani tako da uzimaju u obzir lošu pristupačnost. Na osnovu ovoga se vidi da je cilj fon Tinenovog modela da objasni zakonitost koja je prisutna u vezi između cene poljoprivrednih proizvoda, transportnih troškova i poljoprivrednog korišćenja zemljišta, a sve u svrhu maksimiziranja zarade vlasnika zemljišta. Fon Tinen je uveo faktor ekonomske zakupnine (rente), koja



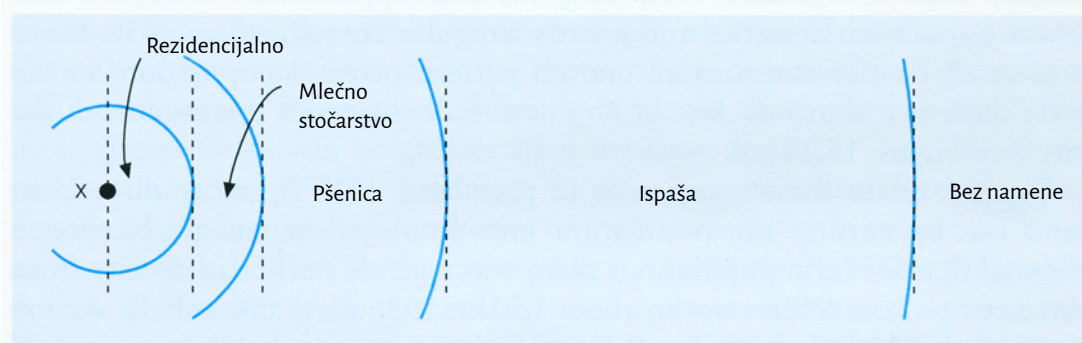
► **Slika 22.** Zone korišćenja zemljišta prema Tinenovom lokacionom modelu
Izvor: Haggett, 2001.

Originalni Tinenovi prstenovi korišćenja zemljišta; (b) – Tinenovi prstenovi modifikovani plovnom rekom, uslovljavaju jeftinije transportne troškove.

Razlike između ove dve šeme odražavaju kontrast između izotropijskog prostora (a), sa podjednakim transportnim troškovima u svim pravcima i anizotropijskog prostora (b), sa neujednačenim transportnim troškovima duž reke. Brojke udaljenosti naknadno je u Tinenov model uneo Leo Vajbel (Leo Waibel) 1933. godine.



(a) Optimalno korišćenje zemljišta



(b) Prstenovi korišćenja zemljišta

► **Slika 23.** Formiranje prstenova prema Tinenovom lokacionom modelu

Izvor: Haggett, 2001.

Grafikon (a) pokazuje kako krive ponuđene cene za četiri različita načina korišćenja zemljišta imaju različito strm pad. Na primer, korišćenje zemljišta za mlečno stočarstvo ima više okomitu liniju pada, nego u slučaju uzgajanja pšenice.

Isprekidane linije (a) označavaju kontakte gde jedan tip korišćenja zemljišta nadvladava drugi i to u smislu vrednosti zakupnine i mogućnosti njenog plaćanja za tačno određene lokacije u okolini grada. Ukoliko se prate isprekidane linije na donjoj šemi (b), moguće je videti četiri posebno formirane zone (tip označen kao „bez namene“ opisuje zemljište koje nije iskorišćeno, jer se nalazi previše daleko od grada).

bi trebalo da opada sa rastom distance između mesta proizvodnje i mesta prodaje.

Proširenjem osnovnog fon Tinenovog modela može nastati situacija poprilično drugačija u odnosu na prvobitno objašnjenje značaja lokacije. Izvorno tumačenje je posvećeno formiranju oko jednog grada, što je tek jedan od mogućih scenarija. Ukoliko se linearno tržište zameni centralnim, model još uvek objašnjava formiranje zona, ali u ravnim paralelnim pojasevima. Nekoliko alternativnih varijanti u odnosu na prvobitni model prstenova je objasnio i sam fon Tinen. Ukoliko se u model uvede: (1) plovna reka, preko koje je

transport brži, a troškovi znatno manji u odnosu na kopneni saobraćaj, (2) manji tržišni centar sa svojom trgovačkom oblašću i (3) razlike u prostornoj produktivnosti zemljišta, onda je moguće objasniti značajne varijacije u načinima korišćenja zemljišta. Fon Tinen je tako bio u mogućnosti da pokaže varijabilnost uzroka u stvaranju različitih namena zemljišta (Slika 22, b). Ako se ovakvim varijacijama dodaju širi prstenovi, koje omogućuje moderan saobraćaj, tada fon Tinenov model pruža uvid u savremene obrasce korišćenja zemljišta u širim prostornim razmerama (Haggett, 2001).

Pojam i struktura agrobiznisa

Nije neobično da poljoprivredom u ekonomski snažnim državama dominira mala grupa velikih agrobiznis firmi. Ove kompanije kontrolišu ceo lanac hrane od „sadnice do supermarketa“. Na primer, u SAD popularna imaginacija u javnosti i dalje podržava stereotip o malim porodičnim farmama, dok je realnost potpuno drugačija. Američka poljoprivreda je organizovana oko malog broja firmi koje generalno ne poseduju zemlju, ali zato kontrolišu hranu i to njenu proizvodnju, prerađu, distribuciju, cenu i marketing. Vid kontrole poljoprivrednih kompanija od faze sirovih materijala do gotovih proizvoda (vertikalna integracija) karakterističan je za kapitalno-intenzivnu proizvodnju. Agrobiznis je primer kapitalno-intenzivne organizacije i proizvodnje (Stutz, Warf, 2012).

Pojam agrobiznis su skovali ekonomisti Dejvis i Goldberg 1957. godine u okviru Harvardske škole biznisa. Prema mišljenju ovih autora, agrobiznis je zbir svih operacija uključen u proizvodnju i distribuciju, odnosno, proces snabdevanja koji farma realizuje. Međutim, pojam je s vremenom napredovao u sistemskom značenju, pa su aktivnosti farme uključene u mnogo veće industrijske komplekse, sa visoko koncentrisanim oblicima korporativnog vlasništva i menadžmenta. Kao takav, agrobiznis se često povezuje sa multinacionalnim kompanijama (Whatmore, 2001).

Postoji više strukturnih modela koji određuju suštinu agrobiznisa. Prvi strukturni model obuhvata tri uzajamno povezane sfere delatnosti: **proizvodnju** – mašina i opreme, đubriva, hemijskih sredstava, snabdevanje semenom, stočnom hranom i slično; **agrarnu privredu** – koja daje sirovine biljnog i životinjskog porekla za agroindustriju i **prerađivačku industriju**, a ona obuhvata plasman finalnih proizvoda kroz trgovinu na veliko i malo. Drugi strukturni model deli agrobiznis na specijalizovane vertikalne blokove koji povezuju proizvodnju određenih grupa finalnih proizvoda: **prvi blok je prehrambeni lanac** – u njemu su povezane agrarne proizvodne jedinice, čija proizvodnja je namenjena za prerađu u agroindustriji i **drugi blok je onaj koji povezuje agrarnu privredu i laku industriju** – većim delom je baziran na stočarstvu koje je na jednoj

strani povezano sa zemljoradnjom, a na drugoj sa industrijom (Grčić, 2012).

U svetu danas posluje veliki broj kompanija sa odlikama agrobiznisa, od kojih su neke više, a druge manje poznate:

- **Konagra** (KonAgra) – američka kompanija koja je osnovana 1919. godine (pod ovim imenom od 1971), sa sedištem u Nebraski. Ona proizvodi i prodaje proizvode različitih brendova u supermarketima, restoranima i industriji keteringa. Neki od njenih važnijih prehrambenih proizvoda su: jestivo ulje, zamrznuti obroci, kakao, viršle, puter od kikirikija.
- **Bangi** (Bunge) – globalna agrobiznis i prehrambena kompanija inkorporisana na Bermudima, a sa sedištem u Sent Luis (Misuri). Međunarodno je poznata kao izvoznik soje (30% svetske trgovine), a takođe posluje u sektoru proizvodnje hrane (naročito brašna, a potom i šećera, margarina, majoneza), stočne hrane, biogoriva, trgovine semenom i đubrivom. Kompanija je prisutna u četrdeset država.
- **Kargil** (Cargill) – privatna američka agrobiznis korporacija, jedna od najvećih u svetu, osnovana je 1865. godine. Sedište kompanije je u Minitonki (predgrađe Minneapolisa), Minesota. Posluje u sektoru trgovine, proizvodnje i distribucije žitarica (posebno kukuruza), ali i ostalih poljoprivrednih proizvoda kao što su palmino ulje; bavi se uzgajanjem stoke i proizvodnjom stočne hrane. Kargil je ujedno i jedna od najstarijih i najvećih tekstilno-pamučnih kompanija u svetu, sa kupcima raspoređenim na šest kontinenata.
- **Arčer Daniels Midland** (Archer Daniels Midland) – američka kompanija osnovana 1902. godine, danas sa sedištem u Čikagu (Illinois). Posluje u domenu proizvodnje i distribucije žitarica i uljarica. U svojoj ponudi broji nekoliko hiljada proizvoda. Prerađuje proizvode koji se kasnije koriste na tržištu hrane, pića i stočne hrane širom sveta. Vodeći je svetski proizvođač biodizela i etanola.
- **Luj Drajfus** (Louis Dreyfus) – francuski globalni konglomerat sa sedištem u Amsterdamu, osnovan je davne 1851. godine.

Poslovanje kompanije obuhvata proizvodnju i trgovinu poljoprivrednim proizvodima, kao i metalima, naftom, energijom. Obuhvata 10% svetskih trgovačkih tokova poljoprivrednih proizvoda. Pripadaju redu najvećih svetskih trgovaca pamukom, pirinčem i šećerom.

- **Olam** (Olam) – kompanija osnovana u Nigeriji 1989. godine, danas registrovana u Singapuru. Jedna od vodećih trgovačkih kompanija u oblasti poljoprivrede u Aziji, Latinskoj Americi i Africi. Aktivna je u proizvodnji pirinča i mlečnih proizvoda.
- **Kofko** (COFCO) – kineski konglomerat u državnom vlasništvu i sa sedištem u Pekingu. Ima u svojoj ponudi širok spektar proizvoda uključujući jestivo ulje, vina, mleko, voće i povrće, mesne prerađevine, čaj, a takođe hotele i životno osiguranje. Posebno se ističe u mlekarstvu.
- **Savola** (SAVOLA) – najveća prehrambena kompanija u regiji Persijskog zaliva, sa sedištem u Džedi, Saudijska Arabija. Posluje u oblasti proizvodnje i trgovine jestivog ulja, šećera, mlečnih proizvoda, a poseduje i restorane sa brзом hranom. Proizvode plasira i preko vlastitog lanca supermarketa.

Uticaj agrobiznis investiranja na ekonomiju zemalja u razvoju je prilično velik. Taj uticaj nije ograničen na razvoj i uticaj u sferi izvoza ili plantažnu proizvodnju, kako je to bilo u ranijim fazama razvoja svetske ekonomije, već je posebnim kanalima usmeren na uticaj u sferi čitavog nacionalnog poljoprivrednog sistema. Prodor međunarodnog agrobiznisa je, u stvari, još jedan aspekt u novoj međunarodnoj подели rada. Na primer, investiranje SAD u poljoprivredu Latinske Amerike povećano je sa 365 miliona dolara na jednu milijardu, između 1966. i 1978. godine, što je iniciralo rast sa 15% na 21% direktnih stranih investicija SAD u Latinskoj Americi. Poljoprivredni razvoj je inicirao potrebu za đubrivima, pesticidima, herbicidima, novim semenima i poljoprivrednom mehanizacijom, pa su značajno u ceo posao lokalne proizvodnje uskoro bile uključene i neke multinacionalne kompanije. Slično se dešavalo i u drugim delovima sveta. Od 1990. godine strane kompanije i korporacije u državnom vlasništvu, posebno iz Kine i Južne Koreje, uključene su u direk-

tnu kupovinu velikih površina zemlje u Africi i Latinskoj Americi. Ova kupovina je bila u vezi sa lakšim pristupom poljoprivrednom zemljištu (i sirovim materijalima) i garancijom sigurnog snabdevanja u poslovanju agrobiznisa. Na kraju, ovaj proces je povezan i sa velikim finansijskim institucijama, koje imaju snažnu ulogu u najnovijoj fazi razvoja svetske poljoprivrede. U Jugoistočnoj Aziji, na primer, vijetnamske kompanije su u Laosu bezobzirno izgradile velike plantaže kaučuka u svom vlasništvu koristeći kredite Dojče banke (Deutsche bank) (Knox et al., 2014).

Prethodni primeri više upućuju na zastupljenost agrobiznisa u zemljoradnji, što nikako ne znači da nije prisutan u stočarstvu. Čak naprotiv, ovakav vid korporacijskog poslovanja je naročito u poslednje vreme omasovljen. Agrobiznis u stočarstvu podrazumeva visok nivo mehanizacije uzgoja i klanja krupne stoke, veoma često u nehumanim uslovima. Drugi vidovi stočarske proizvodnje u ovom tipu agrobiznisa obuhvataju živinarske farme. U isto vreme, ove visokospecijalizovane farme obuhvataju uzgajanje useva i životinja. Vid takvog poslovanja tipičan je za SAD, uglavnom na zapadu i jugu zemlje, zbog blaže klime u toku zimskog perioda (više od 60% goveda u ovoj zemlji uzgaja se na ovim farmama).

Opis kako je agrobiznis kapitalno i energetski intenzivan odnosi se i na ocenu da ovde poljoprivrednici zavise od velike upotrebe hemikalija, mehanizacije (traktori, kombajni, avioni) i ostale opreme koja je sofisticirana, kompjuterski kontrolisana i skupa. Sve to se dešava u težnji za smanjenjem obima radne snage koja je svojevrsni trošak, a povećava prihod u ukupnoj proizvodnji. Samo 2% od ukupno radno angažovanih stanovnika u SAD zaposleno je u poljoprivredi i to ne samo da bi prehranili ostalih 98%, već i da bi izvozili hranu (Stutz, Warf, 2012).

Kompanije iz reda agrobiznisa, sudeći prema njihovim internet portalima, formalno poklanjaju veliku pažnju ekološki i društveno odgovornom poslovanju. Ipak, veoma često se nalaze na meti brojnih kritika (Goodman, 2011). Uticaji agrobiznisa na tradicionalni ruralni predeo razvijenih zemalja su pogubni. U severozapadnoj Evropi menja se namena zemljišta, uklanjaju žive ograde, a mehanizacija

eliminiraju potrebu za radnom snagom, ostavljajući tako parcele poljoprivredne proizvodnje bez ljudskog života za dugi niz godina. Stočarske farme iz sektora agrobiznisa drže životinje u trajnoj zatvorenosti i bez ispaše na otvo-

renom prostoru. U nekim krajevima Evrope je došlo do značajnih promena u životnoj sredini, jer su izvorni predeli stepa, vlažnih staništa i drugih biotopa, zamenjeni predelom specijalizovanog agrobiznisa (Knox et al., 2014).

Globalizacija poljoprivrede i proizvodnje hrane

Bez obzira na to što je i pre Velikih geografskih otkrića poljoprivreda bila rasprostranjena podjednako u Starom i Novom svetu, tek u njihovo vreme i posle dogodilo se globalno povezivanje sveta koje je ostvarilo veliki uticaj na poljoprivredu. U današnjem svetu globalizaciji poljoprivrede i proizvodnju hrane predvode korporacije u oblasti agrobiznisa, koje strukturno i u svakom drugom pogledu menjaju poljoprivrednu delatnost.

Brojni primeri svedoče o ulozi velikih korporacija u poljoprivredi. Tajland nije izvezio ananas početkom sedamdesetih godina 20. veka, da bi već 1979. postao vodeći svetski izvoznik, odmah posle Havajskih ostrva, zahvaljujući inicijativi američke kompanije „Castle and Cooke“. Slično se dogodilo sa Filipinima koji nisu zabeleženi šezdesetih godina 20. veka kao izvoznik banana, da bi već sedamdesetih postali jedna od vodećih država u izvozu ovog voća. Opet je to bila posledica direktnih ulaganja multinacionalnih kompanija. Slično kao što multinacionalne kompanije u industriji koriste globalne resurse, sirovine, radnu snagu, niske cene, tako i multinacionalne kompanije u poljoprivredi koriste „pogodnosti“ država sa malim troškovima rada, prednostima celogodišnjeg prisustva sezonskog voća (npr. januarske jagode u Evropi iz Čilea) i izbegavanja poštovanja normi u zaštiti životne sredine (Knox et al., 2014).

Globalizacija u poljoprivredi se dobrim delom oslonila na model poljoprivredne politike koji se razvijao posle Drugog svetskog rata u SAD. U suštini modela je politika države koja obuhvata različita istraživanja i programe u poljoprivredi (npr. programi podrške poljoprivrednoj proizvodnji i programi subvencija za proizvodnju hrane), a sve sa jednim ciljem: podrška masovnoj domaćoj proizvodnji koja može da ostvari značajne viškove usmerene ka izvozu. Ovakav režim poljoprivrede uspostavlja se posle Drugog

svetskog rata u kapitalističkim zemljama. Međutim, već sedamdesetih godina 20. veka došlo je do određenih poremećaja na svetskom tržištu hrane. Stvaranje značajnih tržišnih viškova dovelo je do pada cena hrane, što je direktno pogodilo poljoprivredne proizvođače, ali je dovelo i do prezasićenosti tržišta i problema plasmana robe poljoprivrednog porekla. Kao rešenje pojavio se novi model poljoprivredne politike koji je propagirao otvorenost nacionalnih poljoprivreda ka svetskim tržišnim tokovima. Tada su se pojavile multinacionalne kompanije (agrobiznis), sa svim izazovima za savremenu globalnu poljoprivredu (Manić, 2013).

Delatnost savremene poljoprivrede i drastične promene aktera odgovornih u proizvodnji hrane, zajedno sa načinom na koji su te delatnosti (aktivnosti) organizovane, donele su velike promene i izazove za savremeni svet. Pitanja proizvodnje i potrošnje hrane veoma su važna za ekonomsku geografiju, pa se sa razlogom kaže da je „hrana geografska tema“ (Ilbery, Maye, 2008). Geografija hrane je proučavanje prostornog i ekološkog aspekta proizvodnje, obezbeđivanja i potrošnje hrane (Crang, 2001). Svaki od ovih aspekata je podjednako značajan za ekonomsku geografiju. Procenjuje se da proizvodnja, distribucija i priprema hrane, danas obezbeđuju posao za više od polovinu zaposlenih u svetu. Ipak, geografija hrane nije samostalna disciplina već je integralni deo učenja ekonomske geografije, ali i šire od toga – društvene geografije. Značaj hrane može se razumeti samo kroz opsežnu analizu, gde su uključeni društveni, politički i ekonomski činioci (Jones, 2012).

Trgovina je jedan od pokazatelja stepena globalizacije u razvoju poljoprivrede i proizvodnji hrane. U poslednje vreme trgovina hranom neprestano raste, a obrasci te trgovine prolaze kroz važne promene. Do pedesetih

Prilog 10. Poljoprivreda i globalizacija

U geografskoj analizi odnosa poljoprivrede (proizvodnje hrane) i globalizacije stoje tri važne činjenice:

1. **Mesto, način proizvodnje, transport i prodaja hrane.** Ekonomski geografi su veoma zainteresovani za kartiranje narastajućeg sistema globalnog lanca hrane ili mreže proizvodnje i distribucije, koji uključuje poljoprivredne multinacionalne kompanije i prodavce na malo (supermarketi). Koncept globalnog lanca hrane obezbeđuje višestruku vezu između različitih mesta proizvodnje hrane i samih poljoprivrednih proizvoda (najbolji primer su lanci brze hrane kao što su McDonald's i KFC, gde dolazi hrana proizvedena, skladištena i distribuirana na različitim mestima). Geografi se koncentrišu i na temu istraživanja koja bi pomogla načela održivog razvoja u proizvodnji hrane (npr. emisija CO₂ kod transporta).
2. **Društveni uticaj promena u sistemu proizvodnje hrane.** Sa porastom moći i dominacije multinacionalnih kompanija u maloprodaji hrane i poljoprivredi, geografi su zainteresovani za dramatične promene obeležene nestankom tradicionalnog načina života u ruralnim sredinama. Mali poljopri-

vrednici su zamenjeni industrijskom poljoprivredom širom sveta. U ovakvim trendovima geografi su usredsređeni na odgovor koji bi zaštitio male proizvođače hrane na globalnom jugu kroz razvijanje ideje **alternativne mreže hrane**. Primeri takvih aktivnosti uključuju i globalne inicijative pokretanja „poštene trgovine“ na mestima gde siromašni poljoprivrednici globalnog juga decenijama unatrag proizvode čaj, kafu, šećer, pamuk za male novčane sume.

3. **Promena suštine konzumiranja hrane.** Ovaj trend je rezultat mnogih faktora u poslednjih 50-60 godina, uključujući tu i metode proizvodnje i distribucije, kao i društvenu i kulturnu transformaciju u mnogim regijama sveta. Kulturna globalizacija je izložila mnoge ljude novim vrstama hrane, dok je ekonomska globalizacija omogućila nekim vrstama hrane da budu ponuđene na mestima gde to ranije nikada nisu bile. Tradicionalne i zatvorene nacionalne kuhinje odjednom su se raširile po celom svetu. Danas se američka, italijanska i francuska kuhinja mogu probati u Tokiju i Peking, baš kao što su japanska i kineska kuhinja prisutne na tržištu Evrope i Amerike (Jones, 2012).

godina 20. veka glavni tokovi su vezani za promet žitarica unutar Evrope. Ovi tokovi su sada u velikom opadanju. Promene koje su usledile uticale su na to da SAD i Kanada postanu vodeće države iz kojih polaze trgovački tokovi, a tek potom se ističu i neke druge države poput Meksika (Knox et al., 2014).

Problem distribucije hrane na globalnom nivou sastoji se iz tri komponente:

- **Problem transportovanja hrane iz jednog mesta u drugo.** Iako saobraćajni sistem zemalja u razvoju, prema brzini i efikasnosti, nije na nivou onog u razvijenim zemljama, ovo ipak nije ozbiljna prepreka za dostavljanje hrane. Problem nastaje onda kada se velike količine hrane u vidu pomoći moraju dostaviti na određeno mesto i kada je distribucija prekinuta političkom korupcijom ili oružanim sukobom.

- **Poremećaji u snabdevanju hranom u zemljama u razvoju prate probleme marketinga i skladištenja.** Hranu ponekada nagomilavaju trgovci u iščekivanju većeg profita zbog povećanja cena. Značajna količina hrane u tropskim predelima je izgubljena zbog lošeg skladištenja. Štetočine kao što su pacovi pojedu velike količine hrane, a rešenje problema vidi se u izgradnji skladišta od betona.
- **Nepravilna raspodela hrane na globalnom nivou.** Samo Severna Amerika, Australija i Zapadna Evropa imaju značajne viškove hrane. Ipak, hrana ne završi tamo gde je i najneophodnija. Pošiljke hrane u vidu pomoći i njena cena su u inverznom odnosu. Na primer, pomoć SAD zemljama Sahela, u krizi 1973. godine, bila je mala, jer je cena žitarica tada bila veoma visoka (Stutz, Warf, 2012).

Savremeni problemi ishrane stanovništva

Prvi problem u vezi sa ishranom stanovništva tiče se neuhranjenosti i gladi. Neuhranjenost se odnosi na pojavu nemogućnosti osobe da obezbedi dovoljnu količinu hrane s ciljem zadovoljenja dnevnih energetske potrebe. Glad je hronična neuhranjenost.

Glad nije nova i savremena pojava. Istorijska građa obiluje podacima o nedostatku hrane, koji često poprimaju dramatične razmere. Gotovo sva društva su periodično suočena sa posledicama gladi. Najstariji zabeleženi podatak te vrste datira iz drevnog

Egipta 4.000 godina p.n.e (Watts, 2001c). U Kini je tokom 2.000 godina, između 108. p.n.e. i 1910. ukupno bilo 1.828 godina u kojima je glad vladala makar u jednoj provinciji. U Francuskoj je između 10. i 18. veka glad bila uobičajena pojava. Evropa je sa najvećim nestašicama hrane bila suočena između 1315. i 1317. godine (Ponting, 2009).

Odnos zaliha hrane i porasta broja stanovnika je bio inspirativan za Tomasa Roberta Maltusa (Thomas Robert Malthus), engleskog demografa i ekonomistu. U svom delu *Esej o brojnosti populacije i njegov uticaj na buduće unapređenje društva*, iz 1798. godine, Maltus se opsežno bavio uticajem broja stanovnika. Suština je da se brojnost stanovništva povećava geometrijskom progresijom, a da proizvodnja hrane raste aritmetičkom progresijom. Geometrijski rast će biti veći od aritmetičkog, pa su u takvom odnosu krize neizbežne. Maltus je tumačio da se ljudi neće osloboditi fizičkih ograničenja u pogledu mogućnosti proizvodnje hrane. Međutim, Maltus nije predvideo način na koji se će nauka i tehnološke inovacije razvijati (npr. hibridno seme, veštačka đubriiva, razvoj genetike). Zbog svega, teorija ovog demografa je osporavana, ali ne i potpuno napuštena. Pitanje odnosa broja stanovnika i raspoloživih resursa hrane do danas je ostalo aktuelno.

Glad je tekovina siromaštva. Gladni ljudi su istovremeno i siromašni, toliko da ne mogu da obezbede sredstva za ishranu. Svet je ustrojen tako da hrana ide onima koji mogu da je priušte, a ne kome je najpotrebnija. Paradoksalno je, ali i istinito, da nedostatak hrane povećava njenu cenu, pa tako predstavlja i priliku da se u krizi zaradi. Borba protiv gladi je borba protiv siromaštva. Premda je u poslednje vreme urađeno mnogo na unapređenju ekonomija zemalja Trećeg sveta, još uvek su stanovnici nekih od država sputavani nedostatkom hrane.

Proizvodnja hrane u svetu je praćena konstantnim porastom, ali je još uvek nema dovoljno za sve. Na početku 21. veka čak 33 države širom planete su osetile izuzetan nedostatak hrane, čime je bilo pogođeno šezdeset miliona gladnih ljudi. Samo u Africi je u 2001. i 2002. godini od pomoći u hrani zavisilo osamnaest miliona ljudi. Procene ukazuju na to da polovinom iste decenije 830 miliona ljudi u svetu

nije imalo adekvatnu opskrbu hranom. Od tog broja 210 miliona je u Podсахarskoj Africi, a 258 miliona u Istočnoj Aziji, 254 miliona u Južnoj Aziji. Ostali su u Južnoj Americi, Karipskom pojasu i Severnoj Africi. Poražavajuće zvuči da u nekim slučajevima glad nije izazvana nedostatkom hrane po glavi stanovnika, već zato što su ljudi toliko siromašni da ne mogu da je priušte (Barrow, 2006). Nažalost, Podсахarska Afrika je danas regija sa najvećim brojem neuhranjenog stanovništva gde njihov udeo u ukupnom broju stanovnika iznosi čak 23%. U proteklom periodu su napravljeni neki pomaci (npr. udeo neuhranjenih za period 1990-1992. je iznosio 33%), ali je podatak i dalje poražavajući (*The State of Food Insecurity in the World*, 2015). Razloge treba tražiti u viševekovnom kolonijalnom bezakonju, korupciji i nemaru državnih vlada, veštačkim političkim granicama zbog kojih eskaliraju plemenski sukobi, secesionističkim ratovima, porastu broja stanovnika i nedostatku stranih investicija. Za poslednjih trideset godina ratovi u Angoli, Mozambiku, Ruandi, Kongu, Liberiji, Sijera Leoneu, Somaliji, Etiopiji, Eritreji i Sudanu odneli su živote trideset miliona ljudi. Glad je odgovorna za gubitak više miliona života u toku godine.

Ohrabrujuća vest glasi kako je glad vidno smanjena u nekim drugim delovima sveta. Broj gladnog stanovništva opada u Aziji i Latinskoj Americi, što pokazuje da je glad moguće pobediti. Ipak, kako i na koji način? Kao prvo, neophodno je stati na put svim ratovima koji odnose milione ljudskih života. Ratovi resurse udaljavaju od izvora civilnog korišćenja, sprečavaju uzgajanje useva, uništavaju infrastrukturu, destabilizuju tržišta i sprečavaju protok razvojne pomoći. Ipak, ni mir nije sam po sebi dovoljan. Neophodne su odgovarajuće politike i investicije za stimulaciju ruralnog ekonomskog rasta koji podupire sigurnost u snabdevanju hranom i obezbeđuje zaštitu za najsiromašnije. U tom pogledu su neophodni i sledeći koraci: razvoj ruralne infrastrukture, kreditiranje poljoprivrednih proizvođača i agrarne reforme (Stutz, Warf, 2012).

Danas se u grupi izrazito ugroženih država usled neuhranjenosti (one u kojima je neuhranjeno više od 35% stanovništva) nalaze i sledeće: Centralnoafrička Republika, Zam-

bija, Namibija, Severna Koreja i Haiti. Ovu grupu odmah slede države u kojima je procenat neuhranjenih isto tako visok (od 25% do 35%): Liberija, Čad, Etiopija, Uganda, Ruanda, Tanzanija, Mozambik, Zimbabve, Svazilend, Madagaskar, Jemen, Avganistan, Tadžikistan, Istočni Timor. Često se problem neuhranjenosti i gladi vezuje za nerazvijene države, međutim čak i u ekonomski razvijenim državama jedan broj stanovništva je pogođen ovom pojavom usled siromaštva.

Urbanizacija kao trend sa globalnim konotacijama vidno je pomogla pojavu gladi u svetu. U poslednjih nekoliko decenija stotine miliona ljudi se preselilo iz ruralnih u urbane krajeve. Nekadašnji proizvođači hrane više to nisu i sada hranu kupuju. Potreba za hranom raste, prateći tokove urbanizacije.

Unapređenje snabdevanja stanovništva hranom i obezbeđivanje novih resursa u hrani jedan je od važnih problema za čovečanstvo 21. veka. Problem se često posmatra u svetlu koncepta održivog razvoja i problema životne sredine. Ne treba zaboraviti da poljoprivreda suštinski zavisi od stanja životne sredine, kao i da degradacija svih resursa životne sredine vodi u još veći problem budućeg snabdevanja hranom. Postoji nekoliko načina koji bi mogli da doprinesu stabilnijem snabdevanju hranom u budućnosti, ali se najčešće spominje rešavanje problema siromaštva. Od osamstotina miliona ljudi koji pate od gladi ukupno četiri petine živi u ruralnim područjima i zato je neophodno unaprediti stanje agrarne ekonomije i generalno poboljšati stanje ekonomije ruralnih pre-

dela. Investiranje u poljoprivredu bi moglo da poveća produktivnost zemljišta i radne snage. Do sada se najviše ulagalo u poljoprivrednike kao fizička lica. Međutim, neophodno je ulaganje i u institucije, istraživački sektor, saobraćaj, zdravstvo, obrazovanje i društvenu zaštitu. Od primena agrotehničkih mera, koje su imale značajnu ulogu tokom Zelene revolucije, očekuje se novo intenziviranje proizvodnje. Kao rešenje vidi se i pronalaženje novih izvora hrane, na primer u Svetskom moru i delatnosti akvakulture.

Suprotno pojavi gladi, **gojaznost** je još jedan problem u ishrani stanovništva, najčešće povezan sa razvijenim državama. Danas u svetu od nekog oblika gojaznosti pati oko milijardu ljudi. Trećina od tog broja je hronično bolesna. Svetska zdravstvena organizacija je proglasila gojaznost za bolest, a njenu globalnu rasprostranjenost pandemijom. Gojaznost se pripisuje modernom načinu života, a njena pojava kod dece vezuje za promenu načina života porodice i sve češću ishranu u restoranima brze hrane. Da bi odgovorili zahtevima tržišta, proizvođači su počeli da povećavaju količinu masti i šećera u hrani. Na taj način se poboljšava njen ukus i prodaje veća količina (Manić, 2013). Veliki broj odraslih se hrani u restoranima brze hrane, a samo kompanija Mekdonalds (McDonalds) ima u svetu oko 36.000 restorana. Na prodaju hrane u restoranima značajno utiču marketing, brendiranje proizvoda, redizajniranje objekata i izlazak u susret savremenim potrošačkim trendovima.

Zemljoradnja i uzgajanje najvažnijih agrarnih kultura u svetu

Zemljoradnja je grana poljoprivrede koja se bavi obradom zemlje i uzgajanjem korisnih biljnih kultura, s ciljem ishrane stanovništva ili korišćenja sirovina u industriji. Deli se na: ratarstvo (proizvodnja žitarica, industrijskog bilja, povrća), voćarstvo, vinogradarstvo, livadarstvo i ostalo (npr. cvećarstvo i lekovito bilje). Ova privredna aktivnost ima izuzetno bogatu tradiciju i geografski je veoma raznovrsna u zavisnosti od prirodnih i društvenih uslova u kojima se odvija.

Žitarice

Žitarice su jednogodišnje biljke iz porodice trava, šupljeg i člankovitog stabla i zrnastog ploda. U žitarice spadaju: pšenica, raž, ječam, ovas, kukuruz, pirinač, proso, sirak i heljda. Prve četiri spadaju u biljke umerene klimatske zone, dok kukuruz, pirinač, proso i sirak spadaju u biljke tople klimatske zone.

Žitarice imaju važnu ulogu u ishrani značajnog broja ljudi, jer veliki broj kalorija koji unose u svoj organizam, potiče upravo od ži-

tarica. Generalno, žitarice spadaju u jednu od najvažnijih potrošnih roba u svetu. Pored toga što se koriste u ishrani ljudi, žitarice se koriste i za ishranu životinja i u industrijske svrhe. One su takođe važne i prema površini koju zauzimaju u ukupno obradivom zemljištu. Prema tome, žitarice su najvažnija grupa kultivisanih biljaka na Zemlji.

Pšenica. Divlja pšenica potiče iz regije Plodnog polumeseca u Jugozapadnoj Aziji. Arheološki podaci upućuju na to da su ljudi sakupljali i jeli divlju pšenicu već oko 17000. godine p. n. e. Najverovatnije da su je svesno zasadili oko 8500. godine p. n. e. Najraniji dokazi o tome da se proizvodi pšenični hleb datiraju iz 4700. godine p. n. e. i otkriveni su na Kavkazu, između Crnog mora i Kaspijskog jezera. Kada je mala količina izlučenih padavina, potpomognuta erozijom i salinizacijom zemljišta usled prekomernih irigacija, onemogućila poljoprivrednike Mesopotamije da uzgajaju pšenicu, proizvodnja je prenet na zapad – u današnji Egipat i Izrael i na severozapad – u Evropu. Sa pomeranjem poljoprivredne proizvodnje, pomerala se i politička moć, a nesumnjivo da je pšenica tu odigrala značajnu ulogu. Pre najmanje 5.000 godina, pšenica se proširila na severnu Afriku, ostatak Azije i Evropu. Drevna sorta pšenice iz Egipta poznata je pod imenom kamut, što u prevodu znači „duša zemlje“. Sorte ovih tradicionalnih pšenica i danas se uzgajaju u SAD (Clay, 2004).

Pšenica je žitarica umerenih predela. Ipak, areal njenog uzgajanja je saglasan sa činjenicom da se dobro prilagođava raznim tipovima klime i zemljišta. Pšenica se deli u dve velike grupe: ozima i jara. Ozima pšenica se seje u jesen, a žanje u kasno proleće ili rano leto. Ona dobro podnosi niske temperature, koje idu čak i do -20 °C. Uzgaja se u južnim delovima umerenog pojasa i to između 30° i 50° s. g. š. Jara pšenica se seje u proleće, a žanje u kasnu jesen. Ona je zastupljena u onim geografskim regijama u kojima su zime blaže, gde je snežni pokrivač tanji ili ga uopšte i nema. Jara slabije podnosi nepovoljne prirodne uslove i ima kraći vegetacioni period.

Čak više od 30.000 sorti pšenice danas je poznato u svetu. Od tog broja svega 1.500 je prisutno u komercijalnoj proizvodnji. Većinu ovih sorti razvile su kompanije, instituti i istraži-

vačke laboratorije u SAD, a potom i u Kanadi, Meksiku, Rusiji i Australiji. Premda je lako stvarati veliki broj novih sorti pšenice, veoma mali broj je komercijalno održiv. Poljoprivrednici se oslanjaju na one sorte koje su ekonomski najviše isplative.

Moguće je izdvojiti nekoliko glavnih areala uzgajanja pšenice u svetu. Na severnoj polulopti izdvaja se nekoliko karakterističnih regija. Prvu čine regije Zapadnoevropske, Padske, Panonske i Istočnoevropske nizije, zatim južni Sibir, Hindustanska nizija, Kineska nizija (dolina Hoanghoa) i dolina Jangcejkanga. Drugu veliku žitorodnu prirodnu oblast severne polulopte čine dolina reke Misisipi, sa srednjom Kanadom i regije između Misisipija i Stenovitih planina. Na južnoj polulopti glavne pšenične oblasti su dolina reke La Plate i ravnice u jugoistočnim delovima Australije (Tomić i saradnici, 1996). S obzirom na raznovrsnost klimatskih uslova u kojima se pšenica gaji, njena setva i žetva traju tokom cele godine (Tabela 9).

Jedan od tipičnih i globalno poznatih predela uzgajanja pšenice je pšenični pojas u SAD. Prolećna pšenica se seje u Minesoti, Severnoj Dakoti, Južnoj Dakoti i Saskačevanu. Ovde su zime oštre i da seme ne bi smrзло u zemljištu, pšenica se sadi u proleće, a žanje u jesen. U toku zime polja su neobrađena. Značajni gradovi, poput Mineapolisa i Sent Pola, nastajali su ovde kao centri za mlevenje pšenice i distribuciju brašna. U južnom delu pšeničnog pojasa, na području Kanzasa, Kolorada i Oklahome, uzgaja se zimska pšenica. Ona se seje u jesen, niče u proleće i žanje u leto. Za nju je veoma korisna vlaga iz snežnog pokrivača, koja podstiče rast biljke. Kombajn na poljima je uobičajeni prizor ovde, kao i brojni silosi i druga skladišta (Stutz, Warf, 2012).

Pšenica je danas najrasprostranjenija poljoprivredna kultura u svetu, mada je veličina površina na kojima se uzgaja poprilično konstantna od šezdesetih godina 20. veka. Sa nekim drugim poljoprivrednim kulturama to nije bio slučaj, jer su poljoprivrednici shvatili da od njih mogu imati veću zaradu, pa su one zauzimale i veći areal uzgajanja. Neke nove sorte žitarica koje su više otporne na sušu (npr. kukuruz i sirak), danas se uzgajaju u krajevima gde su se nekada uzgajali pšenica, ječam, raž ili ovas. Pšenica se najčešće danas koristi u ishra-

Tabela 9. Kalendar žetve pšenice u svetu

Mesec	Regija
Januar	Australija, Novi Zeland, Burma, Argentina, Čile
Februar	Južna Indija, Argentina, Urugvaj
Mart	Severna Indija, južni Egipat
April	Indija, severni Egipat, Sirija, Iran, Meksiko, Kuba
Maj	Maroko, Alžir, Tunis, severni delovi Male Azije, istočni delovi Kine, južni Japan, južni delovi SAD (Florida i Teksas)
Jun	Pirinejsko, Apeninsko i Balkansko poluostrvo, južni delovi Francuske, središnji deo SAD, Kalifornija, severni Japan, severna Kina
Jul	Francuska, Panonska nizija, Istočnoevropska nizija, severni deo SAD, južna Kanada
Avgust	Velika Britanija, Holandija, Belgija, Nemačka, Poljska, središnji deo Rusije, istočna Kanada
Septembar	Švedska, Norveška, srednji tok Volge, južni Sibir
Oktobar	Južna Finska, sever Rusije
Novembar	Južna Afrika i Peru
Decembar	Etiopija, Somalija, južna Australija

ni ljudi. Međutim, ukoliko u budućnosti poraste potražnja za pšenicom kao stočnom hranom, a indicije već postoje, verovatno da će se povećati površina na kojoj se ova kultura uzgaja (Clay, 2004).

Hrana koja je pripremljena od pšenice predstavlja glavni deo u ishrani trećine čovečanstva. Pšenica je popularna kao hrana, jer se jela od nje kupuju kao gotova ili se brzo i jednostavno pripremaju. Tu spadaju brojni pekarski proizvodi i testenine. Potražnja za pšenicom raste brže od rasta broja stanovnika na Zemlji. S obzirom na to da se većina proizvedene pšenice ne izvozi, najveći proizvođači su ujedno i najveći potrošači ove žitarice.

Najveći svetski proizvođači pšenice su: Kina, Indija, Rusija, SAD, Francuska, Kanada, Ukrajina, Pakistan, Nemačka i Argentina. Oko 20% proizvedene pšenice učestvuje u međunarodnoj trgovini. Porast obima trgovine pratio je porast proizvodnje pšenice u svetu. Na primer, samo između 1961. i 2000. godine proizvodnja je porasla za 163%, dok je trgovina porasla za 179%. Najveći izvoznici pšenice su: SAD, Kanada, Francuska, Australija, Rusija. Najznačajniji centri za izvoz pšenice su: Njujork, Čikago, Sent Pol, Mineapolis. Najveći uvoznici žita su: Egipat, Brazil, Indonezija, Alžir, Japan. Najznačajniji centri za uvoz pšenice u Evropi su: Liverpul, London, Hamburg, Đenova i Napulj.

Kukuruz. Urođenici su na području Centralne Amerike (Meksiko) kultivisali kukuruz pre

7.000 do 10.000 godina. Najverovatnije da ova kultura potiče iz ovih krajeva. Za mnoga indijanska društva u Severnoj i Južnoj Americi kukuruz je bio sveta hrana, a njegova kultivacija i konzumiranje predmet rituala. Zahvaljujući viškovima kukuruza urođenička američka društva su imala složeniji i dinamičniji razvoj, jer u njima nisu morali baš svi da se bave poljoprivredom. U prapostojbini kukuruz se i dalje konzumira u ishrani ljudi, a zatim i u brojnim drugim delovima sveta, gde se areal uzgajanja raširio zahvaljujući Evropljanima i to u vreme kolonijalnog sistema (Clay, 2004). Prve primerke kukuruza u Evropu su doneli članovi Kolumbove ekspedicije 1494. godine. Španija je prva počela da uzgaja kukuruz. U početku je bio kuriozitet evropskih vrtova, a posle toga je postao poznat i kao prehrambeni proizvod (Tomić i saradnici, 1996).

Areal uzgajanja kukuruza zauzima južnije predele u odnosu na pšenicu. Na severnoj polulopti zona uzgajanja se prostire od ekvatora do 50° g. š., a na južnoj polulopti između 22° i 35° g. š. Regija optimalnog uzgajanja je mnogo uža i prostire se između 15° i 44° s. g. š. i 25° i 35° j. g. š. (Tomić i saradnici, 1996). Produktivnost kukuruza zavisi od klime, plodnosti zemljišta i dostupnosti vode za navodnjavanje. Hibridna semena, đubriva, pesticidi i poboljšane metode proizvodnje, takođe se kombinuju u cilju povećanja obima proizvodnje. Hibridna semena omogućuju uzgajanje kukuruza u raznim geografskim područjima.

U svetu je jedna od najpoznatijih regija uzgajanja kukuruza kukuruzni pojas (eng. Corn Belt) u SAD, koja je još poznata i kao „srce američke poljoprivrede“. To je regija na američkom Srednjem Zapadu, koja obuhvata Ajovu, Illinois, Indijanu, južni deo Mičigena, zapadni deo Ohaja, istočni deo Nebraske, istočni deo Kanzasa, južni deo Minesote i delove Misurija. Ovde je 21. aprila sunce, na jugu tog pojasa, samo 13,5° južno od zenita. Takvi uslovi izuzetno pogoduju uzgajanju kukuruza (Tomić i saradnici, 1996). Takođe, ravničarski krajevi pogoduju korišćenju poljoprivredne mehanizacije, a zemljišta su plodna i pogodna za poljoprivrednu proizvodnju (tzv. prerijska zemljišta). Najveći deo proizvedenog kukuruza u ovom pojasu koristi se kao stočna hrana.

Najveći svetski proizvođači kukuruza su: SAD, Kina, Brazil, Argentina, Ukrajina, Indonezija, Indija, Meksiko, Rumunija i Kanada. Proizvodnja kukuruza u svetu je u konstantnom porastu. Na primer, samo u periodu između 1974. i 1994. godine globalna proizvodnja je porasla za 86%. Bez obzira na to što je površina pod zasadima kukuruza u svetu manja od one pod pšenicom ili pirinčem, kukuruz proizvodi više tona hrane nego bilo koji drugi pojedinačni usev. Za razliku od mnogih drugih useva, kukuruz se najviše koristi kao stočna hrana, pa tek onda u ishrani ljudi (izuzetak su Meksiko, Centralna Amerika i Afrika). Porast proizvodnje kukuruza je i dalje aktuelan, a posebno u pojedinim delovima sveta kao što su Bliski istok i Azija, gde je proizvodnja udvostručena. U Africi potražnja premašuje proizvodnju, pa zasadi kukuruza brzo smenjuju neke druge useve. Takođe, u svetu je prisutno konstantno povećanje potrošnje kukuruza u proizvodnji bioetanol.

Kukuruz sve više dobija na značaju, pa je primetan i porast međunarodne trgovine ovom žitaricom. Na primer, samo između 1960. i 2000. količina kukuruza na međunarodnom tržištu je porasla za 484%. Danas oko 14% od ukupne svetske proizvodnje kukuruza učestvuje u međunarodnoj trgovini. Najveći izvoznici kukuruza u svetu su: Brazil, SAD, Argentina, Ukrajina, Francuska. Najveći uvoznici kukuruza u svetu su: Japan, Južna Koreja, Meksiko, Egipat, Španija.

Pirinač. Za veliki deo svetskog stanovništva pirinač je izvor opstanka u životu, o čemu

najbolje govori i podatak da u brojnim regijama Azije, na lokalnim jezicima, ime ove kulture označava isto što i reč hrana. Brojna verovanja azijskih naroda su povezana sa uzgajanjem pirinča, pa za njih pirinač nije samo hrana, već i kultura. Tradicionalno su stotine, pa čak i hiljade sorti pirinča imale lokalni kulturni značaj u krajevima u kojima su se uzgajale. Međutim, prehrambene potrebe rastućeg gradskog stanovništva stavile su akcenat na uzgajanje velikih količina nekoliko sorti pirinča. Takođe, rezultat Zelene revolucije su i nove sorte visokog prinosa, koje daju velike količine hrane po nižim troškovima proizvodnje. Sve ovo dalo je komercijalni značaj manjoj grupi sorti pirinča. Potreba za pirinčem kao hranom je sve veća, jer stanovništvo koje se njime hrani raste stopom od 1,7% na godišnjem nivou. Polovina projektovanog svetskog stanovništva od osam milijardi ljudi, 2025. godine, biće potrošači pirinča. Danas više od milijardu ljudi koji se hrane pirinčem žive u izrazitom siromaštvu (Clay, 2004).

Pirinač je žitarica monsunskih, vlažnih i vodom bogatih krajeva u određeno doba godine. Veoma je zahvalan za uzgajanje, ne samo zbog svoje hranljivosti, već i zbog toga što uspeva na zemljištima na kojima druge kulture ne uspevaju. Ova žitarica je produkt monsunskih vetrova i obilne vlage koju oni donose sa sobom. Temperature u oblastima sazrevanja pirinča moraju biti iznad 10 °C, a u vreme sazrevanja čak i iznad 20 °C. Šire posmatrano, pirinač može da se uzgaja u veoma raznovrsnim geografskim uslovima. Na primer, on je zastupljen na potezu od Australije do severne Kine. Isto tako se uzgaja na zemljištima ispod nivoa mora (Indija), kao i na zemljištima na 3.000 m n. v. (Nepal). U skladu sa nadmorskom visinom na kojoj se uzgaja izdvajaju se dve grupe pirinča: brdski i nizijski.

U slučaju brdskog pirinča uzgajanje potmažu obilne padavine, a kod nizijskog uglavnom organizovano navodnjavanje. Uzgajanje pirinča u nizijskim terenima se prema načinu proizvodnje može podeliti u tri grupe: (1) navodnjavana ili irigaciona, (2) poplavna i (3) nenavodnjavana. Irigaciono uzgajanje je najrasprostranjenije, jer čak 55% ukupnih površina pod ovom kulturom se uzgaja u navodnjavanim pirinčanim poljima. Pirinač se u takvim

uslovima najpre seje u rasadnicima, gde je zemljište bogato natopljeno vodom i izgleda kao močvarni mulj. Nakon klijanja i delimičnog rasta, biljka se presađuje na otvorenom polju u prethodno pripremljenom mulju. U vreme rasta se neprestano doliva nova količina vode. Tek nakon žetve polja se isušuju. Kod ovakvog načina uzgajanja i u postizanju visokih prinosa značajno su pomogle i tehnologije Zelene revolucije, odnosno nove sorte u drugoj polovini 20. veka. Uzgajanje u poplavnim krajevima je karakteristično za delte velikih reka u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji, gde se proizvodnja obavlja u stajaćoj vodi dubine do jednog metra. Nena-vodnjavani tip uzgajanja pirinča se praktikuje u onim pirinčanim poljima koja direktno zavise od padavina, a ne od irigacionih sistema.

Kultura pirinča ima veoma dugu tradiciju u Aziji. Vlažne poljoprivredne površine pirinčanih polja su oivičene zemljanim nasipima koji zadržavaju vodu, dok na njihovom dnu oticanje vode sprečava vodonepropusna glina. Ovakav način organizovanja poljoprivrednih površina nažalost sputava poljoprivrednike da lako pređu na uzgajanje nekih drugih kultura. Najzad, prizor uzgajanja uz pomoć volovske zaprege ovde se nije vekovima menjao, jer njena težina ne može da probije sloj vodonepropusne gline za razliku od mehanizacije.

U Aziji se uzgajanje pirinča postavlja kao izazov za veliki rast broja stanovnika koje treba prehraniti. Naglašeni proces urbanizacije i preseljavanje stanovništva iz ruralnih u urbane krajeve, dovelo je do smanjenja broja radne snage u poljoprivredi. Povećanje prinosa se vidi u mogućnostima novih sorti koje su došle sa Zelenom revolucijom. Ne treba zaboraviti da je pirinač najpoznatija poljoprivredna kultura Zelene revolucije. Nove sorte su omogućile manju potrošnju energije na rast, brže sazrevanje i manju količinu potrebne vode. Međutim, nove sorte su manje otporne na štetnošću i zahtevaju dodatne pesticide.

Pored država u Južnoj, Jugoistočnoj i Istočnoj Aziji, proizvodnja pirinča je u manjem obimu zastupljena i u Južnoj Americi, SAD (Meksički zaliv), Egiptu, na Madagaskaru i u pojedinim mediteranskim državama (Italija).

Najveći proizvođači pirinča u svetu su: Kina, Indija, Indonezija, Bangladeš, Vijetnam, Tajland, Mjanmar, Filipini, Pakistan i Brazil. Slič-

no kao i u slučaju nekih drugih poljoprivrednih kultura, proizvodnja pirinča se u drugoj polovini 20. veka značajno povećala. Prva sorta koja daje visoke prinose predstavljena je 1966. godine i od tada do 1999. godine prinosi su porasli sa 2,1 na 3,7 metričke tone po hektaru useva. Ukupna proizvodnja je povećana sa 257 miliona tona u 1966. na 600 miliona tona u 1999. godini, što je povećanje od 134%. Istovremeno, veličina površine koja je kultivisana za uzgajanje pirinča porasla je za samo 23% (sa 126 na 155 miliona hektara). Troškovi proizvodnje za sorte visokog prinosa su padali i u jednom trenutku postali niži od onih koji su potrebni za tradicionalne sorte.

Najveći potrošači pirinča su one države koje su ujedno i njegovi najveći proizvođači. Kina kao najveći proizvođač pirinča je ujedno i najveći uvoznik ove žitarice. Preostale države uvoznici su: Nigerija, Iran, Benin, Irak. Najveći izvoznici pirinča su: Indija, Tajland, Vijetnam, Pakistan, SAD. Najvažnija svetska berza za trgovinu pirinčem se nalazi u Hongkongu. Da bi zaštitile interes u trgovini pirinčem grupa država Jugoistočne Azije, kojoj pripadaju Kambodža, Laos, Mjanmar, Tajland i Vijetnam, formirala je Organizaciju država izvoznica pirinča (Organisation of Rice Exporting Countries – OREC).

Ovas (zob). Ova žitarica se uglavnom tretira kao vredna i važna stočna hrana, pre svega jer je bogata mastima, mineralima i proteinom. U nekim delovima sveta ovas se koristi i u ishrani ljudi (ovsene pahuljice i ovseno brašno). Zahteva manje plodno zemljište, pa se uzgaja i u onim krajevima koji ne odgovaraju drugim poljoprivrednim kulturama (npr. podzol ili zemljište tajgi u Rusiji). Dobro uspeva i u hladnijim regijama sa više padavina.

Najveći svetski proizvođači ovasa su: Rusija, Kanada, Poljska, Finska, Australija, Velika Britanija, Brazil.

Ječam. Pretpostavlja se da je ječam jedna od prvih pripitomljenih poljoprivrednih kultura u regiji Plodnog polumeseca. Tehnologija spravljanja piva od ječma dosta je rano bila poznata (pretpostavlja se čak u neolitu), pa se i danas ova kultura koristi u industriji piva. Pored toga, ječam se koristi i kao stočna hrana, koja se dobro pokazala zbog svoje hranljivosti. U nekim slučajevima ječam se koristi i u ishrani ljudi (npr. Tibet).

Ječam dobro uspeva u geografskim krajevima kontinentalne klime. Areal uzgajanja ječma prati pšenicu, s tom razlikom što ječam podnosi i surovije klimatske prilike od pšenice. Na primer, na severu, u Finskoj, zona uzgajanja dolazi i do stožernika. Takođe, u kratkom vremenu može da sazri u kišnom periodu na obodu pustinje u Africi. Na Tibetu i u Andima ječam uspeva na nadmorskim visinama većim od 3.000 metara. Ječam je nekada važio za tipično evropski usev, jer se pre Prvog svetskog rata oko 70% zasejanog ječma u svetu nalazilo na ovom kontinentu.

Najveći svetski proizvođači ječma su: Rusija, Francuska, Nemačka, Australija, Španija, Kanada, Ukrajina, Turska, Velika Britanija, Argentina.

Raž. Ova hlebna žitarica se takođe koristi i u industriji za dobijanje alkohola (npr. votka, viski). Ranije se smatralo da je hleb koji se spravlja od raži slabijeg kvaliteta. U međuvremenu se ispostavilo da su ražani prehrambeni proizvodi daleko kvalitetniji i zdraviji. Takođe, u nekim regijama ova kultura se koristi kao stočna hrana.

Raž je žitarica severnih geografskih regija. Biljka dobro podnosi niske temperature i male količine padavina. Na primer, u Evropi raž se uzgaja sve do 67° s. g. š. Areal uzgajanja zauzima značajno severnije krajeve u odnosu na pšenicu. Uspeva dobro i na podzolima koji važe za manje plodna zemljišta. Planinski uslovi isto tako pogoduju uzgajanju raži (npr. u Alpima do 2.000 metara). Analizirajući prostranstvo uzgajanja i najveće proizvođače, može se zaključiti da je raž tipično evropska žitarica.

Najveći svetski proizvođači raži su: Nemačka, Poljska, Rusija, Kina, Belorusija, Danska, Ukrajina, Španija, Turska, Kanada.

Sirak (sorgum). Sirak je kultivisan pre 5.000 godina. Vodi poreklo iz Afrike i sve današnje sorte genetski su povezane sa vrstama koje su sa ovog kontinenta. Skoro 90% sorguma se uzgaja u zemljama u razvoju. Koristi se u ishrani ljudi u brojnim krajevima Afrike i Azije. Potrošnja sirka po glavi stanovnika je posebno visoko u Burkini Faso, Etiopiji, Maliju, Nigeru, Nigeriji, Sudanu i Tanzaniji. U Indiji se koristi kao stočna hrana, s izuzetkom rudarskih krajeva Maharaštre gde je prisutan u ishrani ljudi. U Evropi se najčešće koristi kao stočna hrana u živinarstvu i svinjarstvu.

Jedna od glavnih prednosti u uzgajanju je otpornost biljke na sušu. Zajedno sa prosom afrički seljaci su sirak uzgajali u suvim i marginalnim poljoprivrednim krajevima, kako bi se spasili od gladi. Zahvaljujući evropskim kolonizatorima raširio se po celom svetu. Smatra se da je na Karibe prenet u jeku kolonizacija, kako bi se koristio u ishrani robova. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka u SAD su selektovane sorte koje daju visoke prinose.

Najveći svetski proizvođači sirka su: SAD, Nigerija, Etiopija, Meksiko, Sudan, Kina, Indija, Brazil, Niger, Burkina Faso. Kao i u slučaju brojnih drugih žitarica proizvodnja sorguma je porasla u drugoj polovini 20. veka i to za 40%. Međunarodna trgovina je porasla za oko 83%. Oko 13% od ukupne svetske proizvodnje učestvuje u međunarodnoj trgovini.

Zbog svoje otpornosti na sušu, sorgum u poslednje vreme se sve više širi na račun izvornih prirodnih predela i ekosistema duž Velikog istočnoafričkog rova. Ova supstitucija je prilično štetna za životnu sredinu, ali je isto tako svaki pokušaj zaštite životne sredine u koliziji sa sprečavanjem problema gladi, koji je u Africi konstantno prisutan.

Povrće

Povrće je produkt povrtarstva koje se smatra savremenim oblikom zemljoradnje i dobija zamah razvoja u novije vreme. Uzgaja se gotovo isključivo u cilju ishrane ljudi. Povrtarske kulture zahtevaju plodno zemljište, intenzivan rad i agrotehničke mere u kojima navodnjavanje ima dominantnu ulogu. Po svojoj važnosti povrće se ističe u poređenju sa ostalim kulturama zbog obima proizvodnje i potrošnje. Povrće se uzgaja u svim klimatskim zonama izuzev u polarnim krajevima. Transport povrća je opterećen činjenicom da je ono podložno kvarljivosti, pa se iz tog razloga uglavnom koristi u lokalnim ili regionalnim granicama uzgajanja. Zato se i kaže da je preduslov uspešnog povrtarstva dobra i moderna saobraćajna infrastruktura i specijalizovane hladnjače za prevoz. Za komercijalne svrhe se uglavnom uzgaja u razvijenim državama (npr. SAD, Kanada, Evropa, Japan). Pored otvorenog povrtarstva postoji i tzv. zatvoreno povrtarstvo kod koga se kulture uzgajaju u staklenim baštama. U ovakvim okolnostima po-

vrtarstvo nije klimatski uslovljeno. U poslednje vreme u nekim razvijenim državama uočava se opadajući trend potrošnje svežeg povrća i porast potrošnje zamrznutog i prerađenog povrća (npr. Velika Britanija).

Povrtnarske kulture se koriste u formi ploda (paprika, paradajz), lista (zelena salata, kupus, kelj, spanać), cveta (karfiol) i korena (krompir, luk).

Krompir je najvažnija povrtnarska kultura i osnovna namirnica za veći deo svetskog stanovništva. Divlje vrste se mogu naći u širokom geografskom rasponu od SAD do Čilea. Krompir je prvo kultivisan u Andima – u međuplaninskim dolinama Perua i krajnjim severozapadnim delovima Bolivije. Preko hiljadu današnjih sorti vodi poreklo od vrste krompira koja je rasla u jugoistočnom Čileu. U Evropi su ga u vreme kolonijalnog perioda doneli Španci, odakle se raširio u druge delove sveta. U početku se uzgajao kao kuriozitet u evropskim vrtovima, nakon toga kao stočna hrana, a tek kasnije se koristi u ishrani i to posebno u Centralnoj i Severnoj Evropi. Krompir je u istorijskom značenju bio od ogromne važnosti za Evropu i imao je sličnu ulogu koju danas ima pirinač u Aziji.

Krompir uspeva na raznim vrstama zemljišta, ali uzgoju najviše odgovaraju mekana, peskovita, duboka i masna zemljišta. Uzgaja se u širokom pojasu, na primer na potezu Severne i Srednje Amerike – od Aljaske do Kube. Ipak, krompir je usev kratke sezone. Uspeva u blagim klimatskim područjima, sa ujednačenim temperaturama i ujednačenim padavinama (Vajt i saradnici, 1972). U analizi prema nadmorskim visinama, područje uzgajanja krompira se poklapa sa uzgajanjem ječma. Na primer, u Alpima se krompir gaji do 1.600 metara nadmorske visine, a u nekim slučajevima i do 2.000 metara. Na Andima, u Kolumbiji, uzgaja se do 3.700 metara nadmorske visine, a na obali Titikaka jezera, na granici Bolivije i Perua, uzgajanje krompira seže i do 4.300 metara nadmorske visine (Tomić i saradnici, 1996).

Najveći svetski proizvođači krompira su: Kina, Indija, Ukrajina, Rusija, SAD, Bangladeš, Nemačka, Francuska, Poljska i Holandija. Posmatrano po kontinentima, najviše krompira se uzgaja u Aziji (50%), dok se na drugom mestu nalazi Evropa (33%).

Voće

Voćarstvo je specijalizovana poljoprivredna aktivnost usmerena na intenzivno korišćenje zemljišta u cilju proizvodnje voća. Kod ovih biljaka uglavnom se koriste mesnati i slatki plodovi, koji pored hranljivih sastojaka sadrže i značajne količine vitamina, a posebno C vitamina. U zavisnosti od klimatskih uslova razlikuje se voće umerenih predela, suptropsko voće i tropsko voće.

Voće umerenih predela najbolje uspeva na sunčanim planinskim stranama, blagim kosama i na peskovito-lesolikom zemljištu. Optimalna granica uspevanja je između 50° i 20° s. g. š. i j. g. š. Po obimu proizvodnje i ekonomskom značaju u voćarstvu umerenih širina na prvom mestu se nalazi jabuka, a zatim slede kruška, breskva, šljiva i druge vrste povrća.

Jabuka je zbog svoje postojanosti najvažnije voće umerenih geografskih širina. Vodi poreklo iz jugozapadne Azije, odakle se raširila po Evropi. Evropski kolonizatori su je preneli u Ameriku i druge delove sveta. Jabuka se uspešno prilagođava raznim tipovima klime i zemljišta. Uspeva u regijama do 65° severne i južne g. š. a najpovoljnije između 30° i 60° severno i južno od ekvatora. Jabuka je osetljiva na mraz u periodu cvetanja, a u fazi sazrevanja pogoduju joj topli i sunčani dani. Orografski položaj je bitan za uspešan uzgoj jabuke, a najviše su u tom smislu pogodne padine brežuljaka. Najveći svetski proizvođači su: Kina, SAD, Turska, Poljska, Iran, Italija.

Kruška pripada porodici ruža. Kultivisana je iz divlje kruške. Više je osetljiva na prirodne uslove u poređenju sa jabukom. Zahteva blagu i ujednačenu klimu, kao i zemljišta koja su bogata humusom. Plantažna proizvodnja daje prilično visoke prinose. Koristi se u svežem stanju i u prehrambenoj industriji za dobijanje voćnih sokova, alkoholnih pića i džemova. Najveći svetski proizvođači su: Kina, SAD, Italija, Argentina, Turska.

Šljiva zahteva prilično dugu sezonu toplog i suvog vremena. Ima mesnati plod sa značajnom količinom šećera. Koristi se za ishranu u svežem stanju, ali i u prehrambenoj industriji za dobijanje sokova, alkoholnih pića i džemova. Koristi se i u sušenom stanju. Ranije je Evropa bila najveći proizvođač, a danas je to Azija. Najveći svetski proizvođači posmatrano

po državama su: Kina, Rumunija, Srbija, Čile, Iran, SAD.

Voće suptropskih predela potiče iz geografskih predela koji su topli i dobro osunčani. Ovo voće ne podnosi niske temperature, a već kod temperatura od -7 do -10 °C može i da uginge. Neke vrste iz ove grupe poreklom pripadaju tropskim vrstama voća, ali je ipak njihova proizvodnja dominantna u suptropskim krajevima zbog blizine tržišta na kojima se plasira. Do početka 21. veka voće suptropskih krajeva, pre svega citrusi (pomorandža), predstavljaju najviše uzgajano voće sa udelom od 22,5% u ukupnoj proizvodnji voća.

Pomorandža je najvažnije voće u grupi suptropskog voća. Vodi poreklo iz toplih i vlažnih krajeva istočne i južne Azije, odakle je prenet preko Bliskog istoka i Severne Afrike u Evropu (Španija), pre svega zahvaljujući Mavarima. Iz Evrope je pomorandža stigla u Ameriku već na početku 16. veka, ali nije pronašla svoje mesto u komercijalnoj proizvodnji u narednih 350 godina.

Uzgajanje pomorandže, zimzelene drvenaste biljke, otpočinje u rasadnicima, odakle se prenosi na plantaže za uzgoj. Prvih nekoliko godina, dok biljka još uvek ne daje plodove, zasadi se kombinuju sa drugim kulturama, koje se nakon pet godina uklanjaju. Jedno stablo daje plodove i do trideset godina, što konačno zavisi i od toga kako se održava. Neke od mera obuhvataju i orezivanje (na način da plod direktno bude izložen suncu), korišćenje hemijskih preparata (stabla se prskaju nekoliko puta u toku sezone sazrevanja kako bi se izbegli štetni uticaji insekata) i navodnjavanje.

Uložene investicije u uzgajanje pomorandže počinju da se vraćaju nakon deset godina, što u nekim situacijama obeshrabruje male proizvođače. Ipak, profit je ono što privlači proizvođače da se bave uzgajanjem pomorandži. U Brazilu se od uzgajanja pomorandži po hektaru ostvaruje 1,7 puta veći prihod nego od uzgajanja kafe, a čak i 9,5 puta veći prihod nego od uzgajanja pšenice. Veliki deo ovih pomorandži koristi se u proizvodnji sokova. Jedna od najvećih kompanija te vrste u svetu – Montecitrus, prepoznatljiva je i na globalnom tržištu. U budućnosti se očekuje povećanje potrošnje sokova od pomorandže, što može uticati i na povećanje proizvodnje i zaposlanje novih

poljoprivrednih površina. Pored Brazila u proizvodnji soka od pomorandže dominiraju i SAD, s tom razlikom da se on ne izvozi, već je našao svoje mesto u domaćoj potrošnji (Clay, 2004).

Najveći svetski proizvođači pomorandže su: Brazil (Sao Paulo), Kina, Indija, SAD (Florida, Kalifornija), Meksiko, Španija (Valensija), Egipat.

Limun je veoma sličan pomorandži prema uslovima koje zahteva tokom životnog ciklusa. Poreklom je iz Južne Azije (Asam, Indija). Koristi se u svežem stanju, za spravljanje sokova, ali i farmaceutskoj industriji.

Najveći svetski proizvođači limuna su: Indija, Meksiko, Kina, Argentina, Brazil, Turska.

Maslina je zimzelena biljka koja uspeva gotovo isključivo u Sredozemlju. Potiče iz Male Azije. Ima kvrgavo i razgranato stablo koje može da naraste od 3 do 7 metara. Živi po nekoliko stotina godina, a neka stabla su stara i više od hiljadu godina (npr. u Nacionalnom parku Brioni raste maslina čija se starost procenjuje na oko 1.600 godina). U cvatu razvija bele cvetove u grozdu, dok je uljem bogati plod od tamnozelene do crne boje. Mediteranska klima je idealna za uspevanje biljke. Podnosi dobro sušu. Duboka krečnjačka zemljišta daju plodove visokog kvaliteta. Oko 90% proizvedenih plodova masline se koristi za dobijanje ulja, dok preostalih 10% završi kao hrana na stolu. Maslina je prvenstveno cenjena kao biljka iz koje se proizvodi maslinovo ulje – najfinije ulje kome je potrebno vrlo malo ili nikakvo prečišćavanje.

Najveći svetski proizvođači maslina su: Španija, Grčka, Italija, Turska, Maroko, Sirija, Tunis, Alžir, Egipat i Portugalija.

Vinova loza ima širok i prostrani areal uzgajanja, između 45° s. g. š. i 35° j. g. š. U pogledu geografskog porekla svrstava se u blagi prelaz i vezu između srednjoevropskog i suptropskog voća. Najbolji uslovi za njen rast prisutni su u krajevima s mediteranskom klimom. Zahteva 130 sunčanih dana i srednju godišnju temperaturu od 9 do 21 °C. Plod vinove loze se izdvađa po svojoj hranljivosti i sastavu, u poređenju sa drugim poljoprivrednim kulturama (bogatstvo ugljenim hidratima, voćne kiseline, minerali, vitamini).

Nema potvrđenih dokaza o poreklu vinove loze. Neki smatraju da je prapostojbina

ove vrste u Zakavkazju u jugozapadnoj Aziji, a drugi da je to možda i Evropa. Poznavali su je Vavilonci, Persijanci, Egipćani i Asirci, a Rimljani su uticali na to da se proširi po celom Rimskom carstvu. Nakon raspada Rimskog carstva, uzgajanje vinove loze i proizvodnju vina je zagovarala crkva, zahvaljujući čemu se proširila po Evropi. Vinova loza je posle Velikih geografskih otkrića osvojila i ostatak sveta. Krajem 17. veka je prenetu u Južnu Afriku, a krajem 18. i 19. veka Francuzi su je raširili po Magrebu. U Australiji se vinogradarstvo raširilo u toku 19. veka, a sredinom istog veka i u Americi. Ipak, vinova loza i vino se uzimaju kao tipično evropski proizvodi.

Najveći proizvođači grožđa, iz koga se proizvodi vino, u svetu su: Španija, Francuska i Italija. Na severnoj granici uzgajanja vinove loze u Francuskoj se nalazi pokrajina Šampanja. Osim nje po prostranim vinogradima i uzgoju vinove loze poznate su još: Burgundija, doline Loare i Rone, Provansa i Langedok i okolina Bordoa. U Italiji nisu toliko prisutne monokulture vinove loze, već se ona kombinuje sa drugim poljoprivrednim kulturama. Po udelu u razvoju vinogradarstva ističu se regije: Pijemont, Lombardija, Toskana, okolina Napulja i Sicilija. Najvažnije regije Španije prema obimu vinogradarstva su: Valensija i Malaga. Intenziviranje vinogradarstva uticalo je i na obim proizvodnje vina, po čemu se opet izdvajaju Italija, Španija i Francuska sa svojim u celom svetu cenjenim vinima: *Chianti* (Italija), *Lacrimae Christi* (okolina Napulja – Italija), *Marsala* (Sicilija, Italija), *Alicante* (Valensija, Malaga – Španija). Van Evrope proizvodnja grožđa je organizovana u onim državama na čijim se teritorijama prostiru predeli suptropske klime (npr. SAD, Argentina, Čile, Australija).

Tropsko voće uspeva u predelima oko ekvatora, gde klimu obeležavaju visoke temperature vazduha i značajna osunčanost. Veoma je bogato vitaminima i raznovrsno (npr. avokado, kivano, mango, papaja, marakuja). U najvažnije vrste tropskog voća spadaju banana, ananas, kokosov orah i hlebno drvo.

Banana je drvolika zeljasta biljka čiji listovi grade stablo. Iz njega izlazi cvetni klas koji će kasnije doneti plod (tzv. grozd). Viseći grozd ima više slojeva i u svakom od njih se nalazi i do dvadeset banana. Plod banane je hranljiv,

bogat ugljenim hidratima i predstavlja značajan predmet svetske trgovine. Poreklom je najverovatnije iz Indije i sa Malajskog poluostrva, a danas se uzgaja u oko 120 država sveta.

Banana se uzgaja između 25° s.g.š. i 25° j.g.š. Kao ekvatorijalna i tropska biljka zahteva dosta sunca, toplote i vlage tokom cele godine, kao i plodna zemljišta. Optimalne srednje mesečne temperature za uzgoj se kreću od 24 °C do 28 °C. Godišnja suma padavina u krajevima u kojima banana uspeva iznosi od 2.000 do 4.000 mm. Veoma je osetljiva na mraz, daleko više nego citrusi, pa se ne može uzgajati ni na marginama umerenih klimata osim ukoliko nije pod nekom vrstom zaštite (npr. staklene bašte u Izraelu i Maroku). U krajevima u kojima je jedan period godine sušan proizvodnja je obezbeđena zahvaljujući irigacionim sistemima, što je prisutno na zapadnoj obali Srednje Amerike. Vazдушna strujanja predstavljaju pretnju po drvo banane, jer i vetar brzine 32 km/h može da uništi njen plod.

Gotovo 80% banana se konzumira u državama u kojima su i proizvedene. Većina tih banana su uzgajane u dvorištima i na malim plantažama, dok su plasirane na lokalnim ili regionalnim tržištima. Banane proizvedene za izvoz poreklom su sa velikih plantaža. Proces uzgajanja otpočinje uglavnom krčenjem vegetacije tropskih šuma i uklanjanjem panjeva. Zatim se preore zemljište i formiraju terase, u zavisnosti od nagiba terena, na kojima će se odvijati uzgoj i rast biljaka. Uspostavljanje drenažnog sistema omogućuje odvođenje vode tokom kišnog perioda, odnosno akumulaciju vode u vreme sušnog dela godine. Odabir sorti za uzgoj obavlja se u odnosu na tip zemljišta, zastupljene štetočine i uslove koje određena sorta zahteva. U toku rasta biljaka upotrebljavaju se pesticidi s ciljem prevencije bolesti i uticaja štetočina.

Banana nije sezonsko voće, a to što se uzgaja tokom cele godine vidi se kao strateška prednost na globalnom tržištu. Kroz istoriju se dugo koristila kao hrana u lokalnim sredinama njenog uzgajanja, a onda je od kraja 19. veka počela da se proizvodi za izvoz i pojavljuje kao skupa hrana na udaljenim tržištima. Na samom početku 20. veka (1905) banana je najpopularnije voće u Velikoj Britaniji, ispred pomorandži i jabuka. Tržišni prodor je nastavljen

i tokom celog 20. veka, tako da se danas smatra uobičajenom, a ne luksuznom hranom. Raspadom Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika osvojila je i ova tržišta, te tako postala simbol otvorene međunarodne trgovine.

Najveći svetski proizvođači banane su: Indija, Kina, Indonezija, Brazil, Ekvador, Filipini. Kina i Indija obuhvataju 28% od ukupne svetske proizvodnje, dok na preostale tri države otpada 20% svetske proizvodnje. U grupu velikih proizvođača spadaju još: Kolumbija, Kamerun, Uganda i Gana. Banana je uvek bila važan prehrambeni proizvod u zemljama u kojima se uzgajala, naročito u tropskim delovima Afrike, pa i zbog toga dva najveća proizvođača nisu u grupi i najvećih izvoznika ovog voća, već su to Filipini, Ekvador i Indonezija.

Globalni uvozno-izvozni model trgovine bananama odvija su u sledećim pravcima: (1) Evropska unija uvozi banane sa Kanarskih ostrva (Španija), Gvadalupea i Martinika (Francuska) i iz pojedinih latinoameričkih država; (2) SAD iz Latinske Amerike i (3) Japan uvozi banane iz Filipina i Ekvadora.

Proizvodnju, transport i skladištenje banana na globalnom nivou kontroliše svega nekoliko kompanija. Najpoznatija svetska kompanija za proizvodnju i distribuciju banana jeste Čikita (Chiquita - Chiquita Brands International Sàrl), ranije poznata kao Junajted fruit kompani (United Fruit Company). Osnovana je 1899. godine. Zbog velike potražnje za bananama u SAD, na početku 20. veka, više od stotinu kompanija je podmirivalo potrebe tržišta. Međutim, United Fruit Company je preuzela kontrolu nad 90% ovog posla od tridesetih godina 20. veka (Clay, 2004).

Industrijske biljke

U grupu industrijskih biljaka spadaju: biljke za dobijanje šećera, biljke za dobijanje ulja, tekstilne biljke, biljke za dobijanje bezalkoholnih napitaka, biljke za dobijanje opojnih sredstava, biljke koje daju gumu i smolu i začini.

Biljke za dobijanje šećera. Najveći proizvođači šećera u svetu su Brazil i Indija. Ovaj značajan prehrambeni proizvod se dobija iz poljoprivrednih kultura šećerne trske i šećerne repe.

Šećerna trska uspeva u uslovima tropske i suptropske klime (Srednja Amerika – Karipska

ostrva, Brazil, Južna Azija, Australija). Areal uzgajanja je uglavnom između 30° s. g. š. i 30° j. g. š., a najviše je zastupljena između 20° s. g. š. i 20° j. g. š. Zasadi u tropskim krajevima su višegodišnji, dok su oni u suptropskim jednogodišnji. Biljka zahteva mnogo sunca, visoku temperaturu i veliku količinu padavina tokom vegetacionog perioda. U vreme sazrevanja su poželjne vremenske prilike bez padavina. Oblasti uzgajanja šećerne trske ne smeju imati ukupnu godišnju sumu padavina ispod 1.650 mm. U suprotnom se primenjuju tehnike navodnjavanja. Šećerna trska uspeva na plodnom zemljištu koje je bogato hranljivim materijama. Uglavnom se uzgaja na velikim monokulturnim plantažama. Mišljenje kako je šećerna trska uglavnom prisutna na ostrvima i u priobalnim tropskim krajevima opovrgava prisustvo ogromnih zasada u Ugandi i to na mestu gde se nekada rasprostirao areal tropskih kišnih šuma.

Šećerna trska ima člankovito stablo visoko dva do šest metara i slatku srž koja sadrži 17-20% šećera. Ne zna se tačno kada je iz biljke *Saccharum officinarum* prvi put proizveden šećer, mada se pretpostavlja da je to bilo u trećem veku. Tehnologija proizvodnje šećerne trske potiče iz Bengala i Asama, prapostojbine ove kulture u Indiji. Reč šećer vuče korene iz arapskog (*sukkar*) i sanskrit jezika (*sarkara*). U početku se šećer koristio u verskim obredima i kao lek za bolesti poput gube i kamena u žuči.

Razvoj tržišta šećerne trske je otpočeo u Indiji. Već u ranom Srednjem veku Arapi su je preneli iz Mesopotamije u Egipat, a odatle i u druge krajeve severne Afrike i Španije. Španci su je preneli u Ameriku u 16. veku. U Antilima se brzo raširila i već početkom 19. veka stigao je iz Antila u Evropu prvi transport šećera, a polovinom 19. veka i iz Kube, Portorika, Brazila i Filipina. Kriza u uzgajanju se pojavila nakon ukidanja ropstva u SAD, a plantažni uzgoj ponovo je uspostavljen nakon Špansko-američkog rata (1898) kada je američki kapital počeo da prodira na Kubu, u Portoriko i na Filipine. U isto vreme Japanci podižu plantaže na Tajvanu, a Holandani na Javi.

Aktivnosti uzgajanja se širom sveta obavljaju gotovo isključivo ručno, mada su prisutne i mašine za otvaranje brazdi za sadnju, održavanje useva pre žetve, pa čak i za žetvu. Razloge

treba tražiti i u tome što je radna snaga, u zemljama pod ovim usevom, isplativija i jeftinija od mehanizacije. Prepreka za mehanizaciju su i brdoviti krajevi i mekana vlažna zemljišta koja najviše pogoduju šećernoj trsci. Pобољшање tehnologije uzgoja i prerade šećerne trske pratio je trend potpadanja sve većih poljoprivrednih površina pod kontrolu velikih šećerana, a na štetu malih poljoprivrednika. Eliminacija konkurencije i održavanje radne snage u stanju delimičnog ropstva, utiče na ocenu da je proizvodnja šećerne trske proizvela više bede nego bilo koja druga poljoprivredna kultura. Cena rada na plantažama ponekada ne može da pokrije ni količinu potrošenih kalorija za obavljeni posao. Radni uslovi spadaju među najopasnije u poljoprivredi zbog oštih mačeta, prašine i zmijsa. Uostalom, u severoistočnom Brazilu, izrazito siromašnoj i gusto naseljenoj regiji sa tradicijom uzgajanja šećerne trske, radnici na poljima imaju najniže očekivano trajanje života u grupi svih radnika, a njihova deca najveću stopu smrtnosti (Clay, 2004).

Najveći proizvođači šećerne trske su: Brazil, Indija, Kina i Tajland. Brazil učestvuje sa preko 40% u svetskoj proizvodnji šećerne trske.

Svetska proizvodnja šećera je za poslednje četiri decenije 20. veka porasla za čak 180%. U međuvremenu, cene su se smanjile. Svetsko tržište šećera pokazuje tendenciju prekomerne ponude. Ovo je rezultat smanjene potrošnje šećera u razvijenim zemljama, povećane proizvodnje šećera u zemljama u razvoju i stabilne proizvodnje u razvijenim zemljama koja je ujedno rezultat poljoprivrednih subvencija i zaštite tržišta. Najzad, tu je i povećana upotreba veštačkih zaslađivača koja je konačno smanjila potrebu za šećerom.

Šećerna repa je kultura umerenih predela. Dugotrajna osunčanost, ali ne i intenzivna, najvažniji je prirodni faktor za uspešni uzgoj šećerne repe. Najbolje uspeva u predelima gde se u toku sazrevanja temperature kreću od 15 do 21 °C i gde je godišnja suma padavina između 600 i 800 mm (Tomić i saradnici, 1996). Snažni vetrovi mogu biti štetni, jer sprečavaju da mlada repa nikne.

Šećerna repa je nastala ukrštanjem blitve i divlje repe. U 18. veku, u Šleziji, kralj Pruske je podsticao oglede sa ekstrakcijom šećera iz šećerne repe. Nemački hemičar Andreas Mar-

graf (Andreas Marggraf) je 1747. dokazao da je iz šećerne repe moguće ekstrahovati šećer na sličan način kao i iz šećerne trske, tako što je izolovao iz korena biljke 1,3-1,6% šećera. Interesovanje za proces je rezultiralo otvaranjem šećerane 1801. u Kunernu (danas Konari u Poljskoj).

Najveći svetski proizvođači šećerne repe su: Rusija, Francuska, SAD, Nemačka, Turska, Poljska, Ukrajina, Kina, Egipat i Velika Britanija. U Evropskoj uniji, jednom od najznačajnijih proizvođača šećerne repe, industrija šećera se našla pod birokratskim pritiskom 2006. godine, što je dovelo do gašenja 20.000 radnih mesta. Kasnije se ispostavilo da je to bila greška, jer su mnoge fabrike bile rentabilne i bez intervencije vlada. Ovo je imalo za posledicu to da proizvodnja šećera u Zapadnoj i Istočnoj Evropi, ne zadovoljava potrebe stanovništva.

Biljke za dobijanje ulja. Uzgajanje biljaka iz kojih se dobija ulje povećava se brže od uzgoja bilo koje druge prehrambene ili industrijske poljoprivredne kulture u poslednjih nekoliko decenija. Slično tome i potrošnja biljnih ulja po glavi stanovnika je porasla brže nego korišćenje bilo koje druge hrane. Ekonomski rast je jedan od razloga ovakvih tendencija, posebno u Kini i Indiji, jer sve više potrošača može priuštiti kupovinu biljnih ulja. Drugi je promena navika stanovništva koje sve više teži pripremi hrane sa biljnim uljima.

Suncokret je poreklom iz Amerike odakle ga je u Evropu doneo španski moreplovac Korteiz. Potiče iz jugoistočnog dela SAD ili Meksika. Uzgoj suncokreta je otpočeo pre oko 5.000 godina. Biljka traži osunčane krajeve, plodna i zemljišta koja nisu previše natopljena vlagom. Dobro podnosi podjednako sušu i vlagu. Iz suncokreta se, pored prehrambenog ulja, dobija još i ulje za boje i lakove, sapune, a pogača od ploda se koristi kao stočna hrana. Najveći proizvođači suncokreta u svetu su: Ukrajina, Rusija, Evropska unija, Argentina i Turska.

Soja se prvi put počela uzgajati u Kini pre oko 6.000 godina zbog čega se svrstava u red najstarijih pripitomljenih kultura. Zajedno sa svilom, čajem i porcelanom, soja je bila jedan od prvih kineskih izvoznih proizvoda. Soja je bogata proteinima. Sadrži dva puta više proteina od svinjskog mesa, tri puta od jajeta i čak 12 puta više od mleka (Tomić i saradnici, 1996;

Clay, 2004). Koristi se u ishrani ljudi i stoke, u zavisnosti od dela sveta. Polovinom devedesetih godina 20. veka otpočela je proizvodnja genetski modifikovane soje, usled čega su pokrenute brojne rasprave o opravdanosti takvog postupka. Najveći deo obradivih površina pod sojom danas je zasađen upravo genetski modifikovanim sojom. Najveći proizvođači soje u svetu su: Brazil, SAD, Argentina, Kina i Indija.

Susam je jedan od najstarijih useva u svetu, poreklom iz Podсахarske Afrike. Uzgajanje susama je pogodno u tropskim i suptropskim oblastima i na manje plodnim zemljištima, gde se dugo održao ekstenzivan način proizvodnje. Intenzivan način proizvodnje koji daje veće prinose prisutan je na zemljištima koja su plodnija. Pored dobijanja ulja, koristi se u proizvodnji i drugih prehrambenih proizvoda, a pre svega kao dodatak jelima. Najveći proizvođači susama u svetu su: Sudan, Mjanmar, Indija, Nigerija i Kina.

Uljevita palma je biljka koja podjednako dobro uspeva u tropskim i suptropskim krajevima. Koristi se u komercijalnoj poljoprivredi za dobijanje palminog ulja. Afrička uljana palma se uzgaja u pojasu Gvinejskog zaliva, dok se američka uljana palma uzgaja u Latinjskoj Americi. Najveće površine pod plantažama u svetu se danas nalaze u Jugoistočnoj Aziji, zajedno sa Pacifikom. Stablo palme može da naraste i do dvadeset metara, dok je plod crvenkast, sastavljen od mesnatog spoljnog sloja i unutrašnjeg zrna koje je takođe bogato uljem (Clay, 2004). U poslednje vreme proces uzgajanja uljane palme je na meti oštarih kritika ekoloških pokreta zbog izrazitog uticaja na životnu sredinu. Najveći proizvođači uljevite palme su: Indonezija, Malezija, Tajland, Kolumbija i Nigerija.

Tekstilne biljke. Proizvodi tekstilnih biljaka daju niti od kojih se kasnije proizvode tkanine. Biljke i poljoprivredne kulture iz ove grupe ne samo da danas daju izuzetan privredni značaj, već su imale izuzetnu istorijsku ulogu u razvoju industrije i društva u globalu i to kroz pojavu Industrijske revolucije.

Pamuk su ljudi počeli da uzgajaju i koriste oko 3000. godine pre naše ere. Reč pamuk je arapskog porekla i u prevodu označava biljku koja je pronađena u osvojenim zemljama, što se odnosi na osvajanje Indije od strane Aleksan-

dra Makedonskog. Drugim rečima, pamuk je poreklom iz Indije. Status robe je stekao 1753. godine kada se pojavio na londonskoj berzi. U drugoj polovini 19. veka je stekao reputaciju poljoprivredne kulture kojom se najviše trguje u svetu, u čemu je značajno pomogla Industrijska revolucija i prelazak u industrijskoj proizvodnji sa vune na pamuk. Uzgajanje pamuka trenutno ostvaruje najveće prihode u grupi prehrambenih useva (Clay, 2004).

Pamuk zahteva 180 dana bez mraza, pa shodno tome najbolje uspeva između 36° j. g. š. i 46° s. g. š. u krajevima sa tropskom i suptropskom klimom. Tokom rasta mu pogoduje značajna količina vode. Međutim, veoma je osetljiv na kišu u periodu sazrevanja i kada počinje da formira plod. Zato se pamuk uzgaja u oblastima sa manje padavina i gde navodnjavanje ne predstavlja problem. Pamuk se navodnjava na 57% od ukupne površine uzgajanja u svetu. Ovoj kulturi je potrebno šest meseci da dostigne fazu zrelosti. Sadi se u redovima koji su udaljeni metar. U višegodišnjem periodu sadnje zamenjuju ga sa drugim poljoprivrednim kulturama. Setva, uklanjanje korova i žetva se sve češće obavljaju zahvaljujući mehanizaciji. Tokom prethodnog veka proizvodnja pamuka je prešla iz radno intenzivne delatnosti u kapitalno intenzivnu, jer su mašine i hemijski proizvodi zamenili do tada angažovanu radnu snagu. To se dogodilo čak i u zemljama u razvoju. Povećanje prinosa pamuka pripisuje se i Zelenoj revoluciji (npr. genetska modifikacija).

Proizvodnja pamuka daje široku paletu proizvoda. Pored dužih vlakana koja se koriste za konce i tekstil (uključujući i pamučne loptice, vrećice za čaj, materijal kojim se puni nameštaj), svoju upotrebu imaju i ona pamučna vlakna koja su kraća. Pamučno ulje se koristi kao biljno ulje u ishrani (margarin i druge namirnice). Čvrsti ostatak od semenki pamuka daje stočnu hranu. Proizvodnja ovakve robe je zastupljena u Kini, SAD, državama bivšeg SSSR i Indiji. Uprkos svemu, značaj pamuka je opao tokom ovog veka zbog sve veće proizvodnje i trgovine materijalima koji su njegova solidna zamena. Danas pamuk čini oko 48% u ukupnoj svetskoj proizvodnji vlakana (Clay, 2004).

Svetska proizvodnja je koncentrisana u dva velika proizvodna područja u svetu: azijsko (Kina, Indija i Pakistan) i američko (SAD). Naj-

značajnije oblasti proizvodnje pamuka su: pamučni pojas u SAD (Teksas, Misisipi, Kalifornija), severozapadni Dekan (Indija), kao i donji tok reke Jangcekiang i delta reke Hoangho (Kina) (Manić, 2013). Najveći proizvođači pamuka u svetu su: Kina, Indija, SAD, Brazil, Pakistan. Analiza tržišnih trendova ukazuje na to da proizvodnja pamuka u periodu od 1961. do 2000. porasla za 100%, dok je međunarodna trgovina porasla za 33%. Ovo implicira porast u upotrebi pamuka u državama koje su i proizvođači ove kulture.

Juta je biljka monsunskih predela od čijih se listova dobijaju gruba vlakna (vreće, tepisi, čilimi). Posle pamuka, juta je jedna od važnijih tekstilnih biljaka. Zahteva toplo vreme i plodno zemljište. Temperatura vazduha u područjima uzgajanja varira između 24 i 38 °C. Mlada, siva i duboka aluvijalna zemljišta, nastala iz poplava na godišnjem nivou, najbolja su za uzgoj jute. Poreklom je iz Indije, koja je ujedno i najveći proizvođač jute u svetu. Skoro 85% svetske proizvodnje je koncentrisano u delti Ganga, na granici Bangladeša i Indije (Zapadni Bengal). Značajni proizvođači su još Bangladeš i Kina.

Konoplja je jednogodišnja biljka poreklom iz jugozapadnog Sibira. Uzgaja se u područjima čiji se geografski uslovi odlikuju plodnim zemljištem, umerenom količinom padavina i sa dosta osunčanosti. Vlakno konoplje, koje je poznato i kao kudolja, dobija se iz njene stabljike. Dosta je grubo i koristi se za proizvodnju užarije i grube tkanine. Dodatni proizvod od konoplje je ulje za proizvodnju boja i lakova. Najveći proizvođači konoplje u svetu su: Kina, Kanada, SAD, Francuska i Čile. Kao geografska regija nekadašnje Austrougarske, a potom i Jugoslavije, Bačka je u periodu od 18. do 20. veka bila jedan od najvećih proizvođača konoplje na evropskom nivou. Zahvaljujući tome i Jugoslavija je bila jedan od najvećih svetskih proizvođača konoplje.

Biljke za dobijanje bezalkoholnih napitaka. Kafa, kakao i čaj predstavljaju osvežavajuće napitke koji se dobijaju iz posebnih biljaka, za koje se slobodno može reći da pored privrednog značaja imaju i veliki društveni značaj, da su formirale navike ljudi i društvenu atmosferu tokom prošlosti, a i isto tako danas.

Kafa je grmolika biljka koja može da naraste i do deset metara ali se rezanjem održava

na visini do dva metra zbog lakše berbe. Mladi žbun donosi prve plodove nakon četiri do pet godina rasta. Plodovi su crvenkaste boje slični trešnji i u njima se nalaze po dva zrna (Tomić i saradnici, 1996). Svako zrelo drvo proizvede godišnje 2.000 plodova ili 4.000 zrna kafe. Ova količina je ekvivalentna težini od pola kilograma pržene kafe. Da bi biljka dobro rađala mora biti izložena sledećim uslovima geografske sredine: prosečnoj temperaturi 15-21 °C, bez mraza, ukupnoj godišnjoj sumi padavina od 1.200 do 2.000 mm i najčešće na nadmorskim visinama od nivoa mora do 2000 metara.

Biljku kafe su prvobitno pronašli i uzgajali pripadnici etničke grupe Oromo u etiopskoj pokrajini Kafa, po kojoj je i dobila ime. Oko 1000. godine arapski trgovci su odavde odneli seme i zahvaljujući tome uredili prve plantaže kafe. Prvi poznati kafić u kome su posluživali kafu otvoren je u Carigradu 1475. godine, a ideja se zatim brzo proširila i na druge krajeve Evrope. Kafa je na Stari kontinent prvo stigla iz Osmanskog carstva preko kopnenih trgovačkih puteva. Ne zna se tačno kada je to bilo, ali sasvim sigurno pre nego što su kafići širom kontinenta postali uobičajeni u 16. i 17. veku (Clay, 2004).

Dve vrste kafe čine najveći udeo u njevoj ukupnoj proizvodnji širom sveta: arabika (*Coffea arabica*) i robusta (*Coffea canephora*). Arabika se proizvodi u Latinskoj Americi, dok se robusta proizvodi u Zapadnoj Africi i jugoistočnoj Aziji. Brazil je najveći proizvođač arabike na svetu i drugi po veličini, posle Vijetnama, proizvođač robuste. Devedesetih godina je došlo do značajnog širenja proizvodnje kafe na nova područja. Novi proizvođači kafe, uključujući Vijetnam i Indiju, postigli su konkurentnost uprkos niskim cenama, jer su imali jeftinu radnu snagu. Tradicionalni proizvođači kafe, poput Kolumbije, Kostarike i Meksika, uspeali su da održe proizvodnju, usprkos većim troškovima, fokusiranjem na mala i rastuća tržišta.

Kafa je u početku bila luksuzni proizvod, ali je s vremenom postala osnovna namirnica koja se smatra uobičajenom za mnoge potrošače širom sveta. Procenjuje se da više od dve milijarde stanovnika planete redovno pije kafu. Najviše ih je u Evropi (40% ukupne količine u međunarodnoj trgovini) i SAD (25% ukupne

količine u međunarodnoj trgovini). Grupi najvećih konzumenata kafe u svetu treba dodati i stanovništvo u državama njene proizvodnje (Clay, 2004).

Najveći proizvođači kafe u svetu su: Brazil, Vijetnam, Indonezija, Kolumbija i Etiopija. Najveći uvoznici kafe su: SAD, Nemačka, Francuska, Italija i Japan. Poređenje država najvećih proizvođača i uvoznika potvrđuje pretpostavke o živahnoj trgovini kafom. Međunarodni sporazum o kafi je nastao 1962. godine, a Međunarodna organizacija za kafu 1963. godine, kada je sporazum i stupio na snagu. Cilj sporazuma je da stabilizuje tržište kafe i zaštititi državu proizvođača od velikih promena cene.

Kakao je usev tropskih krajeva Amerike odakle se raširio u druge delove sveta, ali između 23° s. g. š. i 23° j. g. š. Kao biljka može da naraste do dvanaest metara. Mahunasti plod sa četrdeset zrna sazreva pet do šest meseci. Odstranjivanjem masti iz prženog zrna dobija se prah koji se upotrebljava u ishrani i za proizvodnju čokolade. Uzgajaju se dve vrste kakaa: kriolo i forastero. Kakao najbolje uspeva u uslovima gde je godišnja suma padavina između 1.500 i 2.000 mm. Biljka ne može da podnese sušna godišnja doba u kojima je tokom tri meseca ukupna količina padavina manja od 100 mm na mesečnom nivou. Takođe, ne podnosi ni natopljena zemljišta, pa je obrazac padavina čak važniji od njihove ukupne sume. Raspon temperaturnih uslova u kojima kakao uspeva iznosi od 18-21 °C do 30-32 °C.

Uzgoj kakaa je počeo u Americi pre oko 3.000 godina. Američki Indijanci su ga uveliko sadili u američkim tropskim krajevima u vreme osvajanja Evropljana. Proizvod ovog useva su konzumirali kao gorko i začinjeno piće pripremljeno sa ljutom paprikom. Čvrsta i zaslađena čokolada je izum vremena tek nakon što je kakao prenet u Evropu. Kakao je bio toliko vredan u drevnim vremenima Srednje Amerike da je plod služio kao oblik valute, one koja je bukvalno rasla na drveću. Duž Obale komaraca u Hondurasu seme kakaa je korišćeno kao novac za kupovinu robe na seoskim pijacama sve do osamdesetih godina 20. veka.

Zbog velike potražnje Evropljani su proizvodnju preneli u Indiju i Indoneziju pre 19. veka, a zatim i u Jugoistočnu Aziju, Okeaniju i na Šri Lanku. Pošto su izgubili kontrolu nad

Brazilom, Portugalci su preneli proizvodnju u Zapadnu Afriku, koja je do danas najveći proizvođač kakaa u svetu. Do početka 20. veka uspostavljene su današnje oblasti uzgajanja kakaa: tropski delovi Amerike, Zapadna Afrika i u manjem obimu Jugoistočna Azija sa Okeanijom (Clay, 2004).

Najveći proizvođači kakaa u svetu su: Obala Slonovače, Gana, Indonezija, Nigerija i Kamerun.

Čaj je lišće zimzelenog žbuna koji može da naraste do deset metara, ali se rezanjem održava na visini od 1,5 m. Čaj je biljka monsunskih krajeva, koja dobro uspeva tamo gde nije hladno i gde se prekomernim padavinama neće previše nakvasiti zemljište. Zato se plantaže čaja podižu na nagibima. Obrada useva i konačni proizvod u prvom redu podrazumeva fermentaciju, a zatim se kasnije suši i pakuje. Sušeni čaj može biti zeleni i crni u zavisnosti od načina obrade, što znači da se zeleni suši na suncu, a crni u sušarama.

Prvi put se čaj počeo uzgajati u Kini pre više od 2.000 godina. U prvo vreme se koristio kao lek, a zatim i u budističkim ceremonijama. Do 5. ili 6. veka nove ere počeo se konzumirati iz zadovoljstva. Potrošnja čaja se proširila do granica rasprostiranja kineske kulture. U knjizi od tri toma objavljenoj 800. godine dokumentovan je širok spektar metoda uzgoja, prerade i pripreme čaja. Prvi pomen čaja van Kine i Japana je zasluga Arapa, koji su kulturu najverovatnije doneli u Evropu i to zahvaljujući trgovačkim vezama preko Venecije. Holandani su ga preneli iz Evrope u Ameriku. Njujork je u jednom trenutku konzumirao više čaja nego cela Engleska, u kojoj se potrošnja čaja brzo proširila nakon 1650. godine. Ironično, čaj je istisnuo kafu koja je ranije stigla u Englesku i postao glavni napitak za posluživanje u kafićima. Takvi objekti su bili poznati kao „peni univerziteti“, jer je za peni svaki muškarac mogao da kupi bokal čaja i primerak najnovijih novina, a zatim i da razmenjuje ideje sa najumnijim ljudima tog vremena (Clay, 2004).

Najveći proizvođači čaja u svetu su: Kina, Indija, Kenija, Šri Lanka i Vijetnam.

Biljke za dobijanje opojnih sredstava. Proizvodnja, ilegalna proizvodnja i uzgoj biljaka iz kojih se dobijaju brojna druga opojna sredstva (npr. mak, konoplja iz koje se dobija droga

i koka), povlači sa sobom mnoga aktualna pitanja u savremenom društvu.

Duvan je jednogodišnja biljka visine oko 1,5 m sa karakterističnim i širokim listovima. Sadnice se u postupku pažljive obrade zemljišta dobijaju iz plastenika. U roku od tri do četiri meseca mogu da dostignu visinu od 25 do 40 cm i tada se presađuju, jedna po jedna.

Duvan je poreklom iz Amerike gde je počeo da se upotrebljava oko 6000. godine p. n. e. Pre Kolumbovog otkrića duvan su uzgajali Indijanci širom Amerike i koristili su ga u obredima i medicini. Mornari na prvom Kolumbovom putovanju su bili prvi Evropljani sa privilegijom konzumiranja duvana. U početku se do duvana dolazilo trgovinom sa Indijancima. Koristio se za pušenje i žvakanje. Prvi usev koji su kultivisali američki doseljenici zabeležen je u Virdžiniji 1612. godine. U roku od samo sedam godina duvan je bio najveći izvozni proizvod Virdžinije. Iz Amerike je donet u Portugaliju, a odatle ga je u Francusku preneo poslanik Žan Nikotu (Jean Nicot), gde je dalje popularizovao njegovo korišćenje.

Sadašnji trend u nekim državama podrazumeva uzgoj duvana koji je unapred ugovoren, na osnovu čega duvanske kompanije posluju kao banke, pružajući kredite poljoprivrednicima na početku sezone (seme, đubrivo, pesticidi i tehnička podrška). Zauzvrat, poljoprivrednici se obavezuju da će nakon žetve prodati svoj usev kompaniji. Neke kompanije zloupotrebljavaju ovakav odnos i značajno utiču na smanjenje cena duvana, čime podstiču „dužničko ropstvo“ (Clay, 2004).

Najveći proizvođači duvana u svetu su: Kina, Indija, Brazil, Zimbabve i SAD.

Biljke koje daju gumu i smolu. Biljke iz kojih se proizvodi guma su od strateškog značaja, jer su imale ili još uvek imaju izuzetnu ulogu u industrijskom razvoju. U prošlosti je guma bila osnova za razvoj industrije, posebno zbog njene uloge u razvoju saobraćaja koji približava fabrike mestima potrošnje najraznovrsnijih proizvoda.

Kaučuk se zahvaljujući tehnici ekstrakcije lateksa dobija iz biljke koja je poznata i kao *Hevea brasiliensis*. U prirodnim uslovima stablo naraste i do 43 metra, ali se zbog izvlačenja lateksa, spiralnim zasecanjem kore, održava na plantažama u znatno manjoj visini.

Guma je bila poznata Indijancima u Amazoniji koji su je prvi i koristili. Izvoz prirodne gume koja je sakupljena u Brazilu otpočeo je u 18. veku. Istorijski izveštaji iz Nove Engleske potvrđuju da su početkom 19. veka ribari u proizvodnji bakalara uveliko koristili gume čizme. Izum vulkanizacije u 19. veku značajno je podstakao potražnju i izazvao tzv. gumeni bum. Mnogi su olako postali milioneri u Amazoniji zavaljujući gumi. Slavna zgrada opere u Manasu, glavnom gradu brazilske države Amazonas i jedna od najlepših u svetu, do danas čuva sećanje na zlatno doba eksploatacije gume.

Krajem 19. veka seme biljke za dobijanje kaučuka je preneto u Veliku Britaniju, odakle je izvršilo na plantažama u britanskim kolonijama Azije, posebno u Maleziji, na Šri Lanci, a zatim i u Indoneziji. Proizvodnja je započela oko 1910. i monopol nad divljom amazonskom gumom se okončao (Tomić i saradnici, 1996; Clay, 2004).

Sintetička guma je narušila tržište prirodne gume, jer danas prirodni kaučuk čini manje od 30% tržišta. Međutim, postoje određeni proizvodi koji se ne mogu napraviti od sintetičke gume. Avionske gume su 100% prirodna guma, a automobilske 35 do 40% isto prirodna guma. Samo ove dve industrijske delatnosti čine 70% tržišta prirodnog kaučuka. Zbog toga se pretpostavlja da će prirodni kaučuk ipak imati svoje tržište, iako svake godine gubi tržišni udeo. Najveći proizvođači kaučuka u svetu su: Tajland, Indonezija, Vijetnam, Indija i Kina.

Začini. Predstavljaju aromatičnu grupu biljaka od preko pedeset vrsta. Korišćenjem njihovih različitih delova u kulinarstvu (plod, seme, lišće ili kora), značajno se poboljšava ukus hrane. Zbog toga su do danas ostali traženi. Tokom istorije su bili veoma skupoceni i predstavljali su robu kojom se intenzivno trgovalo. Manja grupa začina je široko rasprostranjena na tržištu i predstavlja robu u međunarodnoj trgovini, a ovde spadaju:

- *Biber* predstavlja mahunastu biljku poreklom iz Indije. Crni biber se nakon berbe suši na suncu, dok se beli dobija potapanjem u vodu posle čega gubi koru. Biber je jedna od najkomercijalnijih tropskih kultura. Najveći proizvođači u svetu su: Etiopija, Vijetnam, Brazil, Indoneziji i Indija.

- *Cimet* se koristi u obliku mlevene kore više biljaka koje su poreklom sa Šri Lanke. Koristi se kao dodatak jelima. Na države Istočne i Jugoistočne Azije otpada 99% svetske proizvodnje. Najveći proizvođači u svetu su: Indonezija, Kina, Vijetnam i Šri Lanka.
- *Vanila* predstavlja fermentisani plod različitih vrsta biljaka iz grupe orhideja. Vanila je jedan od najskupljih začina, pre svega zbog radno intenzivnog karaktera uzgajanja. Pored prehrambene namene, koristi se još i u industriji kozmetičkih preparata i aromaterapiji. Najveći proizvođači vanile u svetu su: Madagaskar, Indonezija, Meksiko i Papua Nova Gvineja.
- *Muskatni oraščić* se kao začin dobija iz zimzelene biljke koja vodi poreklo sa Molučkih ostrva u Indoneziji (ostrva začina). Ovaj začin ima lekovita svojstva, a koristi se i kao antioksidans. Najveći proizvođači u svetu su: Indonezija, Gvatemala i Indija.

INDUSTRIJSKA GEOGRAFIJA

Osnova predmeta proučavanja industrijske geografije pronalazi se u Industrijskoj revoluciji – jednom od najvažnijih događaja u istoriji ljudskog društva. Od 18. veka do danas odlike predela širom sveta prolaze kroz brojne promene zahvaljujući obrascima industrijskog razvoja. Ovakvim promenama je doprineo i trend preseljenja industrijskih delatnosti iz tradicionalnih krajeva njihovog razvoja u Evropi i to u nove industrijske krajeve, npr. Istočne i Jugoistočne Azije. Preseljenje industrije iz jednog kraja sveta u drugi potvrđuje da industrija ima zakonitosti vlastitog razvoja, u kojima često traga za većim profitom kroz eksploataciju jeftine radne snage i resursa. Industrija podjednako pozitivno ili negativno utiče na gradove, narode i države u razvijenim i manje razvijenim delovima sveta.

Industrijska revolucija i njene geografske posledice

Industrijska revolucija je jedan od najupečatljivijih događaja u modernoj istoriji ljudskog društva, sa manjim ili većim uticajem na skoro sve nacije u svetu. Otpočela je u Engleskoj ili preciznije u Zapadnom Midlandsu (Morley, 2005), iako je proces proizvodnje dobara, u nekim drugim oblicima ili na drugi način, bio je prisutan i do tada (Prilog 11).

Industrijska revolucija predstavlja prelazak od trgovačkog ka industrijskom kapitalizmu, na prekretnici 18. u 19. vek, a on se opisuje još kao i revolucija u tehnikama i organizaciji proizvodnje, unapređene nizom inovacija. Inovacije su samo deo šire ekonomske, društvene i političke tranzicije sa korenom u renesansi i prosvetiteljstvu (Knox et al., 2014). Fenomen Industrijske revolucije odslikava intenzitet promena u kapitalizmu na kraju 18. veka, koji je kao društveno uređenje stariji od Industrijske revolucije, ali je sa njom na više načina i slojevito povezan. Dok kapitalizam ima svoje korene u Italiji, dotle je Industrijska revolucija produkt severozapadne Evrope, odakle se širila po drugim delovima sveta (Stutz, Warf, 2012). Zahvaljujući porastu obima industrijske proizvodnje, kapitalizam je imao olakšanu disperziju kroz globalni geografski prostor.

Kolonijalizam je uticao na to da se tržište na kome su plasirani evropski proizvodi u 18. veku znatno proširi. Proizvođačima su hitno,

i u prvom redu, bile potrebne bolje mašine za pređenje i tkanje. Prvi koraci u Industrijskoj revoluciji nisu podrazumevali izuzetno važne izvore energije (npr. fosilna goriva), već je pređenje pokretano, na primer, nožnim pedalama. Nešto kasnije, u 18. veku, došlo je do serije pronalazaka koji su doveli do upotrebe novih izvora energije (ugalj) i novih mašina koje su unapredile efikasnost proizvodnje (parna mašina). Ovo je najzad omogućilo i neke nove izume poput parne mašine i železnice. Finansiranje pronalazaka i podrška pronalazačima i pronalascima zahtevala je novac, a on se u 18. veku pojavio u rastućoj trgovačkoj mreži Zapadne Evrope. Ovakav razvoj događaja je omogućio investitorima da ulažu u pronalazače i dobre pronalazke (Fouberg et al., 2012).

Inovacije u proizvodnji gvožđa, tokom Industrijske revolucije, omogućile su izum i proizvodnju već pomenute parne mašine, ali i brojnih drugih proizvoda, pre svega zahvaljujući Abrahamu Darbiju (Abraham Darby) i usavršavanju tehnologije topljenja gvožđa 1709. godine (Morley, 2005). Izlivanjem rastopljene gvozdene rude u kalupe, omogućeno je dobijanje livenog gvožđa, kao i njegova veća konzistencija. Prvi sagrađeni most od izlivenog gvožđa izgrađen je u Ajronbridžu 1779. godine. Ovaj most do danas, zaštićen kao UNESCO kulturna baština, svedoči o uzajamnom dej-

Prilog 11. Proizvodnja pre Industrijske revolucije

Proizvodnja različitih vrsta dobara otpočela je i pre Industrijske revolucije. Mnoge porodice i lokalne zajednice širom sveta su proizvodile raznovrsnu robu u svojim radionicama. Na primer, u gradovima i selima Indije se proizvodila roba od gvožđa, zlata, srebra i mesinga. Indijski stolari su kao umetnici i majstori plasirali svoje proizvode tamo gde su se mogli prodati. Indijski tekstil, proizveden na ručnim razbojima, smatran je za najbolji u svetu. Ovakvu proizvodnju su podržavale lokalne aristokrate, ali istovremeno i međunarodna trgovina. U Evropi, u ruralnim krajevima Velike Britanije stanovništvo je tokom zimskih meseci bilo posvećeno predenju i

tkanju. Kvalitet proizvodnje je varirao od jednog do drugog mesta, ali je ipak zaostajao za indijskim proizvodima i to toliko da su proizvođači 1721. godine tražili zakonsku zaštitu od „opasnosti“ uvoza iz Indije. Uspešni vidovi proizvodnje su bili karakteristični i za druge krajeve sveta. Na primer, Kina i Japan su takođe imali industrijsku bazu i pre Industrijske revolucije.

Uprkos evropskoj ekspanziji zahvaljujući kolonijalizmu, po cenama i kvalitetu evropski proizvodi nisu mogli da se nose sa onima iz drugih krajeva sveta. Tek naknadno su trgovačke kompanije, uključujući ovde Holandsku istočnoindijsku kompaniju i Britansku

istočnoindijsku kompaniju, postavile osnovu za kolonijalnu ekspanziju Evrope. Evropljani su ostvarili kontrolu nad lokalnim proizvođačima u Indiji, Indoneziji i drugim zemljama, zahvaljujući haosu koji je bio rezultat evropske intervencije, ali i sukobima između lokalnih frakcija. Britanski privrednici su uvezli tone sirovina za svoju tekstilnu industriju. Sa konačnim razvojem tehnologija, što je omogućilo masovnu proizvodnju, Britanci su stekli mogućnost zatiranja lokalnih proizvodnih inicijativa u Aziji i Africi, tako što su plasirali jeftine proizvode i prisiljavanjem kolonija na kupovinu njihovih proizvoda (Fouberg et al., 2012).

stvu resursa, tehnologije i osvojenih veština u postizanju tehničkih dostignuća tog vremena (Fouberg et al., 2012). Šropšir – regija poznata i pod imenom kolenka industrije, uprkos tome što je bila prepoznatljiva kao jedan od izrazito ruralnih krajeva Engleske, izborila se za status mesta industrijskih prvaka, verovatno i zbog obilja resursa, poput gvožđa, uglja i olova (Morley, 2005).

Bez obzira na to što se otvaranje prvih tekstilnih fabrika dogodilo u Belgiji (npr. Lijež), prva industrijalizovana država je bila Velika Britanija. Do kraja 18. veka Velika Britanija je važila za jedinu industrijsku ekonomiju na svetu, što joj je davalo ogromnu prednost u poređenju sa konkurentskim državama. To se posebno odnosilo na rivalstvo sa Francuskom, jer je britanska industrijska osnova obezbedila trijumf u težnji za globalnim osvajanjem i to kroz plasman jeftinog tekstila. Gradovi u Midlandsu, kao što su Lids i Mančester, centri tekstilne i metalurške industrije, bili su nadaleko poznati po visokoj koncentraciji radnika, kapitala i proizvodnje. S obzirom na nedostatak vladinih regulativa, uslovi rada su bili surovi, uključujući i zloupotrebu dečjeg rada.

Drugi gradovi, poput Londona, Glazgova i Liverpula, bili su centri brodogradnje, koja je, s obzirom na prekomorski karakter britanske ekonomije, sama po sebi predstavljala veliku i značajnu industrijsku granu. U drugim krajevima Velike Britanije takođe se formiraju brojni industrijski centri.

Odgovor na pitanje zašto je baš Velika Britanija bila predvodnica industrijskog razvoja nije tako jednostavan, ali se može naslutiti. Ova država je već u 18. veku koristila prednost trgovinskih odnosa sa svojim kolonijama u Severnoj Americi i ostalim krajevima sveta. U poređenju s drugim evropskim državama, poljoprivreda u Velikoj Britaniji je napredovala u procesu komodifikacije, jer su poljoprivredni proizvodi postali roba na tržištu, pa je i u ovome Velika Britanija prevazišla rivale. Pojavili su se i tržišni viškovi. Najzad, u Velikoj Britaniji se nalaze značajni energetske resursi, u vidu uglja, a pojavio se i izum parne mašine (Stutz, Warf, 2012). Sve ove okolnosti su zajedno – prisustvo sirovina (vuna), energenata (ugalj) i mašina, uticale na to da baš Velika Britanija postane prva industrijalizovana država u svetu (u početku, tekstilna industrija).

Za pojedince i čitave nacije, Industrijska revolucija je imala duboke društvene i kulturne posledice (Stobart, 2009). Industrijska revolucija je trajno promenila društveni i generalno geografski obrazac planete, posebno u onim društvima koja su i do danas deo ekonomski razvijenog sveta. Nijedan deo njihovog društvenog sistema, ekonomije, tehnologije, kulture ili svakodnevnog života nije ostao netaknut. Industrijska revolucija je promenila niz ruralnih i siromašnih zajednica, tako što ih je preobrazila u prosperitetna, urbanizovana i kosmopolitska društva (Stutz, Warf, 2012).

U najznačajnije promene izazvane Industrijskom revolucijom spadaju:

- **Rast industrijske proizvodnje tokom i nakon Industrijske revolucije omogućio je i olakšao geografsko širenje kapitalizma.** Porast proizvodnje i produktivnosti, što je praćeno tehnološkim inovacijama, zahteva povećanje tržišta. Istovremeno, industrijski razvoj je zavisio od resursa koji su dobavljani iz svih krajeva sveta (Mackinnon, Cumbers, 2007; Stutz, Warf, 2012).
- **Stvaranje nove međunarodne podele rada kroz rast kapitalističke proizvodnje i trgovine.** U ovaj proces su uključene razvijene države Evrope i Severne Amerike (tzv. jezgro), koje proizvode industrijsku robu, dok je nerazvijeni deo sveta (tzv. periferija) predodređen za proizvodnju sirovina i prehrambenih proizvoda (Mackinnon, Cumbers, 2007).
- **Polarizacija sveta, koja je bila prisutna i u preindustrijskom društvu, ali je dodatno naglašena posle Industrijske revolucije.** Prostorne promene, koje je donela Industrijska revolucija, možda najbolje ilustruje podatak da u njeno praskozorje jaz u dohotku po glavi stanovnika između Zapadne Evrope i Indije, Afrike ili Kine, nije bio veći od 30%. Sve ovo naglo se promenilo sa Industrijskom revolucijom (Stutz, Warf, 2012; Dicken, 2011) i najzad rezultiralo podelom sveta, prema teoriji svetskih sistema, na jezgro i periferiju.
- **Industrijska revolucija je uticala na rapidno širenje gradova.** Fabrike su koncentrisane u velikim gradovima, jer je lokacija industrijskih pogona povezana sa sledećim faktorima: (1) značajnim izvorom radne snage, uključujući tu i nekvalifikovane migrante; (2) pristupom saobraćajnim tokovima koji omogućuju jednostavnije dopremanje resursa za preradu; (3) blizinom dobavljača mašina, neophodnih za proizvodnju, što smanjuje troškove transporta i (4) blizinom tržišta za proizvedenu robu (Stutz, Warf, 2012).
- **Porast svetskog tržišta i međunarodne trgovine.** Industrijska revolucija je uticala na pojavu savremenih saobraćajnih sredstava (npr. voz, automobil), usled čega je transport ubrzan i kvalitativno poboljšan. Ovo

se direktno odrazilo na porast trgovine na velikim distancama. Jeftiniji prevoz je uticao na smanjenje transportnih troškova i najzad, na smanjenje cene finalnih proizvoda (Manić, 2013).

- **Za pojedince, zajednice, regije i čitave nacije, Industrijska revolucija je imala duboke društvene i kulturne reperkusije.** Iskustvo rada je transformisano onako kako je proizvodnja centralizovana, pa kontrolu rada više nije sprovodio pojedinac. Ovo je izazvalo otpor promenama, koji je ponekada imao i dramatične razmere. Takođe, zarada svih članova domaćinstva, koji su zaposlenje pronašli u industriji, bila je od vitalnog značaja za životni standard. Najzad, gradovi su rasli po kriterijumu broja stanovnika i površini, što je prouzrokovalo i ubrzano pogoršanje uslova života u mnogim gradovima, jer izgradnja kuća, fizička i društvena infrastruktura nije mogla da prati korak sa porastom broja stanovnika (Stobart, 2009).

Najzad, Industrijska revolucija se odrazilala i na razvoj naučne misli u društvenim naukama, pa je podstakla brojne teorije. ***U geografiji je jedna od opšte prihvaćenih teorija lokacije industrije.*** Njen začetnik je ekonomista Alfred Veber (Alfred Weber), koji je dodatno razvio nemačku školu teorije lokacije, proisteklu iz Tinenovog modela (teorija lokacije poljoprivrede). Alfred Veber je razvio osnovni model, koji objašnjava gde će se industrija grupisati. Pomenuti istraživač je pomogao u razvoju studija lokacije u ekonomskoj geografiji fokusirajući se na lokaciju proizvodnih pogona. U delu *Teorija lokacije industrija* (1909), Veber se usredsredio na specifične faktore koji mogu da privuku industriju na određena mesta. Tendencija najmanjih troškova usredsređena je na želju vlasnika fabrike da minimizira tri kategorije troškova. Prva i najvažnija od ovih kategorija je bio transport. Najjeftiniji troškovi transporta utiču i na najjeftinije dopremanje sirovina do mesta proizvodnje i isto tako na distribuciju gotovih proizvoda ka potrošačima. Druga kategorija je trošak koji se odnosio na cenu radne snage. Veći troškovi rada imaju tendenciju da smanje obim profita. Treća kategorija u Veberovom modelu je bila slična Maršalovoj teoriji lokacije, koja objašnjava princip grupisanja fa-

brika (aglomeracije). Veber je opisao prednosti koje pruža grupisanje sličnih industrija i takve koncentracije je nazvao aglomeracijama. Kada se značajan broj preduzeća grupiše u istoj oblasti, kao što se to dešava u velikom industrijskom gradu, smatra se da industrijski pogoni mogu da pomognu jedan drugome, kroz zajednička znanja, usluge i objekte. Na pri-

mer, svim proizvođačima je potreban kancelarijski nameštaj i oprema. Jedna ili više prodavnica kancelarijske opreme u gradu bi mogle da obezbede zalihe za sve industrije u ovoj oblasti. Kao takva, aglomeracija može učiniti lokaciju velikog grada privlačnijom. Aglomeracija potencijalno zaobilazi veće troškove transporta ili radne snage (Fouberg et al., 2012).

Geografska disperzija Industrijske revolucije

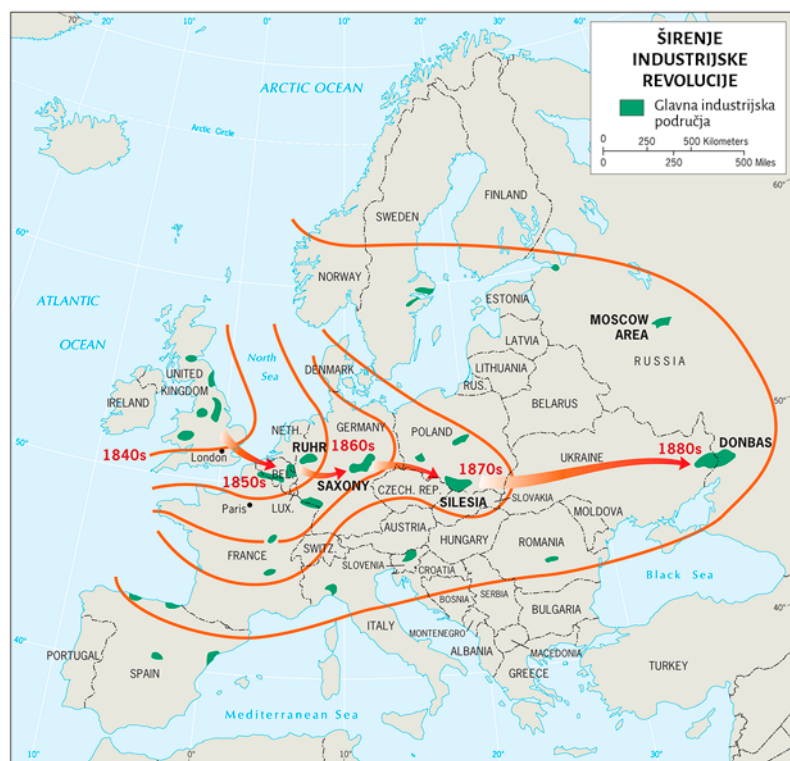
Kako i svi drugi važni društveni procesi, tako se i industrijalizacija odvijala neujednačeno u vremenu i prostoru. Industrijska revolucija je otpočela u 18. veku u Velikoj Britaniji, a zatim se tokom 19. veka proširila na ostale delove Evrope (Slika 24), Severne Amerike i Japana (Jones, 2012). Kao što je već prethodno istaknuto, Velika Britanija je bila prva industrijalizovana država na svetu, zahvaljujući čemu je ostavila za sobom svoje viševjekovne rivale u kontinentalnom delu Evrope. Prva industrijska grana je tekstilna industrija (Mančester, Lids), a ubrzo potom počinje da se razvija i brodogradnja (London, Glazgov, Liverpul).

Početkom 19. veka inovacije Industrijske revolucije su iz kolevke u Velikoj Britaniji proširene na kontinentalni deo Evrope. Uslov za razvoj je prema prostorno-prirodnim predispozicijama bio isti kao u Velikoj Britaniji, pa je za nastajuće industrijske centre podrazumevao blizinu rudnika uglja i povezanost preko plovnih puteva sa obalom nekog mora. Na primer, lučki gradovi u Rurskoj oblasti su imali dobru povezanost sa lukom u Roterdamu i to je bio važan podsticaj u industrijalizaciji ove nemačke regije. Takođe, pojas rude uglja, koji se protezao od zapada prema istoku Evrope, duž južne granice Evropske nizije, preko severne Francuske, južne Belgije, Holandije, Rurske oblasti u Nemačkoj, zapadne Češke i Šlezije u Poljskoj, imao je ključnu ulogu u industrijalizaciji kontinentalnog dela Evrope. Da okolnosti budu još povoljnije, nalazišta rude gvožđa su imala sličan pravac rasprostiranja. Pored položaja u odnosu na prirodne resurse, društvene tekovine su isto tako odigrale svoju ulogu u razvoju i širenju industrijalizacije u Evropi. Na primer, kolonijalizam je privреди Francuske, Velike

Britanije, Holandije i Nemačke dao pristup neophodnom kapitalu za podsticanje industrijalizacije, a u nekim slučajevima i pristup potrebnim sirovinama za proizvodnju (Fouberg et al., 2012).

Neki gradovi su u ovoj fazi razvoja industrijalizacije doživeli pravi preporod, a među njima London i Pariz. London je bio posebno atraktivno mesto za industrijski razvoj zbog geografskog položaja na reci Temzi i zatim, što je još važnije, zbog velike uloge u protoku regionalnog i globalnog kapitala. Industrija se u Londonu nalazila u središtu britanske globalne mreže uticaja. Na drugoj strani, Pariz je kao najveći grad u kontinentalnom delu Evrope bio udaljeniji od nalazišta uglja i gvožđa. Međutim, kada je u postojećoj saobraćajnoj mreži plovnih i drumskih puteva razvijen i železnički saobraćaj, grad je doživeo industrijski preporod. Pored uloge centra u proizvodnji luksuznih proizvoda (npr. nakit, parfemi, moda), Pariz je još bio centar metalurgije i hemijske industrije. Tome je doprinela i relativna blizina luke Avr na obali Atlantskog okeana. Primer rane industrijalizacije iz Londona i Pariza pokazuje da blizina rezervi uglja i gvožđa nije baš uvek bila od presudnog značaja, već da su svoju važnu ulogu imale trgovačke i političke veze nekih gradova sa ostatkom sveta (Fouberg et al., 2012).

Industrijalizacija se zatim proširila i u udaljenije krajeve Evrope. U Italiji se proizvodnja tekstila i obuće razvila duž toka reke Po. U Skandinaviji su gradovi poput Stokholma i Malmea postali značajni centri brodogradnje (Stutz, Warf, 2012). Na početku 20. veka industrijalizacija je uobičajena za severnu Italiju – koja je i danas u redu najve-



▲ **Slika 24.** Širenje Industrijske revolucije u Evropi
Izvor: Fouberg et al., 2012.

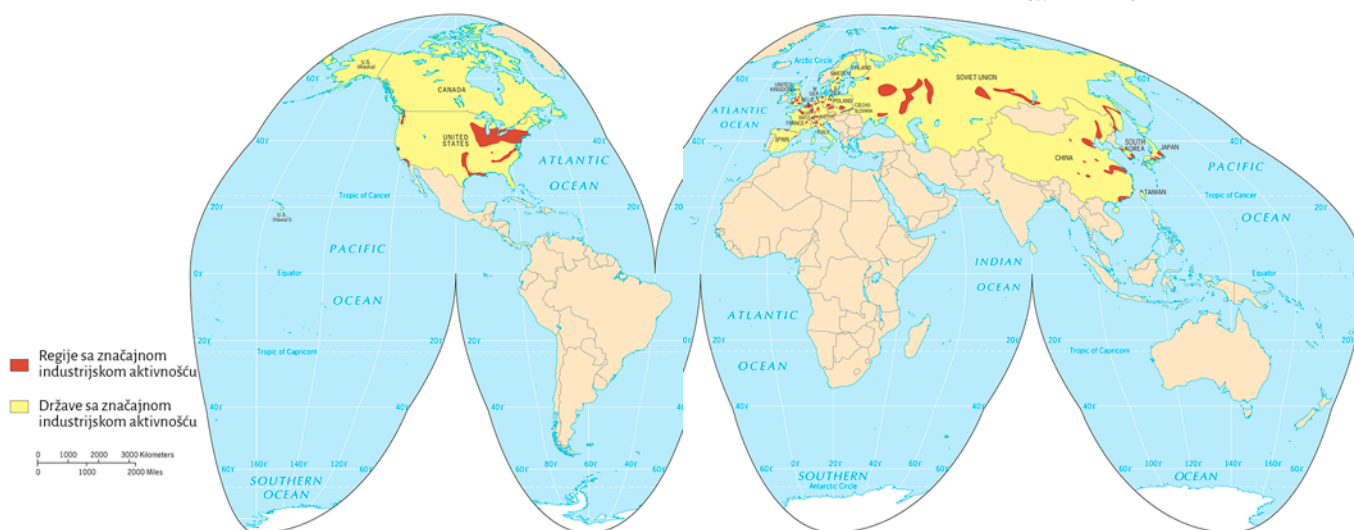
ćih evropskih industrijskih regija, Kataloniju – sa centrom u Barseloni, a zatim i za severnu Španiju, južnu Švedsku i južnu Finsku (Fouberg et al., 2012). Ipak, proces industrijalizacije i u samoj Evropi nije uvek tekao lagano i bez problema. Evropska periferija je, obuhvatajući veći deo Španije i Portugalije, severnu Skandinaviju, Irsku, južnu Italiju, istočni deo centralne Evrope i Balkan, vidno zaostajala, a zatim je dobijala i podređenu ulogu u snabdevanju poljoprivrednim proizvodima i radnom snagom, koja je pristizala u centralne industrijske regije. Odnos između industrijskih regija (tzv. jezgra industrijalizacije) i okolnih teritorija opisan je pojmom na engleskom jeziku – „backwash“. Dakle, to nije bilo širenje industrijalizacije, jer je ona samo odvlačila kapital i radnu snagu, istovremeno stvarajući neujednačeni ekonomski predeo sastavljen od urbano-industrijskih jezgara, koja su okružena prostranom ruralnom periferijom (MacKinnon, Cumbers, 2007).

Rana faza industrijalizacije u Zapadnoj Evropi postavila je celu regiju u središte svetске ekonomije i privrednog razvoja tokom 19. veka. Ekspanzija je nastavljena i u prvoj polovini 20. veka, pa su do 1950. godine najvažnije industrijske regije zastupljene u istočnom delu SAD, zapadnoj Rusiji i Ukrajini i Istočnoj Aziji.

Severna Amerika je do početka 20. veka i u pogledu industrijalizacije jedini ozbiljan konkurent Zapadnoj Evropi. Ove teritorije su pretežno naseljavali Evropljani, koji su zbog bliskih veza sa Velikom Britanijom imali podršku u kapitalu i inovacijama, što je podstaklo tamošnju industrijalizaciju. Industrijska proizvodnja u Severnoj Americi je započela u Novoj Engleskoj tokom kolonijalnog perioda, iako taj severoistočni deo države nije bio bogat mineralnim resursima. Ipak, u Severnoj Americi su imali korist od sposobnosti svojih kompanija da nabave potrebne sirovine iz inostranih izvora. Industrijska proizvodnja se razvila duž obala Velikih jezera, gde su kanali, reke i jezera bili povezani sa železnicom i što je omogućilo premeštaj resursa i robe u industrijske centre i van njih. Istovremeno, uglj je bio glavni energent za industriju tog vremena, a njega u SAD ima i danas u sasvim dovoljnim količinama (Fouberg et al., 2012).

Sankt Peterburg je jedan od najstarijih ruskih industrijskih centara i to zahvaljujući caru Petru Velikom, koji je planirao da od glavnog grada Rusije stvori i industrijsko jezgro zemlje. Petar Veliki je ohrabrivao vične zapadnoevropske zanatlije da se dosele u ovaj deo Rusije. Istovremeno je uvezio visokokvalitetne mašine, optičke proizvode i medicinsku opremu. U regiji oko Sankt Peterburga je tako podstaknut industrijski razvoj – brodogradnja, hemijska proizvodnja, prerada hrane i proizvodnja tekstila. Posle Prvog svetskog rata, u novoformiranom Sovjetskom Savezu, Ukrajina je zahvaljujući prirodnim resursima i industrijskom potencijalu razvila proizvodnju u regiji Donjeckog basena (rezerve uglja). U vremenu komunizma i u okviru planske privrede industrija je razvijana u Moskvi i Nižnjem Novgorodu, koji je postao poznat i kao „Sovjetski Detroit“ (Stutz, Warf, 2012; Fouberg et al., 2012).

Manje od jednog veka od početka Industrijske revolucije, Japan je postao jedna od vodećih industrijskih država u svetu i prva koja nije sa Zapada. Veliku zaslugu u tome je imala Meiđi obnova 1868. godine (Stutz, Warf, 2012). Sa ograničenim prirodnim resursima, proizvodnja u Japanu je zavisila od sirovina uvezenih iz drugih delova sveta. Na prelazu 19. u 20. vek, Japan je kolonizovao Koreju, Tajvan i delove kontinentalne Kine, što je donelo kapital i resurse. Vo-



▲ **Slika 25.** Glavne industrijske regije u svetu do 1950.
Izvor: Fouberg et al., 2012.

deća industrijska regija Japana je Kanto. Ovde živi trećina japanskog stanovništva, u metropolitenskom području Tokio – Jokohama – Kavasaki. Drugi po veličini industrijski kompleks

je trougao Kobe – Kjoto – Osaka, koji obuhvata ogromnu industrijsku regiju sa čeličana, brodogradnjom, hemijskom, automobilskom i tekstilnom industrijom (Fouberg et al., 2012).

Kondratijevljevi ciklusi

Suština i oblik industrijalizacije su se razlikovali u uzastopnim istorijskim periodima ili ciklusima. Kapitalizam je, kao način uređenja privrede i društva, sklon dugoročnim cikličnim promenama u preovlađujućim industrijama, proizvodima, promenama na tržištu rada i najzad promenama u različitim geografskim regijama. Svaki od ovakvih ciklusa traje od 50 do 75 godina. Drugim rečima, industrijalizacija je podstakla uspon različitih industrijskih grana u različito vreme, što znači da se ne radi o jednom jedinstvenom procesu, već o čitavom nizu procesa koji su varirali kroz vreme i prostor (Lee, 2009; Jones, 2012; Mackinnon, Cumbers, 2007).

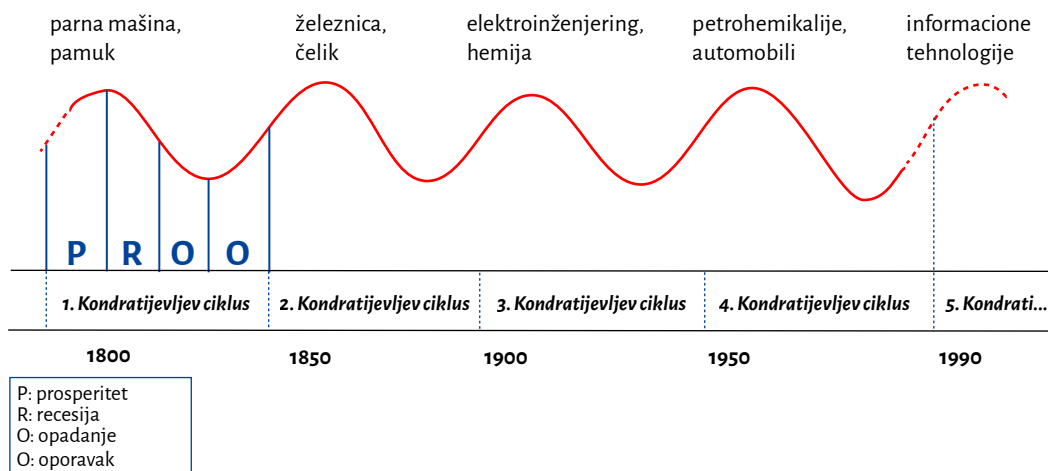
Istorijski razvoj kapitalizma je do sada bio organizovan u četiri ciklusa (talasa) industrijalizacije, od kojih je svaki bio usredsređen na primenu različitih tehnologija. Ovi talasi, poznati i kao Kondratijevljevi ciklusi, dobili su ime po ruskom naučniku Nikolaju Kondratijevu (Никола́й Ко́ндратьев), koji ih je otkrio i izučavao. Svaki ciklus ima četiri faze: prosperitet, recesiju, opadanje i oporavak.

Kondratijevljevi ciklusi su, kako je već i pomenuto, povezani sa određenim nizom novih

tehnologija i sa industrijama koje ih prate. Tako se i na početku (18. i 19. vek), industrija razvijala u regijama specijalizovanim za tačno određene industrijske grane. Prvi Kondratijevljev ciklus se poklopio sa prvim talasom industrijalizacije u Velikoj Britaniji, krajem 18. i početkom 19. veka, a zasnivao se na pamučnoj industriji, topljenju gvožđa i iskopavanju uglja. Sve se ovo dešavalo u Zapadnom Midlandsu, Lankaširu, Jorkširu, severoistočnoj Engleskoj i južnoj Škotskoj.

Tekstilna industrija je dominirala u prvom Kondratijevljevom ciklusu.

Prve industrijske regije u Velikoj Britaniji su održale svoj uspeh tokom drugog talasa industrijalizacije, od sredine do kraja 19. veka (drugi Kondratijevljev ciklus), u kome do izražaja dolazi teška industrija. Industrijalizacija se istovremeno proširila i na druge regije u Evropi: južnu Belgiju, Rursku oblast i delove severne Francuske. Takođe, došlo je do brze industrijalizacije severoistočnog dela SAD. Potom se talas industrijalizacije proširio do 1890. godine na sledeće države (regije): Italiju, Austriju, Holandiju, Skandinaviju i Japan.



► **Slika 26.**
Kondratijevljevi
ciklusi

U drugom Kondratijevljevom ciklusu je prisutna široka primena parne energije, uključujući željeznicu i parobrod.

Od kraja 19. do dvadesetih godina 20. veka razvija se sledeći talas industrijalizacije (treći Kondratijevljev ciklus), na osnovu razvoja različitih vrsta industrijskih grana povezanih sa pojavom robe široke potrošnje. Jedna od najznačajnijih industrijskih grana u ovom talasu je automobilska industrija. Automobilske kompanije, poput Forda, dominirale su ekonomijama određenih regija u severoistočnom delu SAD, od Njujorka i Bostona na atlantskoj obali, pa do Čikaga i Milvokija na obali Velikih jezera.

U trećem Kondratijevljevom ciklusu, koji se konačno završio u ekonomskoj krizi tridesetih godina, dominirala je teška industrija, posebno proizvodnja čelika i automobila.

Četvrti talas industrijalizacije odgovara periodu od tridesetih do sedamdesetih godina 20. veka (četvrti Kondratijevljev ciklus). Tada

je u fokusu, naročito nakon Drugog svetskog rata, tzv. „ekonomija znanja“, koja se zasnivala na informacionim tehnologijama, telekomunikacijama, avionskim putovanjima na mlazni pogon i biotehnologijama. Ovaj ciklus je obeležen strateškom odlukom SAD o upućivanju pomoći ratom razorenoj Evropi i Japanu. Zahvaljujući tome, već pedesetih godina 20. veka i Evropa i Japan su dosegli predratni obim ekonomskog razvoja.

Četvrti Kondratijevljev ciklus je obeležio brzi rast petrohemije i vazduhoplovstva.

Najzad, neki istraživači tvrde da računarska revolucija, zajedno sa pojavom interneta, zapravo predstavlja deo petog Kondratijevljevog ciklusa. Takođe, postoje i mišljenja da se i peti ciklus završio na prelazu 20. u 21. vek. Prema tom viđenju redosleda događaja, čovečanstvo se trenutno nalazi u šestom Kondratijevljevom ciklusu gde se, na iznenađenje mnogih, nalazi briga o zdravlju kao podstrek za budući razvoj.

Fordizam, masovna proizvodnja i postfordizam

Fordizam je sistem industrijske proizvodnje koji je uveo Henri Ford (Henry Ford), američki industrijalac i tajkun, a koji se zasniva na masovnoj proizvodnji, korišćenju pokretne trake u industriji i na specijalizovanoj podeli rada u fabricama za masovnu proizvodnju jeftine robe. Fordizam je kao koncept izvorno izveden iz sistema masovne proizvodnje u automobilske industriji. Pojavio se početkom 20. veka, ali je svoj procvat doživeo između 1945. i 1970. godine,

kada se proširio iz Severne Amerike u Zapadnu Evropu.

Pojava fordizma je povezana sa promenama u kapitalizmu, naročito u momentu pojave automobilske i kamionske saobraćajnice između 1920. i 1940. godine. Drumski i vazdušni saobraćaj, zajedno sa unapređenjem u komunikacijama, povećali su kapacitet i efikasnost privrede i olakšali funkcionalnu integraciju preduzeća i regija, do tada neviđenim intenzi-

tetom. Velike kompanije sa sedištem u velikim gradskim centrima došle su u poziciju da iskoriste povećane kapacitete i efikasnost ekonomskog sistema. Kompanije su takođe iskusile nove principe ekonomske organizacije zasnovane na intenzivnijoj podeli rada, proizvodnji na pokretnoj montažnoj traci i na principima menadžmenta, koji je rezultat naučnog istraživanja (Knox et al., 2014).

Ford je napravio revoluciju u proizvodnji motornih vozila, kao uopšte i u celokupnoj proizvodnji, kroz vlastiti sistem koji se zasnivao na četiri glavna principa:

- vertikalnoj integraciji, pri čemu se svi elementi proizvodnog procesa odvijaju na jednom mestu, a montaža se odvija na pokretnoj traci;
- naučnom menadžmentu i principu tzv. teorizma, koji omogućavaju povećanje produktivnosti radnika;
- standardizaciji i ekonomiji obima sa ograničenim brojem ili samo jednim ponuđenim modelom proizvoda;
- masovnoj potrošnji, kao režimu akumulacije, vođenoj činjenicom da su radnici dobro plaćeni, pa su tako i sami postali potrošači (Faulconbridge, 2009).

Industrijski proizvođači su posle Drugog svetskog rata široko usvojili fordizam i primenjivali ga u raznim industrijskim granama, uključujući čak proizvodnju keksa ili filma. Zbog neviđenog perioda ekonomskog rasta i stabilnosti povezanog s fordizmom period do sedamdesetih godina 20. veka je postao poznat kao zlatno doba fordizma. Međutim, sami principi na kojima je zasnovan fordizam takođe su bili odgovorni za njegovo poništavanje u sedamdesetim godinama. Potrošači su počeli da razvijaju prezir prema homogenizaciji, koja je povezana sa pristupom fordističke proizvodnje. U isto vreme dolazi do nezadovoljstva i frustracije radnika zbog monotone proizvodnje i pritisaka u vremenskim rokovima. Osim toga, ekonomska nestabilnost, posebno povezana sa naftnom krizom, dovela je do usporavanja povećanja plata, ugrožavajući tako čitav režim akumulacije na kome je zasnovan fordizam. Radnici su počeli da se bune protiv načina na koji su menadžment proizvodnje i radna snaga

bili različite i odvojene kategorije u fordizmu (Faulconbridge, 2009).

Tokom osamdesetih godina je usledio period postfordizma i neoliberalizma, u kome dolazi do udaljavanja od struktura tipičnih za blagostanje dužeg perioda druge polovine 20. veka (Samers, 2011). Postfordizam je pristup u industrijskoj proizvodnji koji naglašava fleksibilnost i proizvodnju malih serija robe za specijalizovana tržišta (Boyle, 2015). Teorije postfordizma naglašavaju ulogu malih firmi, napredne informacione i komunikacione tehnologije i podjednako više segmentirane i individualizovane oblike potrošnje. Međutim, ostaje upitno da li ove karakteristike predstavljaju poseban i koherentan režim akumulacije, s obzirom na to da je masovna proizvodnja i dalje važna u nekim sektorima. Jedan od ključnih trendova u postfordizmu je napuštanje kejnzijanske politike (odnosi na intervencionističku politiku države u upravljanju potražnjom, zaposlenošću, koja pruža socijalnu pomoć i priznaje sindikate), od sedamdesetih godina 20. veka. Sve ovo ide u korist neoliberalnog pristupa, koji nastoji da smanji državnu intervenciju u ekonomiji i prihvati slobodno tržište, naglašavajući tako vrline preduzetništva, konkurencije i individualnog samopouzdanja (Harvey, 2005).

Najvažniji aspekt novog sistema liberalizma je fleksibilnost procesa proizvodnje, uključujući organizaciju i upravljanje unutar fabrike, kao i fleksibilnost odnosa između kupaca, firmi dobavljača i fabrika za sklapanje. Za razliku od velikih, vertikalno integrisanih, firmi tipičnih za fordističku ekonomiju, pod fleksibilnom proizvodnjom firme imaju tendenciju da budu relativno male. U isto vreme one se oslanjaju na visoko kompjuterizovane proizvodne tehnike u cilju generisanja male količine robe koja se prodaje na relativno specijalizovanim tržištima. Mikroelektronika je tako zaobišla potrebu za ekonomijom obima. Klasične tehnologije i organizacioni oblici postfordizma uključuju robote i sisteme inventara – „tačno na vreme“. Japanci su ubrzo posle Drugog svetskog rata razvili inventarne sisteme „tačno na vreme“, kako bi se prilagodili američkoj praksi proizvodnje automobila. Tehniku je uvela Tojota korporacija, pa se odatle ona ponekad naziva „tojotizam“. Kompanija je tako otkloni-

Tabela 10. Uporedna analiza fordističke i postfordističke regulacije

Pokazatelj	Fordizam	Postfordizam
Odnos plata	Rast plata u zamenu za povećanje produktivnosti. Potpuno priznavanje sindikalnih prava. Sistem nacionalnog kolektivnog pregovaranja.	Fleksibilna tržišta rada zasnovana na poziciji pojedinca na tržištu. Ograničeno priznanje sindikata.
Oblici konkurencije i poslovanja organizacija	Dominacija velikih korporacija. Nacionalizacija ključnih sektora, npr. komunalne usluge.	Ključna uloga malih i srednjih preduzeća, pored velikih korporacija. Privatizacija državnih preduzeća i opšta liberalizacija privrede.
Monetarni sistem	Monetarna politika se fokusira na upravljanje tražnjom i na održavanje pune zaposlenosti. Korišćenje kamatnih stopa za olakšavanje ekonomske ekspanzije i kontrakcije.	Fokusiranje na smanjenje inflacije, uz oslanjanje na visoke kamatne stope, ako je potrebno. Međunarodna monetarna integracija i koordinacija, npr. jedinstvena evropska valuta.
Država	Visoko intervencionistički. Usvajanje kejnzijanske politike upravljanja potražnjom. Pružanje socijalnih usluga kroz državu blagostanja. Ciljevi pune zaposlenosti i skromne preraspodele prihoda.	Smanjena intervencija države u privredi. Napuštanje kejnzijanske politike. Naponi da se smanje rashodi za socijalnu pomoć i privatizuju usluge.
Međunarodni režim	Hladnoratovska podela na kapitalistički i komunistički blok. Promovisanje slobodne trgovine, monetarne stabilizacije i razvoja Trećeg sveta.	Povećana globalna ekonomska integracija. Sistem plutanja deviznih kursa. Ponovljeni naglasak na slobodnoj trgovini i otvorenosti za strane investicije. Nametanje neoliberalne politike zemljama u razvoju.

Izvor: Mackinnon, Cumbers, 2007.

la potrebu za velikim i skupim skladištima za delove i sistemom zaliha („za svaki slučaj“). U vremenu liberalizma faze proizvodnog procesa se završavaju tačno onda kada je to potreb-

no, usklađeno sa tržištem, ne pre i ne kasnije, a delovi potrebni u procesu proizvodnje se isporučuju za kratko vreme i bez troškova skladištenja (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Glavne industrijske regije u svetu

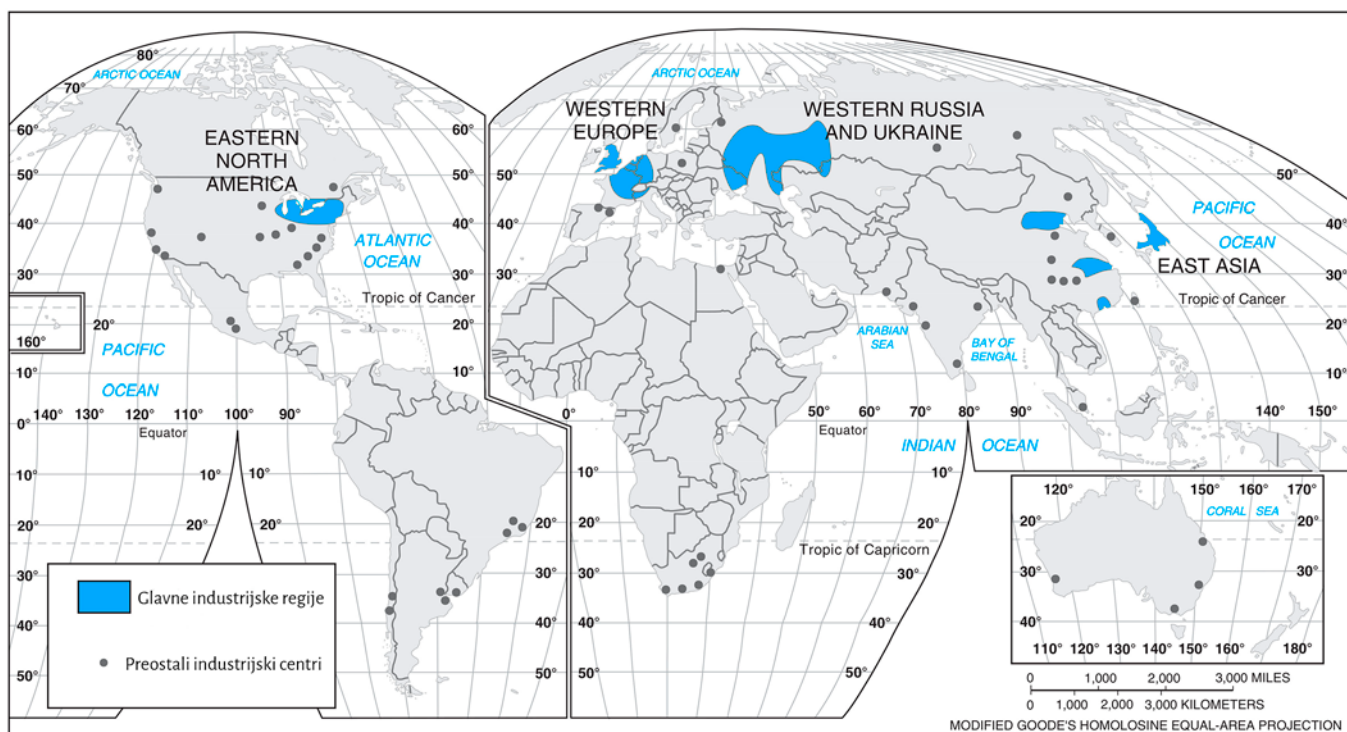
Industrijska proizvodnja se odlikuje izrazitim prostornim nejednakostima, potvrđujući tako i nejednakosti u ekonomskom razvoju od jednog do drugog kraja sveta. U analizi najvažnijih industrijskih regija sveta jasno se izdvaja obrazac njihove podele na tradicionalne i relativno nove regije industrijskog razvoja. U prvu grupu regija spadaju Evropa i Severna Amerika, a u drugu, uglavnom, Istočna Azija. Na četiri velike industrijske oblasti – Evropu, Rusiju, Severnu Ameriku i Istočnu Aziju, otpada 80% ukupno prisutne industrijske proizvodnje u svetu.

Evropa i Rusija

Evropa ima nekoliko važnih industrijskih regija u svetskim razmerama. Niz ovih regija, pravca pružanja sever-jug, počinje u Škotskoj, proteže se kroz južnu Englesku, zatim se na-

stavlja od ušća Rajne u Holandiji, preko Rurske oblasti u Nemačkoj i severne Francuske, sve do severne Italije. Ekonomski razvoj industrijskih regija Evrope su podsticali: (1) dobre zalihe rude gvožđa i uglja i (2) visokokvalifikovana radna snaga (Stutz, Warf, 2012).

Posle Velike Britanije u 18. veku, i mnoge druge države su savladale proizvodnju gvožđa, čelika i tekstila. Pošto je u svetu trenutno zastupljena izuzetna ponuda ove robe, tržište za nekada prepoznatljive britanske proizvode se značajno smanjilo. Ukupna globalna konkurentnost Velike Britanije smanjena je zbog njenih zastarelih fabrika, visokih troškova rada, sporog rasta produktivnosti i propadanja infrastrukture. Nasuprot tome, pošto su Nemačka i Japan infrastrukturno obnovile svoje države, posle Drugog svetskog rata, uspele su da modernizuju i svoja industrijska postrojenja, uništena tokom ratnih razaranja. Kao rezul-



▲ **Slika 27.**
Geografska distribucija industrijske proizvodnje u svetu
Izvor: Stutz, Warf, 2012.

tat toga, Nemačka i Japan su postizale velike uspehe u industrijskoj proizvodnji, čak i krajem 20. veka. Za razliku od pomenutih država, Velika Britanija je, više nego bilo koja druga moderna i industrijalizovana zemlja, pretrpela industrijski pad u kontinuitetu.

Najveća industrijska regija Evrope danas se nalazi u zapadnom delu Evropske nizije, predelima Belgije i Holandije, severozapadne Nemačke i severoistočne Francuske, na mestu ušća reke Rur u Rajnu. Ekonomska osnova ove regije je industrija gvožđa i čelika i to zbog blizine zaliha uglja i rude gvožđa. Proizvodnja transportne opreme, mašina i hemikalija pomogla je industrijski procvat Zapadne Evrope. Prirodni preduslovi su isto tako išli na ruku industrijskog razvoja. Rajna se, kao najveći plovni put za evropsku trgovinu, uliva u Severno more kod Roterdama (Slika 28). Zbog svog odličnog geografskog položaja, Rotterdam je postao jedna od najvećih svetskih luka. Regija Gornja Rajna-Alzas-Lorena se nalazi u jugozapadnoj Nemačkoj i istočnoj Francuskoj. Zbog svoje centralne pozicije, ovo područje je predisponirano za distributivno središte naseljenih oblasti širom Zapadne Evrope. Glavni gradovi na nemačkoj strani regije su Frankfurt, Štutgart i Manhajm. Frankfurt je postao finansijska i komercijalna prestonica Nemačke

i u isto vreme važan centar njene železničke, vazdušne i mreže drumskog saobraćaja. Štutgart je poznat po svojoj preciznoj i vrednoj robi masovne proizvodnje, koja podrazumeva i automobile iz sledećih fabrika: Mercedes-Benz (Mercedes-Benz), Porše (Porsche) i Audi (Audi). Manhajm, koji se nalazi na Rajni, poznat je po svojim hemikalijama, farmaceutskim proizvodima i lučkim objektima. Na zapadnoj strani ove industrijske regije, Alzas-Lorena u Francuskoj, proizvodi se u značajnoj količini gvožđe i čelik (Stutz, Warf, 2012).

Dolina reke Po u severnoj Italiji obuhvata gradove Torino, Milano i Đenovu. Na ovu teritoriju otpada svega jedna četvrtina ukupne površine Italije, ali je zato ovde koncentrisano više od 70% njene industrije i 50% stanovništva. Ova regija se specijalizovala za proizvodnju gvožđa i čelika, automobile, proizvodnju tekstila i preradu hrane. Regija Emilija-Romanja, kao jedna od najvećih evropskih aglomeracija visokotehnoških firmi, proizvodi raznu visokokvalitetnu robu, od cipela do elektronike. Emilija-Romanja je izuzetan primer u svetu za kolektivnu konkurentsku prednost tzv. aglomeracionih ekonomija (Stutz, Warf, 2012).

Rusija ima složeni istorijski razvoj industrije na šta su uticale brojne okolnosti. Još od vremena Petra Velikog (oko 1700), carska Rusija je

► **Slika 28.** Most Erasmus iznad rukavca Rajne u Rotterdamu, jednom od najvećih privrednih centara i luka u svetu
Foto: V. Stojanović



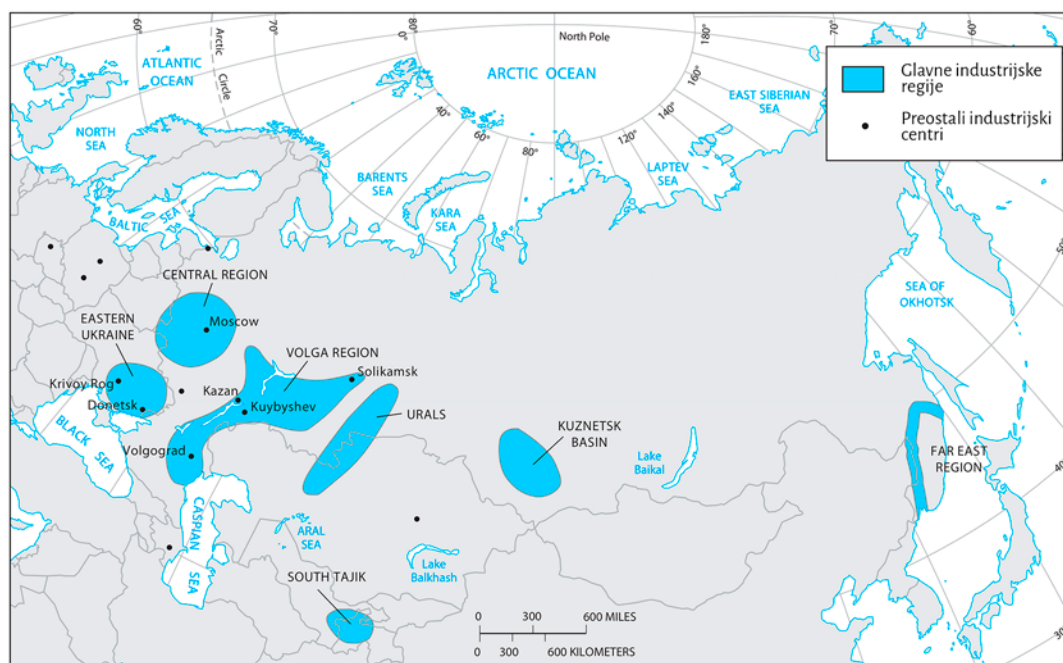
pokušavala da se modernizuje. Do 1861. godine, kada je Aleksandar II dekretom ukinuo kmetstvo, Rusija je izgradila unutrašnje birokratsko jezgro sa pripadnicima inteligencije i kvalifikovanim radnicima. Ukidanje kmetstva je bilo zamišljeno tako da ubrza industrijalizaciju privrede, primoravajući seljake da uzgajaju useve na komercijalnoj osnovi, a ključna ideja je bila da se profit od izvoza žitarica koristi za uvoz strane tehnologije i mašina. Čini se da je ta strategija bila uspešna, jer se izvoz žitarica pet puta povećao između 1860. i 1900. godine, dok se istovremeno industrijska proizvodna aktivnost brzo širila. Nakon revolucije 1917. godine istorijske okolnosti su se potpuno promenile, u koristi nacionalizacije i centralizacije, a industrijski obim razvoja jedva da je dostigao 20% od onoga pre rata. Ipak, sovjetska ekonomija se kasnije modernizovala, a naročito u periodu od 1928. do 1940. godine. U kasnim tridesetim godinama stopa industrijskog rasta je dostizala vrednosti od 10%. Samo proizvodnja alatnih mašina je skočila sa 2.000 na 58.400 komada. Ukratko rečeno, Industrijska revolucija se ovde prema merilima zapadnih standarda dogodila u jednoj deceniji. Kada su Nemci u okupaciji tokom Drugog svetskog rata preuzeli sovjetsku ekonomiju, ona je u apsolutnim iznosima bila uporediva sa nemač-

kom privredom. Nakon pada komunizma, devedesetih godina 20. veka, ruska privreda i ekonomija su se našle u haosu tranzicije, koji je bio pod snažnim pritiskom kriminala (Knox, 2014).

Moskovska industrijska regija koristi prednosti velikog broja kvalifikovane radne snage, kao i velikog tržišta. Poznata je po proizvodnji tekstila: lana, pamuka, vune i svile. Istočno od Moskve je linijska oblast Volge, koja se pruža od Volgograda uzvodno uz reku Volgu. Ova reka, glavni plovni put Rusije, kanalom je povezana sa Donom, pa samim tim i sa Crnim morem. Ruska privredna oblast oko Volge je glavna lokacija za proizvodnju i preradu nafte i gasa. Ujedno, ona je glavni ruski snabdevač naftom i gasom, hemikalijama i drugim srodnim proizvodima (Stutz, Warf, 2012).

Istočno od regije oko Volge nalazi se Ural, planina koja razdvaja evropski od sibirskog dela Rusije. Ural ima velika nalazišta industrijskih minerala, uključujući: gvožđe, bakar, kalijum, magnezijum, so, volfram i boksit. Ural-ska regija obezbeđuje za Rusiju gvožđe i čelik, hemikalije, mašine i gotove proizvode od metala. Kuznječki basen sa pozicijom na Transsibirskoj železnici je glavna industrijska regija Rusije istočno od Urala. Ova regija se oslanja na obilno snabdevanje iz vlastitih izvora gvoz-

► **Slika 29.**
Industrijske
regije Rusije
(sa Ukrajinom
i Centralnom
Azijom)
*Izvor: Stutz, Warf,
2012.*



denom rudom i ima najveću zalihu uglja u zemlji. Privreda Kuznječkog basena je rezultat grandioznog projekta nekadašnjih sovjetskih planera i vlasti, koje su izdvojile velika ulaganja za njegov ekonomski prosperitet.

Severna Amerika

Centri severnoameričke industrijske proizvodnje su uglavnom koncentrisani na severoistoku i srednjem zapadu SAD i u jugoistočnoj Kanadi. Ova regija je poznata kao severnoamerički industrijski pojas. U regiji živi jedna trećina stanovništva Severne Amerike i dve trećine zaposlenih u njenoj industrijskoj delatnosti. Čak polovina industrijske proizvodnje Severne Amerike je smeštena u ovog regiji. Severnoamerički industrijski pojas se proteže od severoistočne obale Velikih jezera do Milvokija, gde skreće na jug do Sent Luisa, a zatim se proteže istočno duž doline reke Ohajo do Vašingtona. Ovo područje je brzo industrijski ojačalo krajem 19. veka i to zahvaljujući dopremanim sirovinama iz unutrašnjosti kontinenta i sa evropskih tržišta. Kako je kapital osvojio severnoamerički industrijski pojas, tako je ovde bio privučen veliki broj radnika – imigranata iz Južne i Istočne Evrope. Teški i kabasti materijali u početku su prevoženi rekom Sen Loren i Velikim jezerima, koja su preko drugih tokova povezana sa Atlantskim okeanom. Mnogi

gradovi su ovde još u 19. veku, zahvaljujući industriji, doživeli svoj procvat. Zaposlenost u industrijskom sektoru Njujorka, Filadelfije i Čikaga je između 1870. i 1900. porasla za 200% (Stutz, Warf, 2012).

U okviru severnoameričkog industrijskog pojasa postoji nekoliko industrijskih oblasti. Najstarija je u južnom delu Nove Engleske, sa središtem u širem gradskom području Bostona. U Konektikatu, Roud Ajlandu, Masačusetu i južnom delu Nju Hempšira, fabrike tekstila i odeće su zastupljene u mnogim gradovima od ranog 19. veka. Pamuk je dovožen iz južnih saveznih država SAD da bi se proizvodili odevni predmeti, od kojih su mnogi plasirani na lokalnim tržištima, a neki su i izvoženi u Evropu. Kako se regija ekonomski razvijala, plate su stalno rasle, tako da se tekstilna industrija preselila na jug početkom 20. veka. Ovo je klasičan primer novog obrasca neravnomernog prostornog razvoja u kome se industrija premešta u regije sa povoljnijim uslovima za poslovanje i sticanje profita. Danas je proizvodnja u Novoj Engleskoj usredsređena na električne mašine, gotove metale i elektronske uređaje, uključujući i robu vojne industrije. Regija je poznata po visokokvalifikovanoj radnoj snazi i univerzitetima u bližem okruženju – npr. Harvard (Stutz, Warf, 2012).

Regija severnoameričkog industrijskog pojasa obuhvata, pored Nove Engleske, još je-

danaest oblasti. Centralno-atlantska oblast, između ostalog, zahvata i velika gradska područja Njujorka, Baltimora i Filadelfije. Transportni saobraćaj iz Velikih jezera, preko reka Mohok i Hadson, završava se upravo u Njujorku, odakle se dalje prevozi do stranih tržišta. Njujork je i centar severnoameričke izdavačke delatnosti, na sličan način kao što je to Los Anđeles u svetu filmske industrije. Oblast Pitsbur-Klivled-Iri jezero je najstarije područje razvijene industrije čelika, sa središtem u Pitsburgu. Ovakvoj tradiciji su doprinele i zalihe uglja na Apalačkim planinama. Na zapadnoj obali Velikih jezera (Mičigen), razvijena je industrija čelika, automobila i mašina. Detroit je jedan od svetskih lidera u proizvodnji automobila, a u Čikagu je proizvedeno više železničkih vagona i traktora nego u bilo kom drugom gradu u SAD (Stutz, Warf, 2012).

Jugoistočna industrijska regija se nalazi u jugoistočnom delu SAD (Virdžinija, Severna Karolina, Južna Karolina, Džordžija, Alabama, Tenesi). Tekstilna industrija je vodeća grana industrije ovde i uglavnom je preseljena sa se-

vera u potrazi za jeftinijom radnom snagom. Regija obale Meksičkog zaliva (Teksas, Luizijana, Misisipi, Alabama, krajnji sever Floride) je zbog nalazišta nafte i gasa uglavnom poznata po preradi nafte i hemijskoj industriji. Ekspanzija industrijskog razvoja u regiji zapadne obale ne može se objasniti niskom cenom radne snage, već složenim procesima restrukturiranja od starijih oblika proizvodnje u oblasti teške industrije ka novijim visokotehnoški orijentisanim vidovima proizvodnje. Ovo je naročito karakteristično za Kaliforniju u čijim granicama je i čuvena Silicijumska dolina. Na severu, u zoni Portland-Sijetl-Vankuver, najveći poslodavac je Boing, vodeći svetski proizvođač aviona i aeronautičke opreme. U novije vreme ova regija je poznata po Majkrosoftu i računarskom softveru (Stutz, Warf, 2012).

▼ **Slika 30.** Glavne industrijske regije i centri Istočne Azije
Izvor: Stutz, Warf, 2012.



Istočna Azija

Industrijalizacija Istočne Azije se u ekonomsko-geografskim analizama uglavnom ističe kroz pominjanje tzv. novih industrijalizovanih zemalja (eng. NIC – newly industrializing countries). Naime, Istočna Azija je od početka industrije u Japanu prešla izuzetno dinamičan ekonomski razvojni put nakon Drugog svetskog rata i to, između ostalog, zahvaljujući i „tigar ekonomijama“ (Južna Koreja, Tajvan, Hong Kong i Singapur), koje su postale značajni igrači u globalnoj privredi. Regija Istočne Azije je uverljivi dokaz i pokazatelj procesa industrijalizacije tzv. svetske periferije. Posebno mesto u procesu industrijalizacije Istočne Azije zauzima Kina, za koju se kaže da je buduća vodeća ekonomska sila u svetu.

Japan je za manje od jednog veka nakon početka Industrijske revolucije postao jedna od vodećih industrijskih zemalja. Sa ograničenim prirodnim resursima, proizvodnja u Japanu je zavisila od sirovina dopremanih iz drugih delova sveta. Krajem 19. i početkom 20. veka Japan je kolonizovao Koreju, Tajvan i delove kontinentalne Kine, što je donelo kapital i resurse za industrijski razvoj (Fouberg et al., 2012).

U periodu posle Drugog svetskog rata Japan je otpočeo preobražaj u moćnu ekonomsku silu. Do kraja 20. veka industrijska proizvodnja je drastično porasla. Danas je ova država

treća u svetu po veličini bruto nacionalnog dohotka i vodeća u proizvodnji elektronike, čelika, trgovačkih brodova i automobila. Japan daleko zaostaje po bogatstvu prirodnih resursa, na način kako je to, recimo, slučaj u SAD i Velikoj Britaniji. Osim nalazišta uglja na Kjušuu i Hokaidu, ova država je praktično lišena prirodnih bogatstava, pa industrija u velikoj meri zavisi od uvoza. Ono u čemu Japan ne oskudeva jesu ljudski resursi (126 miliona stanovnika). Čak 25% stanovnika ove države je gusto naseljeno unutar urbanog industrijskog jezgra u okolini Tokija. Razvijena radna etika, u kombinaciji sa visokim nivoom kolektivne posvećenosti, prvoklasnim obrazovnim sistemom i inovativnom državnom politikom, proizveli su jednu od najsnažnijih i najkonkurentnijih ekonomija u svetu. Ipak, Japan od poslednje decenije 20. veka pati od konstantne ekonomske stagnacije, delom i zato što nije uspeo da se prilagodi okolnostima globalizacije, koja brzo menja ekonomske prilike. Primer Japana opisuje kako globalizacija proizvodi serije pobednika i gubitnika širom planete u različitim vremenima i na različitim mestima (Stutz, Warf, 2012).

Dominantna industrijska regija u Japanu – ravnica Kanto, obuhvata gradsko područje Tokio–Jokohama–Kavasaki. Drugi po veličini industrijski kompleks proteže se od istočnih obala Unutrašnjeg mora Seto do oblasti Nagoje. Ova regija obuhvata trougao Kobe–Kjoto–Osaka, gde je u visokoj koncentraciji zastupljena industrija sa čeličanim, hemijskom industrijom, proizvodnjom automobila i brodogradnjom (Fouberg et al., 2012).

Industrijalizacija u Istočnoj Aziji se značajno počela menjati kada su se šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka pojavila tzv. „četiri tigra“ Istočne i Jugoistočne Azije: Južna Koreja, Tajvan, Hong Kong i Singapur (Fouberg et al., 2012; Boyle, 2015). Zemlje kao što su Južna Koreja i Singapur razvile su sopstvene industrije sa većom dodatnom vrednošću (npr. potrošačka elektronika). Južna Koreja, sa proizvodnim kapacitetom usredsređenim na Seul, postala je po veličini osma ekonomija u svetu i glavni proizvođač elektronskih uređaja, čelika, automobila i brodova. Gradovi na jugu, Pusan i Kvangdžu, ekonomska su jezgra preostale dve južnokorejske industrijske regije. Zatim, pla-

neri tajvanske ekonomije su napravili dobar potez sa promocijom visokotehnološke industrije koja stavlja akcenat na personalne računare. Hong Kong je prvi u Istočnoj Aziji, posle Japana, prošao kroz snažnu industrijalizaciju, još pedesetih godina 20. veka. U tome su značajno doprinele istorijske i geografske okolnosti, jer je Hong Kong bio luka, koja je povezivala unutrašnju Kinu sa svetom. Singapur je na sličan način svoj industrijski prosperitet zasnovao na specifičnom geografskom položaju, pošto se nalazi na strateški važnom mestu unutar Malajskog arhipelaga. Od tranzitnog područja za pretovar sirovina poput gume i drveta, prerastao je u važan industrijski centar. Zahvaljujući dinamičnom ekonomskom razvoju, Singapur je na globalnom nivou značajan i kao centar finansijskih uslužnih delatnosti (Stutz, Warf, 2012).

Puni zamah industrijalizacije u Kini je otpočeo osamdesetih godina 20. veka. Danas ova država predstavlja po snazi drugu ekonomiju sveta, odmah posle SAD. Kina je najveći svetski proizvođač čelika, betona, odeće, igračaka, a zatim i mnogih drugih industrijskih proizvoda. U prilog industrijskom razvoju ove zemlje idu rezerve uglja, koje spadaju u red najvećih na svetu. Na drugoj strani, privredni razvoj je uticao na to da Kina kao novoindustrijalizovana država postane i jedan od najvećih zagađivača životne sredine u svetu (gasovi staklene bašte i globalno otapljavanje). Kina je najveći u svetu proizvođač i izvoznik kompjutera. Ovde se ističu dve industrijske regije: Šenžen, na jugu zemlje – u proizvodnji desktop uređaja i Šangaj–Sudžou–Jangce delta – u proizvodnji laptop uređaja.

Prema pravilima državne planske politike, severoistočna regija, ranije poznata kao Mandžurija, a sada kao Dongbei, postala je industrijsko jezgro Kine – kompleks teške industrije, zasnovane na nalazištima uglja i gvožđa u basenu reke Ljao. Šenjang je postao vodeći centar teške industrije, sa metalurškom, mašinskom industrijom, inženjeringom i drugim velikim industrijama. Anšan, na jugu, postao je vodeći kineski centar za proizvodnju gvožđa i čelika. U Harbinu na severu, sa više od pet miliona stanovnika, proizvodi se tekstil, poljoprivredna oprema i drugi proizvodi. Ipak, ovaj severoistočni deo zemlje je zbog opadanja indu-

strijskog rasta postao poznat i kao „pojas rde“. Mnoge državne fabrike su prodane, zatvorene ili rade ispod svojih kapaciteta. Nezaposlenost je velika, a privredni rast je zastao. Severoistok će se verovatno oporaviti zbog svojih resursa i povoljnog geografskog položaja, ali pod nekom novom ekonomskom politikom. U isto vreme,

dinamične istočne i južne kineske regije su prerasle u glavne industrijske pojaseve (Fouberg et al., 2012). Danas je veliki deo industrijske proizvodnje koncentrisan: (1) u priobalnim krajevima Kine, posebno oko Šangaja i Hong Konga, koji su otvoreni za strane investicije i (2) u blizini glavnog grada, Pekinga (Knox, 2014).

Uticaј aglomeracija i klastera u globalnom industrijskom razvoju

Pitanje prostorne koncentracije firmi i proizvodnje jedno je od najaktuelnijih u ekonomskoj geografiji. Dileme u vezi sa ovim istraživanjima su višedecenijske, a možda potiču čak i sa kraja 19. ili početka 20. veka. Koncept aglomeracija je u teoriju uveo Alfred Maršal (Alfred Marshall), koji je istakao sklonost određenih industrija da se grupišu u nekoj oblasti i taj proces nazvao lokalizacijom. Maršal je istakao da će lokalizovane industrije privući radnike sa veštinama, koje su specifične za industriju, uzajamno deliti informacije, a zatim i privući usluge podrške za tu industriju (Fouberg et al., 2012). Aglomeracije i klasteri se tiču tzv. aglomeracione ekonomije, koja podrazumeva specifične proizvodne veze između više firmi i proizvođača. Ovakvim grupisanjem se smanjuju troškovi distribucije i montaže. Do povezivanja usluga između proizvođača dolazi kada se dovoljno malih firmi locira u nekoj oblasti kako bi podržavale jedna drugu.

Aglomeracije predstavljaju visoke koncentracije industrijskih preduzeća u ekonomsko-geografskim regijama i na tačno određenim mestima. One se proučavaju još od početka 20. veka. Ekonomsko-geografske regije zahvaljujući industrijalizaciji imaju karakterističnu „industrijsku atmosferu“, koju prati okruženje u kome je prisutna kvalifikovana radna snaga, namenska infrastruktura i podrška specijalizovanih industrijskih pogona (npr. onih industrija koje proizvode i isporučuju komponente). Svi ovi faktori u osnovi smanjuju troškove proizvodnje robe i usluga. U 21. veku aglomeracije su značajno povezane sa učenjem i inovacijama, a ponekada se spominju i kao klasteri (Mackinnon, Cumbers, 2007; Jones, 2012).

Klasteri su geografske koncentracije međusobno povezanih kompanija, specijalizova-

nih dobavljača, dobavljača usluga, preduzeća u srodnim industrijama, kao i pridruženih institucija (kao što su, na primer, univerziteti, agencije za standarde i trgovačka udruženja). Svi oni su u međusobno konkurentskom odnosu, ali su isto tako spremni i za saradnju. Dva elementa su ključna za funkcionisanje klastera. Klasteri moraju biti: (1) povezani na neki način, na primer ponudom specijalizovanih proizvoda ili usluga i (2) povezani geografskom koncentracijom ili blizinom koja podstiče interesovanje za saradnju i povezivanje institucija. Bliskost i blizina firmi u klasteru znači da konkurentne firme mogu da nadgledaju jedna drugu, a upravo to utiče na njihovu svesnost u vezi sa novim dešavanjima (Mackinnon, Cumbers, 2007; Jones, 2012).

Poznati primer uspešnog klastera je Silicijska dolina u južnom delu zalivskog područja San Franciska (Kalifornija, SAD), u čijem sastavu se nalazi i Santa Klara. Tokom pedesetih godina 20. veka ovaj okrug je bio miran poljoprivredni kraj sa oko 300.000 stanovnika. Već do 1980. pretvoren je u intenzivni i svetski poznati kompleks visokotehnološke delatnosti, sa populacijom od 1,25 miliona stanovnika. Početak razvoja Silicijske doline se vezuje za rad Frederika Termana (Frederick Terman), profesora Univerziteta Stanford u Palo Altu (severozapadni deo okruga Santa Klara). Još tridesetih godina 20. veka Terman je počeo da ohrabruje svoje diplomce elektrotehnike da ostanu u toj oblasti i osnuju sopstvene kompanije. Jednu od prvih su osnovali Vilijam Hjulet (William Hewlett) i Dejvid Pakard (David Packard) u jednoj garaži u neposrednoj blizini kampusa. Danas je Hjulet-Pakard (Hewlett-Packard Company ili samo HP) jedna od najvećih svetskih kompanija za elektroniku.

Do kraja pedesetih godina Terman je ubedio Univerzitet u Stanfordu da razvije poseban industrijski park za novonastale visokotehnološke firme, stvarajući bazu inovacija i generišući značajnu spoljnu ekonomiju, koja je uključila specijalizovanu radnu snagu i specijalizovanu lepezu poslovnih usluga. Najzad, ovaj trend ne samo da je održao kontinuiranu aglomeraciju visokotehnoloških elektronskih preduzeća, već je privukao i druge visokotehnološke delatnosti (Knox et al., 2014).

Silicijumska dolina ima najveću koncentraciju u svetu važnih visokotehnoloških preduzeća. Najpoznatija su: Gugl (Google), Epl ink. (Apple inc.), Ibej (eBay), Jahu (Yahoo!), Simens (Siemens), Fejsbuk (Facebook) – od 2021. Meta (Meta Platforms, Inc.), kao i brojna druga. S obzirom na to da se ovde nalaze brojne firme za računare, softver i druge informacione tehnologije, sposobnosti visokokvalifikovane radne snage se u kontinuitetu unapređuju pružanjem obuke i obrazovanja. Firme blisko sarađuju sa univerzitetima, a svi zajedno ostvaruju kolektivni „efekat konkurentnosti“.

Klasteri su, pored najupečatljivijeg i globalno poznatog primera u SAD, karakteristični i za druge države u svetu, gde su, ponekada, poznati i kao tehnopolisi. Sa izuzetkom SAD i Nemačke, tehnopolisi se uglavnom nalaze u okruženju velikih gradova: Tokiju, Parizu, Londonu, Milanu, Singapuru, Barseloni. U Francuskoj je, ambicioznim nacionalnim programom, određeno više od 70 „klastera konkurentnosti“ bilo svetske klase ili nacionalnog statusa. U njima su tako propisane poreske olakšice i subvencije da privlače ne samo viso-

kotehnološke delatnosti, već da utiču i na razvijanje podrške univerzitetima i laboratorijama za istraživanje i razvoj.

Osnova za formiranje „efekta konkurentnosti“, koji koriste sve firme u jednom klasteru, proističe upravo iz geografskog faktora, odnosno, iz njihove geografske blizine. Bez takve blizine ne bi bilo ni klastera. Na primer, da su firme u čuvenoj Silicijumskoj dolini raštrkane po celoj teritoriji SAD, kolektivnog efekta ne bi ni bilo. Slično je i sa drugim globalno prepoznatljivim firmama u svetu, bez obzira na to da li je reč o filmskoj industriji u Holivudu, Bangaloru u Indiji, reklamnoj industriji u Londonu ili modnoj industriji u Milanu. Sve uspešne proizvodne delatnosti i firme se nalaze u klasterima na tačno određenim lokacijama (Jones, 2012).

Učenje o aglomeracijama i klasterima ima i svoj nastavak u vidu pojave tzv. regija učenja. Regije učenja predstavljaju novi i još uvek nepotpuno jasan koncept u kome su industrijske regije sposobne da stvore i šire novo znanje i da izgrade kapacitete za učenje među svojim firmama i radnicima (Aoyama et al., 2011). U ovakvim regijama se koncentrišu firme koje su u stanju da generišu i održe prećutno specijalizovano lokalno znanje, te da na osnovu toga stiču konkurentnu prednost. Prenos znanja se odvija licem u lice, za šta je opet potrebna geografska blizina (Mackinnon, Cumbers, 2007). Najzad, ideju da regije treba da promovišu inovacije i učenja, u cilju unapređenja svoje konkurentnosti u globalnoj ekonomiji, prihvatili su podjednako akademski istraživači i kreatori politika.

Najvažnije industrijske grane i njihov geografski razmeštaj

U podeli na ekstraktivnu (koja svoje proizvode dobija direktno iz prirode) i prerađivačku (prerađuje već dobijene proizvode ekstraktivne industrije), pojedine grane industrije imaju poseban uticaj na tokove globalizacije. Ovde su pre svega: tekstilna industrija i konfekcija, industrija čelika, automobilska i elektronska industrija. Isto tako, globalizacija se različito manifestuje u svakoj od grana ovih industrija, jer različiti oblici proizvodnje

imaju svoje specifične tehničke, radne i lokacione zahteve.

Tekstilna industrija i modna konfekcija

Industrijska revolucija je započela sa tekstilnom industrijom. Izum mašine za tkanje je omogućio da se drevna delatnost dobijanja tkanina iz domaće radinosti prebaci u masovnu industrijsku proizvod-

nju (Vajt et al., 1972; Tomić i saradnici, 1996; Vrišer, 2000). Na početku se sve odvijalo u razvijenim državama Evrope i Severne Amerike, a onda je ova industrijska grana prebačena i u druge delove sveta (Vrišer, 2000), pre svega u Istočnu i Jugoistočnu Aziju. Na primeru tekstilne industrije i modne konfekcije može se videti promenljivi karakter industrijske proizvodnje, koja je na globalnom nivou podložna brojnim transformacijama (Prilog 12).

Tekstilna i odevna industrija su istaknuti primeri globalizacije industrijske proizvodnje. Proizvodnja tekstila je upućena na dobijanje tkanina, a proizvodnja odeće koristi već proizvedeni tekstil za dobijanje odevnih predmeta. Polovina proizvedenog tekstila se koristi za dobijanje odeće, a ostatak za proizvode kao što su tepisi i industrijske tkanine (npr. presvlake za automobilska sedišta). Proizvodnja tekstila i odeće spadaju u klasičnu industriju sa niskim obimom tehnologija, sa nekvalifikovanim, visokointenzivnom radnom snagom, dalje, sa relativno malom tehnološkom sofisticiranošću, malim preduzećima i najzad, sa malom ekonomijom obima.

Industrija tekstila je veoma je konkurentna, što navodi proizvođače da traže uštede isplaćujući veoma niske plate. Nažalost, to upućuje na činjenicu da je tekstilna industrija već dugo u grupi surovih i eksploatatorskih industrijskih grana. Kako na početku Industrijske revolucije, tako i danas, ova industrijska delatnost se u velikoj meri oslanjala na radni potencijal mladih žena i, isto tako, na dečji rad (Stutz, Warf, 2012).

Prvi veliki proizvođač tekstilnih proizvoda je bila Velika Britanija. Tekstilna industrija Velike Britanije je pokrenula Industrijsku revoluciju, a zatim i brzi napredak u tehničkom i tehnološkom razvoju. Ovo je bio stimulan za industriju uglja i gvožđa, a istovremeno i podstrek za uvoz sirovina. O prosperitetu industrije tekstila u 18. veku govori i podatak je tada izvoz pamuka, sa centrom u Lankaširu, porastao deset puta. Pored Lankašira, kao drugo po redu središte razvoja tekstilne industrije razvio se Glazgov u Škotskoj. Velika Britanija je ostala lider u tekstilnoj industriji sve do 20. veka. Nakon toga, otpočeo je razvoj cen-

Prilog 12. Promenljivi geografski karakter industrije odeće u svetu

Proizvodnja odeće u svetu verodostojno opisuje način kako lokalne geografske prilike odgovaraju na trendove u globalnoj proizvodnji i trgovini.

U 19. veku industrija odeće je bila koncentrisana u velikim urbanim centrima nekada i danas razvijenih zapadnih država. Proizvodnja je bila organizovana unutar brojnih malih firmi, podržavanih jeftinom radnom snagom imigranata. U prvoj polovini 20. veka ova grana industrije je modernizovana. Pojavile su se veće firme, koje su iskoristile prednosti masovne proizvodnje za velika tržišta na nivou nacionalnih država. Na primer, u SAD industrija odeće je prošla kroz tranziciju tako što je preseljena iz radionica u Njujorku na jug, gde je u manjim fabrikama radna snaga bila jeftinija i slabije sindikalno organizovana.

Kako je otpočeo proces ekonomske globalizacije, tako su i države poluperiferije i periferije postale mesta jeftine i masovne proizvodnje odeće za globalna tržišta. Na primer, 1960. godine manje od 7% kupljene odeće u SAD je bilo iz uvoza, a 2012. taj udeo je porastao na 98%. Odeća za slobodno vreme – farmerice, šortsevi, polo majice i slično, bila je važna komponenta homogenizacije ukusa potrošača širom sveta. Ujedno, tu odeću je proizvela jeftina radna snaga mladih žena u gradskim područjima svetske periferije. Cena radne snage u ovakvom procesu nije uslovljena samo geografskom lokacijom, već i polnom strukturom radnika, pa tako muškarci kao tekstilni radnici u Evropi zarađuju 20-30% više od žena. Istraživa-

nja pokazuju da su u državama periferije, kao radnice u tekstilnoj industriji, angažovane i devojčice od dvanaest godina. One su iz ruralnih sredina poslate u gradove da šiju. Pored toga što žive u nehumanim uslovima, ove devojčice su zaposlene sedam dana u nedelji od 8 do 23 časa. Angažovanje dečje radne snage je, isto tako, široko prisutno.

Globalizacija proizvodnje je rezultirala pojavom opšte prepoznatljivih robnih lanaca. Brojne među najvećim kompanijama, poput H&M, većinu svoje odeće proizvode u dogovoru sa nezavisnim dobavljačima. Ovakvi proizvođači su raštrkani širom sveta i to industriju odeće čini jednom od najviše globalizovanih u grupi svih proizvodnih delatnosti. Proizvodnja ovog tipa je nestabilna, jer su česte promene proizvodnih i montažnih lokacija izazvane potragom za novim mestima sa nižim troškovima proizvodnje.

Iako se jeftina odeća trenutno može efikasno proizvoditi zahvaljujući aranžmanima u kojima ulogu ima više dobavljača, odeća više klase za globalno tržište zahteva drugačiju geografiju proizvodnje. Proizvodnja ženske odeće, odeće za bebe i muških odela, zasnovana je na čestim promenama stila i visokokvalitetnoj završnoj obradi. To zahteva kratke cikluse proizvodnje i prisniji kontakt između proizvođača i kupaca. Proizvodnja ovakve vrste je zastupljena u gradovima razvijenih zemlja (tzv. jezgra): Londonu, Los Anđelesu, Milanu, Njujorku, Parizu i Štutgartu. Radna snaga je, opet, obezbeđena u imigrantskoj populaciji (Knox et al., 2014).

tara ove industrijske grane širom Evrope, u severnoj Francuskoj, Flandriji, Lombardiji, Poljskoj (Łódź) i Rusiji (Moskva).

Severna Amerika takođe spada u tradicionalno područje za industriju tekstila. Prve tekstilne fabrike u južnom delu Nove Engleske gotovo da su u isto vreme nastale kada i one u Zapadnoj Evropi, krajem 18. i početkom 19. veka. Zatim su se kao važni centri razvili Njujork i Filadelfija (Vrišer, 2000), da bi se nakon toga pojavili centri u Severnoj i Južnoj Karolini. Za razliku od Evrope, Severna Amerika je uspeła u značajnijoj meri da sačuva svoju tekstilnu industriju, ali ni ona na međunarodnom tržištu nije konkurentna u poređenju sa azijskim proizvođačima tekstila.

Proizvodnja tekstila u ekonomski razvijenom delu sveta Evrope i Severne Amerike u stalnom je opadanju i to od sedamdesetih godina 20. veka, zbog suočavanja sa talasima jeftinog uvoza iz inostranstva. Privučena znatno nižim platama zemalja u razvoju, posebno u Istočnoj Aziji, industrija se preselila u ovaj deo sveta. Danas su glavni proizvođači tekstila i tkanina u Kini (najveći svetski proizvođač) i Indiji. Pored Kine i Indije, tradicionalni proizvođač tekstila je i Japan. U drugim delovima sveta se, nešto manja po obimu proizvodnje, tekstilna industrija razvila u Centralnoj Americi: Hondurasu, Gvatemali i Salvadoru (Stutz, Warf, 2012).

Industrija čelika

Metalurgija je industrijska grana koja se bavi proizvodnjom metala i metalnih legura unutar dva glavna proizvodna segmenta: crne i obojene metalurgije. Podela je izvršena na osnovu vrste metala koji se dobija iz procesa prerade rude. U crnoj metalurgiji su to gvožđe i oplemenjivači čelika, a u obojenoj ostali metali. Crna metalurgija je usko povezana sa procesom dobijanja gvožđa iz rude gvožđa i sa proizvodnjom čelika. Za crnu metalurgiju su važne sirovine gvozdena rude (magnetit, hematit, siderit, limonit, pirit) i oplemenjivači čelika (mangan, nikl, hrom, molibden, tungsten). Kako se ova grana industrije razvila u ranom periodu Industrijske revolucije, stepen njenog razvoja se uzima kao indikator razvoja neke regije ili zemlje (Manić, 2013).

Industrija čelika je odigrala izuzetno važnu ulogu u razvoju industrijalizovanih društava. Proizvodnja gvožđa i čelika generiše širok spektar proizvoda koji su neophodni i za mnoge druge industrijske grane, uključujući tu, na primer, delove za automobile, brodove i avione, industrijske i poljoprivredne mašine, žice i alat. Ulazni resursi u proizvodnji čelika su relativno jednostavni i uključuju rudu gvožđa, koja se prečišćava u sirovo gvožđe, zatim velike količine energije, uglavnom ugalj, i krečnjak koji se koristi u procesu prečišćavanja rude. Proizvodnja čelika je kapitalno intenzivan proces, koji zahteva ogromna ulaganja. Troškovi transporta su tradicionalno visoki u ovom sektoru industrije, što ga približava Vebrovoj teoriji lokacije.

Počeci proizvodnje čelika su obuhvatili važne britanske gradove Midlandsa, poput Šefilda i Birmingema. Oni su bili izrazito važni u ranim fazama Industrijske revolucije. Sličan kompleks proizvodnje čelika nastao je u Ruskoj oblasti, u zapadnom delu Nemačke, na obalama reke Rajne. Na severoistoku SAD su prvi proizvođači gvožđa i čelika bili malih kapaciteta i veoma lokalizovani. Koristili su drvo i drveni ugalj kao gorivo i služili su lokalnim tržištima. Međutim, brojne promene u trećem Kondratijevljevom ciklusu, na kraju 19. veka, dramatično su preoblikovale industriju. Beseмеров postupak (peć sa otvorenim ložištem), učinio je proizvodnju čelika relativno jeftinom, koristeći ogromne količine energije u pogonima koji su bili otvoreni 24 sata dnevno. Geografski i lokaciono posmatrajući, industrija se usredsredila na gradove u kojima se proizvodio čelik, uključujući i Pitsburg, koji je u jednom trenutku bio najveći grad za proizvodnju čelika na svetu. Ostali važni centri u Severnoj Americi su: Hamilton (Ontario), Bufalo (Njujork), Jangstaun i Klivlend (Ohajo), Geri (Indijana) i Čikago. Ove lokacije su razvijane kao centri za proizvodnju čelika zahvaljujući i rezervama uglja sa Apalača, rudama gvožđa iz Minesote i zahvaljujući jeftinom transportu preko Velikih jezera (Stutz, Warf, 2012).

SAD su na prelazu 19. u 20. vek zabeležile izuzetan napredak u industriji čelika, zbog čega je ova država postala svetski lider u njegovoj proizvodnji. Potrebe za čelikom su inicirane procesima urbanizacije i modernizacije širom

Severne Amerike. Sredinom 20. veka oko 60% svetske proizvodnje čelika je odlazilo samo na SAD. Međutim, nakon ovog perioda, konkurenti u Evropi su se oporavili od posledica Drugog svetskog rata (Francuska, Nemačka, Španija), a zatim i oni u Japanu. Kasnije su se razvile i nove industrije čelika, u zemljama poput Južne Koreje. Proces deindustrijalizacije američkih čeličana je izazvao brojne probleme za stanovništvo koje je živelo od industrije čelika. Nezaposlenost je eskalirala, a na svetskom nivou prepoznatljivi Pitsburg je prestao sa proizvodnjom čelika.

Svetski lider u proizvodnji čelika je Kina sa udelom od oko 50% u ukupnoj svetskoj proizvodnji. Posle ove države po obimu proizvodnje slede: Indija, Japan, SAD i Rusija. Pored država koje se ističu u dobijanju čelika, veoma važni akteri u globalnoj proizvodnji i aktuelnim trendovima su multinacionalne kompanije, sa izrazitim udelom u proizvodnji. Neke od najvećih kompanija u ovoj grupi su: Arselor Mital (ArcelorMittal) sa sedištem u Luksemburgu, Nippon Stil (Nippon Steel) sa sedištem u Tokiju, Tata Stil (Tata Steel) sa sedištem u Mumbaju, JFE (JFE) sa sedištem u Tokiju, Nukor (Nucor) sa sedištem u Šarlotu (SAD). Posebno mesto među kompanijama zauzimaju kineske državne kompanije u proizvodnji čelika. Baowu je najveća kineska i ujedno u svetu najveća kompanija koja se bavi proizvodnjom čelika.

Automobilska industrija

Automobilska industrija se prvo počela razvijati u Francuskoj oko 1890. godine, zatim u Velikoj Britaniji, Nemačkoj i najzad SAD, koje su pretekale ostale proizvođače i zatim držale primat u proizvodnji kroz ceo 20. vek (Bilen, Kurtek, 1988). Razloge za dominaciju treba tražiti u tipskoj proizvodnji automobila za veliko unutrašnje tržište. Unapređenje proizvodnje unutar fabričkog sistema, poznato i kao Fordizam, vezuje se upravo za automobilsku industriju i zasniva se na intenziviranju procesa rada i razvijanju tehnika masovne proizvodnje. Početak masovne proizvodnje na pokretnoj traci, kasnije karakterističan i za druge vidove proizvodnje, ponikao je iz ove industrijske grane (Mackinnon, Cumbers, 2007; Knox, 2014; Jones, 2012).

Proizvodnja automobila u svetu se nalaži u konstantnom porastu za prethodnih dva-

deset godina, sa delimičnim zastojem u 2009. zbog ekonomske krize. Za porast proizvodnje je zaslužno narastanje srednje klase u brojnim zemljama i potreba njenih pripadnika za vlastitim prevoznim sredstvom. Ras-pored automobilske industrije je prvenstveno koncentrisan u Zapadnoj Evropi, SAD i Istočnoj Aziji (Kina). Ove regije daju oko 70% svih u svetu proizvedenih automobila. Kina je svetski lider u proizvodnji automobila. Posle nje u redu najvećih svetskih proizvođača su: SAD – Ford (Ford), Ševrolet (Chevrolet); Japan – Toyota (Toyota), Nisan (Nissan), Mazda (Mazda), Suzuki (Suzuki); Nemačka – Opel (Opel), Dajm-ler-Benc (Daimler-Benz), Folksvagen (Volkswagen), Audi (Audi), BMW (BMW); Indija – Tata Motors (Tata Motors), Mahindra (Mahindra and Mahindra) i Južna Koreja – Hjun-dai (Hyundai), KIA (KIA). Manji proizvodni pogoni automobila su prisutni i u nekim drugim delovima sveta, na primer, u Brazilu, Rusiji, Južnoj Africi. Narastanje automobilske industrije je prošlo kroz seriju konsolidacija, a proizvodnja se koncentrisala u svega nekoliko snažnih multinacionalnih kompanija.

SAD su dale poseban doprinos u razvoju automobilske industrije tokom 20. veka. Prodaja automobila je drastično porasla sa povećanjem plata i širenjem gradova. U ovoj državi su pojedine auto kompanije kupovale linije javnog prevoza i potom ih uništavale, kao na primer, u Los Anđelesu, kako bi naterale ljude da kupuju automobile. Potražnja za automobilima tokom pedesetih i šezdesetih godina je podstakla i izgradnju međudržavnih auto-puteva.

Ni u jednoj drugoj industrijskoj grani nije prisutna situacija da tako malo proizvodnih kompanija dominira globalnim tržištem. Na primer, deset vodećih svetskih proizvođača automobila proizvodi preko 70% automobila u svetu. U SAD, na primer, Dženeral Motors (General Motors), Krajsler (Chrysler) i Ford čine 95% nacionalne proizvodnje automobila. Međutim, američka automobilska industrija je okružena konkurencijom iz inostranstva i u takvim okolnostima je pretrpela smanjenje proizvedenog tržišnog udela. Krajsler je kupila nemačka firma Dajm-ler-Benc. Dženeral Motors je posle finansijske krize 2008. godine bankrotirao, ali je spašen sredstvima pomoći koju je uputila savezna vlada. U širem područje De-

troita, grada u kome su poslovanje otpočeli Ford, Dženeral Motors i Krajsler, otpušteno je više desetina hiljada radnika zaposlenih u automobilskoj industriji (Stutz, Warf, 2012).

Za razvoj automobilske industrije su od velikog značaja primena tehnoloških inovacija kod samog proizvoda i u procesu proizvodnje (automatizacija i robotizacija). Kompiuterizacija i unapređenje saobraćaja su omogućili teritorijalnu udaljenost proizvođača komponenti za jedan isti proizvod, usklađivanje kooperanata i sklapanje na način – „tačno na vreme“. Ovaj koncept je posebno karakterističan za japanske proizvođače (Manić, 2013). Veliki proizvođači ulažu izuzetna sredstva u podsticanje koncepcije istraživanja i razvoja, s ciljem unapređenja novih modela i smanjenja potrebnog vremena za njihovo uvođenje u proizvodnju i plasman. Očigledan primer je BMW. Ova kompanija je okupila oko 6.000 stručnjaka u inženjerskom centru u blizini Minhena. Poslovanje podrazumeva da zaposleni ne moraju da pređu više od pedeset metara kako bi jedni s drugima komunicirali i bazira se na uverenju da komunikacija licem u lice podstiče na rezultate (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Na početku 21. veka obnovljeno je interesovanje za proizvodnju električnih automobila, koji se najavljuju kao budućnost automobilske saobraćaja u svetu. Ovi automobili imaju prednost u poređenju sa konvencionalnim automobilima (motor sa unutrašnjim sagorevanjem), jer ne zagađuju toliko životnu sredinu. U isto vreme manjkavost električnih automobila se ogleda u njihovoj visokoj ceni i nedostatku privatne i javne infrastrukture za punjenje energijom. Pretpostavlja se da će masovna proizvodnja i korišćenje prevazići postojeće prepreke. Najveći proizvođač električnih automobila u svetu je Tesla kompanija (Tesla, Inc.) iz Kalifornije, SAD. Upotreba električnih automobila je najveća u Kini (oko 40% svih električnih automobila u svetu), a zatim u Evropi (Norgeška, Velika Britanija, Holandija) i SAD.

Elektroindustrija

Najvažniji proizvodi elektroindustrije su: generatori, elektromotori, transformatori, turbine, kablovi i drugi elektromaterijal, radio i televizijski uređaji, čitav niz aparata u doma-

ćinstvu i najzad kompjuteri bez kojih je teško zamisliti savremeni život (Tomić i saradnici, 1996). Premda se kaže da je elektroindustrija mlada industrijska grana, njeni koreni, ipak, sežu do 19. veka. Radio aparat je prvi put proizveden još 1901. godine, ali moderna elektroindustrija se nije pojavila sve dok 1948. nije napravljen prvi tranzistor u SAD. Tranzistor je zamenio vakuumsku cev, koja se kao deo koristila u većini radio aparata, televizora i drugih elektronskih uređaja. Do ranih sedamdesetih godina u proizvodnju je uveden kompjuter, toliko sitan da je mogao da stane na silikonski čip veličine nokta. Tako su nastali mikroprocesori, od kojih je svaki mogao da radi kao prostorija puna vakuumskih cevi. Pomoću ovih uređaja informacije su mogle da se konvertuju iz analognog u digitalni format u binarnom kodu, što je znatno olakšalo obradu podataka u računarima. Mikroprocesor je omogućio mikroračunar, koji je zauzvrat doneo revoluciju u načinu prikupljanja i analize informacija, a posebno kada je reč o kancelarijskom poslu (Stutz, Warf, 2012).

Kako su se kapacitet, brzina i minijaturizacija isticali, elektronska industrija je otkrila nove uređaje, uključujući kalkulatore, elektronske pisače mašine, personalne računare, industrijske robote, sisteme za navođenje aviona i borbene sisteme. Nova otkrića su primenjena u proizvodnji automobila da bi se poboljšala navigacija, bezbednost, brzina i potrošnja goriva. Čitav novi asortiman elektronske robe takođe je postao dostupan za kućnu i poslovnu upotrebu. Tako su i elektronsku industriju, poput tekstila, čelika i automobila, počeli da smatraju za ključni stub industrijskog uspeha. Zato vlade brojnih država u razvijenim tržišnim privredama, kao i u zemljama u razvoju, pružaju značajne programe podrške za razvoj elektronske industrije, posebno mikroprocesora i računara (Stutz, Warf, 2012).

Razvoj i rezultati elektroindustrije odlično pokazuju koliko se suština proizvedene robe drastično promenila u poslednjih pedeset godina, ne samo u ovoj grani već u celokupnoj industriji. Kao prvo, reč je o ogromnom povećanju obima proizvedene robe i drastičnom povećanju broja različitih vrsta proizvoda. Elektronska industrija danas proizvodi brojnu elektronsku potrošnu robu, koja nije postojala ni

pre trideset, a kamoli pre šezdeset godina. Dovoljno je uzeti u analizu CD i DVD plejere, personalne računare, laptopove, štampače, digitalne skenere ili tehnologiju mobilnih telefona. Isto tako, razvoj elektroindustrije prati ogroman porast različitih tipova proizvedene robe. Danas je moguće kupiti na stotine, ako ne i na hiljade modela najraznovrsnijih elektronskih proizvoda. Potrošači i korisnici usluga imaju veliki izbor u poređenju sa onim kakav je bio u prethodnim decenijama (Jones, 2012).

Proizvodnja elektroindustrije u svetu se konstantno premeštala iz razvijenih država Zapadne Evrope i Severne Amerike (npr. Nemačke, Velike Britanije i SAD) u Istočnu i Južnoistočnu Aziju (npr. Kinu i Maleziju), prateći tako trendove ostalih industrijskih grana

(Stutz, Warf, 2012). Takođe, primetne su i tendencije preseljenja unutar same regije Istočne Azije. Tako i tajvanske elektronske kompanije premeštaju proizvodnju u druge delove Azije, a posebno u Kinu, od ranih devedesetih godina 20. veka. Tajvanska vlada je u jednom momentu zabranila svojim proizvođačima laptopova da preduzmu završnu montažu u Kini. Kada je ovo ograničenje ukinuto, proizvodnja se kolektivno i neverovatno brzo preselila u oblast Šangaja. Tako je 2001. godine samo 5% tajvanskih laptopova proizvedeno u Kini, ali je do 2004. broj narastao na 80%. Niži troškovi zemljišta, rada i objekata omogućili su firmama da izgrade gigantske fabrike, prošire proizvodnju i smanje troškove kroz ekonomiju obima (Coe, 2008).

GEOGRAFIJA USLUGA

Sektor usluga se u ekonomskoj geografiji opsežno proučava u kontekstu deindustrijalizacije, upravo zato što je značajnim delom zamenio industrijsku proizvodnju kao motor ekonomskog rasta. Bez obzira što je objedinjen jednim pojmom, ono što odlikuje ovo polje ekonomskog delovanja je njegova izrazita heterogenost. Usluge se kao pojam i deo ekonomije poistovećuju sa personalizovanom radnom aktivnošću, nematerijalnim produktom rada, informacijama, čovekovim zadovoljstvom i suštinski drugačijim načinom proizvodnje, kretanja i organizacije poslovanja u odnosu na industrijsku proizvodnju. Proučavanje usluga je posvećeno temama koje imaju za zadatak da odgovore na pitanja šta se dešava u bankama, servisima ili hotelima.

Pojam, značaj i podela usluga

Tercijarni sektor ekonomskih delatnosti se sastoji od aktivnosti koje pružaju neku vrstu usluge. Po pravilu one obuhvataju izuzetno veliki obim veština i aktivnosti, toliki da se ponekada čini kako postoji mogućnost gubitka niti koja ih svrstava unutar tog narastajućeg i jedinstvenog sektora (npr. profesori, vodoinstalateri, programeri...). ***Zato se upravo pojam „sektor usluga“ često koristi kao način za objedinjavanje svih usluga bez obzira na njihov karakter.*** U postindustrijskom društvu usluge se veoma često vezuju za protok informacija i proces čiji su deo, uključujući izvršne radnje, donošenje organizacionih odluka (menadžment), pravne usluge, telekomunikacije i mediji. Takvo gledište ističe obradu informacija kao kvalitativno novi oblik ekonomske aktivnosti, tipičan za savremeni kapitalizam. Ipak, to baš i nije istina. Dok neki uslužni poslovi zavise od prikupljanja, obrade i prenosa informacija, kod drugih to nije slučaj i obrada informacija u njihovom poslu je minimalna (npr. komunalne usluge, kulinarski poslovi u restoranu, službe obezbeđenja, poslovi domara).

Neke teorije ističu usluge kao još jedan oblik kapitalističke robne proizvodnje – uključujući ovde istu dinamiku i ograničenja lokacije, proizvodnje i potrošnje, slično preostalim ekonomskim delatnostima (npr. poljoprivreda ili industrija). Takav stav ne poriče da usluge mogu imati nešto drugačiju logiku u poređe-

nju sa drugim vidovima proizvodnje i on posmatra usluge u širem kontekstu društvenih i ekonomskih odnosa uopšte.

Položaj sektora usluga u sistemu ekonomije jedne zemlje može se posmatrati i kroz ulogu zamene različitih oblika proizvodnje, na primer u poljoprivredi ili industriji, onom koja preovlađuje u uslužnom sektoru. Ipak, procenat radne snage koja je zaposlena u sektoru usluga varira od jedne do druge države. Uopšteno, ekonomski razvijene zemlje imaju visok procenat zaposlenih u uslužnom sektoru (npr. u SAD čak 80%), dok je u nerazvijenim zemljama ovaj udeo neznatan, jer se stanovništvo uglavnom bavi poljoprivredom (npr. u afričkim zemljama).

Usluge se uglavnom definišu kao aktivnosti koje su relativno odvojene od materijalne proizvodnje i koje upravo zbog toga ne uključuju direktno obradu fizičkih materijala. Čini se da je glavna razlika između manufakturnih i uslužnih proizvoda to što se usluge u mnogo većoj mери oslanjaju direktno na veštine radne snage, iskustvo i znanje, u odnosu na fizičke tehnike predstavljene mašinama i procesima (Thrift, 2001).

Dok je specifične usluge lako prepoznati i dalje preovladava stav da ih je teško definisati kao kategoriju. Na opštem nivou mogu se uočiti tri ključne karakteristike usluga:

- **Nematerijalni karakter usluga**, često na osnovu obavljanja nekog zadatka. Kao pri-

mer može poslužiti davanje saveta kompanijama od strane konsultanata ili advokata, prodaja turističkih aranžmana od strane turističkih agencija, usluge čišćenja i spremanja poslovnih prostorija.

- **Neposredna interakcija između kupca i prodavca**, obično kratke ili efemerne suštine, koja traje onoliko koliko i sama transakcija. Interakcija često podrazumeva razmenu stručnosti. Suština pružanja usluge je tako oličena u krajnje personalnim svojstvima neke osobe (npr. usluge u prodavnici, restoranu ili hotelu).
- **Učinak usluga ne može biti skladišten, u posedu ili ponovo razmenjen, što odražava njegovu nematerijalnu prirodu.** Na primer, finansijski ili saveti u oblasti menadžmenta ne mogu se odložiti i skladištiti (premda su praćeni dokumentacijom koja to može biti), baš kao ni iskustvo stečeno na odmoru (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Bez obzira na širok dijapazon najraznovrsnijih usluga, postoji usaglašenost u vezi sa njihovom podelom na sledeće glavne komponente (aktivnosti):

- **finansije, osiguranje i promet nekretnosti** obuhvataju komercijalno i investiciono bankarstvo, sve tipove osiguranja (imovine, zdravlja, života) i trgovinu poslovnim i rezidencijalnim nekretninama;
- **poslovne usluge** obuhvataju pravne usluge, oglašavanje, računarske usluge, inženjering i arhitekturu, odnose sa javnošću, računovodstvo, istraživanje i razvoj, konsalting;
- **saobraćaj i komunikacije**, uključujući ovde elektronske medije, pomorski, drumski transportni saobraćaj, železnicu i lokalni saobraćaj (autobuski i taksiji);
- **trgovina** na veliko (veleprodaja) i malo (maloprodaja), kao vid komunikacije između proizvođača i potrošača;
- **potrošačke usluge** u koje spadaju usluge hrane i pića, ličnih usluga, najraznovrsnijih popravki i održavanja, zabava, hoteli i turizam kao najvažnija ekonomska delatnost u pogledu angažovanja radne snage;
- **vladine usluge** na nacionalnom i lokalnom nivou uključujući javne službenike, oružane snage i sve one koji su u procesu pruža-

nja javnih usluga (npr. javno obrazovanje, zdravstvo, policija, vatrogasna služba...);

- **neprofitne usluge** obuhvataju dobrotvorne ustanove, religijske institucije, muzeje i privatne neprofitne agencije zdravstvene zaštite, od kojih mnoge imaju značaj u lokalnim ekonomijama (Bagchi-Sen, Sen, 1997).

Usluge su neizostavni deo savremenog društva i ekonomije. Važna karakteristika usluga je njihov nematerijalni karakter. Dok klasična poljoprivredna i industrijska proizvodnja menjaju sirovine u proizvode, usluge fizički, prostorno ili vremenski menjaju ljude, već proizvedene proizvode ili informacije. Dakle, neke usluge menjaju ljude (berber, kozmetičar, bolnica). Neke druge menjaju industrijske proizvode (npr. u procesu remonta) ili ih transportuju do odredišta potrošnje. Najzad, treća vrsta usluga, kao što su finansijske, transformišu informacije, na primer, u slučaju bankovnog računa.

Porast i geografska distribucija uslužnog sektora

Narastanje sektora usluga posmatra se i kroz podsticaje koji pokreću ovaj proces i koji zavise od niza istorijskih i savremenih faktora u zavisnosti od nacionalnog i lokalnog konteksta. Ovi podsticaji se mogu svrstati u šest grupa:

- **Porast dohotka po glavi stanovnika.** Porast dohotka po glavi stanovnika utiče i na rast sektora usluga kako u razvijenim, tako i u nerazvijenim zemljama. Potražnja za uslugama se ogleda u porastu dohotka. Kako dohodak po glavi stanovnika raste, tako ljudi pokušavaju da smanje vreme u ispunjavanju uobičajenih svakodnevnih zadataka. U razvijenim zemljama to se ogleda u plaćanju usluge održavanja travnjaka, kućne higijene ili jednostavno u porastu ishrane u restoranima, umesto da se ona obavlja kod kuće.
- **Porast potražnje za zdravstvenim i obrazovnim uslugama.** Rast domaće potražnje za zdravstvenim i obrazovnim uslugama je takođe uticao na rast sektora usluga. Demografsko starenje stanovništva u ekonomski razvijenim zemljama uticalo je na

potražnju za zdravstvenom zaštitom kod dela stanovništva srednje i starije dobi, koji zahtevaju relativno visok nivo medicinske nege. Istovremeno, faktori koji uključuju promene na tržištu rada, potrebe za dodatnim veštinama na radnom mestu i mogućnost „onlajn“ učenja, doveli su do veće potražnje u obrazovanju.

- **Sve složeniji sistem podele rada.** Sve složenija podela rada generalno je uticala na porast potreba za uslugama. Stalno usložnjavanje komercijalnog okruženja primorava kompanije da zavise od niza usluga, uključujući ovde računovodstvo, istraživanje i razvoj, marketing i oglašavanje i odnose sa javnošću. Najsavremenija oprema u moderno opremljenim zgradama zahteva poseban nivo održavanja, popravki i bezbednosti.
- **Veličina i uloga javnog sektora.** Veličina i uloga javnog sektora su bitni faktori za sektor usluga. Kao prvo, uprkos nastojanju da se smanji broj zaposlenih u vladinim ustanovama kroz strategiju privatizacije, zapošljavanje u javnom sektoru se i dalje vidi kao veoma važno. U nekim zemljama zaposleni u javnom sektoru, od lokalnog do nacionalnog nivoa, čine najveću grupu zaposlenih. Kao drugo, državni zakoni i propisi su stvorili potrebu za pravnim, finansijskim i drugim stručnjacima, koji pomažu kompanijama da opstanu u sve složenijem pravnom okruženju.
- **Povećanje u međunarodnoj trgovini uslugama.** Povećanje trgovine u okviru usluga takođe je doprinelo rastu sektora usluga. Na međunarodnom nivou trgovina uslugama, uključujući ovde turizam i poslovne usluge, porasla je na oko 20% u ukupno realizovanoj međunarodnoj trgovini.
- **Rast funkcije outsorsinga (eng. *outsourcing*) u uslugama.** Reč je o rastu funkcija „izdvajanja posla“ u smeru od razvijenih ka manje razvijenim zemljama, a u poslednje vreme posebno od manje razvijenih ka takođe manje razvijenim zemljama. Outsorsing je podjednako prisutan u slučaju malih i velikih kompanija, u težnji unapređenja informacionih i komunikacionih tehnologija, što je neminovno dovelo do porasta sektora usluga (Bryson et al., 2004).

Narastanje sektora usluga važna je tema od šezdesetih godina 20. veka i posmatra se u svetlu procesa **deindustrijalizacije**, koja je od presudnog značaja za prelazak radne snage iz proizvodnog u uslužni sektor. Mnogi su u tom procesu svoja radna mesta u industriji zamenili za ona u uslužnom sektoru. Proces deindustrijalizacije karakterističan je za velike deindustrijalizovane nacije, mada je njegova jačina bila neujednačena od jedne do druge zemlje (Tabela 11). Zaposleni u uslužnom sektoru trenutno zauzimaju najveći udeo u strukturi zaposlenih kod razvijenih zemalja. Posebno je ovakav trend uočljiv u velikim deindustrijalizovanim nacijama i zemljama kao što su SAD, Velika Britanija i Francuska, jer su u njima posledice deindustrijalizacije bile najizraženije. Deindustrijalizacija daje povod za razgovor o društvenim aspektima i posledicama ovog procesa, koji je snažno povezan sa ekonomskim prilikama (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Postindustrijsko društvo kao pojam skovao je američki sociolog Daniel Bel (Daniel Bell), a u vezi sa društvenim promenama koje su obeležene razvojem usluga na štetu industrijskog društva. Promena ide od smene „plavih kragi“ – sinonim za rad u industriji i to „belim kragama“ – poslovi vezani za uslužni sektor, a posebno u informacionim tehnologijama, istraživanju i razvoju i uslugama menadžmenta (Ley, 2001). Ovakva pojava je imala niz društvenih implikacija oličenih u stvaranju nove društvene strukture. Naučnici, ekonomisti, programeri, sve više pripadaju vodećim društvenim grupama. Ova klasa počinje bitno da učestvuje u donošenju odluka, ne ograničava je striktno radno vreme, nalik onom u fabricama, pa su njeni pripadnici slobodniji prema inovacijama.

Prekretnica za sektor usluga na globalnom nivou, posmatrano prema boju zaposlenih, bila je 2006. godine. Po prvi put je broj zaposlenih u uslužnim delatnostima sa 40% premašio broj zaposlenih u poljoprivredi, koja je te godine brojala 38,7% od ukupnog broja zaposlenih u svetu. Industrijska delatnost je tada imala udeo 21,3% u broju zaposlenih. Trend rasta broja zaposlenih u uslugama nastavio se dalje, pa je u 2013. godini broj zaposlenih u tom sektoru iznosio 45,1%. Projekcije budućeg razvoja predviđaju dalji porast broja zaposlenih u

Tabela 11. Opadanje broja zaposlenih u industriji u najrazvijenijim zemljama sveta od 1976. do 2004. (%)

	1976.	1986.	1996.	2004.	Pad (%)
Francuska	37,9	31,4	26,0	23,0	39,3
Nemačka	44,9	40,8	35,4	31,0	31,0
Japan	35,8	34,5	33,3	28,4	20,7
V. Britanija	39,6	34,1	27,4	22,3	43,7
SAD	30,8	27,7	23,8	20,0	35,1

Izvor: Mackinnon, Cumbers, 2007, prema OECD, Labour Force Statistics, 2000, 2005b.

uslugama. Svi ovi podaci upućuju na zaključak da su uslužne delatnosti najveći globalni „poslodavac“. Međutim, uprkos takvom povećanju, broj zaposlenih u sektoru usluga je značajno varirao od jedne do druge regije sveta, gde i dalje preovladava obrazac po kome ekonomski razvijene zemlje imaju najveći broj zaposlenih u uslugama, za razliku od zemalja u razvoju koje ne pokazuju takav trend.

Razvijene zemlje Zapada imaju najveći udeo zaposlenih u uslužnom sektoru. Zatim slede države Latinske Amerike sa oko 60% zaposlenih u uslužnim delatnostima, pa tek onda centralnoevropske i istočnoevropske države (koje nisu članice Evropske unije), Rusija, Bliski istok i Severna Afrika sa oko 50% zaposlenih u sektoru usluga. Na začelju se nalaze Jugoistočna Azija sa Pacifikom, Istočna Azija, Podsaharska Afrika i Južna Azija koje sa izuzetkom Jugoistočne Azije i Pacifika (40,5%) imaju manje od 40% zaposlenih u uslužnom sektoru. Posmatrano još detaljnije, neke države bez obzira na pripadnost određenoj makroregiji imaju potpuno drugačiji trend zaposlenih u uslužnom sektoru. Na primer, Peru i Argentina u Latinskoj Americi i Jordan i Saudijska Arabija u Aziji imaju 75% i više zaposlenih u uslužnim delatnostima. Dalje, dok Hong Kong i Singapur imaju više od 75% zaposlenih u uslugama, dotle Indija i Kina imaju samo oko 30%.

Uprkos globalnoj tendenciji u porastu sektora usluga, danas je prisutan i određeni broj faktora koji sputavaju njegov dalji rast. Takvi faktori su uglavnom karakteristični za manje razvijene zemlje i u njih spadaju:

- **Tehnologija i infrastruktura.** Tehnološka i infrastrukturna neujednačenost u svetu ponekada predstavlja ograničavajući faktor za usluge. Na primer, podatak da svega 16% stanovništva Afrike koristi internet, u poređenju sa 80% u SAD, pruža verodostojnu ilustraciju tih razlika. Slaba infrastruktura, u smislu loših telekomunikacija, nepouzdanih izvora napajanja (npr. interneta), slabih finansijskih usluga i loše distributivne logistike, ograničavaju značajno rast usluga.
- **Obrazovanje i obuka.** Odsustvo obrazovanja i obuke takođe ograničava razvoj uslužnog sektora. Različite vrste usluga zahtevaju različite oblike znanja i veština. Ukoliko ih nema, ne može biti ni dobrog sistema usluga. Primer Indije pokazuje koliko je obrazovanje u ovom sektoru bitno. Izvoz softvera podstaknut je vladinom politikom obrazovanja, koja je izvela veliki broj obučanih IT radnika. Centri ove delatnosti su se inicijalno počeli razvijati u Mumbaju i Bangaloru.
- **Vladine regulative i politike.** Kvalitetan sektor usluga zahteva konkurentno okruženje, što nije baš uvek slučaj u manje razvijenom delu sveta. Loša sigurnost podataka i neadekvatna zaštita intelektualne svojine nisu na strani dobrog poslovanja u uslužnim aktivnostima. Na primer, države poput Indije i Kine, sa niskim standardima, potpuno se razlikuju u odnosu na SAD i Irsku, gde je situacija potpuno drugačija.
- **Korporativne strategije.** Donošenje korporativnih odluka može rezultirati ograničenim mogućnostima za rast izvoza usluga i to u nekim najmanje razvijenim zemljama. Preduzeća se razlikuju po opažanju rizika i proceni koristi od međunarodnih usluga autorsinga. U nekim situacijama, na primer, informacije koje treba obraditi mogu biti poverljive, što povećava transakcione troškove i ograničava listu poželjnih spoljnih saradnika. Shodno tome, svaka procena potencijala za autorsing usluga mora sadržati analizu korporativnih strategija i organizacionih ograničenja (Knox et al., 2014).

Rast kapitalizma je doveo do suštinske promene uloge koju novac ima u društvu. Novac sve više postaje merilo vrednosti. U predkapitalističkim društvima razmena je imala glavnu ulogu u organizovanju ekonomskih odnosa. Roba se mogla trampiti ili se za robu morao obavljati neki rad. Ovaj proces je obezbeđivao transparentnost u razmeni. Za ekonomiju u kojoj je razmena sveprisutna, novac ima relativno mali značaj. Ipak, novac je od ranije poznat i nije produkt kapitalističkog vremena. Rimljani su imali ogromne količine kovanog novca. Međutim, tek u društvima koja su tržišno orijentisana novac dolazi na potpuno novi nivo važnosti. Novac je danas standardizovan i sveprisutan kao mera vrednosti. Vreme, prostor i rad mere se u novčanim iznosima, pa čak i ljudski život može imati novčanu vrednost. Novac je stekao značajnu društvenu, političku i ekonomsku ulogu. Zato se novac mora posmatrati kao društveni produkt, odnosno, ne može da postoji ili ima neko značenje izvan društva. Velika i složena društva ne mogu da funkcionišu bez dobro utvrđenih finansijskih sistema, koji ne samo da reflektuju sistem proizvodnje, već ga i oblikuju.

Još u procesu nastanka kapitalističkog društvenog uređenja, organizacija i kontrola novca postali su delatnost sama za sebe. Koreni bankarstva pojavili su se u srednjovekovnoj Evropi i to kod zlatara koji su čuvali zlato za svoje klijente i pozajmljivali ga za određenu cenu (kamatu). Do 17. veka komercijalni kredit je široko rasprostranjen, a sa njegovom pojavom nastaju i razne vrste banaka i osiguravajućih kompanija. Sve je otpočelo sa malim štedišama koji su udružili svoja sredstva da bi nabavili brodove za trgovinu sa azijskim zemljama. S vremenom, računovodstvo je postalo važna profesionalna delatnost. Do 19. veka finansijske sisteme sve više uređuju države kroz centralne banke, koje kontrolišu zalihe novca, a time i kamate, inflaciju i kurs. Moderno bankarstvo je postalo ogromna i kompleksna delatnost (Stutz, Warf, 2012).

Upoređenju sa većinom drugih privrednih delatnosti, finansijsko poslovanje je visoko regulisana delatnost. Razloge za relativno visoki stepen vladine kontrole treba tražiti u centralnoj poziciji finansija za sadašnje ekonomije. Ponaša-

nje finansijskih firmi duboko utiče na nacionalne novčane zalihe, što zauzvrat formira nacionalni interes, inflaciju i devizne kurseve. Gotovo da sve države imaju neku vrstu nacionalne banke koja reguliše svoj finansijski sektor. U Britaniji je to Engleska banka, u Nemačkoj Dojče bank, a u Japanu Japanska banka. U SAD ovu ulogu igra Sistem saveznih rezervi (ili Savezne rezerve), institucija koja je osnovana 1913. godine (Stutz, Warf, 2012).

U današnjem vremenu finansijske usluge se posmatraju kao sektor u kome je globalizacija naročito došla do izražaja. To je delom zbog značajno mobilne prirode novca, a delom zbog dodatno unapređenog razvoja modernih komunikacionih tehnologija. Naročito se ovaj vid globalizacije počeo odvijati u periodu posle sedamdesetih godina 20. veka. Važnu ulogu je imala pojava elektronskog poslovanja koja je dovela do revolucije u finansijskom sektoru, čak i u onim zemljama koje imaju slabu finansijsku infrastrukturu. Ipak, vodeći finansijski centri se danas nalaze u razvijenim zemljama. Pre svih to su Njujork i London, a zatim slede Šangaj, Hong Kong i Singapur. Zbog izlaska Velike Britanije iz Evropske unije Frankfurt je dobio značajnu ulogu kao finansijski centar.

Tri ključna procesa utiču na proces globalizacije finansija u svetu:

- **Deregulacija kroz primenu neoliberalnih politika.** Konvencionalno, finansijski sistem strogo kontroliše vlada kroz niz detaljnih pravila i ograničenja koja razdvajaju različite vrste aktivnosti (na primer, bankarstvo i osiguranje) i kroz ograničen pristup firmama unutar ovog sektora, a što naročito važi za strane firme. Veliki programi deregulacije nakon sedamdesetih godina 20. veka doveli su do napuštanja ovih pravila, pre svega po pitanju barijera između različitih finansijskih aktivnosti i ograničenja za ulazak stranih firmi.
- **Razvoj naprednih informaciono-komunikacionih tehnologija.** Računari su transformisali platni sistem, omogućavajući elektronskom novcu da se pomera širom sveta velikom brzinom. Uvođenje čipova (mikroprocesora) omogućava potrošačima da plaćaju svoju kupovinu kreditnim i platnim

karticama. Tehnološki razvoj je tako omogućio i olakšao kupovinu koja traje 24 sata. Uzimajući ovo u obzir informaciono-komunikacione tehnologije su povećale brzinu finansijskih aktivnosti stvarajući predispoziciju za gotovo trenutnu trgovinu između geografski udaljenih centara. Finansije su takođe ključni zastupnik u prostorno-vremenskoj kompresiji, koji uništava sputavajući faktor razdaljine, odnosno, omogućava brzo kretanje kapitala i novca kroz prostor.

- **Broj finansijskih i monetarnih proizvoda se značajno proširio.** Od posebnog značaja je rast novih finansijskih instrumenata poznatih pod imenom finansijski derivati ili izvedene hartije od vrednosti. To je grupa finansijskih instrumenata koja omogućuje lakše kretanje novca po svetu. Njihova pojava je dovela do krupnih promena na finansijskim tržištima najrazvijenijih zemalja, ali i na međunarodnom finansijskom tržištu. Vrednost finansijskih derivata se izvodi iz vrednosti neke druge hartije od vrednosti ili robe koja se nalazi u njihovoj osnovi. Oni predstavljaju vrstu kontingentnih prava na druge oblike finansijske aktive (akcije, obveznice, ostale hartije od vrednosti, kamatnu stopu...). Derivatima se trguje na dva načina: (1) organizovanim i regulisanim razmenama (npr. CME Group Inc. – Chicago Mercantile Exchange & Chicago Board of Trade) i (2) van berze između trgovca i klijenta (*over the counter*).

Geografija finansija i geografija finansijskih tržišta upućuju na brojne varijacije. Na primer, dok je tržište valuta i obveznica po svojim odlikama zaista globalno, dotle se kapitalom još uvek trguje u blizini centrala velikih firmi. Ova koncentracija i disperzija podjednako oblikuju geografiju finansija. Finansijski akteri su u velikoj meri koncentrisani u velikim gradovima kao što su Njujork, London i Tokio, odakle se vrši značajan uticaj na svetsku ekonomiju. Ovi gradovi se po tome ističu i kao svetski gradovi (eng. world cities). Samo u Londonu se realizuje jedna četvrtina od ukupnog broja finansijskih poslova Velike Britanije, dok je polovina japanskih poslova u vezi sa informacionim uslugama, istraživanjima i oglašavanjem, smeštena u glavnom gradu Tokiju. Definicija

svetskih gradova određuje njihova uloga u svetskoj ekonomiji, a ne njihova veličina. Njih karakterišu tri velike ekonomske funkcije: (1) oni deluju kao centar iz koga se upravlja velikim multinacionalnim kompanijama; (2) koncentracija poslovnih usluga, što je posledica činjenice da multinacionalne kompanije koriste usluge drugih firmi u oblasti računovodstva, pravnih poslova, menadžmenta, istraživanja i razvoja; (3) oni su važni finansijski centri, u kojima je visoka koncentracija raznih međunarodnih preduzeća u oblasti bankarstva, osiguranja, deviznih tržišta i berzi (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Finansijski sektor je jedan od najviše osetljivih na kvalitet informacija i jedan od najizrazitijih u usvajanju informacionih tehnologija (IT), koje ne samo da podržavaju sekundarne finansijske centre, u koje spadaju i Frankfurt, Amsterdam, Dubai, već je dovelo do razvoja finansijskih ofšor centara sa ciljem izbegavanja regulacija i propisa. Neki od finansijskih centara pojavili su se na mestima koja već važe za poreski raj, na primer, tu spadaju Kajmanska ostrva, Bahami, Luksemburg, Lihtenštajn i Bahrein.

Ofšor finansijski centri su se pojavili kako bi udovoljili potrebi za tajnošću i u želji za zaštitom od oporezivanja i regulacije. Ostrva i mikro države kao što su Bahami, Bahrein, Kajmanska ostrva, Kukova ostrva, Luksemburg, Lihtenštajn i Vanuatu postali su specijalizovana čvorišta u geografiji svetskih finansijskih tokova. Glavna atraktivnost ofšor finansijskih centara je u tome što su manje regulisani od finansijskih centara negde drugde. Oni obezbeđuju mogućnost niskog poreza i utočišta su za neprijavljeni prihod. Takođe, obezbeđuju i diskretno tržište za transakcije valuta, obveznica, zajmova i drugih finansijskih instrumenata, bez skretanja pažnje regulatornih vlasti ili konkurenata (Knox et al., 2014).

Finansijalizacija je kao proces centralizacije u oblasti finansija odgovorna za integrisanje lokalnih ekonomija u globalnu ekonomiju. Njena suština je povezana sa povećanjem uloge finansijskih motiva, finansijskih tržišta i finansijskih institucija u delovanju domaćih i međunarodnih kompanija. Centralizacija finansija u većim gradovima pogoršava rad i značaj lokalnih bankarskih sistema u perifernim oblastima što se može loše odraziti na mogućnost malih firmi da pri-

kupe neophodan kapital. Takav proces posebno je bio izražen u SAD sedamdesetih godina 20. veka. Finansijalizacija dovodi do fenomena špekulacija i čoporskog ponašanja na tržištu.

Finansijske usluge su povezane sa finansijskim krizama, a one obuhvataju neuspehe banaka. ***Finansijska kriza može biti izazvana na dva načina; prvo zbog krize solventnosti (kada dugovi prekoračuju imovinu) i drugo zbog krize likvidnosti (uslovljeno s vremenom plaćanja računa).*** U ovakvim kriznim situacijama uglavnom su države pozvane da ih rešavaju. Propusti komercijalnih banaka osamdesetih godina 20. veka u SAD, naterali su vladu ove zemlje da angažuje mnoge institucije za rešavanje krize. Bez obzira na to u kojoj se državi dešava, svaka prošla kriza dovodi do regulatornih reformi, koje, nažalost, nisu u stanju da spreče naredne finansijske krize. Politike vlada koje izvlače iz krize su kontroverzne ne samo zato što troše novac poreskih obveznika usled lošeg poslovanja, već i zato što podstiču očekivanja u poslovnoj zajednici da će intervenisati u slučaju nesmotrenih finansijskih odluka. Države, takođe, mogu da ulaze u finansijske krize. Osamdesetih godina su zabeležene dužničke krize u Meksiku, Argentini i Brazilu, zbog nemogućnosti otplaćivanja spoljnih dugova. Ovakva vrsta krize nastaje kada države za realizaciju infrastrukturnih projekata uzimaju kratkoročne kredite koji zahtevaju često refinansiranje. Azijska ekonomska kriza (1997-1998) i Globalna ekonomska kriza 2008. godine, inicirane su eskalacijom cena stambenih i komercijalnih nekretnina. U slučaju prve krize, izuzetan rast je izazvan špekulacijama sa komercijalnim nekretninama u metropolitanskom području Bangkoka. U slučaju druge krize, spori učinak pucanja „dot kom balona“ na američkom tržištu nekretnina, u kombinaciji sa istorijski niskim kamatnim stopama, kanalisao je finansijski kapital prema stambenim hipotekarnim tržištima, što je vodilo ka proliferaciji sub-premija hipotekarnih kredita i ubrzavanju krize. Pad investicione banke Lehman (Lehman Brothers) u zaštitu od bankrota i kupovina Meril Linč (Merrill Lynch) od strane Banke Amerike (Bank of America) izazvao je pad berzi širom sveta 15. septembra 2008. godine (Aoyama et al., 2011).

Globalizacija finansijskih usluga je prostorno neujednačena, pa su pojedine grupe finan-

sijskih trgovaca, brokera, investitora i rukovodilaca, značajan deo sveta ostavili za sobom. Takva pojava je u vezi sa **finansijskom ekskluzijom**, pod kojom se podrazumeva proces u kome su siromašne i grupe u nepovoljnom položaju, direktno ili indirektno, isključene iz finansijskog sistema i kojima je nedostupan pristup glavnim finansijskim uslugama. Finansijska ekskluzija igra aktivnu ulogu u proizvodnji urbanog i ruralnog siromaštva, dok na regionalnom i globalnom nivou isključuje države iz finansijskih tokova. Na primer, dužnička kriza manje razvijenih zemalja tokom osamdesetih godina 20. veka dovela je do odvajanja zemalja Podсахarske Afrike i Latinske Amerike od međunarodnog finansijskog sistema (Leyshon, 2001). Aktivnosti finansijske ekskluzije su primetne i na nivou pojedinih država, uključujući ovde i one najbogatije. Na primer, delu stanovništva u Velikoj Britaniji i SAD nisu dostupne finansijske usluge (npr. bankarstva) samo zbog socijalnih i ekonomskih prilika krajeva u kojima žive, pa se tako ističe važnost geografske dimenzije ove pojave. U ovakvim situacijama se mogu identifikovati dva ključna mehanizma finansijske ekskluzije: (1) zatvaranje filijale banaka, u nameri da smanje troškove poslovanja, u borbi sa konkurencijom ili zbog operacionalizacije poslovanja usled spajanja više banaka (inače, ovaj obrazac je posebno prisutan u područjima sa niskim primanjima) i (2) redlajning (eng. *redlining*), kao odbijanje pružanja finansijskih usluga (npr. usmeravanje kreditne aktivnosti) ili usluživanje pod manje povoljnim uslovima, usled procene preduzeća o rizičnim područjima. Na primer, to su oni delovi nekog grada u kojima su primanja na nižem nivou, pa se često povezuju sa nizom drugih socio-ekonomskih problema i zato su obeleženi crvenom bojom ili su jednostavno „izbačeni“ sa karte. U takvim uslovima stvorena su preduzeća čije poslovanje redovno podrazumeva primenu zastrašivanja i nasilja nad neplatišama (Mackinnon, Cumbers, 2007).

U geografskoj distribuciji finansijskog sektora uočljiv je trend sve većeg prisustva banaka iz razvijenih zemalja u regijama Istočne Azije, Latinske Amerike i Istočne Evrope. Trend prisustva stranih banaka je posebno uočljiv u Kini, Južnoj Koreji, Tajvanu, Argentini, Brazilu, Kolumbiji i Venecueli (Manić, 2013).

Trgovina

Trgovina je ekonomska delatnost u kojoj se odvijaju tokovi robe od proizvođača do potrošača. U smislu cirkulacije kapitala trgovina zauzima mesto unutar oblasti realizacije i konverzije kapitala gde se roba vraća nazad kao novac. Tradicionalno se trgovina posmatra kao skup tokova jedne ili više vrsta roba unutar jedne ili između više gradskih, regionalnih, nacionalnih ili međunarodnih ekonomija (Lee, 2001). Međunarodna trgovina je danas često povezana sa multinacionalnim kompanijama, pokazujući jasno da je trend globalizacije povezan i sa ovom sferom usluga.

Svetska trgovina je zabeležila eksponencijalni rast nakon pedesetih godina 20. veka između svih značajnih regija sveta. Prvenstveno je na to uticao period mira, stabilnosti i obnove nakon Drugog svetskog rata, a posebno na relaciji Severna Evropa – Amerika. Nakon delimičnog usporavanja sedamdesetih godina trgovina se opet oporavila u osamdesetim i devedesetim godinama. Trgovina je postala pokazatelj „međusobne povezanosti“, dok je izvoz dobio veći značaj u udelu bruto domaćeg proizvoda u svim regijama sveta, izuzev u Africi (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Maloprodaja

Maloprodaja je deo trgovine koji se odnosi na marketing i distribuciju robe prema široj javnosti ili potrošačima. U istraživanjima geografije koja se bavi maloprodajnom trgovinom od posebne važnosti su teme o uzajamnim vezama prostornih obrazaca lokacije maloprodajnih objekata i njihove organizacije, a zatim navike i ponašanje potrošača, što je uvek predodređeno kulturnim karakteristikama (Bloomley, 2009).

Najveće maloprodajne kompanije su dugo bile konzervativnije od mnogih drugih grana uslužnog sektora po pitanju ulaska na inostrano tržište. Samo nekoliko najvećih svetskih maloprodajnih lanaca, na osnovu lokacije njihovih prodavnica, mogu se smatrati istinskim akterima globalne ekonomije (npr. Volmart – SAD; Karfur i Ošan (Auchun) – Francuska; Metro (Metro), Aldi (Aldi), Lidl (Lidl) – Nemačka; Ahold – Holandija; Delhaize – Belgija;

IKEA (IKEA) – Švedska i Tesco (Tesco) – Velika Britanija). IKEA, Ahold i Delhaize imaju više od 75% prodaje na stranim tržištima. Takođe, sa izuzetkom Volmarta, većina poznatih i velikih maloprodajnih objekata dolazi iz Evrope, dok je američki Volmart bio domaća kompanija sve do 1991. godine, kada je otvorio prodajni objekat u blizini Meksiko Sitija. Danas ova kompanija gotovo trećinu prodaje ostvaruje u stranim državama (Knox et al., 2014).

Postoji pet glavnih razloga zbog kojih se akteri maloprodajne trgovine odlučuju za internacionalizaciju svog poslovanja. Prvo, ciljevi usmereni na rast na visoko konkurentnom domaćem tržištu mogu navesti kompanije da razmotre poslovanje na novim inostranim tržištima kako bi održale prodaju i dobit. Drugo, mogućnosti rasta na domaćem tržištu mogu biti ograničene zbog zasićenosti, iscrpljenosti, zatim neprikladnih mogućnosti diverzifikacije i prekomernih državnih propisa. Treće, mogućnosti za primenu međunarodno privlačnih i inovativnih maloprodajnih koncepta na tržištima najmanje razvijenih zemalja. Četvrto, mogućnosti za pojačanu prodaju i profit mogu nastati u ponudama za zajednička ulaganja stranih partnera. Peto, menadžment kompanije može biti ohrabren za primenu svog znanja u maloprodajnom poslovanju na stranim tržištima (koncept „know-how“). Pored toga, tehnološki proboj, liberalizacija trgovine i otvaranje tržišta za strane direktne investicije su od vitalne važnosti za politike koje omogućavaju kompanijama da se šire na međunarodnom nivou (Williams, 1992).

Međunarodna trgovina

Međunarodna trgovina je glavni oblik međunarodnih ekonomskih odnosa i kao takva ostvaruje međunarodnu podelu rada. Međunarodne ekonomske veze su važan pokazatelj stepena ekonomskog, kulturno-prosvetnog, zdravstvenog, naučno-tehničkog razvoja odgovarajuće zemlje. One su odraz ekonomske moći države. Po njima se sudi o mogućnostima zemlje da učestvuje u međunarodnoj podeli rada, integracionim procesima, stvaranju multinacionalnih kompanija, međunarodnom

osiguranju roba ili transportnih sredstava i međunarodnom prevozu roba i putnika (Grčić, 2012).

Temeljna struktura međunarodne trgovine zasniva se na nekoliko trgovinskih grupacija, pri čemu se trgovina uglavnom odvija unutar svake od grupacija. Članstvo u ovim trgovinskim grupacijama uglavnom je rezultat efekata: distance, nasleđa kolonijalnih odnosa i geopolitičkih saveza. Na primer, u periodu od 1950. do 1990. godine, četiri trgovinska bloka dominirala su međunarodnom trgovinom: (1) Zapadna Evropa, uključujući neke bivše evropske kolonije u Africi, Južnoj Aziji, Karibima i Australiji; (2) Severna Amerika i neke zemlje Latinske Amerike; (3) zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza i (4) Japan, zajedno sa drugim istočnoazijskim zemljama i zemljama izvoznicama nafte – Saudijskom Arabijom i Bahreinom (Knox et al., 2014).

Međunarodna trgovina već dugo zauzima centralno mesto u kapitalizmu i važan je faktor u ekonomskom povezivanju sveta. Vrednost svetske trgovine je skočila sa dva trilion dolara u 1980. godini na preko jedanaest triliona dolara danas (na godišnjem nivou). Razloge takvog upliva u tokove međunarodne trgovine kako bogatih, tako i siromašnih zemalja, treba tražiti u neravnomernoj zastupljenosti proizvodnih resursa među zemljama, na primer usled nejednakog prostornog razvoja (Stutz, Warf, 2012). Ovakvu neujednačenost delimično neutralizuje trgovina. Međutim, da bi neka zemlja mogla da trguje ne zavisi samo od njenih resursa, već i od mogućnosti, sposobnosti, napora i konkurentnosti proizvođača. Dalje, potencijal proizvodnih faktora u koje spadaju radna snaga, kapital, tehnologija, ljudski kapital i veštine, preduzetništvo, variraju od jedne do druge države. U nekim zemljama broj stanovnika podržava razvoj neke industrijske grane, u drugim ne podržava. Najzad, postoje i brojni drugi razlozi zbog kojih države ne mogu da koriste svoje proizvodne faktore na najbolji mogući način, na primer zbog inflacije, kretanja kursa, uslova rada, vladine politike, zakona, kolonijalnog nasleđa, klimatskih promena.

Do ekspanzionističkog porasta ukupnog nivoa svetske trgovine između svih velikih regija sveta došlo je nakon pedesetih godina 20. veka. Nakon pada u svetskoj trgovini, u periodu između 1914. i 1945. godine, došlo je do uspostavljanja mira i po-

sleratne obnove između ekonomskih sila Evrope i Severne Amerike. Ovaj period, od pedesetih do sedamdesetih godina 20. veka, uticao je na nenadmašiv rast u obimu trgovine na globalnom nivou. Nakon perioda usporavanja privrednog rasta sedamdesetih godina svetska trgovina počinje opet intenzivno da raste osamdesetih i devedesetih godina 20. veka. Zaustavljena je tek naletom Azijske ekonomske krize 1998. godine. U periodu između pedesetih i devedesetih godina 20. veka porast u svetskoj proizvodnji robe bio je manji od porasta svetske trgovine. Kao posledica takve tendencije ispostavilo se da je svetska trgovina postala više važna aktivnost za nacionalni ekonomski razvoj (Mackinnon, Cumbers, 2007), u čemu se potvrdio i njen potencijal u ukupnoj globalizaciji kada su ekonomija i društvo u pitanju. Zahvaljujući međunarodnoj trgovini proizvodi iz najudaljenijih delova sveta relativno lako dolaze do potrošača, gde distributivni lanac ima svoju važnu ulogu (npr. proizvođački ili trgovinski distributivni lanac).

Stepen globalizacije zavisi od međunarodne trgovine i utiče na povećanje prostorne međuzavisnosti između elemenata globalne ekonomije i nivoa njihove integracije. Takva međuzavisnost implicira brojne veze između tokova kapitala, roba i usluga, kada je reč o različitim regijama u svetu. Na početku 21. veka tokove globalizacije su obeležila četiri toka:

- **stalni rast međunarodne trgovine**, u periodu između 1970. i 2010. godine, vrednost izvoza je porasla 48 puta mereno u stalnoj vrednosti dolara, dok je BDP povećan 22 puta, a populacija 1,8 puta;
- **značajan porast novih formi transporta u međunarodnoj trgovini**, pre svega kontejnerizacije (trend rasta je veći nego kod trgovine i BDP-a);
- **rast međunarodne trgovine u Azijsko-pacifičkom regionu**, kako se sve veći broj zemalja orijentiše prema izvoznim razvojnim strategijama;
- **rast uloge multinacionalnih kompanija**, u međunarodnoj trgovini (Manić, 2013).

Analiza izvoza i uvoza pojedinačno po državama prostorno je i vremenski promenljiva. Neke razvijene države sveta pokazuju neuravnoteženost u trgovinskoj razmeni, pre svega zbog deindustrijalizacije i prelaska na sektor

Tabela 12. Najveći svetski uvoznici i izvoznici u 2020. godini

Uvoznici		Izvoznici	
Država	Udeo (%)	Država	Udeo (%)
SAD	12,9	Kina	14,1
Kina	11,1	SAD	7,7
Nemačka	6,3	Nemačka	7,5
Japan	3,4	Japan	3,5
Velika Britanija	3,4	Holandija	3

Izvor: International Trade Centre

usluga. U slučaju SAD (ova država nekada je imala povoljan trgovinski suficit), tome su doprinele i niže cene nafte i niža vrednost nacionalne valute. SAD su prema obimu međunarodne trgovine najvažnija zemlja sveta, ali sa tendencijom opadanja u ukupnom obimu trgovine, zbog porasta značaja drugih zemalja, pre svega u Evropi i Aziji. Najveći uvoznici su: SAD, Kina, Nemačka, Japan i Velika Britanija. Najveći svetski izvoznici su: Kina, SAD, Nemačka, Japan i Holandija (Tabela 12).

Turizam

Turizam je jedna od fundamentalnih tema u društvenoj geografiji ili geografiji uopšte, zbog njegove izrazite povezanosti sa karakteristikom prostora u kome se dešava, baš kao što je to slučaj i sa gotovo svim drugim ekonomskim aktivnostima. Turizam je nakon Drugog svet-skog rata obeležio izuzetan nivo rasta, u čemu je realizovan niz prostornih, društvenih i ekonomskih posledica koje su zahvatile mnoge delove sveta. U tom periodu je postao pristupačan radničkoj klasi više nego ranije i potpomognut razvojem saobraćaja (npr. mlazni avion), koji je i najudaljenije delove sveta približio kao nikada do tada u istoriji ljudskog društva. Turizam je refleksija čovekove potrebe za razonom, koja prati ekonomski razvoj i koja ima različite oblike i kreće se u nizu od želje da se pobjegne od svakodnevice do sticanja višeg nivoa neformalnog obrazovanja (npr. kulturni turizam).

Pojam, organizacija i značaj turizma

Reč turizam vuče korene iz francuske reči *tour* koja označava kružno putovanje. Reč turista prvi put je upotrebio Stendal 1838. godine u svom putopisnom romanu *Memoari jednog turista* (Čomić, Pjevač, 1997), a možda ta zasluga ipak pripada francuskom putniku i prirodnjaku Viktoru Žakmonu koji je to učinio u svojim „Pismima“ 1830. godine (Jovičić, 2008). Danas je reč turizam prihvaćena u svim jezicima sveta. Iza nje se nalazi jedna od najznačajnijih ekonomskih delatnosti, koja se izuzetno brzo širi i prema predviđanjima ima odličnu

perspektivu za dalji razvoj, čak i u saznanju zbog njenog sputavanja usled pandemije kovid-19 u 2020. godini. **Turizam predstavlja aktivnost osoba u toku njihovog putovanja i boravka u mestu van stalnog mesta boravka, bez preki-da, ali ne duže od jedne godine i to zbog odmora, posla i drugih razloga.** Danas je turizam važan faktor globalne ekonomije, koji doprinosi stopi zaposlenosti na međunarodnom nivou i blagostanju mnogih naroda i država. Zahvaljujući savremenim tehnologijama turistička mesta nisu više samo "in citu" iskustvo, već se prenose na virtuelni svet u vidu medija i marketinga. Slobodno se može reći da turizam svakodnevno i trajno menja svet.

Turizam je složen sistem, koji uključuje brojne i raznovrsne elemente (Slika 31). Važni **ulazni resursi** u takvom sistemu su: ljudski resursi, prirodni resursi, vladina politika, izdati potrošača i investicije. Unutar sveukupnog sistema uočljiva su tri jasna podsistema, koji se delimično preklapaju i u međusobnoj su vezi. U podsisteme je uključen biznis koji se prvenstveno razvija da bi zadovoljio potrebe turista, kao što su turopertori, internacionalne hotelske kompanije, globalne avio-kompanije i preduzeća u vlasništvu lokalne zajednice.

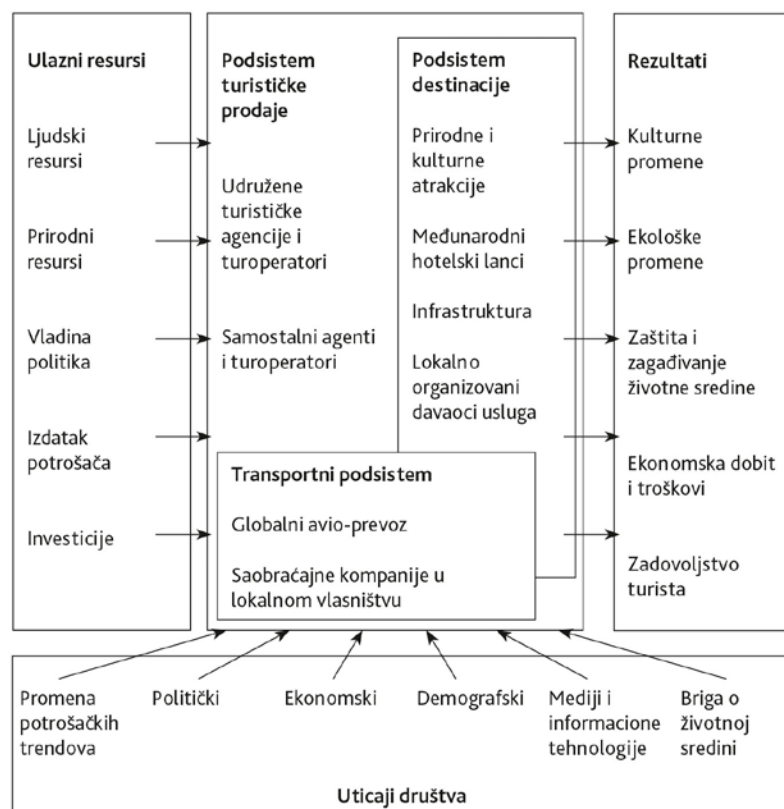
Podsistem turističke prodaje obuhvata posredovanje između inicijalnog (potencijalni turisti) i receptivnog sektora (usluge u turističkoj destinaciji), bilo da je ono organizovano preko turopertora ili samostalnih turističkih agencija. Unutar **podsistema destinacije** naglašena je važnost prirodnih i kulturnih atraktivnosti, kao osnova za privlačenje turista, a ovde su

i drugi važni receptivni činioci: ugostiteljstvo (hotelski međunarodni lanci), infrastruktura i lokalno organizovani pružaoci turističkih usluga. **Transportni podsistem** je sistem saobraćaja bez koga turizam ne može da opstane i unutar koga se pojavljuju akteri poput globalnih avio-prevoznika i saobraćajnih kompanija u lokalnom vlasništvu.

Prelazak elemenata ulaznih resursa u rezultate ili ishode, preko tri pomenuta podsistema, uvek podrazumeva posledice u vidu nekih promena. Promene su pozitivne ili negativne. Rezultati mogu da izazovu kulturne promene (npr. promene načina života lokalnog stanovništva, drugačiji pogled turista na svet, novu kulturnu politiku, kulturnu degradaciju i porast kriminala...), ekološke promene (npr. nova zaštićena područja zbog razvoja turizma, novi izvor sredstava za zaštitu životne sredine, preopterećenu komunalnu infrastrukturu, degradaciju ekosistema...), nove mere za zaštitu životne sredine (aktivnost vlade), ekonomsku dobit i troškove (bolji standard, nove investicije, ekonomski razvoj regije ili države) i najзад, zadovoljstvo turista (zadovoljni turisti su garant rasta turističkog prometa u budućnosti).

▼ **Slika 31.** Sistem i organizacija turizma

Izvor: Holden, 2000.



Najзад, turistički sistem se menja pod uticajem brojnih **spoljašnjih društvenih činilaca**. To upućuje na činjenicu da promene trendova u društvu utiču na proces turizma. Na primer, promena potrošačkih trendova odrazila se i na turističko tržište, pa je tako došlo do pojave „novih turista“ (npr. ekoturisti). Oni pokazuju veći interes za životnu sredinu, više su nezavisni, fleksibilni i svesni, nego turisti masovnog tržišta. Ekonomske, tehnološke i političke promene utiču na to da je turizam dostupan sve većem broju stanovnika. Na primer, porast rasporeda ulaganja, duži odmori i veća politička sloboda ukupno utiču na porast turističkih putovanja. Mediji i informacione tehnologije pružaju svakim danom sve više podataka o potencijalnim turističkim destinacijama, više nego ikada u istoriji ljudskog društva. Kompjuter i internet su uneli novu dinamiku u trendove turizma.

Turizam ima značajan uticaj u nekom prostoru i to posmatrano u ekonomskom, socio-kulturnom i ekološkom kontekstu. Svaki od tih uticaja može biti pozitivan ili negativan (Stojanović, 2011). **Ekonomski efekti** i značaj turizma do sada su možda i najbolje proučeni, mada ne treba zaboraviti i efekte u **socio-kulturnoj** (obežbeđuje kritičnu masu za kulturna dešavanja, popularizuje lokalne vrednosti i kulture, afirmiše malo vrednosti) i **ekološkoj oblasti posmatranja** (osnivanje novih zaštićenih područja, izvor finansiranja projekata zaštite prirode, interpretacija i popularizacija prirodnih vrednosti). Turizam je u ekonomskom razvoju država višestruko značajan i to iz sledećih razloga:

- Turizam se vidi kao važno **sredstvo u rešavanju problema nezaposlenosti** i faktor potpunijeg korišćenja radno sposobnog stanovništva. Čovek je neizostavni segment pružanja usluga u turizmu, na najraznovrsnije načine (smeštajni kapaciteti, informativni centri, saobraćaj...). U nekim razvijenim zemljama broj radnih mesta u turizmu je prilično visok u poređenju sa brojem ukupno zaposlenih (npr. Španija, Italija, Francuska, Velika Britanija). Međutim, jedna od ironija u analizi na relaciji „zaposlenost – razvoj turizma“, jeste i ta da neke regije u kojima je turistička delatnost glavni oslonac za lokalnu privredu, uglav-

nom imaju visok nivo nezaposlenosti. Na primer, dve velike turističke destinacije u Australiji – Gold Koust (Gold Coast) i Sanšajn Koust (Sunshine Coast) u Kvinslendu, imale su stopu nezaposlenosti daleko iznad nacionalnog proseka. Na takvu situaciju lokalni političari gledaju kao na „uvezeni problem“, jer se nezaposleni slivaju u ove gradove zbog boljih uslova života. Konačno, ako turizam i donosi nova radna mesta, ne treba zaboraviti da je u velikom broju slučajeva taj posao sezonski.

- Turizam može biti značajan faktor ujednačenog prostornog i regionalnog razvoja, posebno u zemljama koje imaju veliki problem sa tim pitanjem. U tom slučaju, turistička delatnost unutar ukupne nacionalne privrede doprinosi ravnomernoj **organizaciji i prostornoj raspodeli kapitala**. Ovo je naročito važno u slučaju prodora stranog ili međunarodnog kapitala. Distribucija i organizacija kapitala i turističkog prometa neujednačena je između i unutar regija. Turizam se često vidi kao mehanizam za redistribuciju bogatstva između regija (ujednačeni razvoj). Tu je uočljiv i onaj turistički trend koji teži razvoju daleko od urbanih oblasti, odnosno u onim regijama neke zemlje koje nisu razvijene (odmor i rekreacija u prirodi, beg od gužve, želja za upoznavanjem dalekih i iskonskih predela).
- **Odnos turizma i platnog bilansa** jedno je od najranije proučavanih pitanja ekonomskog uticaja turizma. Od samog početka razvoja masovnog turizma uočen je veliki značaj nevidljivog izvoza ili nevidljivog uvoza, kroz kretanje turista iz jedne zemlje u drugu. Zato su napore država bili koncentrisani na to da se što više stimuliše devizni priliv po tom odnosu, odnosno da se destimuliše devizni odliv. Kod pojedinih zemalja može se uočiti važan uticaj koji prihodi od stranih turista vrše na aktivu njihovog platnog bilansa. Među njima su: Grčka, Austrija, Turska, Portugalija i brojne druge (Unković, Zečević, 2005).
- Turizam je postao **važna strategija za razvoj zemalja u razvoju**, gde veštine, resurse i tehnologiju razvoja treba pripremiti i primeniti u kratkom vremenskom periodu (Aoyama et al., 2011). Zato brojne i manje

razvijene zemlje sveta turizam vide kao šansu da, preko formiranih turističkih proizvoda na bazi izvorne prirode i kulture, postignu viši nivo ekonomskog rasta. Međutim, postoji i druga strana ove blagodeti. Visoka zavisnost nacionalne ekonomije od turizma stvara visok rizik u situaciji kada sezone podbace, a usled političkih nemira, prirodnih nepogoda ili epidemija i bolesti.

Najzad, ne treba zaboraviti da se važna odlika turizma ogleda i u činjenici da dobit od ove uslužne delatnosti nije isključivo ekonomskog karaktera, već je sadržana i u nekim drugim društvenim i ekološkim segmentima koji su u ovom poglavlju tek delimično pomenuti.

Istorijsko-geografski pregled razvoja turizma

Turizam se bazira na čovekovoj želji da putuje i otkriva, a ona je prisutna od najranijih dana. Stari Egipćani su putovali iz razonode slično današnjim turistima, a stari Grci su začetak ugostiteljstva imali u organizaciji olimpijskih igara (Davidson, 1998). Sklonost ka putovanjima posedovali su i stari Rimljani. Antički Rim je imao milion stanovnika, a njihova želja da pobegnu od letnje vreline vodila ih je prema obali mora i planinskim padinama. Iz tog perioda postoje dokazi o postojanju odmarališta čija je osnovna uloga opuštanje i odmor. Imućni Rimljani su se odmarali u njihovim privatnim vilama, u kojima su relativno malo boravili, ali koje su bile potpuno opremljene svim neophodnim sadržajima tog doba. Ogromna teritorija Rimskog carstva zahtevala je izgradnju putne infrastrukture koja je podrazumevala neku vrstu pružanja usluga, nalik današnjem turizmu (Holden, 2000).

Nakon raspada Rimskog carstva, srednjovekovna Evropa je potpuno promenila svoj društveni lik. Rascepanost teritorije i opšta nesigurnost otežavali su putovanja, koja su se dovodila u vezu sa verskim načinom života. Renesansna sloboda je donela želju za upoznavanjem klasičnih vrednosti, rimske i grčke civilizacije, i one su došle u centar interesovanja i želje za putovanjima tog perioda. Upoznavanje tih vrednosti je sastavni deo obrazovanja, pa su i putovanja imala značajnu ulogu u edu-

kaciji mladih naraštaja. Putovanja tog vremena, poznata još pod imenom Veliko putovanje (eng. *Grand Tour*), veoma su značajna za pojedinu slojeve društva (Velike Britanije, Francuske, Nemačke i Rusije) iz ugla kulture, obrazovanja, zdravlja i zadovoljstva (Davidson, 1998; Ivanjek, 2001). Prvi put nakon antičkog perioda neka druga sredina, van matične, posmatra se kao izvor zadovoljstva, stimulacije i obrazovanja upravo u periodu romantizma.

Industrijska revolucija je imala važan uticaj u pomeranju ljudi prema prirodi i promeni njihove percepcije predela. Industrijska revolucija je takođe promenila društvo više nego što je to bilo u dotadašnjoj prošlosti. Pojava slobodnog vremena u životima ljudi i težnja da se ono provede po željenim kriterijumima, počela je da navodi ljude na masovna kretanja. Tu težnju pomogao je tehnološki razvoj podstaknut saobraćajem. Ključno tehničko unapređenje bili su izumi železnice i parobroda. Do 19. veka putovanje je zavisilo od konja i kočija. U drugoj polovini 19. veka, sa razvojem sistema železnice i putničkih parobroda, putovanje postaje sve udobnije. Automobili i avioni su nastavili proces uspostavljanja lakšeg i udobnijeg putovanja. Automobili su omogućili putnicima i turistima da budu daleko samostalniji kroz kreiranje sopstvenih aranžmana. Razvoj drumskih saobraćajnica rezultirao je sve većim učešćem automobila kao prevoznog sredstva tokom godišnjih odmora. Bez sumnje je da su železnica, brodovi, avioni i automobili veoma značajne tehničke inovacije sa krajnjim ishodom jednostavnijeg i udobnijeg putovanja (Stojanović, 2011).

Sa druge strane, ovako razvijen saobraćaj, u kome turizam ima veliki udeo, značajno utiče na zagađivanje životne sredine i turizam direktno dovodi u vezu sa učešćem u globalnim fenomenima degradacije, uključujući tu i klimatske promene. Pored saobraćaja, lice turizma su promenile i informacione tehnologije, kao veoma važne u turističkoj privredi. Razvoj fotografije i filma ponudio je najširoj publici predstavljanje lika stranih i egzotičnih zemalja. Trenutna faza od značaja za ove tehnike (film i fotografija), oličena je u postojanju satelitskih i kablovskih televizija, kao i interneta. Razvoj turizma podstaknut je i ekspeditivnošću turoperatora. Tri najpoznatija, Tomas

Kuk (Thomas Cook), Lan Poli (Lunn Poly) i Amerikan Ekspres (American Express), razvila su svoje poslovanje još u 19. veku. Konačno, 20. vek je doneo pad cena putovanja što je omogućilo da ona postanu pristupačna daleko širem sloju građanstva. Krajnji rezultat ovakvih tendencija je uključivanje različitih društvenih klasa u sistem savremenog turizma.

Dosadašnji razvoj turizma u svetu karakteriše tri faze. U inicijalnoj fazi, koja je trajala do sredine pedesetih godina 20. veka, turizam se razvijao bez jasnog planskog koncepta i imao je karakter projekta u nastajanju. U drugoj fazi, koja je obeležila narednih 20-25 godina, turizam dobija status renomirane privredne aktivnosti sa značajnim privrednim efektima. U najnovijoj fazi razvoja, koja i danas traje, turizam doživljava važne kvalitativne promene. Ekonomska liberalizacija, stimulatívne fiskalne mere, pojednostavljivanje i redukovanje državne administracije, povoljno utiču na privredni rast turizma, ali se veća pažnja pridaje i ekološkim, društvenim, etičkim i kulturnim efektima turističke delatnosti. Ovako dinamičan razvoj turizma odrazio se na turistički promet (Jovičić, 2000).

Sadašnji obim turističkog razvoja, bez sumnje, zavisi od njegovog istorijskog razvoja, naročito u 20. veku, ali i od faktora koji su došli van ove delatnosti. Tokom poslednja dva stoleća stanovništvo razvijenih zemalja je suočeno sa postepenim smanjenjem trajanja radnog vremena i relativnim produženjem slobodnog vremena. Ovo je izazvalo promene u životnom stilu i posebno izraženu potrošnju u oblasti odmora, zabave i turizma (Aoyama et al., 2011).

Oblici turizma i tipovi turističkih destinacija

Prema svojim interesovanjima turisti se dosta razlikuju i na osnovu toga se razlikuju i tipovi turističkih proizvoda i turističkih destinacija. Turizam se posmatra u svetlu izuzetne raznolikosti, na primer, od konvencionalnog kupališnog turizma („sunce i pesak“), preko kulturnog turizma (koji počiva na kulturnoj baštini – gradovi, muzeji, mesta važnih događaja), pa sve do ekoturizma (tropske šume, nacionalni parkovi, staništa retkih vrsta).

Konvencionalni kupališni turizam je vezan za koncept masovnog turizma. On se prvobitno

razvijao u letovalištima na obali Sredozemnog mora (Španija, Francuska, Italija), koja su svoju ekspanziju doživela šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka. Kasnije se po istom obrascu počeo širiti i u druge delove sveta – Karipski pojas i Jugoistočnu Aziju (Holden 2000). Razvoj masovnog turizma je bio podstaknut ekspanzijom saobraćaja, a posebno avio-saobraćaja, i razvojnim aspiracijama manje razvijenih zemalja. Krajnji rezultat je sadržan u prodiranju turističkih tokova do nepoznatih destinacija, što ih je, najzad, trajno promenilo (npr. degradacija prostora izazvana turizmom). Jedan od uverljivijih primera je regija Kosta del Sol u Španiji sa neadekvatno uređenim prostorom, migracijama sezonskih radnika u delu zemlje koji je inače slabo bio naseljen, brojnim problemima u oblasti životne sredine i sa umanjenim šansama za razvoj poljoprivrede (Hudson, 2005).

Koncept razvoja masovnog turizma, sa svim nedostacima, isprovocirao je potpuno drugačiju reakciju na turističkom tržištu, jer su turisti osetili potrebu da budu više individualni, nezavisni i da imaju manje rizika (Hudson, 2005). Od osamdesetih godina do danas razvijaju se neki novi oblici turizma koji turistima nude više karakteristično i individualno iskustvo (Mackinnon, Cumbers, 2007). Takav trend je dodatno doprineo ukupnom razvoju turizma, a dao je i šansu mnogim manje poznatim turističkim destinacijama.

Kulturni turizam je oblik turizma iniciran interesom turista za npr. istorijsku i umetničku baštinu, a u vezi sa životnim stilom i kulturnim nasleđem, koje nudi neki centar ili destinacija (Hadžić i saradnici, 2005). U fokusu takve turističke ponude nalaze se arheološka nalazišta, utvrđenja, kulturni predeli, muzeji u gradovima i još mnogo toga. Kulturni turizam je i oblik savremenog hodočašća, motivisan uverenjem da pojedina mesta nude autentičnu kulturu. Na primer, rezidencija Elvisa Prislija Grejslend u Memfisu, lokacije povezane sa Bitlsima u Liverpulu i Muzej Boba Marlija na Jamajci, primeri su dobrog marketinga u turizmu koji traga za autentičnim (Aoyama et al., 2011).

Ruralni turizam, kakav se razvija u Evropi, u mnoge je ruralne krajeve sa poljoprivrednom delatnošću uneo uslužni sektor kao vid diverzifikacije njihove privrede. U Velikoj Britaniji sela

u kojima usluge dominiraju privredom, a ne poljoprivreda, nisu retkost. U svetu oko 3% svih međunarodnih turističkih putovanja, koja se odnose na ruralni turizam, raste stopom od 6%, što je rast veći u odnosu na druge oblike turizma (Demonja, Ružić, 2010). Uticaj ruralnog turizma na ekonomiju evropskog sela mogao bi biti još veći. Ruralni turizam je selektivni oblik turizma koji se odvija u ruralnim krajevima, a obuhvata niz potencijalnih turističkih aktivnosti od rekreacije u prirodi do upoznavanja sa kulturnom baštinom ruralnih predela.

Definicija gradskog turizma ističe da je to selektivni oblik turizma koji se odvija u urbanim područjima, čija ponuda uključuje kulturno nasleđe, kratki odmor (tzv. „city break“), manifestacije, festivale i konferencije. Gradski turizam je za mnoge gradove u svetu, a posebno u Evropi (London, Pariz, Rim, Beč, Budimpešta), izuzetno važan oblik turizma. Industrijski gradovi koji su suočeni sa padom industrijske proizvodnje sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, svoju šansu su videli i uslužnim delatnostima i turizmu, privlačeći tako nove investicije (Mackinnon, Cumbers, 2007). Deindustrijalizacija je proizvela trend posmatranja nekadašnjih industrijskih postrojenja u gradovima kao dela kulturnog nasleđa, pa je u tom konceptu afirmisan pojam turizma industrijskog nasleđa (Prilog 13).

Ekoturizam je još jedan narastajući oblik turizma, koji pripada grupi tzv. turizma malog uticaja na životnu sredinu (zeleni, prirodni, održivi, odgovorni turizam). To je oblik turizma koji podstiče putovanja u zaštićena područja i prirodne predele, s ciljem da se upozna priroda, sačuva životna sredina i podstakne razvoj lokalnog stanovništva. Ekoturizam insistira na aktivnostima koje ne remete procese u životnoj sredini, na primer, posmatranju ptica (eng. birdwatching), ekološkoj edukaciji, volonterskim kampovima, istraživačkim ekspedicijama. Koncept aranžmana ekoturizma se od tradicionalnih ekoturističkih destinacija (npr. Kostarika, Galapagos, Brazil, Bocvana, Namibija) preneo i u druge delove sveta, pa tako danas i brojne države Evrope organizuju ponudu ekoturizma (posmatranje kitova u Norveškoj, Rezervati biosfere u Centralnoj Evropi, zaštićena područja Bugarske). Studije slučaja pokazuju da su ekoturisti višeg ob-

Prilog 13. Železara u Felklingenu: deindustrijalizacija, industrijsko nasleđe i turizam

Sarska oblast je odigrala ključnu ulogu u usponu nemačke industrijske moći prvih decenija 19. veka. Ugalj se ovde prilično lako eksploatisao, rude gvožđa je bilo u velikim količinama i to je doprinelo razvoju napredne ekstraktivne industrije. Zatim su podizana velika privredna postrojenja poput onih u Felklingenu, koja i danas izazivaju pažnju kao istinski hram industrijske ere. Do 1986. godine, dok industrija nije ostala bez posla, kompleks se rasprostirao na površini od 600.000 m². Bio je opremljen svim impozantnim postrojenjima neophodnim za proizvodnju sirovog gvožđa, sa šest visokih peći koje se uzdižu 55 metara iznad zemlje, postrojenjima za koks, pećima za sinterovanje i halama sa kompresorom.

Prestanak poslovanja nametnuo je razmišljanje o novoj nameni svih ovih postrojenja. Standardna procedura u ovakvim slučajevima je podrazumevala rastavljanje visoke peći i prodaju svega što je od neke vrednosti za staro gvožđe. Ipak, do momenta kada je početak rušenja bio zakazan, cena starog gvožđa je toliko nisko pala da ne bi pokrila ni troškove samog rastavljanja. To je dovelo do razmatranja nekog novog rešenja. Sve te velike utihnule građevine, međusobno povezane petljom ogromnih cevi, zračile su veličanstvenošću i predstavljale simbol nečega što je ostavilo dubok trag u razvoju industrije. Zato je prihvaćena ideja očuvanja Felklingenske železare kao spomenika tehničke kulture i 1994. godine, zahvaljujući Sar-

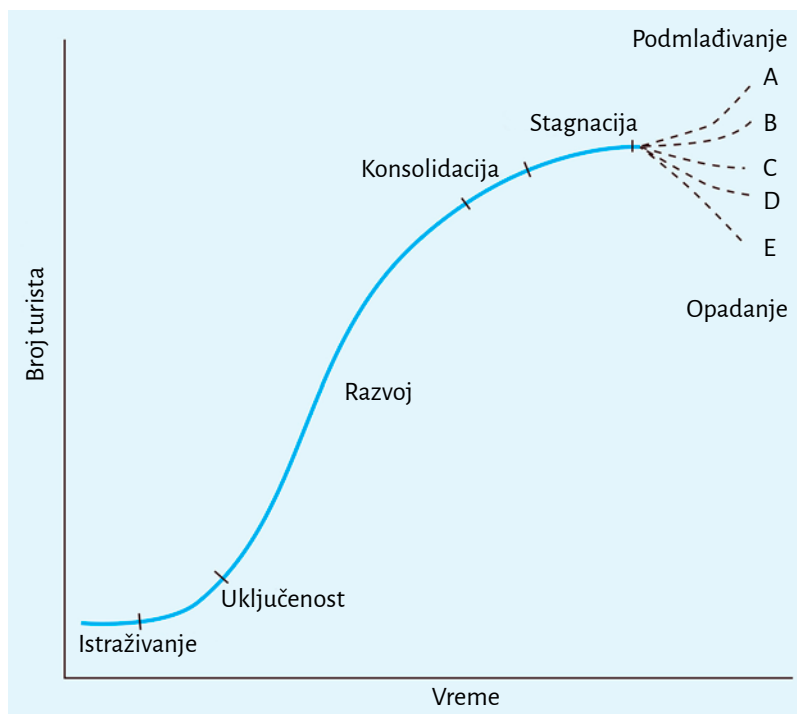
skom odeljenju za zaštitu spomenika kulture, uvrštena je na listu Svetske kulturne baštine (UNESCO). To je zapravo jedini istorijski kompleks visokih peći koji je opstao i koji demonstrira ceo proces proizvodnje sirovog gvožđa, sa visokim stepenom autentičnosti i kompletnosti. Ubrzo su preduzeti prvi koraci popisa i restauracije objekata.

Nakon deset godina rada obnovljeno je skoro 70% kompleksa. Putanje koje su namenjene posetiocima pokrivaju 6.000 m². Zbog uspeha započetih ideja, Sarska oblast je 1999. godine osnovala u Felklingenskom industrijskom postrojenju – Evropski centar za umetnost i industrijsku kulturu, kao noseću organizaciju u pokušaju da se osmisli novi koncept za spomenik industrijskog nasleđa. Akcenat je stavljen na njegov kulturni razvoj, a pri tom nije zanemaren ni ekonomski aspekt.

Uvođenje novog koncepta menadžmenta posetilaca u 2000. godini učinilo je ovo mesto Svetske baštine dostupno svima. Motiv za posetu više nije bio ograničen samo na industrijski karakter lokacije, već je uključivao impozantni vizuelni kvalitet same građevine i razne projekte i događaje koji su postali sastavni deo programa. Lokalitet je spektakularno osvetljen postavkom noćne rasvete, koja je tada važila za najveću svetlosnu skulpturu na svetu. Najzad, sve to zajedno je doprinelo da za deset godina više od dva miliona ljudi poseti staru železaru (Grewenig, 2010).

▼ **Slika 32.** Životni ciklusi turističke destinacije
Izvor: Butler, 1980; Mackinnon, Cumbers, 2007.

razovanja, srednjih godina i boljih platežnih mogućnosti. Pretpostavke upućuju na to da se ovaj segment turističkog tržišta brzo razvija i da u budućnosti može biti važan za manje razvijene zemlje (Stojanović, 2011).



Udeo ekoturizma u ukupno ostvarenim prihodima može se posmatrati na dva načina, u zavisnosti od same definicije ovog oblika turizma. Ako je to ekoturizam malih grupa turista, koji daju konkretan doprinos u zaštiti prirode, onda u takvom značenju on obuhvata i mali deo tržišta, čija vrednost se godišnje procenjuje na nekoliko stotina miliona dolara. Ukoliko se u taj proračun uključe sve posete nacionalnim parkovima i drugim zaštićenim područjima (npr. ekskurzije, izleti), onda je procenjena vrednost ovog oblika turizma i daleko veća.

Turistička destinacija obuhvata različite tipove prostornih celina koje se ističu po raznovrsnim turističkim sadržajima i u kojima se odvija turistički promet, najčešće lokalnog i regionalnog, zatim nacionalnog, pa čak i kontinentalnog karaktera (lokalitet, centar, regija, država, grupa zemalja, pa čak i kontinent) (Јовичић, 2002). Različite turističke aktivnosti, sadržaji i resursi, određuju i različite tipove turističkih destinacija (npr. obale mora, planine, nacionalni parkovi, gradovi, ruralni predeli). Za svaku od turističkih destinacija karakterističan je njen razvojni put, u kome

se prepoznaju faze mladosti, zrelosti i odumiranja (Slika 32).

U životu turističke destinacije uočavaju se određeni ciklusi, slično kao i u životnom veku nekog proizvoda, koji su predvidivi i otkrivaju razvojni put turističke delatnosti. Takve faze, poznate i kao Batlerovi ciklusi, po teoretičaru turizma Ričardu Batleru (Richard Butler), uključuju sledeće faze: (1) istraživanje, tokom koga je mali broj turista privučen prirodnim i kulturnim resursima i u značajnom kontaktu sa lokalnim stanovništvom; (2) porast broja posetilaca, predstavlja fazu u kojoj je primetan porast broja turista i usled čega se vrši pritisak na državne organe i javne službe da obezbede infrastrukturu za razvoj turizma; (3) razvojna faza, koja podrazumeva da je broj posetilaca u špicu sezone, veći od broja lokalnog stanovništva i tokom koga je intenzivan protok stranog kapitala; (4) konsolidacija, tokom koje se koriste strategije marketinga (reklama i oglašavanje), kao protivteža eventualnom padu broja posetilaca; (5) stagnacija, gde je maksimalni broj posetilaca već dostignut, tržište je zasićeno, između ostalog i zbog toga što su se pojavile nove i atraktivnije destinacije; (6) opadanje, u kome broj poseta konstantno opada, što je velikim delom posledica preteranog raubovanja i iscrpljivanja ključnih turističkih resursa (Butler, 1980; Mackinnon, Cumbers, 2007). Neke destinacije u opadanju mogu proći kroz eventualno podmlađivanje zahvaljujući realizaciji planova sanacije koji uključuju: prilagođavanje prometa kapacitetu lokalne sredine, ravnomerniju prostornu i vremensku distribuciju tražnje, obogaćivanje ponude novim sadržajima, animiranje novih tržišta, organizovanje novih distributivnih kanala (Јовичић, 2002). Kao rezultat moguć je ponovo rast broja turista. Batlerov ciklični model o razvoju turističkih destinacija je dobro proučen i kao takav je prilično važan za tehnike planiranja turističkih destinacija. Ipak, on je kao i svaki drugi model uprošćeno viđenje stvarnosti, pa tako ne znači da baš svaka destinacija u svetu mora da prođe kroz ove cikluse.

Globalizacija i turizam

Razvoj savremenog turizma je otpočeo skromno. Prvo poznato turističko putovanje u novijoj istoriji, prevoz grupe od 570 kongresnih

turista, organizovano je 1841. godine. Ono je vezano za ime Tomasa Kuka, osnivača istoimene turističke agencije koja je do skoro bila jedna od najpoznatijih u svetu. Nije prošlo ni dva veka od tog za turizam važnog događaja, a gotovo da nema dela planete u kome se ne odvija neka turistička aktivnost. Čak i oni predeli koji na prvi pogled ne izgledaju kao primamljive turističke destinacije, na primer, polarni krajevi, nisu van domašaja savremenih turista. Ovde spadaju i nacionalni parkovi polarnih regija (Marsh, 2000). Na primer, zaštićeno područje Katanilik u Kanadi promovise se kao mesto na kome će turisti „pronaći samoću“ (Moss, 1994). U severoistočnoj Rusiji slični prostori su označeni kao „nova arena za posebna interesovanja“ (Viken et al., 1995). Najzad, turističko osvajanje sveta kulminiralo je afirmacijom Antarktika. Početkom osamdesetih godina broj ljudi koji su posetili ovaj kontinent iznosio je 1.000, da bi krajem devedesetih dostigao broj od 10.000 turista (Marsh, 2000).

Turizam je još jedna privredna delatnost koja u ekonomsko-geografskim analizama globalizacije zauzima posebno mesto i to zbog toga što su upravo unutar ove tercijarne delatnosti proizvodnja i potrošnja izuzetno povezani putem lokalno-globalnih veza.

Globalizacija turizma je u tesnoj vezi sa prostornim osvajanjem sveta i nema dileme da je tome doprineo razvoj saobraćaja od šezdesetih godina 20 veka. Na početku 21. veka razvoj niskobudžetnih kompanija poput Izidžeta (easyJet), Rajanera (Ryanair) i Sautvest Erlajnsa (Southwest Airlines), vidno je doprineo ekspanziji međunarodnog turizma tako što je približio brojna emitivna i receptivna područja. Međutim, saobraćaj je tek jedan od preduslova za globalizaciju turizma, koja je mnogo kompleksnija i ogleda se u brojnim pokretačima i posledicama.

Turizam nije izolovana delatnost, već se odvija u interakciji sa brojnim prirodnim i društvenim faktorima, pa je kao posledica toga pod snažnim uticajem globalizacije. Glavni pokretači globalizacije u turizmu su:

- usvajanje načela slobodne trgovine, koja pomeraju barijere međunarodnog poslovanja;
- računar i komunikacione tehnologije, podstiču „e-biznis“;

- dobavljači koji su na međunarodnom tržištu i pri tom koriste CRS sisteme (sisteme rezervacije putem računara) i globalne distributivne sisteme (GDS); primeri ovakvih dobavljača su velike avio-kompanije, lanci hotela i turoperatora, kao i strateška partnerstva u prehrambenoj industriji;
- pad cena usluga međunarodnog saobraćaja, približava sva turistička tržišta sveta;
- povećanje primanja u turističkim zemljama u sprezi sa „novim turistom“ koji je iskusan i pronicljiv;
- pojava novih destinacija, izaziva potražnju za novim i većim obimom međunarodnog tržišta turizma (Boniface et al., 2012).

Posledice globalizacije u turističkom sektoru su sledeće:

- standardizacija procedura i kontrole kvaliteta;
- povećana konkurencija;
- centralizovani način upravljanja u marketingu i tehnologijama iz velikih kompanija;
- stvaranje strateških saveza (npr. u oblasti avio-saobraćaja);
- prihvatanje globalnih brendova (npr. Šeraton);
- promena u tehnikama upravljanja (menadžment);
- prihvatanje novih načina poslovanja, uz pomoć korišćenja elektronske pošte (e-mail) i interneta;
- prihvatanje globalnog distribucionog sistema i menadžmenta prihoda;
- otežani uslovi poslovanja i prodaje za mala i srednja turistička preduzeća (Boniface et al., 2012).

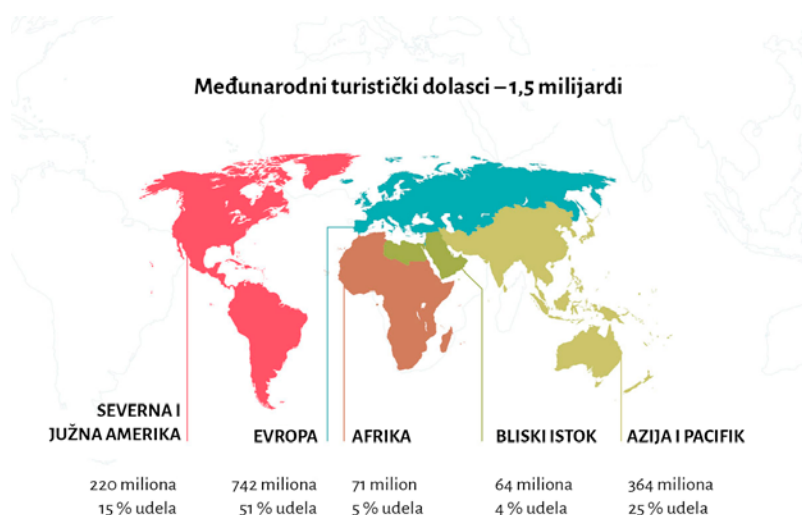
Globalizacija turizma je donela neke važne prednosti u razvoju ove delatnosti. Velike kompanije često imaju izričitu kontrolu kvaliteta usluga koja smanjuje rizik od neželjenih situacija, a koje u poslovanju nisu prihvatljive. Na drugoj strani, postoji opasnost da globalizacija stvara uniformisane predele, kulture i brendove (Šeraton, Koka-Kola, Starbaks), potpuno suprotno onome što turisti traže (raznovrsne predele, kulture, proizvode). Kao krajni ishod pojavljuju se destinacije koje poprilično liče jedna na drugu, premda su geografski značajno udaljene ili pripadaju drugim kultu-

rama. Najveći izazov za globalizaciju upravo je očuvanje kulturnog identiteta i izvornog karaktera destinacije.

Geografska distribucija turističkog prometa i turističke regije u svetu

Ostvareni turistički promet u svetu je izložen konstantnom porastu i to decenijama unatrag. Na primer, u 1950. godini u međunarodnim turističkim kretanjima je učestvovalo 25 miliona turista, a u 1990. čak 458 miliona turista. Turizam je inače delatnost osetljiva na ekonomsku krizu, ratove i terorizam, međutim čak ni intenziviranje ovih pojava u poslednjih petnaest godina nije sputalo progresivni karakter turističkog prometa. Ispostavilo se da su stagnacija i opadanje (2008-2009), usled ekonomske krize koja je otpočela 2007. godine, bile kratkog daha. Tako se ni bojazan Svetske turističke organizacije zbog opadajućeg trenda, olicena u jednom naslovu iz njihovog biltena 2009. godine (*Sigurna nesigurnost*), nije pokazala kao opravdana. Polovinom devedesetih godina ukupan broj turista u međunarodnom prometu je iznosio 527 miliona, a u 2012. godini taj broj je dosegao milijardu. U 2019. godini u ostvarenom turističkom prometu učestvovalo je oko 1,5 milijardu turista (Slika 33), a prognoze za budućnost i dalje su optimistične, uprkos drastičnom padu turističkog prometa usled pandemije kovida 19 u 2020. godini za oko 70%.

Analizirano prema regijama koje je izdvojila Svetska turistička organizacija ostvareni turistički promet je predstavljen sledećim trendovima. **Prema broju turističkih dolazaka Evropa je i dalje najjača turistička regija u svetu** (744 miliona). Na drugom mestu se nalazi Azija sa Pacifikom (362 miliona). Tek nakon njih dolaze Severna i Latinska Amerika (219 miliona), Afrika (70 miliona) i Bliski istok (65 miliona). Bez obzira na sve izvore koji naglašavaju globalizaciju izazvanu turizmom, ispostavilo se da najveći broj turista putuje unutar regije iz koje i potiče. Četiri od pet međunarodnih dolazaka realizuje se unutar jedne iste regije. Najveći broj turista tradicionalno potiče iz ekonomski razvijenih zemalja Evrope, Amerike, Azije i Pacifika, dok se udeo turista iz zemalja u razvoju značajno povećava (npr. Rusija, Istočna Evropa, Azija). Najveći rast ostvarenog



▲ **Slika 33.**
Međunarodni turistički dolasci po WTO regijama u 2019. godini
Izvor: World Tourism Organization

međunarodnog turističkog prometa predviđa se Aziji i Pacifiku, zatim dolaze Severna i Latinska Amerika, da bi ih u tome dalje sledila i Evropa sa nešto sporijim tempom rasta.

Posmatrano pojedinačno po državama deset najvećih turističkih sila u svetu su: Francuska, Španija, SAD, Kina, Italija, Turska, Meksiko, Tajland, Nemačka, Velika Britanija.

Evropa suvereno vlada svetskim turističkim tržištem. Tek negde oko 7% od ukupnog svetskog kopna, koliko zauzima Stari kontinent, ne sprečava Evropu da ostvari turistički promet veći i nego što svi ostali kontinenti ostvare zajedno. Čak šest evropskih država (uključujući i Tursku) nalazi se na listi deset najvažnijih zemalja po ostvarenom međunarodnom turističkom prometu u svetu. Ipak, udeo turističkog prometa Evrope u ukupnom ostvarenom u svetu polako opada. U 1960. godini čak 72% međunarodnih dolazaka turista je otpadalo na Evropu, dok se ta vrednost u 2010. spustila na 52%. Južna Evropa sa Sredozemnim morem tradicionalno je najvažnija regija na Starom kontinentu i predstavlja mesto u kome je i otpočeo razvoj masovnog svetskog turizma (Francuska, Italija, Španija). Pored dobre organizacije turizma, za to su zaslužni prirodni i kulturni turistički resursi (more, mediteranska klima, ostaci starih civilizacija, srednjovekovni gradovi na obali). Sredozemno more zauzima samo 0,7% od ukupne površine svetskih mora, ali zato obuhvata 20% međunarodnih turističkih dolazaka (Boniface et al., 2012). Zapadna Evropa je u regionalnom smislu sledeći turistički gigant Evrope. Od pada

Berlinskog zida prisutan je trend otkrivanja novih destinacija u tzv. Istočnoj Evropi ili zemljama koje su pripadale istočnom bloku (Mađarska, Češka, Estonija).

Azija sa Pacifikom (uključujući i Australiju) predstavlja turističku makroregiju sa velikim porastom broja međunarodnih turističkih dolazaka. U početku se to najviše odnosilo na države Jugoistočne Azije i Pacifika i to u trenutku njihove pune turističke afirmacije osamdesetih godina 20. veka. Kasnije se taj trend preneo i na Severoistočnu i Južnu Aziju, pa tako danas ove dve regije imaju najveći broj međunarodnih dolazaka, dok je rast prihoda najveći u Južnoj Aziji i Okeaniji. Mada Jugoistočna Azija, u smislu prirodnih i kulturnih vrednosti, može da ponudi i daleko više, njena priobalna letovališta su najvažnija za međunarodno turističko tržište. Način na koji se turizam ovde razvija često je izložen kritikama, jer nije usklađen sa kapacitetima životne sredine i potrebama zajednica lokalnog stanovništva. Jedna od najznačajnijih turističkih država je Tajland, koji je ostvario izuzetan turistički prosperitet u porastu od 500.000 međunarodnih dolazaka 1970. godine na skoro 16 miliona 2010. godine. Turistička privreda je najveći izvoznik na Tajlandu i istovremeno najveći poslodavac. Nažalost, rezultat ubrzanog turističkog razvoja pokazao je i onu drugu stranu turizma, oličenu u neuravnoteženom razvoju (između Bangkoka i ruralnih krajeva) i porastu prostitucije (seks turizam). Severoistočna Azija, naročito pojas oko Istočnog kineskog mora i Japanskog mora, predstavlja mesto razvoja nekih od najmodernijih gradova u svetu, a istovremeno je i mesto postanka nekih od najstarijih civilizacija. Japan i Južna Koreja su veoma značajni za poslovni i kulturni turizam. Kina je jedna od turističkih sila, dok je Australija najveći generator međunarodnog turističkog prometa na južnoj hemisferi sa 7,1 miliona turističkih dolazaka (najviše u Novom Južnom Velsu i Viktoriji).

Severna i Južna Amerika beleže izuzetan turistički prosperitet i sudeći prema tome imaju svetlu turističku budućnost. Severna Amerika obuhvata oko 10% ukupnog međunarodnog turističkog prometa i 25% kapaciteta od ukupnog hotelskog smeštaja u svetu. Broj međunarodnih turističkih dolazaka je bio u porastu i dosegao

50 miliona na kraju 20. veka. Teroristički napadi 11. septembra 2001. godine, odrazili su se na pad prometa do vrednosti od 40 miliona dolazaka. Ipak, turistička privreda SAD se brzo oporavlja. Nacionalni parkovi su omiljene turističke destinacije. U najpopularnije destinacije za strane turiste spadaju: Njujork, Kalifornija i Florida. Pored Severne Amerike, najveći rast turističkog prometa beleže i Karibi. Dva vida turizma su posebno važna za ovu regiju: kruzing i ol inkluziv. Karibi su najpopularnija svetska destinacija kruzing turizma. Kanada i Velika Britanija su važne emitivne države, ali ipak najveći deo turističkih dolazaka u ovom segmentu otpada na SAD. Ol inkluziv je često na meti kritika, jer društveno odvaja turiste od domaćina, dok zarada ostaje u rukama multinacionalnih kompanija ne ostavljajući mnogo lokalnom stanovništvu. Kuba razvija masovni turizam od osamdesetih godina 20. veka i danas ima oko 2,5 miliona dolazaka, uglavnom iz Kanade, a potom i Velike Britanije, Italije, Španije i Nemačke. Južna Amerika ima svega 2,5% u ukupno ostvarenom turističkom prometu sveta. Brazil je važna turistička država, u kojoj gradovi poput Sao Paula, Rio de Žaneira i Brazilije spadaju u vodeće svetske centre kongresnog turizma. Ostali strani turisti putuju u Brazil zbog prirode i avanture.

Bliski istok obuhvata relativno mali udeo u ukupno ostvarenom međunarodnom turizmu. Relativna blizina tržišta Zapadne i Severne Evrope doprinela je afirmaciji letovališta na toplim morima koja su važan segment ponude. Regija ima bogatu tradiciju turizma, ako se uzme u obzir da je još krajem 19. veka agencija Tomas Kuk organizovala obilazak najvećih turističkih vrednosti Egipta (krstarenje Nilom). Egipat danas ima više od 5.000 hotelskih soba, a najviše u Kairu, Aleksandriji i Luksoru. U novije vreme razvio se turizam u Dubaiju, kao odličan primer ekonomske diverzifikacije (manje od 10% prihoda otpada na naftu). Ponuda u Dubaiju uključuje: terminal za kruzere, marine, golf terene u pustinji, najmodernije šoping molove i noćni život.

Afrika beleži najsporiji rast međunarodnih turističkih dolazaka. Severna Afrika je svoju ponudu približila evropskim turistima u vidu razvoja letovališta na obali mora (npr. Tunis), kao i zahvaljujući globalno prepoznatljivom kulturnom nasleđu (Slika 34), pa se delom i tu krije razlog zašto se trećina međunarodnih turističkih dolazaka celog kontinenta realizuje ovde. Istočna Afrika privlači pažnju velikih svetskih turoperatora zbog izvanrednih prirodnih vrednosti u nacionalnim parkovima (Kenija, Tanzanija, Uganda), koje su izvor safari-turizma.



► **Slika 34.** Arheološki lokalitet u Gizi (Egipat) je jedan od najposećenijih turističkih centara u Africi i svetu
Foto: V. Stojanović

Južnoafrička Republika je jedna je od važnijih turističkih država. U bruto domaćem proizvodu ove zemlje, turizam obuhvata 7%, dok milion ljudi radi u turističkom sektoru. U Indij-

skom okeanu Sejšeli su globalno poznat primer turističke destinacije. U 1970. ostvarili su manje od 1.000 turističkih dolazaka, da bi se taj broj popeo na 175.000 u 2010. godini.

Kreativne industrije

Proučavanje kreativnih industrija relativno je novo za društvene nauke (medijske i komunikacione studije, kulturne studije i kulturnu politiku), pa je i njihova definicija ponekada kontroverzna. Kreativne ili kulturne industrije obuhvataju: film, televiziju, izdavaštvo, muziku, nove medije, video igre i animaciju, oglašavanje, vizuelne umetnosti, arhitekturu i dizajn, scenske umetnosti, biblioteke i muzeje (Pratt, 2011). Već po nabranjanju oblasti koje obuhvataju nije teško prihvatiti da su ove „industrije“ ranije bile više poznate kao kulturne industrije. Manjkavost izraza kreativne industrije je u tome što su sve industrije ili svi oblici proizvodnje rezultat neke kreativnosti.

Kreativne industrije su značajno porasle od početka devedesetih godina 20. veka i u pogledu zaposlenosti i prema doprinosu u rastu bruto domaćeg proizvoda. U Velikoj Britaniji su softver, video igre i elektronsko izdavaštvo zabeležili naročito brz porast u periodu između 1997. i 2004. godine. ***Kreativne industrije su okarakterisane kao inovativne, fleksibilne i kreativne, a često prepoznatljive po pakovanju i prodaji lokalnih posebnosti putem globalnih distributivnih mreža. One imaju tendenciju da se geografski koncentrišu na određenim lokacijama, posebno u velikim gradskim centrima.*** Na primer, u SAD je preko 50%

zaposlenih u kreativnim industrijama koncentrisano u gradskim oblastima sa populacijom od milion ili više stanovnika, pri čemu je većina njih u samo dva centra – Njujorku i Los Anđelesu. Kreativne industrije su grupisane unutar klastera u blizini centara poslovnih okruga većih gradova, što im omogućava pristup dobavljačima i velikim tržištima za njihove proizvode. Značajni primeri takvog grupisanja su: holivudski filmski kompleks, medijski kompleks na Menhetnu i izdavačka industrija Londona (Mackinnon, Cumbers, 2007).

Savremene tehnologije su dodatno uticale na razvijanje koncepta kreativnih industrija, a što se posebno odnosi na muzičke i filmske proizvode. Na primer, širenje i popularnost muzike danas je znatno olakšana tehnologijom, od radija do interneta. Popularnost nezavisnih rokenrol bendova (eng. *indie rock*) među britanskom i američkom omladinom, svetska muzika koja je raznu nezapadnjačku muziku prepakovala u nove proizvode ili popularnost korejskih glumaca koji su ranije bili potpuno nepoznati među japanskom publikom, primeri koji ilustruju popularnost umetnosti koja se smatra „stranom“, „egzotičnom“, „autohtonom“, „netaknutom“ ili „prepoznatljivom“ (Aoyama et al., 2011).

SAOBRAĆAJNA GEOGRAFIJA

Funkcija saobraćaja kao privredne delatnosti je upućena na prevoz ljudi i dobara s jednog na drugo mesto, kao i na komuniciranje ljudi u geografskom prostoru. Saobraćaj je važan faktor proizvodnje i razmene, koji utiče na niz privrednih i društvenih delatnosti. On podstiče industrijski razvoj, utiče na obim trgovine, raspored stanovništva, njegovu pokretljivost i organizaciju naseljenih mesta. Saobraćajne i komunikacione usluge, uključujući autobuski prevoz, vozove, avionske letove, kamionski prevoz, taksi vozila, poštanske, kurirske, telekomunikacione i medijske usluge, jedan su od najvažnijih faktora geografske transformacije savremenog sveta. Preme ne pod uticajem razvoja saobraćaja i komunikacija doprinose uticaju globalizacije na svet u kome se odvija savremeni život, a posebno kroz prostorno-vremensku kompresiju, u kojoj geografska distanca gubi svoj značaj, makar na način kako je to bilo u ranijim fazama razvoja društva.

Istorijski pregled razvoja saobraćaja

Ne postoje tačni podaci o mestu i vremenu pojave saobraćaja, mada se može naslutiti da je ova aktivnost stara koliko i ljudski rod, odnosno onoliko koliko postoji i komunikacija između ljudi. Isto tako je nemoguće pouzdano znati koja su to prva saobraćajna sredstva (Malić, 1998). Ipak, arheološki podaci upućuju na zaključak je u savladavanju prostornih distanci prvi čovek koristio arhaične naprave, poput balvana, splavova i slično (Tomić i saradnici, 1996). Saobraćaj se kroz istoriju odvijao u zavisnosti od najvažnijih tehnoloških inovacija za neko konkretno vreme. Svaka inovacija je zahtevala veći obim korišćenja resursa ne samo za izradu prevoznog sredstva, već i za izgradnju i održavanje povezane infrastrukture – u početku najjednostavnijih puteva, a kasnije železničkih pruga, modernih auto-puteva, aerodroma, parking mesta i slično (Fouberg et al., 2012).

Relativno dobre saobraćajnice su podizane u drevnim vremenima na području Kine, Persije, Egipta, Grčke i Rimskog carstva. Ovi efikasni putevi su građeni iz vojnih, verskih razloga (hodočašća) ili jednostavno zbog razmene dobara (trgovina). Drevne civilizacije na području Amerike su isto tako gradile puteve, pa su do danas ostali poznati čuveni putevi Inka. Carski put Inka je bio dugačak 18.000

kilometara i povezivao je severne i južne delove carstva. Put je savladavao velike uspone i bio je opremljen stanicama i skloništima za odmor (Tomić i saradnici, 1996). Na području Južne Evrope, u vremenu Rimskog carstva, jedan od najvažnijih puteva Via Ignacija (Via Egnatia) povezivao je obalu Jadranskog mora i Konstantinopolj, preko Drača, Bitolja i Soluna. To je bila glavna poprečna komunikacija u južnom delu Balkanskog poluostrva. Nakon propasti Rimskog carstva i u vremenu feudalnog perioda srednjeg veka, zabeležena je stagnacija u razvoju saobraćaja, zbog feudalnog partikularizma (podeljenosti). Kopneni saobraćaj se tada odvijao povremeno, pojedinačno i na manjim distancama. U takvim okolnostima rimski putevi su se sve manje koristili, dolazi do njihovog propadanja i to će potrajati do propasti feudalizma i početaka Industrijske revolucije. Nova faza u razvoju saobraćaja, a koja se posebno ticala pomorskog saobraćaja, obeležena je Velikim geografskim otkrićima i izlaskom vodenog saobraćaja na Svetsko more (Maprić, 2008; Tomić i saradnici, 1996). U 16. veku u Evropi se kopaju kanali za plovidbu, sa jasnom privrednom i saobraćajnom ulogom (Slika 35). Sve do 19. veka kanali služe za jedan od najnaprednijih oblika prevoza (Stutz, Warf, 2012).

► **Slika 35.** Kanal u trgovačkom gradu Briž (Belgija). Ovaj grad je svoju ekonomiju razvijao kao deo Hanzeatskog saveza, zahvaljujući i razgranatoj mreži kanala.

Foto: V. Stojanović



Društvo i odnosi ljudi u prostoru i vremenu drastično su se promenili otkada se kapitalizam proširio po svetu. Od 16. veka je došlo do ekspanzije velikih inovacija u nauci i trgovini, otkrića do tada nepoznatih krajeva (Velika geografska otkrića), a zatim i do posledičnog povećanja količine proizvedenog, robnog i finansijskog kapitala. Od Industrijske revolucije, s kraja 18. i početka 19. veka, brzina kojom su ljudi, dobra i informacije prelazili svet eksponencijalno se povećavala, a posebno od kada su izvori fosilnih goriva upotrebljeni u saobraćaju i to za pokretanje željeznice i parobroda. Kapitalizam je zahtevao širenje svetskog tržišta za svoja dobra i stoga je razbio izolaciju preindustrijskih ekonomija.

Uvođenje tehničkih inovacija je drastično menjalo suštinu saobraćaja. Parna mašina (1769) je gotovo istovremeno ušla u vodeni saobraćaj (1807. prvi parobrod) i kopneni saobraćaj (1825. prva lokomotiva). Robert Fulton (Robert Fulton) je konstruisao prvi brod na mehanički pogon pod nazivom Klermont (Clermont). Zatim su značajna unapređenja u korišćenju parobroda uvedena sa elisom (1840) i čeličnom armaturom (1860), što je uticalo na povećanje učesća parobroda u tonaži svetske mornarice. Početak železničkog saobraćaja je u vezi sa pojavom prve parne lokomotive Džordža Sti-

vensona (George Stephenson), koja je prevozila putnike na relaciji Stokton-Darlington (Engleska), brzinom od 15 km/h. Isti pronalazač je zatim 1929. godine konstruisao moderniju lokomotivu pod imenom Raketa i ona je već postizala brzinu od 56 km/h. Naredne godine je uspostavljena redovna železnička linija sa ovom lokomotivom na relaciji Mančester-Liverpul u Engleskoj (Manić, 2013). U Evropi je narastajuća železnička mreža pomogla u stvaranju tržišta i obezbedila gradskom stanovništvu odličan sistem teretnog i putničkog prevoza. U SAD je železnica bila faktor nacionalnog razvoja i pomogla je da se uspostave urbani centri kao što su Kansas Siti i Atlanta, kao i najzad da se integrišu regionalna tržišta (Stutz, Warf, 2012).

Razmišljanje o prevoznom sredstvu koje neće biti isključivo vezano za šine dovelo je i do izuma automobila (Tomić i saradnici, 1996). U drugoj polovini 19. veka Karl Benc (Carl Benz) je konstruisao prvi motor sa unutrašnjim sagoravanjem i automobil na tri točka, koji je bio prethodnik savremenog automobila. Iste godine, Gotlib Dajmler (Gottlieb Daimler) je konstruisao preteču današnjeg motocikla, a godinu kasnije i prvi automobil na četiri točka. Prekretnicom u industriji automobila se smatra 1913. godina, jer se tada u Fordovim fabrikama automobila uvodi

pokretna proizvodna traka (Fordizam). Zasluge za razvoj automobilskeg saobraćaja imaju još i Rudolf Dizel (Rudolf Diesel), sinovi Adama Opela (Adam Opel), potom Luj Reno (Louis Renault) i brojni drugi (Manić, 2013).

U prethodna dva veka promene u saobraćaju nisu bile ograničene samo na železnicu i drumske puteve. Brodovi su na moru opremani prvo parnim turbinama, a zatim i dizel motorima, što je omogućilo brzo širenje međunarodne trgovine. Pored toga, prokopavanje Sueckog kanala 1869. i Panamskog kanala 1914. godine, drastično je smanjilo razdaljinu na pomorskim putevima. Najzad, ovo je rekonfigurisalo trgovačku mrežu sveta i menjalo geografiju lučkih gradova. U okeanskom saobraćaju su kontejnerski brodovi, sa standardizovanim kontejnerima koji se mogu efikasno slagati i lako prebacivati između brodova i kamiona, postali osnovni vid preko-okeanskog transporta. Avioni su istisnuli putničke brodove i vozove kao standardni način putovanja za one putnike koji su na dugim relacijama. Međutim, transport tereta vazdušnim putem je

još uvek u povelju. Teška, glomazna roba i roba niže vrednosti se gotovo uvek transportuje vodenim putem (Stutz, Warf, 2012).

Promena načina na koji se saobraćaj odvijao rezultat je najvažnijih tehnoloških pomaka u ljudskom društvu. Svaka inovacija u saobraćaju je zahtevala povećani obim korišćenja resursa, ne samo za pravljenje vozila koja prevoze ljude i robu, već i za izgradnju i održavanje povezane infrastrukture – puteva, železničkih pruga, aerodroma, parkinga, objekata za popravku i slično (Fouberg et al., 2012).

Savremena faza u razvoju saobraćaja je ujedno i završna faza u njegovoj dosadašnjoj hronologiji. Proces globalizacije i sve veći razvoj uslužnog sektora privrede dodatno podstiče razvoj saobraćaja. Brojne inovacije su drugoj polovini 20. veka značajno unapredile putnički i teretni saobraćaj. Prodor novih tehnologija i dalje transformiše saobraćaj gradeći tako njegovu budućnost već sada. Primena GIS-a će obeležiti razvoj saobraćaja u narednom periodu, pre svega zbog njegovih izuzetnih mogućnosti (Марић, 2008).

Faktori razvoja saobraćaja

Na razvoj i svakodnevno odvijanje saobraćaja u nekom geografskom prostoru utiču brojni faktori. Slično kao i kod drugih privrednih delatnosti faktori razvoja saobraćaja se mogu podeliti u dve velike grupe: prirodno-geografski i društveno-geografski faktori.

Prirodno-geografski faktori su brojni i njihova analiza pruža sliku o prirodnoj predispoziciji za neometano odvijanje saobraćaja. Prirodni faktori saobraćajnog razvoja menjaju svoj karakter sa razvojem čovekovog društva. U najvažnije prirodne faktore razvoja saobraćaja spadaju:

- **Reljef.** Osnovna podela reljefa na ravnice i planine, kao i analiza o zastupljenosti saobraćaja u svakom od tipova, upućuje na to da je reljef jedan od dominantnih faktora u razvoju saobraćaja. Najveći procenat mreže kopnenog saobraćaja nalazi se upravo u ravničarskim krajevima. Planine su limitirajući faktor u razvoju saobraćaja, ali se on postepeno prevazilazi sa tehničkim ino-

vacijama u izgradnji puteva (npr. tuneli). Rečne doline u planinskim krajevima predstavljaju prirodnu predispoziciju za drumske i železničke pravce.

- **Klima i vremenske odlike.** Saobraćaj zavisi od klime, koja opet zavisi od geografske širine. Odvijanje saobraćaja u različitim klimatskim pojasevima podrazumeva različite saobraćajne uslove. Na primer, saobraćaj u umerenim širinama zavisi od godišnjih doba, pa samim tim i od snežnih padavina. Na drugoj strani, u ekvatorijalnom pojasu, svakodnevne kiše i oluje mogu na poseban način da ometaju odvijanje saobraćaja. Takođe, magla, niske temperature, zaleđene reke ili izrazito visoka temperatura, sve su to ograničavajući faktori za saobraćaj.
- **Vode.** Hidrološke odlike nekog prostora mogu, u zavisnosti od okolnosti, biti prednost ili nedostatak u razvoju saobraćaja. Ljudi su veoma rano otkrili sve prednosti saobraćajne površine Svetskog mora,

koja se ne mora održavati, a istovremeno povezuje sve delove sveta. Reke i jezera predstavljaju prirodne puteve unutar površine kopna, koji olakšavaju kretanja, i koji su odigrali ključnu ulogu u industrijalizaciji Evrope i Severne Amerike. Velika jezera u SAD su dobro poznati primer korišćenja kopnenih vodenih puteva u odvijanju putničkog i teretnog saobraćaja. Sasvim suprotno, močvarne površine mogu biti prepreka u kretanju ljudi kroz prostor.

- **Zemljište.** Mehanička svojstva zemljišta jesu važan faktor u planiranju i izgradnji saobraćajnica. Zemljišta koja su previše rastresita ne pogoduju podizanju saobraćajnica, baš kao ni ona močvarna. Pošto se odlikuje plodnošću, zemljište i putem biljnog pokrivača može biti olakšavajući ili otežavajući faktor u razvoju saobraćaja. Na primer, černo zem sa stepskom vegetacijom predstavlja dobru podlogu u izgradnji komunikacija kopnenog saobraćaja.

Pokretač društvenih faktora kod razvoja saobraćaja je uvek čovek. Društveni faktori su raznovrsni, ali se prema svojoj suštini mogu podeliti u nekoliko grupa:

- **Stanovništvo i naselja.** Koncentracije naseljenosti stanovništva u prostoru snažno utiču na razvoj saobraćaja, tako što ga podstiču ili sputavaju. Regije koje se odlikuju gusto naseljenim zonama stanovništva imaju intenzivniji tok saobraćaja i raznovrsnije saobraćajne pravce od onih koje su retko naseljene. Pod ovim se ne podrazumeva samo putnički saobraćaj, već i teretni, koji zadovoljava brojne potrebe ljudi u nekom kraju. Dnevne migracije zbog odlaska na posao isto tako snažno mogu uticati na razvoj saobraćaja, saobraćajnih linija i na razvoj saobraćajne infrastrukture. Mreže naseljenih mesta su ovde posebno važne, jer u prostoru diriguju pravila po kojima će se saobraćaj razvijati. Pored toga što je stanovništvo, kao korisnik usluga saobraćaja, objekat u njegovom odvijanju, stanovništvo i pojedinci su isto tako i subjekat koji nosi saobraćajnu delatnost zahvaljujući inovacijama i organizaciji u prostoru. Isto tako, odlike naselja utiču snažno na saobraćajne prilike. Veliki gradovi unu-

tar svojih granica imaju organizovani javni saobraćaj (gradski saobraćaj).

- **Ekonomске odlike.** Odnos ekonomije i saobraćaja u nekoj državi je složen i slojevit. Saobraćaj je privredna delatnost i u velikom broju slučajeva pokazatelj privredne razvijenosti zemlje. Drugim rečima, obim razvoja saobraćaja je proporcionalan sa obimom ekonomske razvijenosti države. Svaka privredna delatnost ostvaruje specifične veze sa saobraćajnim uslugama. Saobraćaj je pomogao poljoprivredi da svoje proizvode plasira na udaljenim tržištima, što nije baš uvek bilo tako moguće u istoriji ove delatnosti. Saobraćaj je imao, i isto tako danas ima, ključnu ulogu u industrijskom razvoju i s vremenom je menjao teoriju i praksu lokacije industrije. Saobraćaj je značajan u dopremanju sirovina koje se prerađuju u postupku proizvodnje, ali isto tako i za distribuciju gotovih industrijskih proizvoda. Najintenzivnije veze između privrednih grana i saobraćaja uočavaju se na primeru savremenog masovnog turizma. Gotovo da nema mesta na Zemlji van turističkih tokova, upravo zahvaljujući razvoju saobraćaja (npr. uticaj niskobudžetnih avio-kompanija).
- **Društveno-političke odlike.** Država ima važnu ulogu u razvoju saobraćajne mreže, jer se saobraćajnice i saobraćajne veze neretko završavaju tamo gde prestaju države. Pored toga što država na svojoj teritoriji organizuje saobraćajnu mrežu, ona je zadužena i za njenu izgradnju i održavanje, a veoma često iz vlastitih novčanih sredstava. Na primer, u Austriji je za puteve zaduženo državno preduzeće ASFiNAG (Aktionarsko društvo za finansiranje auto-puteva i brzih saobraćajnica). U Francuskoj i Italiji su privatni konzorcijumi zaduženi za upravljanje deonicama na kojima se naplaćuje putarina. Ove razlike uvek sa sobom povlače i dileme koji je izbor bolji, a to često utiče na brojne političke nedoumice i nadmetanja. Zatim je bitan i način državnog uređenja, kao faktor razvoja saobraćaja i izgradnje saobraćajnica, jer nije isto da li su države centralističke ili regionalne. Regionalni tip upravljanja saobraćajem je prisutan u SAD i Švajcarskoj.
- **Nauka i tehničko-tehnološka dostignuća.** Od samih početaka razvoja saobraćaja izumi

► **Slika 36.** Korintski kanal (1893) je smanjio dužinu plovidbe za oko 700 km, oko Peloponeza, što je bio izuzetan napredak u vremenu izgradnje, ali je uzak za savremene brodove.

Foto: V. Stojanović



su imali važnu ulogu za njegov napredak. Naročito se intenzivni progres saobraćaja poklapa sa vremenom odvijanja Industrijske revolucije, kada je niz izuma doveo do bržeg, udobnijeg i jeftinijeg saobraćaja. Železnica i parobrod su bili najveći podstrek u razvoju saobraćaja 19. veka, a automobil i vazdušni saobraćaj su takvu ulogu imali tokom celog 20. veka. Ovladavanje novim tehnikama je omogućilo krajem 19. i početkom 20. veka prokopavanje kanala koji su značajno smanjili dužinu i vreme trajanja putovanja (Slika 36). Progres vazdušnog saobraćaja u 20. veku i razvoj novih letelica je doživeo svoju kulminaciju sa čovekovim letom na Mesec, a zemaljske satelitske stanice i sateliti u Zemljinoj orbiti, zajedno sa masovnijom upotrebom interneta, na kraju 20. veka, dovele su do novog razmišljanja o ulozi saobraćaja u privredi i društvu (npr. ponekada prenatrpani stav o tzv. „kraju geografije“, jer distanca više nema ulogu koju je imala u prethodnim vekovima).

Saobraćajna obeležja savremenog sveta

Saobraćaj u svetu, na prvom mestu, odlikuju njegove karakteristične koncentracije, koje su prostorno neujednačene. **Na globalnom nivou jasno se izdvajaju dva tradicionalno razvijena saobraćajna sistema: (1) saobraćajni sistem severoistoka Severne Amerike i (2) saobraćajni sistem Evropske unije (pre svega, Zapadne Evrope).** U ostalim delovima sveta saobraćajni sistemi su još uvek u fazi razvijanja, sa izuzetkom Kine (pre svega, istočne Kine), u kojoj zamajac privrednog razvoja utiče na sve bolje stanje saobraćajnica i saobraćajnog sistema. Nešto manje, ali značajno pomena, saobraćajni sistemi su razvijeni u sledećim regijama: (1) evropskom Sredozemlju; (2) Bliskom istoku; (3) duž obale Meksičkog zaliva (SAD); (4) pacifičkom priobalju SAD; (5) Južnoj Africi; (6) Južnoj Aziji; (7) Istočnoj Australiji i (8) Istočnoj Evropi. Analiza koncentracija saobraćaja u svetu nedvosmisleno pokazuje da razvoj saobraćaja i ukupni privredni razvoj gotovo uvek stoje u srazmeri.

Najspecifičniji oblik koncentracije saobraćaja, uobičajen za gotovo sve države sveta, jeste

gradski saobraćaj, a posebno u višemilionskim gradovima. Osobenost gradskog saobraćaja proističe iz pojedinačnih i masovnih potreba stanovnika gradova, koje su neusklađene po vremenu i odvijaju se u ograničenom gradskom prostoru. Složenost rešavanja problema gradskog saobraćaja je najizraženija u izuzetnoj frekvenciji ovog oblika saobraćaja, koji se često odvija pomoću vozila koja nisu karakteristična za druge vidove saobraćaja – tramvaj, trolejbus, metro, taksi (Malić, 1998).

Saobraćajna infrastruktura omogućuje državama da se specijalizuju za proizvodnju i trgovinu i zato je važna za ukupni privredni razvoj i prostorne obrasce u podeli rada. Saobraćajna mreža glavnih puteva i auto-puteva u svetu ukazuje na neujednačeni prostorni razvoj saobraćaja od jedne do druge regije. U nekim zemljama saobraćaj je spor, skup i nepraktičan. Značajan deo sveta ima slabo razvijenu saobraćajnu infrastrukturu, što koči ekonomski razvoj (npr. poljoprivrednici ne mogu da plasiraju svoju robu na tržišta, a radnici ne mogu lako

da dođu do svojih radnih mesta). Nasuprot tome, dobro razvijena infrastruktura Severne Amerike i Evrope odražava njihov nivo ekonomskog razvoja. Brzi i efikasni saobraćajni sistemi omogućavaju korišćenje prirodnih resursa, regionalnu specijalizaciju proizvodnje i trgovinu između regija. Na primer, iako se čini da je Indija dobro povezana, to je zemlja čiji ekonomski rast ometa neadekvatna saobraćajna infrastruktura. Putnički i teretni saobraćaj na indijskim putevima povećao se nekoliko desetina puta od nezavisnosti 1947. godine. Ipak, putevi su zakrčeni, a čak 80% sela nema adekvatne saobraćajnice za sve vremenske prilike. Poboljšana dostupnost bi omogućila regionalnu specijalizaciju proizvodnje i uzgoja useva, poput voća i povrća, koje se brzo kvare i koje odmah treba transportovati. Istovremeno, veliki broj država ima jednostavne saobraćajne mreže koje prodiru u njihovu unutrašnjost iz luka na obalama okeana. Ove pruge i auto-putevi su poznati i kao „slavine“, a predstavljaju nasleđe kolonijalizma ili su rezultat neokolonijalizma. Takve saobraćajnice olakšavaju ulazak i izlazak iz države, morskim putem, ali ne olakšavaju unutrašnji saobraćaj ili saobraćaj između država u istoj regiji nekog kontinenta (Stutz, Warf, 2012).

Saobraćajni troškovi su uvek bili važno obeležje saobraćaja i umnogome su analize teorije lokacije u geografiji zavisile od tih troškova (npr. Fon Tinenov model). Od saobraćajnih troškova u velikoj meri zavisi ekonomska slika savremenog sveta. ***Saobraćajni troškovi predstavljaju ukupne troškove kretanja između dva mesta, a što u slučaju prenosa robe s jednog mesta na drugo, podrazumeva i troškove dokumentovanja, pakovanja i osiguranja.*** Oni su primarna determinanta u načinu korišćenja poljoprivrednog zemljišta, za lociranje industrije, kao i za druge prostorne interakcije (Johnston, 2009). Troškovi saobraćaja, pored usluga brojnih terminala, zavise i od distance; na primer, troškovi goriva su proporcionalni udaljenosti prevoza neke robe.

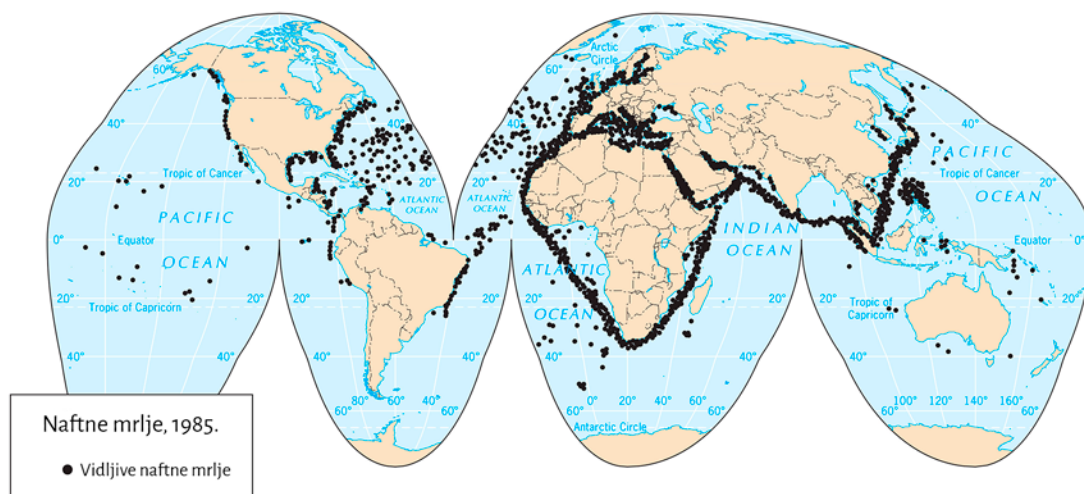
Saobraćaj je veoma važan i za neke druge privredne grane, u prvom redu, i očigledno, za turizam, ali isto tako i za industrijski razvoj i to od njegovih samih početaka. Saobraćajna konekcija omogućuje da proizvodi lakše dođu do potrošača. Cene usluge saobraćaja su se

menjale s vremenom. Dok su pre jednog veka troškovi saobraćaja činili polovinu, čak i više od konačne cene mnogih proizvoda, danas je ta usluga smanjena na 5% vrednosti proizvoda ili manje i od toga. U vremenu znatno unapređene infrastrukture, relativno niske cene goriva i kontejnerskih brodova, prostorna udaljenost nije toliko problematična u izračunavanju isplativosti. Efikasni saobraćajni sistem omogućuje proizvođačima da kupuju sirovine i iz udaljenih krajeva, a zatim i da plasiraju proizvode širem potrošačkom tržištu. Nakon Drugog svetskog rata glavne strategije u razvoju saobraćaja su fokusirane na poboljšanje intermodalnih veza, na mestima gde se ukrštaju dve ili više vrsta saobraćaja, kako bi se olakšao protok robe i smanjili troškovi prevoza. Trenutni obim transporta resursa i robe, koji se svakodnevno otpremaju širom sveta, ne bi mogao biti podržan bez pronalaska i uvođenja kontejnerskog načina transporta. Na ovaj način se kontejneri natovareni robom spuštaju dizalicama sa brodova na barže ili železničke vagone. Ova inovacija je smanjila troškove i povećala fleksibilnost transporta, omogućujući mnogim proizvođačima da pri donošenju odluka posvećuju manje pažnje saobraćajnoj konekciji. Rashladni kontejneri širom sveta pomažu prenos robe koja je lako kvarljiva.

Sve prednosti kontejnerskog saobraćaja se posebno mogu videti na primeru Roterdama. Ovaj grad nije udaljen više od šest sati vožnje železnicom ili kamionom za veliku većinu stanovništva Zapadne Evrope (85% njenih stanovnika). Udruživanjem luke u Roterdamu sa drugim lukama Beneluksa pomoglo je razvoj i drugih sektora privrede, omogućujući da Holandija postane važna za ovaj deo Evrope. Negde oko 1.800 firmi iz SAD imaju svoja predstavništva u ovoj državi (distributivni i proizvodni centri, posebno za hranu), a više od 50% robe koja se uvozi u Evropsku uniju, prolazi kroz Roterdam ili Amsterdam (Fouberg et al., 2012).

Sledeće globalno i važno obeležje saobraćaja tiče se njegove uzajamne povezanosti sa naprednim tehnologijama i zagađivanjem životne sredine. Globalna mreža ekonomske proizvodnje velikim delom zavisi od saobraćaja, a saobraćaj i komunikacije zavise od tehnologija (Coe, 2008). Kako je već istaknuto, svaka inovacija u

► **Slika 37.** Lokacije vidljivih mrlja nafte u razvoju savremenog saobraćaja
Izvor: Fouberg et al., 2012.



saobraćaju je zahtevala dodatno korišćenje resursa. Unapređena tehnološka rešenja povećavaju uticaj na životnu sredinu i prostor. Na primer, aerodrom O'Hare u Čikagu pokriva veću površinu (skoro 28 km²) od centralne poslovne četvrti Čikaga (približno 8 km²). Šta više, inovacije u saobraćaju omogućavaju pristup udaljenim delovima planete. Postoje vozila koja omogućuju ljudima da putuju kroz ekstremne

vremenske prilike, do dna okeana i preko za ledenih polova. Ova mesta su, zauzvrat, izmenjena ljudskom aktivnošću. Saobraćaj je odgovoran za globalne promene životne sredine, iako ponekada indirektno. Napredak u odvijanju saobraćaja je doveo je do značajnog zagađivanja životne sredine, što se vidi i u obimu izlivanja nafte (Slika 37), duž glavnih brodskih puteva (Fouberg et al., 2012).

Vrste saobraćaja

U zavisnosti od geografskog prostora ili geografskih uslova, u kojima se saobraćaj odvija, moguće je izvršiti njegovu podelu na: kopneni, vodeni i vazdušni. U kopnenom saobraćaju je s obzirom na infrastrukturu i tehnička rešenja moguće izdvojiti: drumski, železnički i cevovodni saobraćaj. S obzirom na vrstu komunikacije i odlike samog prevoznog sredstva, vodeni saobraćaj se deli na: pomorski, rečni, kanalski i jezerski saobraćaj. Vazdušni saobraćaj je treća i zasebna vrsta saobraćaja, koja je, sa avionskim letovima, najviše doprinela brzom povezivanju najudaljenijih delova sveta, na način kako to nije pošlo nikada ranije nijednom drugom vidu saobraćaja. Najzad, kao posebna i specifična grupa, u odnosu na ostale vrste saobraćaja, istiće se telekomunikacioni saobraćaj.

Drumski saobraćaj

Kopneni saobraćaj ima svoje tradicionalne pojave u vidu pešačkog, nosačkog, karavanskog,

kolskog i saoničkog saobraćaja. To su prve evolutivne etape onoga iz čega će se kasnije pojaviti savremeni drumski saobraćaj. Putevi su veoma značajni za odvijanje kopnenog saobraćaja, a oni su u početku koristili sve prirodne predispozicije u vidu ravnica, dolinskih i kotlinskih predela (Dinić, 1979). To znači da putevi (drum, cesta) nisu produkti 19. i 20. veka. Rimljani su gradili puteve od davnina, širom carstva, o čemu svedoči i poznati Trajanov put na području današnje Srbije (Đerdapska klisura). Čuveni Apijski put (Brindizi – Rim) još uvek se koristi za ulazak i izlazak iz Rima (Tomić i saradnici, 1996). U početku razvoja savremene faze kopnenog saobraćaja je bilo dosta lutanja o čemu svedoči i izgradnja drvenog puta kod Sirakuze 1837. godine. Pojava željeznice je nakratko zaustavila razvoj drumskog saobraćaja, a zatim je pojava automobila podstakla njegov razvoj (Malić, 1998). Prvi asfaltni put je izgrađen 1901. godine u Monte Karlu, a četvrt veka kasnije je izgrađena prva auto-ma-

gistrala. Izgradnja ovakvih puteva je nastavljena u Nemačkoj tridesetih godina 20. veka (Manić, 2013). Prvi nacrt nacionalnog sistema za izgradnju auto-puteva u SAD je objavljen 1922. godine.

Danas drumski saobraćaj ima vodeću ulogu u prevozu putnika u svetu (80% svet-skog prevoza putnika), ali i robe na kratka i srednja rastojanja. U poređenju sa drugim vrstama saobraćaja, drumski saobraćaj je vodeći prema dužini mreže saobraćajnica (24 miliona km ili 70% saobraćajnog sistema u svetu) (Manić, 2013). Najveću dužinu puteva u svetu imaju SAD (6,8 miliona km), a zatim slede Indija (6,2 miliona km), Kina (5,1 miliona km), Brazil (2 miliona km) i Rusija (1,5 miliona km). Države Evropske unije imaju zajedno 6,2 miliona kilometara dugu mrežu puteva, što je najveća dužina puteva odmah posle mreže puteva u SAD. Mreža puteva u Evropi je najrazvijenija u Zapadnoj Evropi i ima tendenciju rasprostiranja od severa prema jugu. Gustina mreže na evropskom kontinentu opada od njegovih zapadnih regija prema istoku.

Tempo razvoja drumskog saobraćaja je nametnuo neophodnost njegove modernizacije kroz izgradnju kvalitetnijih puteva i auto-puteva. Stepenn izgradnje auto-puteva u svetu varira od jedne do druge regije. Neke države sve više ulažu u izgradnju auto-puteva, jer oni predstavljaju važnu osnovu razvijenih privreda. U grupi ovih država su: SAD (najgušća mreža auto-puteva u svetu), Kina, Japan, Indija, a posebno evropske države (Nemačka, Italija, Francuska, Belgija, Velika Britanija). Posebno su važni auto-putevi koji povezuju različite delove jednog kontinenta, tzv. transkontinentalni auto-putevi. Na primer, u SAD transkontinentalni putevi povezuju istočnu obalu sa zapadnom. U Kanadi je poznat Transkanadski auto-put, a on se, isto kao i u SAD, prostire od atlantske do pacifičke obale. Auto-put 1 (eng. Highway 1) u Australiji je kružni auto-put kroz celu državu i ujedno najduži nacionalni auto-put u svetu (14.500 km). Transibirski auto-put u Rusiji povezuje Sankt Peterburg sa Vladivostokom (11.000 km).

Pored puteva, mreže puteva i načina na koji se održava, automobili su isto veoma bitan faktor u drumskom saobraćaju. Savremeni proces automobilizacije ima dve bitne karak-

teristike. Prva karakteristika je tempo celokupnog rasta voznog parka u svetu i to od polovine 20. veka. U strukturi vozila dominiraju personalni automobili. Druga karakteristika se odnosi na prostornu neujednačenost automobilizacije, odnosno broj automobila po državama i regijama. Najveći automobilski park imaju, tradicionalno, dve regije u svetu: Severna Amerika i Zapadna Evropa. Istovremeno se uočava trend opadanja udela Severne Amerike (pre svega SAD, koje imaju 267 miliona automobila i zauzimaju drugo mesto u svetu), dok raste značaj Kine u ukupnom broju automobila u svetu. Kina je ujedno i država sa najvećim brojem automobila u svetu (297 miliona). Na trećem mestu se nalazi Japan (74 miliona). U Evropi (EU) najveći broj automobila ima Nemačka (47 miliona).

Drumski saobraćaj ima niz prednosti u odnosu na druge oblike saobraćaja. Kao prvo, drumski saobraćaj je prostorno lako pristupačan i dostupan. Automobil je pokretan, toliko da jednostavno može doći skoro do svakog naselja. U teretnom drumskom saobraćaju se ova odlika kvalifikuje kao usluga „od vrata do vrata“. Slično važi i za putnički oblik drumskog saobraćaja. Kao drugo, prednost drumskog saobraćaja proizilazi iz velikog broja jediničnih vozila. Pošto je korisnicima saobraćajnih usluga važno vreme, onda upravo mogućnost organizacije velikog broja polazaka omogućuje uštedu vremena (Malić, 1998). Zbog ovih prednosti, nema sumnje da će se modernizacija drumskog saobraćaja nastaviti i u budućnosti. Ona će, pre svega, biti usmerena na modernizaciju prevoznih sredstava, a zatim i na osavremenjavanje putne mreže.

Uticaj drumskog saobraćaja na kvalitet životne sredine jedna je od najvažnijih tema u saobraćaju uopšte. Drumski saobraćaj je veliki zagađivač vazduha, što pokazuju i vrednosti njegovog kvaliteta, a on raste sa udaljavanjem od prometnih saobraćajnica. Broj respiratornih oboljenja je veći kod stanovnika koji žive blizu saobraćajnica. Drumski saobraćaj emituje i značajnu količinu CO₂, što utiče na efekat staklene bašte i klimatske promene, jedan od vodećih problema u životnoj sredini današnjice. Dobro je da pažljivo projektovanje i izgradnja puteva mogu ublažiti neke od ekoloških problema. Upravljanje sistemima za oticanje

padavina i voda može značajno da ublaži rasipanje benzina, motornog ulja i teških metala. Podizanje barijera za zaštitu od buke, a posebno u velikim gradovima, ublažava još jedan od značajnih problema drumskog saobraćaja.

Železnički saobraćaj

Železnički saobraćaj je jedan od najstarijih modernih vidova saobraćaja, s počecima u 1825. godini kada je konstruisana lokomotiva na parni pogon. Iste godine je ta lokomotiva isprobana na liniji Stokton–Darlington u Engleskoj. Nije slučajno da se to dogodilo u istoj zemlji u kojoj je otpočela i Industrijska revolucija. Od prve polovine 19. veka železnica se nezaustavljivo širi po celoj Engleskoj i ostatku Evrope i sveta. Već u 1829. godini, na pruži Mančester–Liverpul, voz postiže brzinu od 56 km/h. Francuska dobija prvu železnicu 1827. godine, Austrija, Češka i SAD dve godine kasnije, Indija 1853. i Australija 1854. godine. Posebno su u istorijskom razvoju bile važne transkontinentalne železnice. Prva je izgrađena 1869. godine

od atlantske do pacifičke obale u SAD, a Transsibirska železnica je građena od 1892. do 1905. godine i njena ukupna dužina iznosi 9.337 km (Malić, 1998).

Od samog nastanka železnički saobraćaj je značajno povezan sa društveno-ekonomskim okolnostima regija u kojima se razvija. On je omogućio prvo značajnije povezivanje teritorija unutar gradskih centara, spajajući rezidencijalne i industrijske kvartove (npr. na severoistoku SAD), što je dovelo do daljnijeg privrednog i društvenog razvoja. Za razliku od ovakvog modela razvoja, koji je baziran na gustini naseljenosti stanovništva, sasvim je drugačiju istorijsku ulogu železnica imala u kolonijalnim državama. Na primer, u Angoli, Nigeriji i Burmi (Mjanmar) železnica je bila poluga kolonijalne kontrole i dosezala je od luka na obalama okeana do regija sa rudnicima ili plantažama. Železnički pravci u ovim državama nisu bili saglasni sa obrascima gustine rasprostiranja stanovništva, već su odraz težnje u eksploataciji sirovina i njihovom izvozu u metropole (kolonijalne sile).

Prilog 14. Železnica i geografske promene u svetu

Železnica je kao jedna od centralnih tehnologija Industrijske revolucije, zajedno sa parobrodima, iznedrila potpuno nove geografske i ekonomsko-geografske karakteristike u svetu. Železnica je bila suštinski važna za uspon modernog kapitalizma i otvaranje unutrašnjih delova kontinenta putem brzog, jeftinog i pouzdanog saobraćaja. Pored toga što prevozi putnike, železnica može da preveze i težak teret, uz smanjenje troškove čak i za 95%.

U Rusiji su železnice sprečile pad države u kategoriju zemalja Trećeg sveta. Nakon otvaranja pruge Moskva–Sankt Peterburg 1851. godine, ruska železnička mreža je porasla sa 1.100 km u 1860. na 57.900 km u 1900. godini. Prvi krak Transsibirske železnice (Moskva–Vladivostok) otvoren je 1903. i skratio je vreme putovanja između evropskog i azijskog dela Rusije, toliko da se ono nije više merilo u mesecima, nego u danima. Železnica je uvela i ogromne resurse Sibira u prostornu podelu rada. Slično tome, japanski železnički sistem je prvi put povezao Tokio i Jokohamu 1872. godine i značajno ujedinio japanski nacionalni prostor, nakon Meiji obnove 1868. godine. U Italiji je železnica isto tako bila instrument za nacionalno ujedinjenje, procesa koji je postignut u uslovima rastućeg ekonomskog i političkog uzdizanja severa zemlje u odnosu prema južnim delovima Apeninskog poluostrva. Francuski železnički sistem, usredsređen na Pariz, učinio je glavni grad pristupačnijim za stanovništvo širom zemlje i približio je periferne teritorije, što je bilo važno pariskim kapitalistima.

Železnica je i u SAD imala ogromnu ulogu u povezivanju nacionalne teritorije, što je dovelo do niza ekonomskih i društvenih promena. Na primer, 1830. godine od Njujorka do pacifičke obale se putovalo šest nedelja, a 1857. tu razdaljinu je bilo moguće preći za nedelju dana. Železnica je imala ogromnu ulogu u urbanoj, društvenoj i ekonomskoj transformaciji države, jer je, između ostalog, približila rudnike uglja na Apalačkim planinama, a zatim i regije poljoprivredne proizvodnje (meso i žitarice) na Srednjem zapadu. Mnogi gradovi su, zahvaljujući novoj povezanosti, mogli da iskoriste komparativne prednosti zasnovane na lokanim resursima. Čikago je polovinom 19. veka, kao saobraćajna raskrsnica, bio poseban primer nove ekonomske ekspanzije koju je donela upravo železnica.

Povezanost železnicom je dovela do prodiranja uticaja gradova unutar ruralnih sredina i krajeva. Pruge su omogućile da daleke teritorije postanu pristupačne, što je podstaklo i komodifikaciju zemljišta, koje ranije nije bilo dostupno. Tako su doseljenici i poljoprivrednici krenuli u osvajanje udaljenih i relativno netaknutih ekosistema.

Jedna od najeksplicitnijih posledica uvođenja železnice je standardizacija vremena. Engleska je prva zemlja koja je usvojila standardno vreme za železnicu. Britanska železnička klinička kuća je 1847. predložila da sve železničke stanice usvoje Griničko srednje vreme (eng. Greenwich Mean Time – GMT). Do 1855. godine Griničko srednje vreme je postalo pravni standard u celoj državi (Stutz, Warf, 2012).

Danas se identičan proces dešava unutar globalne ekonomije.

Železnički saobraćaj se odvija kopnenim putem i to na određenim linijama ili prugama. Kao vid saobraćaja ima prednost u poređenju sa drumskim saobraćajem, zbog velikih brzina u putničkom saobraćaju i znatno većeg kapaciteta nosivosti (Dinić, 1979). Zbog toga železnički saobraćaj zauzima drugo mesto po prevozu tereta (posle morskog) i putnika (posle automobilske). Glavna uloga ove grane saobraćaja je u prevozu masovnih industrijskih i poljoprivrednih tereta na velika rastojanja – rude i žitarice (Manić, 2013). Takođe, železnički saobraćaj pokazuje veću nezavisnost u odnosu na vremenske prilike, što mu obezbeđuje i veću tačnost. U pregledu prirodnih faktora koji utiču na izgradnju železničkih pruga ističe se reljef. Predispozicije brdskog i planinskog reljefa značajno određuju trasu pruga i postavljaju kriterijume za izgradnju mostova i kopanje tunela. Ipak, zahvaljujući usavršavanju tehnika gradnje i karakteristikama voznog parka, železnička mreža u svetu je savladala visokoplaninske predele Alpa, Pirineja, Stenovitih planina i Anda (Dinić, 1979). Nedostatak železničkog saobraćaja je prisutan u smanjenoj fleksibilnosti i manjoj dostupnosti, jer ovaj saobraćaj može da funkcioniše samo tamo gde je izgrađena pruga i od jedne železničke stanice do druge.

Za železničku mrežu u svetu je karakterističan neravnomeran razmeštaj i gustina, zavisno od relevantnih prirodnih i društveno-ekonomskih uslova. Države sa velikom gustinom železničke mreže su mahom u Evropi. Tako, na primer, Češka ima gustinu železničke mreže od 121 km/1.000 km², Nemačka 107,5 km/1.000 km², Luksemburg 104,8 km/100 km², Mađarska 83,2 km/100 km², a Holandija 77,5 km/100 km². Na drugoj strani se nalaze afričke države sa veoma malom gustinom železničke mreže, a pojedine države u Africi i Aziji čak ni nemaju železnicu.

U budućnosti će razvoj železnice biti usmeren prema tehničkom usavršavanju saobraćaja i to u pravcu povećanja brzina, kroz automatizaciju i elektrifikaciju, kao i u daljem premošćavanju nepristupačnih predela (tuneli, mostovi, vijadukti). Posebnu ulogu u osavremenjavanju će imati uvođenje savremenih vo-

zova i infrastrukture unutar sistema tzv. brzih pruga, gde se postižu brzine od 200 do 500 km/h. Značajan doprinos u razvijanju tehnologije brzih pruga dao je Japan još daleke 1964. godine. Nakon toga tehnologiju su preuzele Koreja i Tajvan, a u novije vreme lider u gradnji ovakvih pruga je Kina (Manić, 2013). Njihov voz tipa maglev u Šangaju, povezujući aerodrom sa istočnim delom grada, saobraća po principi magnetske levitacije (voz lebdi, umesto što ima čelične točkove na čeličnim šinama) i postiže brzinu od čak 460 km/h. Putovanje od 30 km završava za nešto više od sedam minuta (Stutz, Warf, 2012; Manić, 2013). Voz maglev se bazira na nemačkoj tehnologiji, a Kina je posle uspela da razvije i sopstvene maglev vozove. U Evropi je sistem brzih pruga građen postepeno, prvenstveno između Francuske, Belgije, Italije, Španije i Nemačke. Nakon izgradnje tunela ispod Lamanša (1994), u sistem brzih pruga se uključuje i Velika Britanija (Manić, 2013).

Cevovodni saobraćaj

Cevovodni saobraćaj kao jedan od najmlađih vidova saobraćaja služi za transport nafte i gasa, a zatim i mleka, piva, žitarica. Cevovodi mogu biti korisni i u transportu biogoriva, vode za piće, tople vode, čak i pare na kraćim distancama. Oni mogu imati svoju ulogu u navodnjavanju na velikim udaljenostima, u slučaju gde su prisutne reljefne prepreke ili tamo gde su kanali loš izbor zbog isparavanja, zagađivanja ili nekog drugog uticaja na životnu sredinu. Ipak, njihova najvažnija uloga u savremenom svetu se pokazala u slučaju transporta nafte i gasa.

Izgradnja cevovoda je otpočela tek u drugoj polovini 19. veka i bila je inicirana potrebama za naftom i njenom preradom. Prvi cevovod, za prenos nafte, sagrađen je u Pensilvaniji 1862. godine. Imao je u prečniku oko 5 cm i prenosio je naftu u razdaljini od oko 8 km. Ovaj vid saobraćaja je ubrzo osvojio SAD, pa je na kraju 19. veka u ovoj državi bilo oko 5.000 km cevovoda (Tomić i saradnici, 1996).

Izgradnja cevovodne infrastrukture je skupa i zahtevna, ali je zato eksploatacija ove vrste saobraćaja jeftina. Cena te izgradnje zavisi od dimenzija, odnosno kubikaže tran-

sportne cevi, uslova gde se cevovod postavlja, distance koju cevovod prelazi i viskoznosti materijala koji se transportuje (da li je potrebno dodatno pumpanje i zagrevanje). Pošto je izgrađen, cevovod ima niske operativne troškove, zbog čega je njegova isplativost u prenosu određenih tereta izuzetna. Ono što se eventualno uzima kao njegov nedostatak jeste nepromenljivost njegovog kapaciteta (pošto je jednom sagrađen cevovod se ne može proširiti zbog eventualnog povećanja potražnje), a zatim i smanjena fleksibilnost (promena tržišnih uslova ne može naknadno da promeni tok cevovoda). Najzad, situacija je veoma složena i po pitanju društvenih faktora u izgradnji i korišćenju cevovoda, jer oni često prelaze granice zbog čega nose i određenu političku težinu, pa i rizike (Manić, 2013). Na primer, složeni geopolitički odnosi između Rusije i Ukrajine su proizveli niz složenih situacija u izgradnji novih gasovoda i isto tako su uticali u Srednjoj Evropi na snabdevanje ruskim gasom. Projekat gasovoda Južni tok, koji je trebalo da poveže Rusiju, preko Srbije, sa državama Evropske unije, napušten je zbog odbijanja Bugarske da kao članica Evropske unije odobri potrebne dozvole. U pozadini celog slučaja je bio i rat u Ukrajini. Umesto Južnog toka, u rad je 2020. pušten gasovod Turski tok, koji od Turske vodi, preko Bugarske i Srbije, do Mađarske.

Mreža cevovoda je najviše zastupljena i razgranata u Severnoj Americi (SAD). Najveći broj naftovoda kreće iz glavnih oblasti proizvodnje sirove nafte u središnjem delu SAD, zapadnom Teksasu i na obali Meksičkog zaliva, prema oblasti Velikih jezera i prema severnoj obali Atlantskog okeana. Isto tako, cevovodi polaze iz velikih rafinerija na atlantskoj obali prema potrošačima na Srednjem Zapadu. SAD su ujedno i država sa najvećom dužinom izgrađenih cevovoda u svetu (4.023.360 km), a zatim ih sledi Kanada (840.000 km). U Evropi je cevovodni saobraćaj potpuno drugačije organizovan, jer Evropa i nema velika nalazišta nafte i gasa, pa cevovodi polaze iz velikih luka na Mediteranu prema potrošačkim centrima u drugim krajevima kontinenta. U Istočnoj Evropi uglavnom dominiraju naftovodi koji polaze iz Rusije (obala Kaspijskog mora). U isto vreme, za ovaj deo Evrope je više karakteristična mreža gasovoda. Rusija ima mrežu cevovoda u

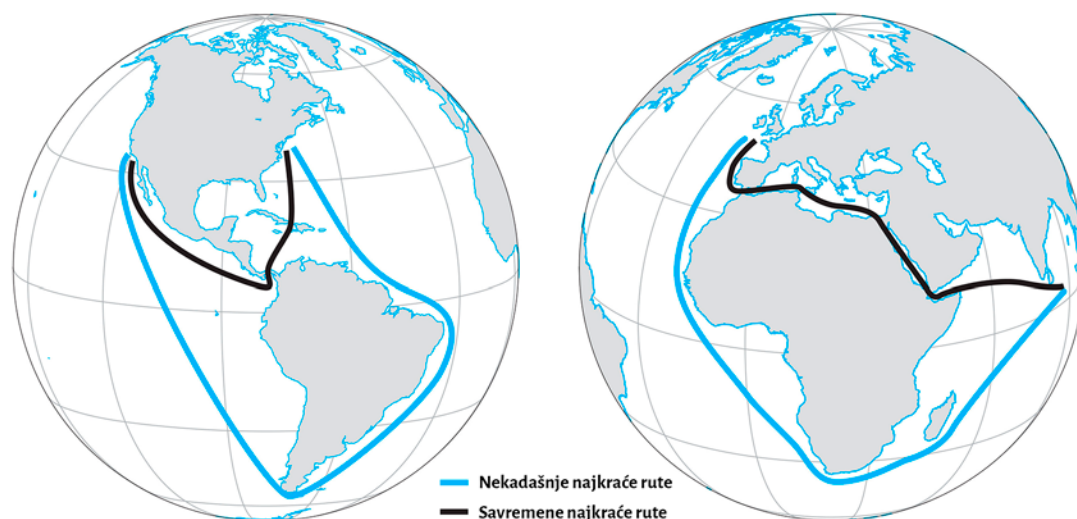
dužni od 260.000 km, po čemu je treća u svetu. Mreža naftovoda i gasovoda je delimično organizovana i na Bliskom istoku, regiji sa jednim od najvećih obima proizvodnje nafte u svetu (najveću mrežu cevovoda ima Saudijska Arabija – 10.600 km).

Vodeni saobraćaj

Prva iskustva u plovidbi čovek je stekao na rekama, koristeći arhaična plovidbena sredstva (splavovi, čamci), da bi se tek kasnije otisnuo širom prostranstva Svetskog mora (Mapih, 2008). Vodeni saobraćaj je jedan od najstarijih vidova saobraćaja, koji je kroz istoriju značajno pomogao razvoj privrede, a pre svega trgovine. Prvi pravi trgovci na vodenim saobraćajnim putevima su bili Feničani. Izvorno nastanjujući Levant, oni su brzo zagospodarili čitavim Sredozemnim morem i odatle su kroz Gibraltar plovili do Velike Britanije i Skandinavije. Stari Grci su nakon Feničana bili sledeći gospodari mora, a posle njih su to, od 15. veka, Portugalci, Španci, Englezi i Holandani. Oni su unapredili pomorski saobraćaj na gotovo svim okeanima (Tomić i saradnici, 1996). Slično kao i u slučaju drugih oblika saobraćaja, tehničke inovacije su vidno pomogle razvoj vodenog saobraćaja, a naročito nakon Industrijske revolucije. Prema komunikaciji i prevoznim sredstvima, vodeni saobraćaj se može podeliti na: pomorski, rečni, kanalski i jezerski saobraćaj.

Pomorski saobraćaj. Činjenica da mora i okeani predstavljaju 71% od ukupne Zemljine površine, potvrđuje izuzetan potencijal za razvoj ovog oblika saobraćaja. U tome veoma važnu ulogu igraju i klasični geografski uslovi poput karaktera obala i hidroloških uslova mora i okeana. Savremeni pomorski saobraćaj se i dalje bazira na prednostima gotovo neograničene propusne moći morskih puteva. Pomorski saobraćaj ima ulogu u prevozu putnika i robe, ali danas najviše ovo drugo, jer je ekspanzija vazdušnog saobraćaja omogućila daleko brži prevoz između udaljenih kontinenta. Mada je značajno sporiji od vazdušnog saobraćaja, prednost pomorskog saobraćaja se ogleda u povoljnim cenama prevoza. Sa druge strane, one ne mogu biti i prednost kod robe koja je sklona kvarenju, pa je pomorski saobraćaj zahvalan mahom u transportu robe ili ka-

► **Slika 38.** Uloga Panamskog i Sueckog i kanala u skraćivanju dužine pomorskih ruta za brodove.
Izvor: Stutz, Warf, 2012.



bastih materijala (npr. uglj, nafta, žitarice, rude) (Tomić i saradnici, 1996).

Najvažniji plovidbeni putevi se nalaze u umerenim geografskim širinama, na šta utiče i gustina naseljenosti i raznovrsne potrebe stanovništva u ovim krajevima. Glavni pomorski pravci u svetu su: (1) Severnoatlantski plovidbeni put (povezuje Zapadnu Evropu sa istočnom obalom SAD), (2) Mediteransko-azijski plovidbeni put (probija se kroz Suecki kanal od 1869. godine), (3) Evropsko-južnoamerički plovidbeni put (povezuje Zapadnu Evropu sa Brazilom, Argentinom i Urugvajem), (4) Panamski plovidbeni put (probija se kroz Panamski kanal od 1914. i skratio je put između Njujorka i San Franciska za oko 15.000 km) (Slika 38), (5) Plovidbeni put Rta dobre nade (iako je promet opao nakon izgradnje Sueckog kanala, nije izgubio potpuno značaj zbog novih saobraćajnih mreža) i (6) Severnopacifički plovidbeni put (povezuje privredno dinamične krajeve Istočne Azije sa zapadnom obalom SAD).

U pomorskom saobraćaju se koristi nekoliko kategorija brodova:

- **Putnički brodovi.** Kod ovih brodova se za prevoz putnika i robe koriste tri podvrste brodova. Feriboti imaju funkciju prevoza putnika i njihovih automobila obično na kraćim distancama, npr. između kopnenog i ostrvskog dela neke države. Kruzeri su veliki i obično luksuzni brodovi za odmor i turistička putovanja (npr. u Severnoj Americi, Evropi i Aziji sa Pacifikom). Prekookeanski brodovi se koriste za duga prekookean-

ska putovanja na stalnim linijama (danas su slabo zastupljena).

- **Robni prevoznici.** Ovi brodovi prevoze specifičnu vrstu tereta (rude i rasuti teret). Kako je reč o visokotonažnim brodovima, oni zahtevaju duboke gazove u lukama i retko se koriste u jezerskom saobraćaju.
- **Kontejnerski brodovi.** Obuhvataju najveći deo brodova za prevoz tzv. suvog tereta. Kao prevozno sredstvo izazvali su revoluciju u prevozu tereta, jer zahvaljujući njima je omogućen jednostavan, brz i efikasan pretovar robe u lukama.
- **Tankeri.** Danas ovi brodovi čine trećinu nosivosti svetske flote. Koriste se uglavnom za prevoz nafte i naftnih derivata, tečnog gasa, biljnih ulja i vina. Glavni pravci kretanja tankera u svetu su iz pravca Karipskog mora u SAD i Zapadnu Evropu, zatim i iz zemalja Bliskog istoka (Persijski zaliv) u Zapadnu Evropu, SAD i Japan.
- **RORO brodovi.** U ovoj grupi su specijalizovani brodovi za transport automobila, traktora i lokomotiva.
- **Brodovi hladnjače.** Koriste se za prevoz prehrambene robe, koja zahteva određenu kontrolu temperature tokom transporta (npr. meso, voće, povrće, riba i mlečni proizvodi) (Manić, 2013).

Svetska flota je koncentrisana na mali broj država, u koje spadaju: Japan, Rusija, Grčka, Kina i Norveška. U geografskom razmeštaju flote na globalnom nivou značajnu ulogu ima

i pojava tzv. **zastava pogodnosti** ili slobodnih zastava. Neki brodovlasnici nisu registrovali svoje plovilo u matičnoj državi, već u nekoj drugoj, i to zbog pogodnosti u vidu manjih troškova i izdataka (npr. registracija, porez, cena radne snage). Danas je prema tonaži oko 70% svetske flote upisano u registar van država porekla i na ime onih država koje su na listi zastava pogodnosti. U ove države spadaju: Panama, Liberija, Maršalska ostrva, Malta i Bahame. Samo u Panami je registrovano oko 7.800 brodova (npr. na drugom mestu je Liberija sa 3.700 brodova), jer ova država nudi mogućnost lakše registracije (često i „onlajn“), zatim i mogućnost zapošljavanja jeftinije radne snage, dok pored svega strani vlasnici čak i ne plaćaju porez na prihod.

Luke ili morska pristaništa su ona mesta na morskoj obali od kojih počinju ili u kojima se završavaju morski putevi. Ovde se brodovi snabdevaju gorivom, vodom i hranom. U lukama se ostvaruje veza sa drugim vidovima saobraćaja, pa one neretko predstavljaju mesto presedanja putnika i utovara ili istovara najraznovrsnije robe. Postoji više geografskih tipologija luka, na primer prema položaju i prirodnim odlikama (zalivske i na plovnim rekama), prema nameni (univerzalne, putničke, teretne, ratne, sportske) i prema njihovom značaju (svetske, međunarodne, lokalne, tranzitne, terminalne, uvozne i izvozne) (Dinić, 1979). Neke od najvećih luka u svetu, prema obimu teretnog prevoza, nalaze se u: Kini (npr. Šangaj, Šenžen, Hong Kong), Singapuru, Južnoj Koreji (Busan). U redu najvećih svetskih luka u Evropi nalaze se: Rotterdam (Holandija) i Antverpen (Belgija).

Rečni i kanalski saobraćaj. Rečni saobraćaj ima niz prednosti, u koje, pre svega, spadaju: mogućnost korišćenja prirodnih tokova reka i niža cena koštanja u njegovom odvijanju. Rečni saobraćaj je u jednom trenutku počeo da gubi trku sa železničkim saobraćajem, ali danas ponovo dobija na značaju zbog primene savremenih tehnika, koje regulišu tokove reka i povezuju ih sa kanalima. Neometano odvijanje rečnog saobraćaja zavisi od sledećih geografskih uslova: dubine rečnog korita, morfologije i nagiba terena i rečnog režima.

Rečni saobraćaj je, slično kao i neki drugi oblici saobraćaja, uslovljen ekonomskim ra-

zvojem regija kroz koje plovne reke protiču. Pogodne plovne karakteristike ne dolaze do izražaja ukoliko je područje u okruženju privredno nerazvijeno (npr. Amazon). Privredni značaj reka posebno dolazi do izražaja u Evropi, gde mnoge reke protiču kroz brojne industrijske regije. Na primer, plovni put reke Rajne koriste Švajcarska, Nemačka, Francuska i Holandija. Na ovoj reci se beleži intenzivan rečni saobraćaj, koji je omogućen i činjenicom da ona protiče kroz privredno najrazvijenije oblasti Evrope: Rursku oblast, Sarsku oblast i Vestfaliju (Tomić i saradnici, 1996). Na ovoj reci se nalazi i Rotterdam, nekada najveća luka na svetu, a danas najveća u Evropi. Može se zaključiti da su reke kao prirodne pojave odigrale veoma važnu ulogu u Industrijskoj revoluciji, industrijalizaciji i privrednom razvoju brojnih regija kako u Evropi, tako i širom sveta (npr. Jangcekjang u Kini).

Pored Rajne i neke druge evropske reke su važne za odvijanje rečnog saobraćaja (Sena, Laba, Odra, Visla, Volga, Don), a među njima se ističe i Dunav, koji je posebno značajan za sve popularnija turistička krstarenja, od Pasaue (Nemačka) do delte ove reke (Rumunija). U Aziji se po intenzitetu saobraćaja ističu Jangcekjang, Hoangho, Ind, Gang, Iravadi. Najvažnija reka za odvijanje saobraćaja u Severnoj Americi je Misisipi sa pritokama. Ova reka ima odličan položaj u predelu centralne ravnice, koja je privredno veoma vitalna, pa otuda i intenzivan rečni saobraćaj duž njenog toka. U Južnoj Americi se ističe Parana, jer povezuje unutrašnje gradove u Argentini i Paragvaju sa Atlantskim okeanom, a u Africi je rečni saobraćaj intenzivniji na Nilu. Saobraćajno najznačajnije reke u Australiji su očekivano Meri i Darling. Naročito su imale važnu istorijsku ulogu, jer je, na primer, Darlingom transportovana vuna iz stočarski važnih krajeva na zapadu Novog Južnog Velsa.

Kanali su, kao tokovi stvoreni čovekovim radom, dobili poseban saobraćajni značaj u povezivanju sa rekama, jezerima i morima. Oni se uglavnom i grade zbog plovidbe, skraćivanja plovnih puteva i povezivanja sa drugim regijama. Najpoznatiji evropski kanal je Rajna-Majna-Dunav, u Bavarskoj, koji ima ulogu u plovnom povezivanju Delte Rajne i Delte Dunava. Zbog toga je još poznat i kao Evropski kanal.

Ovaj plovni put, u dužini od 171 km, pušten je u promet 1992. godine.

Jezerski saobraćaj. Značaj jezerskog saobraćaja u svetu zaostaje za rečnim saobraćajem. Najviše je razvijen na Velikim jezerima u SAD i Kanadi. Ovaj privredno veoma razvijeni kraj Severne Amerike je omogućio aktivni razvoj vodenog saobraćaja za prevoz tereta. Kada vremenski uslovi to dozvoljavaju, više od sto brodova natovarenih rasutim teretom (rude i žitarice) u svakom trenutku saobraća plovidbenim putevima Velikih jezera (Gornje jezero, Mičigen, Hjuron, Iri i Ontario). Kontakt preko reke Sen Loren sa Atlantskim okeanom i sa plovnim sistemom Misisipija, omogućili su razvoj jezerskog saobraćaja na Velikim jezerima u visokom intenzitetu.

Vazdušni saobraćaj

Vazdušni saobraćaj je značajan akter u globalizaciji sveta, jer je zbog svoje brzine u stanju da, tokom relativno kratkog perioda trajanja putovanja, poveže države i svet na način kako to nije pošlo za rukom nijednoj drugoj vrsti saobraćaja. Njegova strateška prednost je brzina i zato je pogodan u prevozu putnika, ali u isto vreme ne i za prevoz robe zbog ograničenosti kapaciteta. Izuzetak su dragoceni predmeti i skupocena roba. Vazdušni saobraćaj je skuplji u poređenju sa drugim vidovima saobraćaja i zahteva kapitalna ulaganja.

Vazdušni saobraćaj je jedan od novijih vidova saobraćaja koji se pojavio i razvijao u 20. veku. Ekspanzija ovog oblika saobraćaja u sve delove sveta je omogućena zahvaljujući njegovoj velikoj brzini, modernizaciji i usavršavanju, kao i najzad zbog toga što su zračne luke (aerodromi) jedine zahtevne u infrastrukturnom opremanju. U odnosu na prirodne uslove vazdušni saobraćaj najviše zavisi od klimatskih i meteoroloških prilika, gde se kao ometajući faktori ističu olujni vetrovi, magla, peščane oluje. Pored uticaja na let, meteorološki uslovi utiču i na poletanje i sletanje letelica (Dinić, 1979).

Avion je jedan od najsavršenijih čovekovih izuma pa je i to razlog zašto je čovekova težnja za letenjem tokom najvećeg dela istorije bila u sferi njegovih ideja i želja. Još u srednjem veku se pojavljuju prvi mislioci koji rasprav-

ljaju o mogućnostima letenja. Rodžer Bejkon (Roger Bacon) je u 1250. godini napisao raspravu o mogućnosti letenja. Nakon toga je u istim zamislima bio i čuveni Leonardo da Vinči (Leonardo da Vinci). Čovek koji se prvi vinuo u vazduh je bio brazilski Portugalac Bartolomeo de Gusman (Bartolomeu de Gusmão) i to u balonu napunjenom toplim vazduhom. Let balonom je usavršen zahvaljujući Nemcima i njihovom inženjeru Ferdinandu fon Cepelinu (Ferdinand von Zeppelin), konstrukturu letućeg balona koji je upravo po njemu poneo ime cepelin. Ove letelice su bile ogromnih dimenzija, krhke, slabo otporne na vetar i lako zapaljive, pa su brzo napuštene (Malić, 1998). Braća Rajt su 1903. godine uspešno konstruisala prvi avion sa benzinskim motorom. Njihov prvi let, na visini od tri metra i rastojanju od 30 m, trajao je samo 12 sekundi, ali je u isto vreme bio i početak čovekovog osvajanja vazdušnih prostranstava (Dinić, 1979).

Razvoj vazdušnog saobraćaja u komercijalne svrhe otpočinje 1919. godine kada se u Evropi uspostavljaju prvi redovni vazdušni letovi na nekoliko linija: Pariz-Brisel, Pariz-London, London-Brisel (Марић, 2008). Svetski ratovi su ograničili letove, ali su u isto vreme, zahvaljujući pronalazaštvu iz vojno-strateških razloga, unapredili tehniku letenja. Današnji avionski saobraćaj se posebno razvio zahvaljujući usavršavanju mlaznog motora, koji je avionu dao na brzini i veličini. On je u stanju da prevozi na hiljade kilometara udaljenosti, i to odjednom, stotine putnika ili hiljade kilograma tereta (Malić, 1998).

Vazdušni saobraćaj se koncentriše preko aerodroma, gde je prisutan najveći broj zaposlenih u ovom obliku saobraćaja. Visoke koncentracije aerodroma su zastupljene na najvažnijim putnim pravcima vazdušnog saobraćaja (npr. Evropa-Severna Amerika, Evropa-Bliski istok-Istočna Azija, Severna Amerika-Južna Amerika i sl.). Prema svojoj opremljenosti, kapacitetima, dužini pista i uslugama, aerodromi se dosta razlikuju. Najveći aerodromi u svetu, prema broju putnika, danas se uglavnom nalaze u Kini (npr. Guandžou, Šenžen, Šangaj i drugi), a zatim i u SAD (npr. Dalas, Denver, Njujork). Najveći aerodromi u Evropi su u: Istanbulu, Parizu, Londonu, Amsterdamu i Moskvi.

Pored aerodroma od vitalnog značaja za neometano odvijanje vazdušnog saobraćaja su avio-kompanije. One pružaju usluge prevoza putnika i tereta. Najveća kompanija tog tipa je American Airlines iz SAD. Kao važan fenomen u vazdušnom saobraćaju prisutne su na globalnom nivou i niskotarifne avio-kompanije ili tzv. „low-cost“. Ove kompanije posluju po osnovu minimiziranja operativnih troškova i bez usluga koje su karakteristične za standardne avio-kompanije (npr. besplatni obroci i piće), dok u isto vreme naplaćuju npr. uslugu prevoza ručnog prtljaga. Neke od najvećih niskotarifnih avio-kompanija u svetu su: Ryanair, easyJet, Airasia, Southwest Airlines, a potom i neke druge.

Telekomunikacioni saobraćaj

Poštansko-telekomunikacioni saobraćaj spada u red najstarijih oblika saobraćaja pod kojim se ne podrazumeva klasičan prevoz ljudi i dobara, već komuniciranje između ljudi. Zbog takve njegove specifičnosti kaže se da je telekomunikacioni saobraćaj sistem veza, ali se istovremeno ne poriče njegova jasna pripadnost saobraćajnoj delatnosti (Malić, 1998). Poštansko-telekomunikacioni saobraćaj se bavi otpremom, prenosom i isporukom pisama, štampe, knjiga, vrednosnih hartija, novca, paketa (poštanskih), vesti, razgovora i slika. Ovaj vid saobraćaja veoma često koristi usluge drugih saobraćajnih grana. Reč je o drevnom obliku saobraćaja (lat. positio statio – putna stanica postavljena između trkača, konja i zaprege, prilikom prenosa zvaničnih pisama), čiji počeci su zabeleženi kod Asiraca, Egipćana i Kineza. U staroj Grčkoj poštanski saobraćaj se odvijao između gradova (polisa) zahvaljujući glasonošama koje su išle peške ili na konjima. Zahvaljujući mreži dobrih puteva u Rimskoj imperiji je poštanski saobraćaj bio veoma razvijen (Dinić, 1976). Danas je usled tehničkog i tehnološkog napretka telekomunikacioni saobraćaj dobio posebno značenje (npr. internet), o čemu se dosta govori i piše u društvenoj geografiji. Komunikacija je od suštinskog značaja za društvene odnose, jer važno je ko sve ima pristup informacijama i kako prostor, neko mesto i mreža (npr. infrastruktura i telekomunikacioni sistem), utiču na pristup informacijama (Hanson, 2009).

Inovacije su slično kao i u slučaju ostalih oblika saobraćaja odigrale ključnu ulogu u razvoju telekomunikacija, a zauzvrat cirkulacija informacija je imala važnu ulogu u jačanju kapitalističkih ekonomija u razvijenim delovima sveta. Semjuel Morze je 1844. godine, sa pronalaskom telegrafa, omogućio da komunikacije prekinu zavisnost u odnosu prema drugim vrstama saobraćaja. Telegrafaska mreža se brzo razvijala u SAD, pa je sa 64 km kablova u 1844. porasla na 37.000 km u 1852. godini. Prva transkontinentalna telegrafaska konekcija u Severnoj Americi je uspostavljena 1861. godine. Telegraf je tako ubrzao kolonizaciju američkog zapada i pomogao formiranje nacionalnog tržišta (cirkulacija vesti, uticaj na cene, berzanske i druge informacije na daljinu). Prenos informacija telegrafom je snažno uticao na efikasno upravljanje međunarodnom trgovinom (npr. kontrola zaliha, cena, kretanja robe), čemu je doprinela i prva uspešno postavljena transatlantska telegrafaska linija 1868. godine, kao fragment u ukupnom uspostavljanju međunarodne vremensko-prostorne kompresije (Prilog 15), koja je pratila Industrijsku revoluciju. Sledeći važan izum za telekomunikacije je bio telefon. Decenijama nakon što je ovaj uređaj 1876. godine konstruisan, telekomunikacije su bile sinonim za jednostavnu telefonsku uslugu (Stutz, Warf, 2012).

U okvirima tradicionalne podele, poštansko-telekomunikacioni saobraćaj se može pojaviti kao: poštanski, telegrafski i telefonski saobraćaj (Malić, 1998, Маринић, 2008). **Pošta** koristi usluge drugih vrsta saobraćaja u prijemu, prevozu i isporuci poštanskih pošiljki (pisma, paketi, novčane pošiljke). Obim razvoja pošte zavisi od razvijenosti privrede i na osnovu toga se može lako zaključiti da je ovaj vid saobraćaja najrazvijeniji u Zapadnoj Evropi, SAD i Japanu. **Telegrafski i telefonski saobraćaj** su omogućili direktnu komunikaciju između ljudi, odnosno, prenos govora i pisanih poruka posredstvom telekomunikacione mreže, telefonskog uređaja, centrala i drugih uređaja koji podržavaju tu mrežu (Маринић, 2008). Pojava, ubrzani razvoj i masovna upotreba mobilnih telefona je dovela do novog poglavlja u razvoju telefonskog saobraćaja. Samo 10% svetske populacije u 2002. godini je koristilo mobilne telefone, a do 2005. taj procenat je porastao na 46%. Do

Prilog 15. Vremensko-prostorna kompresija u društvenoj geografiji

Vremensko-prostorna kompresija je često isticali pojam u društvenoj i ekonomskoj geografiji, a koji se odnosi na uticaj informacionih i komunikacionih tehnologija u skraćivanju vremena i troškova prenosa informacija kroz prostor.

Vremensko-prostorna kompresija bitno umanjuje značaj distance kao sputavajuće okolnosti u komunikaciji. Ona je upućena na smanjenje barijera u donošenju poslovnih odluka, a zatim i na aktivnost koja je rezultat poboljšanja saobraćajnih komunikacija, što je omogućilo ubrzavanje tempa života. Ključne ekonomske aktivnosti, kao što su promet kapitala i dobara, sve se brže odvijaju, pa rezultati kompresije vremena i prostora daju iskustvo i osećaj o tome kako svet postaje sve manji. Vremensko-prostorna kompresija i globalizacija su tesno povezani, jer globalizacija donosi promenu načina na koji doživljavamo prostor i vreme. Savremena sredstva transporta, komunikacija i tehničko-tehnološke inovacije su dovele do toga da prostor bude „uništen“ vremenom, iako se apsolutna udaljenost u tom nekom prostoru nije promenila (npr. avionski let između Londona i Brizbeja je u 1934. godini trajao dvanaest dana, dok je danas Boingovom avionu izvodljivo da leti bilo kojom komercijalnom rutom, na istoj relaciji, bez zaustavljanja). U isto vreme, troškovi saobraćajnih usluga su značajno opadali što je dovelo do dodatnog porasta obima saobraćaja.

Vremensko-prostorna kompresija znači da su određena mesta, kao npr. globalni gradovi (posebno u državama tzv. jezgra), međusobno povezani nego ikada, preko komunikacionih i saobraćajnih mreža, dok su druga mesta, poput onih na periferiji, udaljenija nego ikada. Mreže informacionih tehnologija su progresivnije otkriće od pojave štamparije ili od tekovina Industrijske revolucije (Mackinnon, Cumbers, 2007; Knox et al., 2014; Stutz, Warf, 2012; Jones, 2012; Fouberg et al., 2012).

kraja 2009. bilo je skoro šest milijardi mobilnih i fiksnih telefonskih pretplatnika širom sveta, što uključuje 1,26 milijardi pretplatnika fiksne telefonije i 4,6 milijardi pretplatnika mobilne telefonije. Suma telefonskih brojeva mobilne telefonije u svetu trenutno se približava broju od osam milijardi. Najveći broj korisnika usluga se nalazi u Kini, Indiji, Indoneziji, SAD i Evropskoj uniji.

Sateliti i optički kablovi su kao tehnološka rešenja u osnovi deo globalne telekomunikacione privrede. Kapaciteti prenosa ovih tehnologija su brzo rasli krajem 20. veka, paralelno sa elektronskom revolucijom. Multinacionalne kompanije, banke i medijski giganti obično koriste prednosti ovih tehnologija, bilo da su telekomunikacioni objekti u privatnom vlasništvu ili su iznajmljeni od strane korporativnih mreža (Stutz, Warf, 2012).

Internet je ogromna mreža međusobno povezanih računara. Oni omogućavaju brojnim

korisnicima dostupnost informacija, usluga, podataka i programa uskladištenih u jednom računaru, a zatim obezbeđuju i mogućnost kupovine robe, preuzimanja muzike, pretrage baze podataka, komuniciranje porukama i slično. Iako je delimično nastao iz američkih odbrambenih istraživanja u vreme hladnog rata, za godinu pojave interneta se smatra 1985. godina, kada je Nacionalna naučna fondacija u SAD kreirala NSFNET (program za promociju unapređenja istraživanja). NSFNET je koristio protokole koji i danas podržavaju internet, usmeravajući „pakete“ podataka do računara dodeljivanjem jedinstvenih adresa mrežama i mašinama domaćina (npr. IP adresa 68.142.226.55 je yahoo.com). Kao javno sredstvo internet se pojavio zahvaljujući popularnosti Svetske mreže (eng. World Wide Web – WWW) ili serije međusobno povezanih dokumenata (veb stranica) (Harris, 2009).

U svetu ima između 4,3 i 5 milijardi aktivnih korisnika interneta (2021), a pre oko deset godina (2010) taj broj je iznosio 1,9 milijardi. Prostorna neujednačenost u broju korisnika je prisutna između regija sveta, ali isto tako i u granicama država. Na primer, čak i u najrazvijenijim državama, poput Velike Britanije, prisutan je značajan pad broja korisnika interneta u smeru od urbanih prema ruralnim krajevima. Srazmerno broju stanovnika najveći broj internet korisnika nalazi se u Evropi i Severnoj Americi. U Evropi prednjače države Severne Evrope, poput Norveške (96%), Švedske (96%) i Islanda (98%). U SAD 95% stanovništva ima pristup internetu. Sasvim suprotno, afričke države vidno zaostaju. U Somaliji i Eritreji svega 2% stanovništva koristi prednosti internet mreže, dok je u Etiopiji (18%) i Keniji (17%) taj broj nešto veći, ali i dalje nezadovoljavajući. U Kini je broj stanovnika kojima je internet dostupan stalno u porastu i sa 25% u 2010. je skočio na 70% ukupnog stanovništva u 2021. godini. Mada nema zvaničnih podataka, pretpostavlja se da u Severnoj Koreji ima svega nekoliko hiljada ljudi kojima je internet dostupan.

Uticaj interneta na ekonomiju analizira se u sferi elektronskog poslovanja i tzv. dot kompanija (eng. dot-com ili .com), čija ekspanzija je otpočela krajem devedesetih godina 20. veka. Trgovina se preko interneta odvijala tako što su

potrošači posećivali veb adrese prodavaca, birali proizvode i uobičajeno plaćali bankovnom karticom. Ovo je kompanijama omogućilo da lako zauzmu veliki deo tržišta sa malim ulaganjima (Mackinnon, Cumbers, 2007). Najveća internet kompanija u svetu je Amazon. Poslovanje u ovoj globalno poznatoj kompaniji skromno su započeli kao onlajn knjižara, a zatim su delatnost proširili na preuzimanje muzike, elektronskih knjiga, prodaju odeće, obuće, nakita, igraćaka, hrane i najzad u sferi softvera. U isto vreme, internet je omogućio i pojavu niza malih kompanija, koje su dobile novu šansu, upravo zbog niskih troškova poslovanja i gde mreža (internet) igra ulogu posrednika između prodavaca i kupaca.

Digitalnu ekonomiju, onu koja je rezultat primene novih tehnologija, posebno interneta, u obavljanju privrednih aktivnosti, u budućem periodu će pratiti brojni pravni, regulatorni

i bezbednosni izazovi. Posebno je važno smanjiti jaz između država sa različitim obimom korišćenja računara. Na primer, u Africi je taj broj izuzetno mali, ali se zato rešenje vidi u ekspanziji mobilne telefonije. Mobilni telefoni ne omogućavaju samo obavljanje razgovora, već nude i opciju pristupa internetu (Daniels, 2008). Analize pokazuju da je buduću ulogu interneta u društveno-ekonomskim okvirima teško predvideti. Zato je očigledno da je u skorijoj prošlosti ova inovacija ostvarila izuzetan uticaj na čovečanstvo. Elektronska trgovina je doživela svoj procvat, uključujući ovde i elektronsko bankarstvo. Ukoliko se ovaj trend nastavi, a po svoj prilici hoće, onda će imati izuzetan uticaj na stopu zapošljavanja u sektoru usluga. Internet značajno podstiče razvijanje mreže alternativnih radnih prostora sa posebnim naglaskom na rad od kuće. Važno mesto ovde imaju virtuelne sale za sastanke i e-seminari.

LITERATURA

- Agnew, J. (2001): Areal differentiation. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 34–37.
- Aoyama, Y., Murphy, J., Hanson, S. (2011): *Key Concepts in Economic Geography*. SAGE Publications Ltd, London.
- Bagchi-Sen, S. and Sen, J. (1997): The current state of knowledge in international business in producer services. *Environment and Planning A* 39, 1153–74.
- Baker, S. (2006): *Sustainable Development*. Routledge, Abingdon.
- Barnes, T. (2009a): Economic Geography. In D., Gregory, R. J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 178–181.
- Barnes, T. (2009b): New Economic Geography. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 499–500.
- Barnes, T. (2009c): Location theory. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 426–428.
- Barnes, T. (2011): The Quantitative Revolution and Economic Geography. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) *The SAGE Handbook of Economic Geography*. London: SAGE, pp. 39–52.
- Barrow, C. (2006): *Environmental Management for Sustainable Development*. Routledge, London and New York.
- Биби, А., Бренан, Е., М. (2008): *Основе екологије*. Clio, Београд.
- Bilen, M., Kurtek, P. (1988): *Ekonomska geografija svjetske trgovine*. Školska knjiga, Zagreb.
- Blewitt, J. (2008): *Understanding Sustainable Development*. Earthscan, London.
- Blomley, N. (2009): Retailing. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 653–654.
- Boniface, B., Cooper C., Cooper, R. (2012): *Worldwide Destinations: The geography of travel and tourism*. Routledge.
- Boyle, M. (2015): *Human Geography*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Bradshaw, M. (2008): Resources and development. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) *An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century*. Pearson, Harlow. pp. 105–134.
- Brawley, M. (2009): Globalization. In K. A. Reinert, and R. S., Rajan (eds) *The Princeton Encyclopedia of the World Economy*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, Princeton, pp. 555–561.
- Bryson, J.R., Daniels, P.W., and Warf, B. (2004): *Service Worlds: People, organisations, technologies*. London and New York: Routledge.
- Bukurov, B. (1958): *Geografske osnove bačke poljoprivrede*. Zbornik Matice srpske za prirodne nauke, sveska 15, Matica srpska. Novi Sad.
- Bukurov, B. (1964): *Mostovi na velikim rekama Jugoslavije i njihov privredno-saobraćajni značaj*. Zbornik Matice srpske za prirodne nauke. Matica srpska. Novi Sad.
- Bukurov, B. (1972): *Geografske osnove železničkog saobraćaja u Bačkoj*. Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta, knjiga 2, Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
- Bukurov, B., Đurđević, J. (1974): *Ekonomska geografija*. Viša ekonomsko-komercijalna škola u Novom Sadu. Novi Sad.
- Butler, R. (1980): The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources. *Canadian Geographer* 24(1): 5–12.
- Cavasin, N. (2005): Economic Geography. In R.W. McColl (ed) *Encyclopedia of World Ge-*

- ography. New York: Facts On File, Inc., pp. 273-279.
- Churchill Sempole, E. (1911): Influences of Geographic Environment: On the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography. Henry Holt and Company, New York.
- Clark, G., Feldman, M., Gertler, M. (2000): The Oxford Handbook of Economic Geography. Oxford University Press. Oxford.
- Clay, J. (2004): World agriculture and the environment : a commodity-by-commodity guide to impacts and practices. Island Press, Washington.
- Clayton, D. (2009): Colonialism. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds.) In The Dictionary of Human Geography. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 94-98.
- Cloke, P. (2001): Rural. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 718.
- Coe, N., Kelly, P., Yeung, H. (2007): Economic Geography – A Contemporary Introduction. Blackwell Publishing. Oxford.
- Coe, N. (2008): The Geographies of Global Production Networks. In P., Daniels, M., Bradshaw, D., Shaw, and Sidaway, J., (eds.) In An Introduction to Human Geography: Issues for the 21st Century. Harlow: Pearson, pp 315-338.
- Combes, P, Mayer, T., Thisse, J. (2008): Economic Geography - The Integration of Regions and Nations. Princeton University Press. Princeton and Oxford.
- Crang, P. (2001): Food, Geography of. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 272-274.
- Cosgrove, D. (2001): Culture. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 143-146.
- Čomić, Pjevač: (1997): Turistička geografija. Savezni centar za unapređenje hotelijerstva-ugostiteljstva. Beograd.
- Ćurčić, S., Ristanović, S. (2010): Kartografija. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
- Daniels, P. (2008): Geographies of the Economies. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century. Pearson, Harlow. pp. 293-314.
- Davidson, T.L. (1998): What are travel and tourism: Are they really an industry? In W.P. Theobald (Ed.), Global tourism (pp. 22-28). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Demonja, D., Ružić, P. (2010): Ruralni turizam u Hrvatskoj, s primjerima dobre prakse i europskim iskustvima. Meridijani, Samobor.
- Dicken, P. (2001): Globalization. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 315-316.
- Dicken, P. (2011): Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy. 6th edn. Guilford Press. New York.
- Dinić, J. (1999): Ekonomska geografija. Ekonomski fakultet. Beograd.
- Đurđev, B. (1998): Geografija stanovništva. Institut za geografiju. Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
- Elliott, J. (2013): An Introduction to Sustainable Development. Routledge, London and New York.
- Essletzbichler, J. (2011): Locating Location Models. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) The SAGE Handbook of Economic Geography. London: SAGE, pp. 23-38.
- Faulconbridge, J. (2009): Fordism. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) The Dictionary of Human Geography. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 260-261.
- Feinberg, S. (2009): Location theory. In K. A. Reinert, and R. S., Rajan (eds.) The Princeton Encyclopedia of the World Economy. Princeton University Press, Princeton and Oxford, Princeton, pp. 739-746.
- Fellmann, J., Bjelland, M., Getis, A., Getis, J. (2001): Human Geography – Landscape of Human Activities. McGraw-Hill, New York.
- Fellmann, J. (2010): Human Geography. McGraw-Hill, New York.
- Fouberg, E., H., Murphy, A., B., Blij, H., J. (2012): Human Geography – People, Place and Culture. John Wiley & Sons, Inc.
- Goodchild, M. (2001): Geographic Information System. In R.J. Johnston, D., Gregory, G.

- Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 301-304.
- Goodman, M. (2011): *Towards Visceral Entanglements: Knowing and Growing the Economic Geographies of Food* In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) *The SAGE Handbook of Economic Geography*. London: SAGE, pp. 242-257.
- Grace, J. (2012): *Climate change: an unprecedented environmental challenge, An Introduction to Physical Geography and the Environment*, Pearson, Harlow.
- Grčić, M. (2000): *Politička geografija*. Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu. Beograd.
- Grčić, M. (2012): *Ekonomska geografija – skriptata*. Ekonomski fakultet. Beograd.
- Gregory, D. (2001): *Positivism*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 606-608.
- Gregory, D. (2009): *Time-space compression*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 757-758.
- Grewenig, M. (2010): *Völklingen Ironworks*, European Centre for Art and Industrial Culture, World Heritage No. 58, November 2010.
- Grigg, D. (2005): *An Introduction to Agricultural Geography*. Routledge, Abingdon.
- Guthman, J. (2009): *Commodity chain*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 101-102.
- Hadžić i drugi (2005): *Kulturni turizam*. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Haggett, P. (2001): *Geography – A Global Synthesis*. Prentice Hall, Harlow.
- Hanson, S. (2009): *Communication(s)*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 102.
- Hardin, G. (1968): *The Tragedy of the Commons*. <https://science.sciencemag.org/pristupljeno> 14. maja 2021.
- Hall, M., Page, S. (2002): *The geography of tourism and recreation - environment, place and space*. Routledge, Taylor & Francis Group, London & New York.
- Haris, J. (2009): *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa*. Data Status. Beograd.
- Harris, R. (2009): *Internet*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 391-392.
- Harris, J., Roach, B. (2013): *Environmental and Natural Resource Economics. A Contemporary Approach*. Routledge. London and New York.
- Harvey, D. (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hay, A. (2001): *Transport Geography*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 855-856.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. and Perratton, J. (1999): *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity.
- Henderson, G. (2009): *Place*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 539-541.
- Holden, A. (2000): *Environment and Tourism*, Routledge Introductions to Environment Series. Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York.
- Hoyle, B., Knowles, R. (2000): *Transport Geography: An Introduction*. Modern Transport Geography. John Wiley & Sons Ltd, Chichester.
- Hudson, R. (2005): *Economic Geographies – Circuits, Flows and Spaces*. SAGE Publications. London.
- Hudson, R. (2011): *Geographies of Economic Decline*. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) *The SAGE Handbook of Economic Geography*. London: SAGE, pp. 261-272.
- Ilbery, B., Maye, D. (2008): *Changing Geographies of Food Consumption and Production*. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) *An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century*. Pearson, Harlow. pp. 159-179.

- Ivanjek, Ž. (2001): Mali rječnik romantizma. ArtTresor naklada, Zagreb.
- Jevtić, M. (2011): Čuvari žita u praistoriji. Gradski muzej, Vršac; Filozofski fakultet, Beograd.
- Jones, A. (2012): Human Geography – The Basics. Routledge, Abingdon.
- Johnston, R. (2001): Cultural Hearth. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 138.
- Johnston, R. (2001a): Radical Geography. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 670-672.
- Johnston, R. (2001b): Commercial Geography. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 95.
- Johnston, R. (2009): Transport geography. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) The Dictionary of Human Geography. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 773.
- Jovanović, V., Đurđev, B., Srdić, Z., Stankov, U. (2012): Geografski informacioni sistem. Univerzitet Singidunum, Beograd i Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Jovičić, D. (2000): Turizam i životna sredina - koncepcija održivog razvoja. Zadužbina Andrejević, Beograd.
- Јовичић, Д. (2002): Менаџмент туристичких дестинација. Желнид – предузеће за железничку издавачко-новинску делатност, Београд.
- Kelly, P. (2011): Space, Place and Labour. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) The SAGE Handbook of Economic Geography. London: SAGE, pp. 149-160.
- Knox, P., Agnew, J., McCarthy, L. (2014): The Geography of the World Economy. Routledge. Abingdon. Oxon.
- Lee, R. (2001): Economic Geography. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 195-199.
- Lee, R. (2001a): Trade. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 844-846.
- Lee, R. (2009): Kondratieff waves. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) The Dictionary of Human Geography. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 403.
- Ley, D. (2001): Post-industrial society. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 616-618.
- Leyshon, A. (2001): Financial Exclusion. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) The Dictionary of Human Geography. Oxford: Blackwell, pp. 269-271.
- Leyshon, A., Lee, R., Sunley, P., McDowell, L. (2011): Introduction. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) The SAGE Handbook of Economic Geography. London: SAGE, pp. 1-20.
- Mackinnon, D., Cumbers, A. (2007): An Introduction to Economic Geography – Globalization, Uneven Development and Place. Pearson, Prentice Hall, Harlow.
- Malić, A. (1998): Geoprometna obilježja svijeta. Zagreb.
- Manić, E. (2013): Ekonomska geografija. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- Марић, Ђ. (2008): Саобраћајна географија. Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.
- Marsh, J. (2000): Tourism and national parks in polar region, Tourism and national parks, Issues and implications. John Wiley & Sons, LTD, Chichester.
- Martin, R. (2011): The „New Economic Geography“: Credible Models of the Economic Landscape? In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) The SAGE Handbook of Economic Geography. London: SAGE, pp. 53-71.
- Marsh, W., Grossa, J. (2002): Environmental geography – Science, Land Use and Earth System. John Wiley & Sons, New York.
- McCarthy, J. (2009): Uneven development. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) The Dictionary of Human Geography. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 780-782.
- Mellinger, A., Sachs, J., Gallup, J. (2000): Climate, Coastal Proximity, and Development. In G. L. Clark, M. P. Feldman, and M.

- S. Gertler (eds.) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press, pp. 169-194.
- Morley, I. (2005): *Industrial Revolution*. In R.W. McColl (ed) *Encyclopedia of World Geography*. New York: Facts On File, Inc., pp. 461-466.
- Moss, J. (1994): *Engineering Wilderness*. Arctic Circle, Spring, 10-27.
- Mountz, A. (2009): *Migration*. In C., Gallaher, C., Dahlman, M., Gilmartin, A., Mountz, P., Shirlow (eds.) *Key Concepts in Political Geography*. London: SAGE Publications, 174-184.
- Милојевић, Ж.Б. (1934): *Привредна географија*. Издавачко предузеће „Труд“ А. Д. Београд.
- Miljković, N.S. (1996): *Osnovi pedologije*. Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Muir, R. (1997): *Political Geography – A New Introduction*. Macmillan Press. London.
- Napori Ujedinjenih nacija za bolju životnu sredinu 21. veka, Rezultati Svetskog samita u Rio de Ženeiru, Brazil 1992. godine, Savezno ministarstvo za životnu sredinu, Beograd, 1992.
- Newbold, B. (2014): *Population Geography*. Rowman & Littlefield. Lanham.
- O'Neill, P. (2004): *Bringing the Qualitative State back into Economic Geography*. In T., Barnes, J., Peck, E., Sheppard and A., Tickell (eds.) *Reading Economic Geography*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 257-270.
- Overton, M. (2001): *Agricultural Revolution*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 14–15.
- Pickerill, J. (2008): *Valuing the Environment*. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) *An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century*. Pearson, Harlow. pp. 135-158.
- Peet, R., Chatterjee, I., Hartwick, E. (2011): *Making Sense of Globalization: Hegemonic and Counter-Hegemonic Geographies*, In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) *The SAGE Handbook of Economic Geography*. London: SAGE, pp. 75-88.
- Плавша, Ј., Кицошев, С. (2000): *Развој географије и географска открића*. Институт за географију, Природно-математички факултет, Нови Сад.
- Ponting, K. (2009): *Ekološka istorija sveta – životna sredina i propast velikih civilizacija*. Odiseja. Beograd.
- Postel, S. (1992): *Water Scarcity*. *Environmental Science & Technology*, 26 (12), 2332–2333.
- Power, M. (2008): *World Apart: Global Difference and Inequality*. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) *An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century*. Pearson, Harlow, pp. 180-202.
- Pratt, A. (2011): *An Economic Geography of the Cultural Industries*. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) *The SAGE Handbook of Economic Geography*. London: SAGE, pp. 322-337.
- Raven, P., Berg, L. (2006): *Environment*, John Wiley & Sons, Inc.
- Redman, C. (1999): *Human Impact on Ancient Environments*. The University of Arizona Press, Tuscon.
- Rennie Short, J. (2003): *An Introduction to Political Geography*. Routledge. London.
- Roosa, S. (2008): *Sustainable Development Handbook*. The Fairmont Press. Lilburn.
- Round, J. (2008): *Demographic transformations*. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) *An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century*. Pearson, Harlow.
- Saks, Dž. (2014): *Doba održivog razvoja*. JP Službeni glasnik, Beograd.
- Samers, M. (2011): *Towards a Critical Economic Geography of Workfare*. In A. Leyshon, R., Lee, L., McDowell, P., Sunley (eds.) *The SAGE Handbook of Economic Geography*. London: SAGE, pp. 202-214.
- Schmincke, H. (2006): *Volcanism*. Springer, Berlin.
- Scott, A. (2000): *Economic Geography: The Great Half-Century*. In G. L. Clark, M. P. Feldman, and M. S. Gertler (eds.) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press, pp. 18-38.
- Scott, A. (2006): *Geography and Economy*. Clarendon Press. Oxford.
- Sheppard, E., Barnes, T., Peck, J., Tickell, A. (2004): *Introduction: Reading Economic Geography*. In Sheppard, E., Barnes, T.,

- Peck, J., Tickell, A. (eds) *Reading Economic Geography*. Malden: Blackwell Publishing, pp. 3-9.
- Simmons, I. (2010): *Globalna povijest okoliša*. Disput, Zagreb.
- Simonsen, K. (2009): *Body*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 50-52.
- Slater, T. (2008): *The Rise and Spread of Capitalism*. In P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw, J. Sidaway (eds.) *An Introduction to Human Geography – Issues for the 21st Century*. Pearson, Harlow. pp. 39-60.
- Smith, D. (2001): *Industrial Geography*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 382-384.
- Smith, N. (2008): *Uneven Development – Nature, Capital, and the Production of Space*. The University of Georgia Press, Athens, Georgia.
- Sparke, M. (2009): *Globalization*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 308–311.
- Степић, М., Јаћимовић, Б. (2006): *Основи аграрне географије*. Јантар-група, Земун.
- Stobart, J. (2009): *Industrial Revolution*. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 378-379.
- Stojanović, V. (2011): *Turizam i održivi razvoj*. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo. Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
- Stojanović, V., Pavić, D., Pantelić, M. (2014): *Geografija životne sredine*. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo. Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
- Stutz, F., Warf, B. (2012): *The World Economy – Geography, Business, Development*. Prentice Hall, Boston.
- The State of Food Insecurity in the World, Food and Agriculture Organization of the United Nations*, Rome, 2015.
- Thrift, N. (2001): *Services, geography of*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 734-737.
- Tietenberg, T., Lewis, L. (2015): *Environmental & Natural Resource Economics*. Pearson. Boston.
- Tomić, P., Romelić, J., Lazić, L. (1996): *Ekonomska geografija sveta*. Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet. Novi Sad.
- Tongzon, J. (2009): *Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)*. In K. A. Reinert, and R. S., Rajan (eds.) *The Princeton Encyclopedia of the World Economy*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, Princeton, pp. 87-89.
- Thünen, J., H. (1966): *Von Thunens's Isolated State: An English Edition*. Pergamon. Oxford.
- Udovičić, B. (1993): *Energetika*. Školska knjiga, Zagreb.
- Unković, S., Zečević, B. (2005): *Ekonomika u turizmu*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- Vajt, C., Griffin, P., Meknajt, T. (1972): *Ekonomska geografija sveta*. Vuk Karadžić. Beograd.
- Vidal, J. (1999): *Secret life of a banana*, *The Guardian*, 10 November.
- Viken, A., Vostryakov, L., Davydov, A. (1995): *Tourism in Northwest Russia*. In Hall, C., M., and Johnson, M., eds, pp. 101-114, *Polar Tourism: Tourism in the Arctic and Antarctic Regions*. Wiley, Toronto.
- Vresk, M. (1997): *Uvod u geografiju – razvoj, struktura, metodologija*. Školska knjiga, Zagreb.
- Vrišer, I. (2000): *Industrijska geografija*. Odeljek za geografiju, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Wallerstein, I. (1979): *The capitalist world-economy: essays by Immanuel Wallerstein*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Watts, M. (2001): *Green Revolution*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 322-324.
- Watts, M. (2001a): *Subsistence Agriculture*. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M.

- Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 804-805.
- Watts, M. (2001b): Pastoralism. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 574.
- Watts, M. (2001c): Famine. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 255-256.
- Watts, M. (2009): Decolonization. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 145-147.
- Watts, M. (2009a): Peasant. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 524-525.
- Watts, M. (2009b): Shifting Cultivation. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 681-682.
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987) *Our Common Future*, Oxford: Oxford University Press.
- Whatmore, S. (2001): Agribusiness. In R.J. Johnston, D., Gregory, G. Pratt, and M. Watts (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, pp. 10.
- Whatmore, S. (2009): Agricultural Geography. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 17-19.
- Williams, D.E. (1992): Motives for retailer internationalisation: their impact, structure and implications, *Journal of Marketing Management* 8, 269-285.
- Williams, S. (2002): *Tourism Geography*, Routledge Contemporary Human Geography, Routledge, London.
- Williams, S., Lew, A. (2015): *Tourism Geography, Critical understandings of place, space and experience*. Routledge, London.
- Wills, J. (2009): Labour Geography. In D., Gregory, R.J. Johnston, G. Pratt, M. Watts, and Whatmore, S., (eds) *The Dictionary of Human Geography*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, pp. 404-404.
- Wright, R., Boorse, D. (2011): *Environmental Science – Towards a Sustainable Future*, Pearson, San Francisco.